

DIE GESKIEDENIS VAN DIE AFRIKANER IN RHODESIË (1890 – 1980)

deur

Gustav Hendrich

*Proefskrif ingelewer vir die graad Doktor in die Wysbegeerte
(Gesiedenis) aan die
Universiteit van Stellenbosch*

Promotor: Dr. W.P. Visser
Fakulteit Lettere en Sosiale Wetenskappe
Departement Geskiedenis

Desember 2010

Verklaring

Deur hierdie proefskrif elektronies in te lewer, verklaar ek dat die geheel van die werk hierin vervat, my eie, oorspronklike werk is, dat ek die outeursregeienaar daarvan is (behalwe tot die mate uitdruklik anders aangedui) en dat ek dit nie vantevore, in die geheel of gedeeltelik, ter verkryging van enige kwalifikasie ingedien het nie.

Datum:.....

OPSOMMING

Die bespreking van die geskiedenis van die Afrikaners as blanke minderheid in Rhodesië is 'n doelbewuste poging om die teenwoordigheid en wesenlike bydraes van hierdie bepaalde bevolkingsgroep histories te ondersoek. In metodologiese terme ressorteer hierdie studie binne die raamwerk van diaspora- en migrasiestudies, volksverskuiwing en die dinamika van minderhede woonagtig in 'n gasheerstaat.

Sedert 1890 het Afrikaners vanuit Suid-Afrika, merendeels weens die soeke na verbeterde lewensomstandighede en werksgeleenthede, geleidelik hul weg na die gebied noord van die Limpoporivier gevind. Die georganiseerde en individuele Afrikaner-treke en die sporadiese verhuising van Afrikaner-immigrante na Rhodesië sou die fundamente van 'n selfonderhoudende, dog geografies wydverspreide bevolkingsgroep lê. Afrikaners sou op feitlik alle lewensterreine en in die verskaffing van noodsaaklike arbeidsdienste deelneem. Aangesien die Afrikaners in hoofsaak 'n landelike bevolking verteenwoordig het, het hulle goed vertrouwd geraak met die boerderypraktyk en -omgewing. Die Afrikaner-boere sou oorwegend met verloop van tyd 'n bydraende ontwikkelingsrol in die algehele Rhodesiese landboubedryf en ekonomie vervul.

Die Afrikaner-kerke en -kultuurorganisasies in Rhodesië sou 'n deurslaggewende godsdienstige, sosialiserings- en saambindende funksie verrig om Afrikaners te verenig. Die invloed van Christelike bearbeiding en reformistiese sendingwerk sou nie tot Afrikaners beperk bly nie, maar terselfdertyd ook die kerstening van swart mense insluit.

Polities het Afrikaners in relatief vriendskaplike naasbestaan met die dominante Engelssprekende bevolking van 'n Britse kolonie verkeer, hoewel onsimpatieke politieke houdings, vooropgestelde idees en vrees vir Afrikaner-nasionalisme dikwels verhoudinge belemmer het. Die beperkende koloniale immigrasiebeleide, verpligte militêre diensplig en die afkeur van Afrikaans as tweede amptelike voertaal deur die Rhodesiese owerhede, was bevestigend van die politieke onderworpenheid van Afrikaners in Rhodesië. Wedersydse aanvaarding tussen Afrikaners en Engelssprekende Rhodesiërs sou eers na die onafhanklikheidsverklaring in 1965 na vore kom. Danksy die strewende om die behoud van hul taal, groepsidentiteit en volkseie sou die Afrikaners dus nie polities in die hoofstroom van die Engelssprekende bevolking geassimileer word nie.

SUMMARY

The discussion concerning the history of the Afrikaners as a white minority in Rhodesia is a purposeful attempt to historically investigate the presence and fundamental contributions of this particular population group. In methodological terms this study falls within the framework of diaspora and migration studies, movement of nations and the dynamics of minorities living in a host country.

Since 1890 Afrikaners from South Africa, mostly as the result of the search for improved living conditions and job opportunities, gradually found their way to the territory north of the Limpopo River. The organised and individual treks, and the sporadic movement of Afrikaner immigrants to Rhodesia would lay the foundations of a self-supporting, though geographically straggling population group. In almost every terrain of life Afrikaners would participate in the provision of essential labour service. Since the Afrikaners mainly represented a rural population, they became very familiar with agricultural practices and surroundings. Predominantly, the Afrikaner farmers would in due time play a contributory role in the overall agricultural industry and economy of Rhodesia.

The Afrikaner churches and cultural organisations in Rhodesia would decisively serve to unite Afrikaners religiously and socially, and to knit them together. The influence of Christian ministry and reformist mission work would not remain limited to Afrikaners, but would at the same time also include the Christianisation of black people.

Politically, the Afrikaners lived in relatively friendly coexistence with the dominant English-speaking population of a British colony, although unsympathetic political attitudes, preconceived ideas and the fear of Afrikaner nationalism often hampered relations. The restrictive colonial immigration policies, compulsory military service and the rejection of Afrikaans as the second official medium of instruction by the Rhodesian authorities confirmed the political subjection of Afrikaners in Rhodesia. Mutual acceptance among Afrikaners and English-speaking Rhodesians would only emerge after the declaration of independence in 1965. Due to the aspiration of preserving their language and group and national identity, the Afrikaners would consequently not be politically assimilated into the mainstream of the English-speaking population.

BEDANKINGS

Die Universiteit van Stellenbosch, en veral die Departement Geskiedenis, word opreg bedank vir die akademiese en finansiële ondersteuning van hierdie studie. 'n Besondere woord van dank gaan aan die skrywer se studieleier, dr. Wessel Visser, wat deur betekenisvolle raadgewing, insig en bekwaamheid 'n leidinggewende rol vervul het. Professor Albert Grundlingh, voorsitter van die Departement Geskiedenis, en dr. Anton Ehlers, word vir hul vakkundige hulpverlening en meningswisseling bedank.

Die skrywer bedank ook in die besonder die Erfenis-stigting en die Federasie van die Afrikaanse Kultuurverenigings (FAK) vir die finansiële steun van hierdie geskiedkundige studie. In 2009 het die skrywer die FAK se HB en MJ Thomprys vir navorsing met groot waardering in ontvangs geneem.

Die vernaamste biblioteek- en navorsingsinstellings verdien spesiale erkenning. Die Kaapse Argiefbewaarplek en die professionele bystand en raad van mnr. Jacobus van der Merwe en die argiefpersoneel word opreg waardeur. Die Nasionale Argief van Suid-Afrika te Pretoria en die personeel van die Nasionale Biblioteek van Suid-Afrika in Kaapstad verdien erkenning vir die verkryging van historiese en kontemporêre bronmateriaal waarvan skrywer gebruik gemaak het. Die argivaris van die National Archives of Zimbabwe te Harare, mev. Thembile Dube, se hulpvaardigheid en diens is hoog op prys gestel. Die argiefpersoneel van die onderskeie kerk-argiewe, naamlik mev. Marlene Schoeman van die Nederduits Gereformeerde Kerkargief te Stellenbosch, mnr. Nándor Sarkady van die Nederduitsch Hervormde Kerkargief te Pretoria, asook mev. Carmie Huisman van die Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika se kerkargief te Potchefstroom, word vir hul vriendelikheid, advies en onbaatsugtige hulp bedank.

Die laaste dankbetuiging gaan aan dr. Helena Liebenberg vir die taalversorging, dr. A. van Niekerk van die Departement Geografie aan die Universiteit van Stellenbosch vir die kartografiese opstel van die geo-politieke kaarte van Rhodesië, en mev. Corinne Harmsen vir die tegniese versorging tydens die afrondingsproses.

Die skrywer betuig opregte dank aan sy ouers, Christina Maria en Wilfried Hendrich, vir hul aanmoediging en morele ondersteuning, asook aan almal wat direk of indirek 'n helpende hand tot hierdie navorsingstudie verleen het.

INHOUDSOPGAWE

	BLADSY
VOORWOORD	i
LYS VAN ILLUSTRASIES	ix
LYS VAN AFKORTINGS	x
HOOFSTUK 1	
VERTREK PUNTE TEN OPSIGTE VAN DIE AFRIKANER IN RHODESIË	1
1.1 BENADERING, UITGANGSPUNTE EN LITERATUUR AANGAANDE AFRIKANERS IN RHODESIË	1
1.2 DIE TREKGEES ONDER AFRIKANERS	9
1.3 DIE GEO-POLITIEKE SITUASIE IN SUIDER-AFRIKA TEEN DIE EINDE VAN DIE NEGENTIENDE EEU	13
HOOFSTUK 2	
VROEË AFRIKANER-MIGRASIES NA RHODESIË	18
2.1 VROEË AFRIKANER-PIONIERS	18
2.2 DIE PIONIERSKOLONNE VAN 1890	20
2.3 VROEË AFRIKANER-BEROEPE IN RHODESIË: PROSPEKTEERDERS, JAGTERS EN TRANSPORTRYERS	26
2.4 DIE BOERE-DEPUTASIES	35
2.5 DIE AFRIKANER-TREKKE NA RHODESIË (1891 – 1895)	40
2.5.1 DIE ADENDORFF-TREK	40
2.5.2 DIE VAN DER BYL-TREK	43
2.5.3 DIE MOODIE-TREK	44
2.5.4 DIE MOOLMAN-WEBSTER-TREK	48
2.5.5 DIE GIFFORD-EDENBURG-TREK	49
2.5.6 DIE MYNHARDT-UTRECHT-TREK	50
2.5.7 DIE MARTIN-TREK	51
2.5.8 DIE DU PLESSIS-TREKKE	53

2.5.9	DIE KRUGER-BEKKER-TREK	53
2.5.10	DIE HENRY-STEYN-TREK	54

HOOFSTUK 3

OORLOG, OPSTANDE EN BOER-BRIT-VERHOUDINGE IN RHODESIË

	(1893 – 1902)	57
3.1	DIE ANGLO-MATEBELE-OORLOG VAN 1893	57
3.2	DIE JAMESON-INVAL	60
3.3	DIE MATEBELE-EN MASHONA-OPSTANDE	62
3.4	DIE AFRIKANDER VOLUNTEER CORPS	68
3.4.1	DIE AGTERHOEDEGEVEGTE BY TULI ROAD	71
3.4.2	DIE SLAG BY COLENBRANDER SE PLAAS	72
3.5	RHODES SE BELOFTE VAN GELYKE REGTE	75
3.6	DIE ANGLO-BOEREOORLOG	77
3.7	DIE HANDAWING VAN VRIENDSKAPLIKE VERHOUDINGE TUSSEN AFRIKANERS EN ENGELSSPREKENDE RHODESIËRS	82

HOOFSTUK 4

IMMIGRASIE EN VERSPREIDING

4.1	DIE HOUDING EN REAKSIE VAN DIE BRITSE OWERHEDE TEENOOR AFRIKANER-IMMIGRASIE IN RHODESIË (1902 – 1925)	85
4.2	KLAGTES EN WAARSKUWINGS	93
4.3	'N ANALISE VAN AFRIKANER-IMMIGRASIE IN RHODESIË (1915 – 1939)	99
4.4	DIE BEVOLKINGSVERSPREIDING VAN DIE AFRIKANER IN RHODESIË TOT ONGEVEER 1920	101
4.4.1	BULAWAYO EN DIE MATOPPO'S	101
4.4.2	GWELO, UMTALI, SALISBURY EN VICTORIA	102
4.4.3	ENKELDOORN EN MELSETTER	104
4.5	VERSPREIDING IN DIE VROEË RHODESIESE ARBEIDSDIENS	106

HOOFSTUK 5

SOSIALE EN POLITIEKE KWESSIES TOT 1945	112
5.1 DIE EERSTE WÊRELDOORLOG EN DIE AFRIKAANSE TAALSTRYD IN RHODESIË	112
5.2 ‘UNIE OF SELFREGERING’ – DIE REFERENDUM VAN 1922	122
5.3 DIE ARMBLANKEVRAAGSTUK EN AFRIKANER-NASIONALISME IN DIE 1930’s	127
5.3.1 DIE HELPMEKAARBEWEGING EN CHRISTELIKE NASIONALE ONDERWYS IN RHODESIË	127
5.3.2. ONDERTROUERY, VERENGELSING EN NASIONALISME	133
5.4 POLITIEKE ONDERWERPING EN VERSET GEDURENDE DIE TWEEDE WÊRELDOORLOG (1939 – 1945)	136
5.4.1 AFRIKANER-GEWETENSBESWAAR	141
5.4.2 DIE ENKELDOORN INSIDENT	144

HOOFSTUK 6

DIE AFRIKANER SE EKONOMIESE BEDRYWIGHEDE EN ONTWIKKELING IN RHODESIË	152
6.1 ONTWIKKELINGSTYDPERKE IN DIE RHODESIESE LANDBOUBEDRYF EN DIE STREWE NA RYKDOM	152
6.2 GESKIKTE LANDBOUGEBIEDE	157
6. BESTAANSBOERDERY	160
6.4 ’N MENGELMOES VAN AFRIKANER-BOERDERYE	166
6.5 MISLUKKINGS EN VERARMING	169
6.6 ONRUS IN DIE AFRIKANER-BOEREGEMEENSKAP TE ENKELDOORN	175
6.7 DIE REDDINGSDAADBOND EN DIE EKONOMIESE POSISIE VAN DIE AFRIKANER	176
6.8 DIE ONTWIKKELING EN UITBOUING VAN AFRIKANER- ONDERNEMINGS	180

6.9	VERBETERINGS EN PRESTASIES IN DIE LANDBOU- EN VEEBOERDERY	184
-----	---	-----

6.10	AFRIKANERS IN DIE RHODESIESE MYNBEDRYF	192
------	--	-----

HOOFSTUK 7

DIE GLORIE VAN TABAK 197

7.1	'N HISTORIESE AGTERGROND VAN DIE RHODESIESE TABAKBEDRYF	197
-----	---	-----

7.2	DIE PROBLEME VAN DIE AFRIKANER-TABAKBOER	203
-----	--	-----

7.3	TABAK-ASSISTENTE	207
-----	------------------	-----

7.4	WELGESTELDE AFRIKANER-TABAKBOERE EN HUL PRESTASIES	209
-----	--	-----

HOOFSTUK 8

DIE GODSDIENS EN KULTUUR VAN DIE AFRIKANERS IN RHODESIË 213

8.1	DIE NEDERDUITS GEREFORMEERDE KERK	213
-----	-----------------------------------	-----

8.1.1	DIE DAISYFIELD-INRIGTING, BOTHASHOF EN EXCELSIOR-LAERSKOOL	217
-------	--	-----

8.1.2	CHRISTELIKE BEARBEIDING EN NEDERDUITSE GEREFORMEERDE GEMEENTES IN RHODESIË	223
-------	--	-----

8.2	DIE NEDERDUITSCH HERVORMDE KERK VAN AFRIKA	230
-----	--	-----

8.3	DIE GEREFORMEERDE KERK IN RHODESIË	236
-----	------------------------------------	-----

8.4	TUSSEN-KERKLIKE VERHOUDINGE	242
-----	-----------------------------	-----

8.5	DIE AFRIKAANSE KULTUURORGANISASIES IN RHODESIË	244
-----	--	-----

HOOFSTUK 9

SOSIO-POLITIEKE KWESSIES EN VERANDERINGE TOT 1980 254

9.	STANDPUNTE OOR DIE APARTHEIDSBELEID IN SUID-AFRIKA	254
----	--	-----

9.2	DIE DEMOKRATIESE PARTY VAN SUID-RHODESIË	257
-----	--	-----

9.3	VAN FEDERASIE TOT ONAFHANKLIKHEID	258
-----	-----------------------------------	-----

9.4	AFRIKANERS EN DIE U.D.I.-TYDPERK	263
-----	----------------------------------	-----

9.5	DIE RHODESIESE BOSORLOG	268
-----	-------------------------	-----

HOOFSTUK 10

**DIE VERVAL EN NALATENSKAP VAN DIE AFRIKANER-
MINDERHEIDSGROEP IN ZIMBABWE**

277

SLOT

287

ADDENDUM

295

BRONNELYS

302

VOORWOORD

Sedert die twintigste eeu het die belangstelling en bestudering van minderheidsgroepe groter prominensie in akademiese kringe wêreldwyd begin geniet. Hierdie hernieude belangstelling het veral vanuit sekere sosiaal-wetenskaplike vakrigtings, waaronder die sosiologie, mensgeografie en geskiedenis voortgespruit. Wat eersgenoemde betref, het die belangrikheid en algemene bewuswording van sosiologiese verskynsels, soos bevolkingsmigrasies, diaspora- en migrasiestudies, intergroepverhoudinge, volksverskuiwings en vername die rol en uitwerking van minderheidsgroepe op samelewings as geheel, tot vername onderwerpe van bespreking gelei. Akademies gesproke, het hierdie verskynsels tegelykertyd ook in die geskiedkundige bestudering van minderheidsgroepe na vore gekom.

Verskeie grondliggende vakkundige studies wat onderneem is, het ongetwyfeld die weg gebaan vir die bestudering van bevolkingsminderhede. Enkele voorbeelde van vername minderheidstudies is dié deur onder meer W.D. Borrie, *Italians and Germans in Australia*, J.A. Hawgood se *The Tragedy of German-America*, M.L. Hansen se *The Immigrant in American History*, H.P. Fairchild se *Greek Immigration to the United States*, A.H. Hourani se *Minorities in the Arab World* en R.A. Schermerhorn se omvattende studie, *Comparative Ethnic Relations*, rakende minderheidsgroepe en hul interaksies met ander bevolkingsgroepe. C. Wagley en M. Harris se grondige studie, *Minorities in the New World: Six case studies*, het breedvoerige konseptuele beskrywings en analyses verskaf. Wagley en Harris het aan die hand gedoen dat minderheidsgroepe gedefinieer kan word as ondergeskiktes van komplekse staat-samelewings met spesiale fisiese of kulturele karaktertrekke wat as laag in aansien deur die dominante segmente in die samelewing beskou word.¹ Argumentshalwe het hierdie inherente voorkeure ten opsigte van kultuur, godsdienstige geloofsoortuigings en politieke benaderings of filosofieë van 'n bepaalde minderheidsgroep meermale daartoe gelei dat dit as bolwerk teen die assimilasië met of verswelging deur die dominante bevolkingsgroep in die gasheerstaat gedien het. 'n Verdere belangrike faktor wat die skrywers van laasgenoemde

---

¹ C. Wagley and M. Harris: *Minorities in the New World: Six case studies*, p. 5.

werk beklemtoon, is die voorkoms van endogamie wat, hetsy deur vrye keuse of uit noodsaak, veroorsaak het dat daar slegs binne hul groepe in die huwelik getree is.

In die geskiedenis van die Afrikaners in 'n veelrassige en toenemend kosmopolitiese Rhodesiese samelewing, is dit dus noodsaaklik om in hierdie studie ook ondersoek in te stel na die geneigdheid van hierdie groep tot assimilasië of hul afkeur daarvoor. Die ooglopende beskouing, dat die Rhodesiese Afrikaners normaalweg voorgehou kon word as 'n groep wat geneig het tot sosiale eksklusiwiteit, moet ook ter wille van tersaaklikheid ondersoek word. In vergelykende perspektief het die Afrikanerminderheidsgroep in Rhodesië, in teenstelling met byvoorbeeld die Duitssprekende minderheid in die Verenigde State van Amerika, grotendeels daarna gestreef om ten alle koste hul taal- en kultuur te bewaar. In hierdie studie sal dit ten doel gestel word om 'n holistiese beeld en historiese verklaring van die gedurige stryd om Afrikaans en die rassspanning as gevolg van die troebelagtige verhoudinge tussen die Engelse en Afrikaanssprekende Rhodesiërs vanweë politieke en historiese redes, te bied. Insgelyks word daar ook op die politieke en sosiale reperkussies van die somtydse teenkanting teen integrasie met die dominante hoofstroombevolkingsgroepe gelet. B.A. Kosmin het in sy histories-vergelykende analise van die Asiatiese, Helleense en Joodse minderheidsgroepe in Rhodesië verklaar dat die Afrikaner-Britse verhoudinge vanaf ongeveer 1898 tot aan die einde van die Tweede Wêreldoorlog in 1945 sonder twyfel die vernaamste "rasseprobleem" van daardie tydperk was.

Onderliggend daaraan is dit tersaaklik om die algemene etniese en bevolkingstratifikasie in Rhodesië van die tydperk voor 1943, veral as 'n indeling (wat grootliks deur die Britse koloniale beleid ingevoer is) op grond van 'klas' en nie soseer 'ras' nie, te begryp. Kosmin het 'n uiteensetting van hierdie stratifikasie saamgestel en die Afrikaners as buitelandse of genaturaliseerde Europeërs gekategoriseer. Naas die Britte wat in hul moederland gebore is, die sogenaamde "colonial born" (of Engelsprekendes wat in ander Britse kolonies gebore is) en die Noord-Rhodesiërs, is dit waarneembaar dat die Afrikaners hiërargies wel bo die ander beduidende minderheidsgroepe, te wete die Mediterreense Grieke, Jode afkomstig van Oos-Europa en Rusland, Chinese, Indiërs en

ten einde laaste die inheemse swart stamme, ingedeel is. Kosmin se uiteensetting van die bevolkingstratifikasie het soos volg daar uitgesien:

Etniese stratifikasie in Rhodesië

<u>Velkleur</u>	<u>Hoofgroeperings</u>	<u>Subklassifikasie volgens rangorde</u>
Wit	Brits Uitlands (Alien) en genaturaliseerd Europeërs	Tuis gebore (<i>Home born</i>) Koloniaal gebore (<i>Colonial born</i>) Noord-Rhodesiërs Afrikaners Mediterreense Grieke en Jode (Kaapse) Bruinmense
Bruin	Asiate en gekleurde rasse	Indiërs Basters Euro-Afrikane
Swart	Inheemse rasse	Koloniaal (Suid-Afrikaans) Noordelike en Shangaan-Matebeles Mashona-stamme

2

Vervolgens is dit belangrik om nie die teenwoordigheid van die Afrikaners in isolasie van die ander sogenaamde ‘marginal trading groups’ of kleiner minderheidsgroepe in die destydse Rhodesië te benader nie. Die naasbestaan tussen die Afrikaners en ander soortgelyke minderhede het gedurende die tydperk tussen 1891 en 1980 sporadies tussen vriendskaplikheid en vlakke van verdraagsaamheid gewissel. Vanuit spesifieke

² B. Kosmin: *Ethnic and commercial relations in Southern Rhodesia: a socio-historical study of the Asian, Hellenic and Jewish populations, 1898 – 1943*, p. 15.

Rhodesiese bevolkingstudies wil dit voorkom asof gemoedelike verhoudinge gebaseer op wedersydse respek, gestand gedoen is.

Die Afrikaner-Joodse verhoudinge in Rhodesië was in hierdie verband noemenswaardig. Volgens Kosmin se studie, *'Majuta', a history of the Jewish community in Zimbabwe*, was daar vele eendershede wat die Afrikaners met die Joodse-inwoners in gemeen gehad het. Beide groepe was streng aan hul geloofsoortuigings en die Ou Testamentiese beginsels geheg. Voor die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog het Afrikaners 'n groot mate van respek vir en in sekere gevalle selfs 'n aangetrokkenheid tot die Joodse ingesteldheid ten opsigte van hul taal getoon. Groepsverhoudinge was besonder gemoedelik en daar het selfs intergroep-huwelike tussen Afrikaners en Jode plaasgevind. Die opkoms van Fascisme in die dertigerjare in Europa en die gedeeltelike Afrikaner-ondersteuning van die verkondiging van anti-Semitisme het die verhoudinge met die Joodse gemeenskap egter laat skipbreuk ly. Verder het die neiging van die Jode om mettertyd vanaf die platteland na die twee vernaamste stedelike handelsentrums, naamlik Salisbury en Bulawayo, te verhuis, veroorsaak dat kontak met Afrikaners in die landelike gebiede geleidelik doodgeloop het. Verderaan het daar veral spanning op ekonomiese vlak tussen die 'armer Afrikaners' en Joodse kleinhandelaars voorgekom, aangesien hulle alle Jode noodwendig as 'n gevaar vir hul eie bestaan gebrandmerk het.³ Sedert 1945 het die verhoudinge tussen die Afrikaners en Joodse inwoners genormaliseer, hoewel daar steeds 'n mate van ekonomiese wedywering, veral ten opsigte van Brits-Rhodesiese gunste, bestaan het.

In die blanke minderheidsbevolking het die Griekse of Helleense gemeenskap ook as 'n diep religieuse groep na vore gekom en 'n neutrale houding teenoor die Afrikaners ingeneem. Weens die streng Grieks-Ortodokse instelling in Rhodesië het dit oënskynlik die tussengroep-interaksie met Afrikaners en hul Calvinisties-Protestantse godsdiens aan bande gelê. In 1960 het G.P. Sakellaridis in 'n uitgebreide studie, *The first Anglo-Hellenic Directory of the Central African Federation*, die lig laat sien. 'n Verdere oorsigtelike

---

³ B.A. Kosmin: *'Majuta'. A history of the Jewish community in Zimbabwe*, p. 186.

studie deur Evangelos Mantzaris het ook oor die geskiedenis van die Griekse minderheidsgroep in die landelike gebiede van Rhodesië uitgebrei.⁴

Besonderhede aangaande die verhoudinge tussen die Afrikaner en Asiatiese minderheidsgroepe in Rhodesië is minder bekend en daar bestaan weinige historiese bronmateriaal oor hierdie intergroepverhoudinge. Kennelik het die skrilte kontras in kultuur en godsdienstryke tussen die twee groepe deurlopend 'n subtiele skeiding veroorsaak, alhoewel vreedsame naasbestaan gehandhaaf is. Anders as die Afrikaners, Jode en Grieke, was die Asiatiese minderheidsgroep deur 'n verskeidenheid van diskrete subgroepe saamgestel. Dié groep was oorwegend selfs meer eksklusief as die Jode en Grieke, omdat dit hoofsaaklik bestaan het uit Indiërs, Chinese en enkele Japannese wat vanweë handelsredes na Rhodesië geïmmigreer het.⁵ D.M. Desai se deeglike studie, *The Indian community in Southern Rhodesia*, het byvoorbeeld spesifiek op die verhaal van die Indiese immigrante gekonsentreer. Oor die algemeen het die Afrikaners ongetwyfeld bogenoemde 'marginal trading groups' vir hul diensvaardigheid met betrekking tot die handel in die besonder, aanvaar en gerespekteer.

Tot op hede is geen omvattende studie oor die geskiedenis van die Afrikaner-minderheidsgroep en hul wesenlike bydrae in die destydse Rhodesië onderneem nie. Vroeëre pogings tot 'n historiografiese toevoeging van hierdie onderwerp by die Afrikaner-geskiedskrywing in Suid-Afrika het egter onverweselik gebly. Hierdie studie is dus 'n poging om hernieuwe lig op 'n andersins verwaarloosde onderwerp binne die geskiedenis van die Afrikanerdom te werp. Vir die doel van die studie het die skrywer verskeie navorsingsbesoeke aan die volgende argiefbewaarplesse gebring, naamlik die National Archives of Zimbabwe te Harare, die Nasionale Argief van Suid-Afrika (NASA) te Pretoria, die Argief-en Rekorddiens van die Wes-Kaap, asook die kerkargiewe van die onderskeie Afrikaner-kerke te Stellenbosch, Pretoria en Potchefstroom.

Oorkoepelend beskou, word die koms, vestiging en ontwikkeling, en die uiteindelijke verval van die Afrikaner minderheidsgroep in Rhodesië aan die hand van 'n

---

⁴ E. Mantzaris: *Greek rural settlement in Southern Rhodesia 1890 – 1930*, pp. 1-2.

⁵ D.M. Desai: *The Indian community in Southern Rhodesia*, p. 34.

historiese analise ondersoek. Ander aspekte of gebeure in die geskiedenis van die Afrikaners, wat in die verlede weinig aandag geniet het, word ook bespreek. Die Afrikaner se teenwoordigheid in die Pionierskolonne van 1890, die Afrikaner Volunteer Corps in die Matebele-opstand van 1896 en die rol van Afrikaners in die Rhodesiese bosoerlog tussen 1965 en 1980, is enkele voorbeelde van aanvanklike leemtes wat in hierdie studie aandag geniet.⁶

In hoofstuk een word die metodologie, benadering en uitgangspunte van die studie verduidelik. Die historiese agtergrond van sowel die Afrikaner se voortdurende ‘trekgees’, as die geo-politieke omstandighede in Suider-Afrika, word geskets.

Die volksverskuiwing of migrasies van Afrikaners na Rhodesië vorm die kern van bespreking in hoofstuk twee. Daarbenewens word op die georganiseerde en individuele trekke, asook die voortgesette immigrasie van Afrikaners na 1895 gefokus. In hierdie verband was dit veral betekenisvol om die onderskeie beweegredes of oorsake vir hul besluit tot immigrasie te ondersoek. Die gevolglike verspreiding van Afrikaner-immigrante oor die Rhodesiese geografiese landskap word ook onder die vergrootglas geplaas.

Die Afrikaners se swaarkry en ontberings tydens en deelname aan die binnelandse oorloë en opstande gedurende die 1890’s word in hoofstuk drie geskets. Die snelle immigrasie en vestiging van Afrikaners en die gevolglike reaksie van die owerhede in Rhodesië word in hoofstuk vier ondersoek.

Die aanvanklike sosio-ekonomiese en politieke omstandighede van die Afrikaners en hul onderwerping deur die dominante blanke bevolkingsgroep en hul burokratiese koloniale bewind, vorm die onderwerp van bespreking in hoofstuk vyf. Daar word ook aandag gegee aan vername sosiale en politieke kwessies, waaronder die

---

⁶ Aangesien die benaming van die Matebele-en Mashona-rebellies in die koloniale geskiedskrywing van Rhodesië hoofsaaklik ‘n blanksentriese oorsprong en aard gehad het, word daar ter wille van ewewigtigheid in hierdie proefskrif na die Matebele-en Mashona-opstande verwys. In Zimbabwe staan die opstande van 1896 tot 1897 bekend as die sogenaamde ‘Eerste Chimurenga’ (‘n Shona woord wat dui op ‘n rewolusionêre stryd of verset teen kolonialisme). Sien G. Hunter, L. Farren and A. Farren: *Voices of Zimbabwe. The Pain. The Courage. The Hope*, pp. 1-2.

armblankevraagstuk, die taalkwessie en die deelname van Afrikaners aan die Tweede Wêreldoorlog.

Die betrokkenheid en bydrae van die Rhodesiese Afrikaner-boere is nog nooit tevore vanuit 'n geskiedkundige oogpunt volledig ontleed nie. Die ekonomiese en landboukundige rol en bydrae van hierdie aanvanklik 'landelike bevolking', word in hoofstukke ses en sewe teen die historiese agtergrond van die ekonomiese en boerderyontwikkeling van Rhodesië verduidelik. Die analisering van die Afrikaner-boere se landboukundige bydrae tot die ontwikkeling van Rhodesië is in hierdie opsig van besondere belang.

Vervolgens word die godsdienstige en kulturele aspekte en instellings van die Rhodesiese Afrikaners in hoofstuk agt uiteengesit. In wese sou hierdie instellings nie net 'n bepalende saambindende faktor in die Afrikaner-gemeenskappe word nie, maar ook deur middel van sendingwerk en godsdienstige bearbeiding diep voetspore in die breër Rhodesiese samelewing trap.

Hoofstuk nege is 'n bespreking van die politieke en sosiale kwessies en gebeure in Rhodesië tussen 1945 en 1980 en die lewensomstandighede, houdings en betrokkenheid van Rhodesiese Afrikaners daarteenoor. Die uitwerking van die politieke veranderinge na 1965, sankies en veral die traumatisering van die Rhodesiese bosoerlog op die alledaagse lewens van Afrikaners word geëvalueer.

Ten slotte word in hoofstuk tien kortliks na die geleidelike agteruitgang, emigrasie en verval van die Rhodesiese Afrikaners as identifiseerbare minderheidsgroep sedert die totstandkoming van Zimbabwe in 1980 gekyk. Ter afsluiting word die huidige stand en voortbestaan van die Afrikaners in die hedendaagse Zimbabwiese samelewing ondersoek.

Daar word vertrou dat hierdie studie lig sal werp op die verhaal van die Afrikaners in Rhodesië en hul gepaardgaande bydrae tot die algehele ontwikkeling van die Rhodesiese staat en samelewing. Binne die raamwerk van diaspora- en migrasiestudies, of volksverskuiwings van minderheidsgroepe, hoop die skrywer dat

hierdie studiebeskrywing 'n waardetoevoeging tot sowel die Suider-Afrikaanse as die Afrikaner-historiografie in die besonder, sal wees.

G. Hendrich

Stellenbosch

Desember 2010

LYS VAN ILLUSTRASIES

	BLADSY
1. 'n Geo-politieke kaart van Zimbabwe	xii
2. Roete wat die Pionierskolonne in 1890 gevolg het	xiii
3. Historiese Afrikaner-treкке na Rhodesië	xiv
4. Etniese stratifikasie in Rhodesië	iii
5. Immigrasiestatistiek van Afrikaners en ander nasionaliteite na Rhodesië (1915 – 1939) [Grafiek]	100
6. Statistiese gegewens van die Ringverslae	102
7. Afname in lidmaatgetalle van die Nederduits Gereformeerde Kerk	281
8. Lys van vroeë Afrikaner-pioniers	295
9. Lys van Afrikaners in die Pionierskolonne	296
10. Medaljes toegeken aan Afrikaners in die Pionierskolonne en die British South Africa Police (BSAP)	298
11. Immigrasiestatistiek van Afrikaners en ander nasionaliteite na Rhodesië (1915 – 1939) [Tabel]	299
12. Die slag by Tuli Road (10 April 1896)	300
13. Die slag by Colenbrander se plaas (25 April 1896)	301

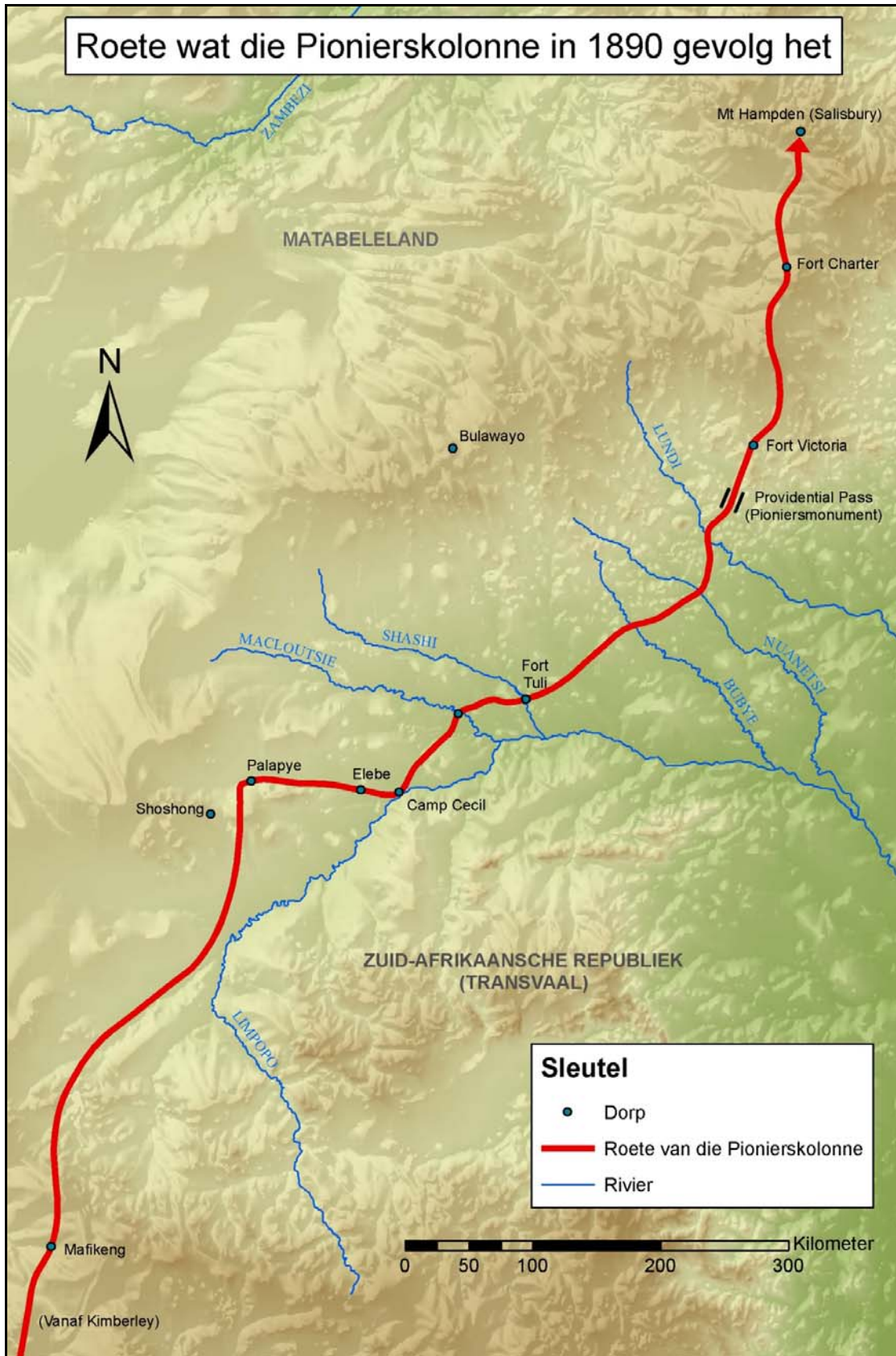
LYS VAN AFKORTINGS

AKUR	Afrikaanse Kultuurunie van Rhodesië
BSAC	British South Africa Company
CAVA	Christelike Oudiovisuele Aksie
CFU	Commercial Farmer's Union
CNO	Christelike Nasionale Onderwys
FAK	Federasie van Afrikaanse Kultuurverenigings
GRA	Genootskap van Rhodesiese Afrikaners
IQA	International Quality Award
KAB	Kaapse Argiefbewaarplek
NAZ	National Archives of Zimbabwe
NGK	Nederduitse Gereformeerde Kerk
NHK	Nederduitsch Hervormde Kerk
OVS	Oranje-Vrystaat
RAAK	Rhodesiese Afrikaner-aksiekring
RCVV	Rhodesiese Christelike Vrouevereniging
RCZ	Reformed Church of Zimbabwe
RDB	Reddingsdaadbond
RF	Rhodesian Front
RHSV	Rhodesiese Hervormde Sustersvereniging
RLI	Rhodesian Light Infantry
RTW	Rhodesian Tobacco Warehouse

SANLAM	Suid-Afrikaanse Nasionale Lewensassuransiematskappy
SANTAM	Suid-Afrikaanse Nasionale Trust- en Assuransiematskappy
SAUK	Suid-Afrikaanse Uitsaaikorporasie
SBY	Salisbury
UDI	Unilateral Declaration of Independence
VK	Verenigde Koninkryk
ZANLA	Zimbabwe African National Liberation Army
ZANU-PF	Zimbabwe African National Union (Patriotic Front)
ZAR	Zuid-Afrikaanse Republiek
ZBC	Zimbabwean Broadcasting Corporation

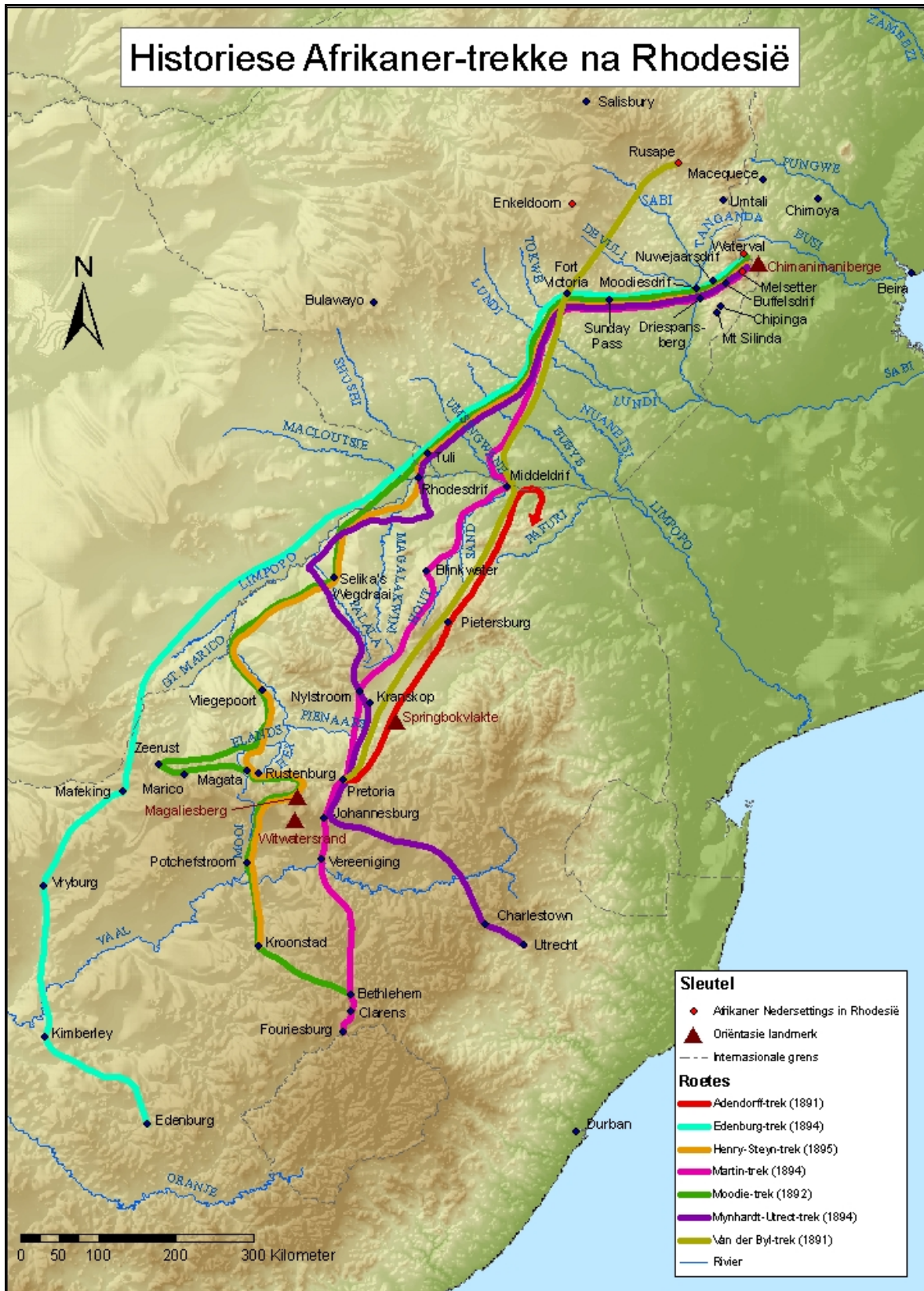
'n Geo-politieke kaart van Zimbabwe

Historiese Afrikaner-treкке na Rhodesië

HOOFSTUK 1

VERTREK-PUNTE TEN OPSIGTE VAN DIE AFRIKANER IN RHODESIË

INLEIDING

Studies oor diaspora en migrasiegevalle het gedurende die laat twintigste eeu as onderafdeling van die sosiale wetenskappe posgevat en die motiewe, ervarings en gevolge van die beweging van gewone mense van hul tuisland na 'n onbekende gebied is meer as ooit nagevors. Dit is dus belangrik om na verskeie vername migrasiestudies te verwys. In hierdie hoofstuk word die sleutelbenaderings en uitgangspunte van die studie uiteengesit. Aangesien die relatiewiteit van die verskynsel van volksverskuiwing in verhouding tot die Afrikaner belangrik is, is dit noodsaaklik om die sogenaamde Afrikaner-“trekgees” te bespreek. Vervolgens sal die historiese en politieke konteks van Suider-Afrika teen die einde van die negentiende eeu geskets word. Die studie fokus op die geo-politieke gebied wat histories as Rhodesië (aanvanklik ook Suid-Rhodesië genoem, tans Zimbabwe) bekend gestaan het.¹

1.1. BENADERING, UITGANGSPUNTE EN LITERATUUR AANGAANDE AFRIKANERS IN RHODESIË

In die bestudering van 'n minderheidsgroep is dit deurgaans van kardinale belang om te kontekstualiseer. In hierdie studie is Afrikaner-teenwoordigheid teen die sosio-politieke konteks van Rhodesië geïnterpreteer. Die oorkoepelende uitgangspunt is om deur middel van die integrering van bogenoemde benaderings, te wete sowel die chronologies-tematiese en interdisiplinêre, as kontekstualisering, 'n holistiese beeld van die Afrikaner in Rhodesië saam te stel.

---

¹ Geografies het die gebied bekend as Rhodesië deel uitgemaak van die voormalige Brits-beheerde koloniale gebied wat as die Federasie van Rhodesië en Njassaland (1953 tot 1963) bekend gestaan het. Na die skeuring van die Federasie in 1965 het Noord-Rhodesië (vandag Zambië), Njassaland (vandag Malawi) en Suid-Rhodesië (vandag Zimbabwe) as onafhanklike state vorm begin aanneem. Suid-Rhodesië het tussen 1965 en 1980 egter bloot as Rhodesië bekend gestaan. Sedert die bewindsoorname deur die Zimbabwe African National Union – Patriotic Front (ZANU-PF) in 1980 het die naamsverandering na Zimbabwe plaasgevind.

Met betrekking tot minderheidstudies is dit belangrik om te beklemtoon dat die Afrikaner-minderheidsgroep numeries die tweede grootste blanke bevolkingsgroep van die Rhodesiese samelewing uitgemaak het. C. Ley, die skrywer van *European Politics in Southern Rhodesia* (1959), het hieromtrent vermeld dat slegs die Afrikaner as minderheidsgemeenskap van politieke belang is.² Nieteenstaande Ley se aanname moet dit benadruk word dat die Afrikaner geensins as verhewe bo ander kleiner minderhede veralgemeen mag word nie. Sedert die wordingsgeskiedenis van Rhodesië het minderhede uit Europa (naamlik Italianers, Grieke, Duitsers, Jode en na afloop van die Tweede Wêreldoorlog ook Poolse immigrante), en Islamitiese gemeenskappe uit Asië hulle geleidelik in die land gevestig. Binne hierdie kosmopolitiese samelewing is die Afrikaner as vername minderheidsgroep onder die soeklig geplaas.

Die verskynsel van volksverskuiwing (diaspora/migrasie) het regdeur die geskiedenis van die mensdom voorgekom en is deur verskillende faktore en gebeure veroorsaak. Die bekendste voorbeelde was die Joodse diaspora uit die ‘Belofde Land’ (Palestina) en die Afrika-diaspora tydens die tydperk van slawerny. Shihan de S. Jayasuriya en Richard Pankhurst het in ’n studie, *The African Diaspora in the Indian Ocean* (2003), die grootskaalse versteuring in die bevolking van Oos-Afrika weens slawerny, handel en koloniale uitbuiting sedert die dertiende eeu belig. Oor die algemeen is hierdie volksverskuiwings getipeer as traumatiese migrasies van mense of ‘slagoffers’ wat deur onderdrukkende godsdienstige, kulturele, arbeids- of kolonialistiese motiewe gemotiveer is.

Volgens die studie van J.E. Braziel en A. Mannur, *Theorizing Diaspora*, was die sogenaamde “Black Atlantic” (’n transnasionale konsep om die diaspora of migrasie van swart mense in Afrika, asook na Amerika, Groot-Brittanje en die Karibiese eilande te verduidelik), en die Joodse diaspora die vernaamste in wêreldgeskiedenis. Die definiëring van die begrip *diaspora* wat op die verstrooiing van mense oor grense dui, is kompleks. Met verloop van tyd het die konsep ’n negatiewe konnotasie gekry vanweë die “exilic or nostalgic dislocation from homeland” en die migrasies van vlugtelingen uit

---

² C. Ley: *European Politics in Southern Rhodesia*, p. 93.

oorloggeteisterde state na die Tweede Wêreldoorlog.³ In teenstelling met bogenoemde het die Afrikaner-trekke na Rhodesië *nie* in 'n staat van angsk of negatiwiteit plaasgevind nie, maar grootliks met 'n gevoel van opgewondenheid en bevryding. Aan hierdie siening gemeet, het die beskouing van die Afrikaner-trekke as 'n diaspora in die ware sin van die woord dus nie wesenlike drakrag nie.

Weens die feit dat die samestelling van die trekgeselskappe oorwegend uit uitgebreide Afrikaner-families met vroue en kinders bestaan het, moet die trekke in die lig van volksverhuisings of migrasies benader word, aangesien die Afrikaner-trekke streng gesproke meer by verduidelikings oor migrasie- en emigrasiedinamika inpas. 'n Belangrike besprekingspunt rondom migrasie handel oor die kriterium van *keuse*, hetsy dit uit dwang of vrye wil gemaak is om 'n persoon se geboorteland te verlaat.⁴ Hier moet dit dus duidelik gestel word dat die trekke na Rhodesië nie op gedwonge wyse geskied het nie, maar uit vrye wil. In die boek, *Emigration Dynamics in Developing Countries*, word die komplekse aard van migrasies belig. In dié studie is daar tot die slotsom geraak dat emigrasiedinamika as veelvlakkig voorgehou kan word. Op sosiaal-wetenskaplike grondslag verwys hierdie veelvlakkigheid na verskillende politieke, ekonomiese, sosiale en kulturele oorsake in die 'evolusie van migrasie'.⁵ Voordat daar na verdere beoordeling van die oorsake of motiverings vir die migrasie of volksverhuising na Rhodesië verwys word, moet 'n belangrike migrasieraamwerk in oënskou geneem word. Hoewel Robin Cohen se negepunt-klassifikasieraamwerk op diasporastudies van toepassing is, stem baie van die migrasiebeskrywings daarmee ooreen:

1. Die dikwels traumatiese verspreiding van mense uit 'n vaderland na twee of meer buitelandse gebiede;
2. Die uitbreiding vanuit 'n vaderland in die soeke na werksgeleenthede, beter handelsmoontlikhede, of om koloniale ambisies te bevorder;

---

³ J.E. Braziel and A. Mannur: *Theorizing Diaspora*, p. 4.

⁴ M. de Bruijn, R. van Dijk and D. Foeken: *Mobile Africa. Changing patterns of movement in Africa and beyond*, p.12.

⁵ R. Appleyard (ed.): *Emigration Dynamics in Developing Countries. Volume 1: Sub-Saharan Africa*, p. 237.

3. 'n Kollektiewe herinnering en mite oor die vaderland, insluitend sy ligging, geskiedenis en prestasies;
4. 'n Idealisering van die veronderstelde voorvaderlike land, en 'n gemeenskaplike verpligting teenoor sy instandhouding, herstel, veiligheid, welvaart en selfs sy skepping;
5. Die ontwikkeling van 'n terugkeerbeweging wat mettertyd gemeenskaplike ondersteuning verwerf;
6. 'n Sterk etniese bewustheid wat oor 'n lang termyn volgehou word en op eiesoortigheid, 'n gedeelde geskiedenis en geloof in 'n gesamentlike lot deel;
7. 'n Moontlik ongunstige verhouding met die gasheersamelewings, met die veronderstelling van 'n gebrek aan aanvaarding en/of die moontlikheid dat onheil die groep mag tref;
8. 'n Sin van empatie en solidariteit met medelandsburgers in ander lande van vestiging, en
9. Die moontlikheid van 'n eiesoortige kreatiewe en verrykende lewe in die gasheerstaat met 'n verdraagsaamheid van die meerderheid of pluralisme.⁶

Deur 'n ontleding van Cohen se klassifikasieraamwerk kan die volgende besprekingspunte in verband met die Afrikaner-trekke gestel word: In nommer een en twee word dit gestel dat migrasie 'n verspreiding vanuit 'n geboorteland impliseer met die doel om arbeids- of handelsmoontlikhede te soek, alhoewel dit in die geval van die Afrikaner-trekke nie soseer met uitermate trauma gepaard gegaan het nie. Met die uitsondering van punt vyf, pas die beskrywings oor Afrikaner-trekke en hul vestiging in Rhodesië in die raamwerk van besprekingspunte drie tot nege. Op morele gebied het die trekkers hul godsdienstige, kulturele en politieke waardes en lewensuitkyk saam met hulle gebring en steeds die band met hul mede-Afrikaners in die suide behou. Anders as in die Joodse geval waardeur 'n georganiseerde terugkeerbeweging na Israel van stapel gestuur is, was dit nie met die Afrikaners gedurende die grootste gedeelte van hul bestaan

---

⁶ R. Cohen: *Global Diasporas: An Introduction*, p. 26.

in Rhodesië die geval nie. Teen hierdie agtergrond word die verskynsel van vroeë Afrikaner-treкке na Rhodesië bespreek.

In die geskiedskrywing van die Afrikaner is dit opvallend dat daar nog geen deeglike studie oor die Afrikaner-minderheidsgroep in Rhodesië onderneem is nie. Gedurende die twintigste eeu is daar wel enkele deelstudies en oorsigtelike besprekings oor die stand van die Afrikaner benoorde die Limpoporivier gepubliseer, maar het vanuit 'n akademiese en metodologiese oogpunt, grootliks te kort geskiet om 'n deeglik deurgronde beskrywing en analise van die geskiedenis van die Afrikaners in Rhodesië te gee.

Literêre werke wat vermeld moet word, is dié van C. Groenewald se *Ons Afrikaners in Rhodesië* (1978) en C.J. Scheepers Strydom se *Afrikaners in die Vreemde* (1976). In laasgenoemde boek word slegs gedeeltelik aan die Afrikaner-treкке en -teenwoordigheid in Rhodesië geraak. As privaatpublikasie dien *Ons Afrikaners in Rhodesië* merendeels as oorsigtelike studie. Volgens historiese bronnekritiek bestaan daar groot leemtes in die studie, aangesien geen melding van die Afrikaners se rol in en betrokkenheid by landbou en ekonomiese bedrywighede, asook hul plek in die politieke en staatkundige bestel van Rhodesië, gemaak word nie.

S.P. Olivier se studie, *Pioniertreкке na Gazaland* (1942), J.L. Hattingh se breedvoerige beskrywing en uiteensetting in *Die treкке uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat 1875 – 1895* (1975) en E.H. Burrows se boek, *The Moodies of Melssetter* (1954), het spesifiek na die impak en geskiedkundige waarde van die treкке verwys. Beperkte aandag is egter aan die vestiging van die Afrikaanssprekende bevolking in Rhodesië geskenk.

Afrikaner-nasionalistiese historiografie het hoofsaaklik op die belang van die onderskeie treкке gekonsentreer, en dikwels in 'n gees van patriotisme of volksverheerliking. J.L. Hattingh het byvoorbeeld tot die gevolgtrekking geraak dat die verspreiding van groot getalle Afrikaners noord van die Limpopo 'n “veel groter

blankbeheerde Suid-Afrika” moontlik kon maak.⁷ Daarbenewens was daar binne die Afrikaner-nasionalistiese historiografie ook geen eenstemmigheid of sekere trekke wel na Rhodesië plaasgevind het nie. Prof. P.J van der Merwe het in 1962 veral in sy studie, *Nog verder Noord* (1962), die bevindinge van verskillende historici, onder meer Gustav Preller, rondom dié trekke en die Potgieter-kommissie krities bevraagteken.

Groot leemtes bestaan in die geskiedskrywing oor die rol van die Afrikaner in Rhodesië (die huidige Zimbabwe), veral ten opsigte van die tydperk tussen 1965 en 1980. J. Oosthuizen gee in sy boek, *Agter die groot dyk. So lyk die kerk in Rhodesië* (1980), ’n bondige oorsig van die geskiedenis van die Nederduits-Gereformeerde Kerk in die latere tydperk van die Afrikaner se teenwoordigheid in Rhodesië.

Die Afrikaners in Rhodesië is ook deur enkele historici van die liberale denkskool bestudeer. Richard Hodder-Williams se introspeksie, *White farmers in Rhodesia 1890 – 1965* (1983) en Ian Hancock se *White liberals, moderates and radicals in Rhodesia 1953 – 1980* (1984), het ’n belangrike invalshoek aan die Afrikaner se naasbestaan in Rhodesië verleen. Verlaas Hodder-Williams se bevinding, dat Afrikaners grootliks apaties gestaan het in politieke en landbouverenigings, moet krities bevraagteken word. Die veronderstelling dat die Afrikaner dus weens sy onbetrokkenheid by politieke aangeleenthede ’n minimale invloed gehad het, moet eweneens krities benader word.

Hierdie studie is geskoei op die beginsels van die historiese navorsingsmetodologie. In die woorde van Jordanova is gepoog om krities na ’n verskeidenheid bronne te kyk om sodoende die grootste moontlike hoeveelheid perspektiewe in die studie te inkorporeer.⁸ Vervolgens is ’n chronologies-tematiese benadering van die Afrikaner se geskiedenis in Rhodesië gevolg.

Met die oog op hierdie studie is verskeie primêre en sekondêre navorsingsbronne, asook mondelinge bronne geraadpleeg en nagevors. Wat eersgenoemde groep bronne betref, is verskeie koerant- en tydskrifreekse, onder meer *The Rhodesia and Nyasaland Newsletter*, *The Rhodesian Mining Review*, die *Rhodesian Agricultural Journal* en die

---

⁷ J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 608.

⁸ L.J. Jordanova: *History in practice*, p. 183

Rhodesiese Kommentaar (ook in Engels gepubliseer as die *Rhodesian Commentary*), bestudeer. Laasgenoemde tydskrif is veral in hierdie verband van belang, omdat daar informatief oor die sosio-ekonomiese en politieke lewe van die blanke Rhodesiërs tussen 1966 en 1975 verslag gedoen is.

Die P.J. van der Merwe-versameling in die Argief-en Rekorddiens van die Wes-Kaap bevat 'n groot verskeidenheid primêre bronne aangaande die Afrikaner se posisie, lewensomstandighede en pioniersgeskiedenis in Rhodesië. Gedurende die vyftigerjare van die twintigste eeu het Van der Merwe navorsingsbesoeke aan Rhodesië gebring, en het buiten die insameling van boek- en dokumentebronne, ook onderhoude met talle Afrikaner-inwoners gevoer. Vanweë persoonlike omstandighede kon die studie egter nie voltooi word nie. Desnieteenstaande is die bronnemateriaal hoogs omvattend en vorm 'n indrukwekkende argiefversameling van ongeveer 22 liniêre meter. Hierdie grootliks onverwerkte bronnemateriaal dien as basis van die navorsingstudie. Veral ten opsigte van die mondelinge bronne bied die versameling 'n verskeidenheid Afrikaner se lewensondervindinge in die vorm van skriftelike- en getranskribeerde onderhoude aan. Vanuit 'n metodologiese oogpunt is dit dus belangrik om te stipuleer dat hierdie Afrikaner as vertellers of getuies in die studie gebruik is. Nie alleenlik die Afrikaner-pioniers nie, maar spesifiek ook Afrikaner wat tot in die laat vyftigerjare in landbou, mynbou en aanverwante ekonomiese bedrywighede betrokke was, dien as vertellers.

Die onderskeie kerkargiewe van die drie Afrikaanse susterskerke is ook nagevors. Die Nederduits-Gereformeerde Kerkargief te Stellenbosch, die Nederduitsch-Hervormde Kerkargief te Pretoria, asook die Gereformeerde Kerkargief te Potchefstroom is deurtastend ondersoek. Kerkraadsnotules, gemeenteregisters, algemene korrespondensie en veral diverse inligting in die vorm van koerantuittreksels en tydskrifartikels aangaande die uitwaartse rol van bogenoemde kerke is nagevors.

Ten opsigte van die latere jare van die Afrikaner se bestaan in Rhodesië is drie koerantbronne, waarvan die derde nie soseer uitsluitlik op die Afrikaner fokus nie, nagevors. Drie prominente Afrikaner-koerante wat in Rhodesië verskyn het, naamlik *Die Volksgenoot*, *Kern* en *Die Rhodesiër*, is die enigste koerantpublikasies wat deur

Afrikaner-inwoners uitgegee is. Hoewel die reeds genoemde *Rhodesiese Kommentaar* breedvoerig oor beide Engelse en Afrikaner-Rhodesiërs berig het, blyk dit bloot 'n vertaalde weergawe van *Rhodesian Commentary* te wees.

Op kulturele gebied bestaan daar notuleboeke van die Afrikaanse Kultuurunie van Rhodesië (AKUR), asook notuleboeke van die Dingaansfees-Kommissie in die Argief-en Rekorddiens van die Wes-Kaap (KAB), wat belangrike inligting oor kulturele aangeleenthede bevat.

Ander bronne, insluitend koerante soos *The Mashonaland Herald* en *Rhodesian Herald*, is ook nagevors. Dokumente rakende die Helpmekaarbeweging-kongresse en die Christelike Nasionale Onderwys (CNO-skole) in Rhodesië is geraadpleeg. Joernale, waaronder die *Rhodesian History* (vandag *Zimbabwean History*), *Heritage* en *Rhodesiana* is eweneens noukeurig ondersoek.

In die tydperk na die Zimbabwiese onafhanklikheidsverklaring in 1980 het daar heelwat post-koloniale literatuur oor die vertolking van die Rhodesiese geskiedenis vanuit 'n oorwegend swart meerderheidsperspektief na vore gekom. In hierdie studie is die benadering van daardie literatuur ook deurgaans in ag geneem. Enkele noemenswaardige sekondêre bronne wat in hierdie verband geraadpleeg is, was onder meer G. Hunter se *Voices of Zimbabwe. The Pain. The Courage. The Hope*; N. Kriger se *Guerilla Veterans in Post-War Zimbabwe, symbolic and violent politics, 1980 – 1987*; R. Weiss se *Zimbabwe and the New Elite*; A.S. Mlambo se *White immigration into Rhodesia. From Occupation to Federation*; B. Raftopoulos en B. Savage se *Zimbabwe. Injustice and Political Reconciliation* en D.N. Beach se *War and Politics in Zimbabwe, 1840 – 1900*.

Soos blyk uit bogenoemde bespreking bestaan daar 'n leemte in die Suid-Afrikaanse historiografie wat betref 'n omvattende studie oor die wel en weë van die Afrikanergemeenskap in Rhodesië. Hierdie studie is 'n poging om daardie leemte te vul.

1.2. DIE TREKGEES ONDER AFRIKANERS

’n Historiese kenmerk van Afrikaners as etniese groep was hulle gedurige begeerte om te trek. Reeds voor die Groot Trek van 1834 tot 1838 het ’n sogenaamde ‘trekgees’ onder Afrikaners na vore gekom. Veral die Afrikaner-trekboere het weens landbou- en ekonomiese redes, op soek na beter weiveld vir hul vee, rondgetrek. Dikwels het gunstige boerderyomgewings in Sentraal- en Suidelike Afrika tot permanente vestiging aanleiding gegee. Verkenningstogte en trekbewegings het na Suidwes-Afrika (Namibië), Angola, Tanganjika (voorheen Duits-Oos-Afrika, vandag Tanzanië) en selfs sover as Kilimanjaro in Brits-Oos-Afrika (Kenia) plaasgevind.⁹ ’n Merkwaardige voorbeeld van trekbewegings wat bekendheid verwerf het, was die sogenaamde Dorslandtrekke wat tussen 1874 en 1905 deur die Kalahari-woestyn plaasgevind het, en in 1885 selfs tot die vroeggestorwe Republiek Upingtonia aanleiding gegee.¹⁰ M. Russell, ’n Britse sosioloog, het in ’n artikel, “Slaves or Workers? Relations between Bushman, Tswana, and Boers in the Kalahari”, verduidelik dat Afrikaners hulle ook in Ghanzi (’n landelike nedersetting in Wes-Botswana) as pastorale beesboere en semi-nomadiese jagtersversamelaars gevestig het.¹¹ In ’n omvattende studie deur Nicol Stassen oor die vestiging en lewensomstandighede van Afrikaners in Angola tussen 1928 en 1975, word die ‘trekgees’ en swerwersgeaardheid van sommige Afrikaner-boere ook as vername oorsake tot migrasie aangevoer.¹²

Die Afrikaner se trekgees sou egter nie net tot die Afrika-vasteland beperk bly nie. Brian M. du Toit se twee werke, te wete *Boers in East Africa* en *Colonia Boer, An Afrikaner settlement in Chubut, Argentina*, bied insiggewende voorbeelde van die vestiging en lewe van Afrikaners in onbekende gebiede. Hoofsaaklik weens politieke-ekonomiese oorwegings het sommige Afrikaners veral na die Anglo-Boereoorlog willekeurig besluit om ’n heenkome buite Suid-Afrika, in lande soos Argentinië en Ceylon (vandag Sri Lanka), te gaan soek. In laasgenoemde boek word duidelik gestel dat die Afrikaners uit die staanspoor nie as enkele individue nie, maar as ’n gemeenskap na

---

⁹ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 116.

¹⁰ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 14.

¹¹ M. Russell, “Slaves or Workers? Relations between Bushmen, Tswana, and Boers in the Kalahari”, *Journal of Southern African Studies*, 2, 2 (April 1976), p. 187.

¹² N. Stassen: *Afrikaners in Angola 1928 – 1975*, p. 210.

Argentinië geëmigreer het. Volgens Du Toit is veral Afrikaner-skaapboere van die Karoo aangemoedig om na die Chubut-provinsie in Patagonië, Argentinië te verhuis. In 1902 het die eerste Afrikaner-immigrante hulle in daardie provinsie gevestig, terwyl ander na gunstiger klimaatsgebiede in Sentraal- en Noord-Argentinië vertrek het.¹³ Soortgelyk aan die nedersettings te Melsetter, Morgenster, Enkeldoorn, Bulawayo, Umtali en andere in die destydse Rhodesië, het die Afrikaners in Chubut spoedig as 'n afgesonderde plattelandse minderheidsgroep bekend geword.

In 'n uitsonderlike geval het die familie van Ben Viljoen, 'n assistent-kommandant-generaal tydens die Anglo-Boereoorlog, hulle as immigrante in die staat Nieu-Mexiko, in die Verenigde State van Amerika gaan vestig.¹⁴

Daar was vele opsigtelike, asook onopsigtelike beweegredes wat Afrikaners inherent aangespoor het om te trek. In 1894 het I. Bosman, 'n verteenwoordiger van Afrikaanse koerante, in 'n berig "Aan mijne Landgenooten" in *Di Afrikaanse Patriot* na verskeie opsigtelike beweegredes verwys. Twee pessimistiese vooruitsigte en realiteite van die dag is gestel, naamlik die toenemend armoedige toestande van die Afrikaner-boer en die onderliggende vrees om as verleë persone ondergeskik in diens van ander blankes te staan. Bosman het sy standpunt soos volg gestel: "De armoede van onze Afrikaners zal nog verder toenemen... en waar ik bevrees voor ben, indien er geene verandering komt, is dat onze Afrikaners voor het grootste deel nog de dienaars bij veeboerderij en landbouw zullen worden van de Europeanen."¹⁵ Armoede onder Afrikaners is as 'n groot skande beskou, sodat die beweging na ander gebiede om 'n beter lewensbestaan in die reël hul enigste uitkomst was.

Die onmiddellike redes waarom Afrikaners, tesame met die genoemde vrese vir armoede en onderdanigheid aan mede-blankes, vanuit die Zuid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat wou verhuis, moet onder die soeklig geplaas word. Ten spyte van die stabiele en gevestigde politieke bestel in die Boererepublieke het die lewensomstandighede en interafhanklike verhoudinge nie altyd rooskleurig daar uitgesien

---

¹³ B.M. du Toit: *Colonia Boer, An Afrikaner Settlement in Chubut, Argentina*, p. xvi

¹⁴ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, pp. 243-247.

¹⁵ *Di Afrikaanse Patriot*, 15.3.1894 (Aan mijne Landgenooten).

nie. Dikwels was daar onderonsies en groot meningsverskille oor die binnekoms van vreemde immigrante met hul andersoortige kulture, die traagheid om belangrike administratiewe funksies te verrig, of blote ontevredenheid met die owerheid of met die presidentskappe van Paul Kruger en Thomas Burgers van die ZAR.

Op landbougebied kon swaar terugslae boere ook daartoe gedryf het om die Boererepublieke te verlaat. Knellende droogtes, plaie en pessiëktes kon boerderye vir lang periodes lamlê. Die gebrek aan grond, voldoende arbeiders, en veral die gebrek aan wilskrag en motivering om oor die lang termyn met die boerdery vol te hou, het inderdaad bygedra tot die uiteindelijke besluit van boere om hul grond te verlaat.¹⁶ Volgens Hattingh kon die ontevredenheid van talle Afrikaner-boere ook dikwels toegeskryf word aan die “wegskramming van eise wat meer intensiewe boerdery gestel het”.¹⁷

In baie gevalle kon die trekke dus as ontvlugtingsmeganismes dien om sodoende groter persoonlike vryheid te bewerkstellig. Groenewald het hierop uitgebrei deur te verklaar dat “die drang na vryheid, om eie grond te besit en om in die oerwoud vir hulle ’n tuiste te gaan vestig so reg in hulle bloed was.”¹⁸ Geografies wou baie boere dus buite die bestaande grense van die Boererepublieke hul heil gaan soek, maar ook soos onderstaande aanhaling daarop dui, om voorbehoud vir die toekoms: “Laat enige een di landkaart van Suid Afrika voor hom sit en bestudeer al di landstreke Suid van di Sambesi en hy sal siin as di Afrikaners nou hulle kans waarneem om so veul grond as molik in besit te neem, hulle ongetwyfeld groter land in di toekomst van Suid Afrika moet hê.”¹⁹

As gevolg van die oorwegend nomadiese bestaan van Afrikaners in yl-bewoonde dele van sowel die Boererepublieke as die Kaapkolonie en Natal, sou die wegtrek na onontwikkelde gebiede nie buitensporig verskillend van dié van hul reeds bestaande, relatief primitiewe omstandighede wees nie. Die meeste Afrikaner-trekkers na Rhodesië het vanuit die Vrystaat (veral vanaf Bethlehem, Reitz, Edenburg, Fouriesburg en

---

¹⁶ J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 364.

¹⁷ J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 364.

¹⁸ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 24.

¹⁹ *Di Afrikaanse Patriot*, 3.5.1894 (Korrespondensies: ‘Di trek kwessi’).

Kroonstad), die ZAR (Pretoria en Groot-Marico), Natal (Utrecht) en enkele uit die Kaapkolonie gekom.²⁰

Die meer onopsigtelike beweegrede van Afrikaner-trekkers, die sogenaamde “wonderlust” of “trekgees”, moet egter ten opsigte van die voorafgaande bespreking noukeurig ontleed word. Engelse skrywers soos P.A. Strasheim het telkens die volgende mening voorgehou: “The Dutch farmer has been known from the earliest history of our country to be fond of nomadic life”.²¹ Samelopend met die gedagte aan die nomadiese leefwyse van die landelike Afrikaner het die trekbegeerte of -neiging ten nouste met hom geassosieerd geraak. In ’n berig oor die “Trek naar di Noorde” wat in *Di Afrikaanse Patriot* verskyn het, word die “trekgees” soos volg geïllustreer: “De geaardheid van ons land is zoodanig dat men ruim veld moet hebben voor zijn vee. Daarom dat onze gegoede veeboeren, die ruime plaatsen hebben, minder verliezen lijden. Trekken moet en trekken zal men dus weder. Er is een trekgeest ontwaakt.”²²

Afrikaners het grotendeels onbewustelik ’n sterk trekneiging wat met opgewondenheid en optimisme saamgehang het, geopenbaar. Volgens Hattingh se relaas oor die ‘onstuitbare drang’ van die Afrikaner, was “die optimisme gebou op die verwagting om beter te vaar en die eie ervaring van bykans elke inwoner in die Republiek”.²³ Die onderliggende trekgees was klaarblyklik onblusbaar. Sensasionele kontemporêre koerantberigte het daarop gewys dat die Afrikaner by uitstek daartoe aangelê was om te trek en insgelyks bevoeg was om nuwe gebiede te ontwikkel. *De Graaff Reinetter* het byvoorbeeld in Augustus 1891 berig: “Er is slechts een blanken ras dat geschikt is om het binneland voor de beschaafdheid te openen, de Hollandsche Afrikaners”.²⁴ In die ZAR het *De Volkstem* in 1892 berig dat “de zucht van een Afrikaner om nieuwe werelden te zoeken en bewoonbaar te maken” bykans as ’n ingeburgerde verskynsel beskou kon word. Dit blyk dat daar in die Kaapkolonie ’n groter neiging tot propagandistiese berigte aangaande die trekgees posgevat het. *Di Afrikaanse Patriot* het sy kernmenings soos volg gepropageer: “Di Afrikaner is tog maar di regte trekker en

²⁰ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 24.

²¹ P.A. Strasheim: *In the Land of Cecil Rhodes*, p. 2.

²² *Di Afrikaanse Patriot*, 3.5.1894 (Korrespondensies: ‘Trek naar de Noorde’).

²³ J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 376.

²⁴ *De Graaff Reinetter*, 13.8.1891.

koloniseerder van die binneland van Suid Afrika. Di lande is nou eenmaal en word nog voortdurend geopend, en as ons wil sê: ‘Afrika ver di Afrikaners’, dan moet ons oek gebruik maak van di gelegenhede wat daar is om gronde in hande te kry, biesonderlik met di oog op ons nageslag”.²⁵ Die idealistiese gedagte en verkondiging van “Afrika vir die Afrikaners” sou die optimisme om te trek onder Afrikaners aansienlik vergroot.

Aangevuur deur die trekgees, het hierdie gedagtes baie jong persone uit die Kaapkolonie en die Boererepublieke geprikkel om gevolglik hul eie trekgeselskappe op die been te bring. Hierdie aanmoediging om te trek, is in I. Bosman se berig in *Di Afrikaanse Patriot* weerspieël: “Mijn landgenooten, grondbehoefte Afrikaners, ontwaak uit den slaap. Trek naar het Noorden, voor dat uwe kanzen afgesneden zullen worden. Wees vlijtig en ijverig. Gij moet mannen worden, uwe kinders eweneens. – Jong mannen, voor u geldt dit ook”.²⁶

1.3. DIE GEO-POLITIEKE SITUASIE IN SUIDER-AFRIKA TEEN DIE EINDE VAN DIE NEGENTIENDE EEU

Teen die einde van die negentiende eeu is die geskiedenis van Suider-Afrika, en veral die gebied ten noorde van die Limpoporivier, hoofsaaklik deur Britse imperialisme en kolonialisme gekenmerk. Na die sogenaamde Berlynse Kongres van Maart 1878 het die vernaamste Europese koloniale moondhede, insluitend Groot-Brittanje, ooreengekom om gebiede in Afrika in hul onderskeie invloedssfeere te onderverdeel, sodat die vrede in Europa bewaar kon word. Die uiteindelijke gevolg van hierdie ooreenkoms was die snelle “wedloop om Afrika” waarin Groot-Brittanje die voortou geneem het met die inpalming van sowel onbesette as onbekende grondgebied. Hierdie konstante wedywing om koloniale grondgebied is reeds in die sestigerjare van die negentiende eeu verder aangehits deur die ontdekking van diamante en later goud in die binneland van Suid-Afrika.

Sedert die beweging van groot getalle Afrikaners na die binneland van Suid-Afrika met die Groot Trek van 1834 tot 1838, in weerwil van die Britse besetting van die

---

²⁵ *Di Afrikaanse Patriot*, 29.3.1894 (Trek!).

²⁶ *Di Afrikaanse Patriot*, 15.3.1894 (Aan mijne landgenooten).

Kaapkolonie en die inperking van hulle vryhede, was die voorkoms van die Afrikaners en hul politieke magposisies 'n heeldydse doring in die vlees van die Britse uitbreidingsdrang. Die geografiese ligging van die Boererepublieke, te wete die Oranje-Vrystaat en die Zuid-Afrikaansche Republiek (Transvaal), het na gelang van tyd 'n al groter hindernis vir die Britse imperiale droom van 'n Britse Ryk in Afrika strekkende van die “Kaap tot by Kaïro” geword.

'n Britse imperialis wie se naam onuitwisbaar in die geskiedenisannale gegraveer sou word en bovermelde droom beide idealisties as realisties sou nastreef, was Cecil John Rhodes. Nadat Rhodes sy houvas op die Kimberleyse diamantbedryf verkry het, kon hy deur middel van hierdie kumulatiewe welvaart, homself lojaal vir die uitbreiding van die Britse Ryk in Afrika beywer.²⁷ In 1888 het Rhodes die De Beers Consolidated Mines-maatskappy te Kimberley gestig. Hy was nie slegs geesdriftig om as imperiale ryksbouer die status van die Britse Ryk te verhoog nie, maar wou ook die vrede tussen die swart stamme en die blankes in gebiede onder Britse beheer verseker.²⁸ In Rhodes se lewensfilosofie het sy leuse van geregtigheid kennelik wye aandag geniet. Hierdie respek vir “gelyke regte” sou later 'n sterk indruk op Rhodes se werknemers maak, en in die besonder ook op Afrikaners. Rhodes het soos volg verklaar: “My motto is equal rights for every civilized man South of the Zambezi”.²⁹

Rhodes se toenemende gesaghebbendheid op politieke, asook sosio-ekonomiese terrein, het tot hoë aansien onder sy aanhangers gelei. Daarby het Rhodes die strategiese ondersteuning van die Konserwatiewe Britse regering onder die premierskap van lord Salisbury geniet. Alhoewel Rhodes goeie verhoudinge met die Kaapse Afrikaners gehandhaaf het, het hy die regerings van die Boererepublieke gewantrou, maar wel 'n simpatieke houding teenoor die Afrikaner-inwoners aldaar ingeneem. Die versigtige houding van Rhodes jeens die Zuid-Afrikaansche Republiek onder leiding van president Paul Kruger is grootliks aangevuur deur die standvastigheid van die Boereleier en die triomfantlike oorwinning van die Boere oor die Britse magte by die Slag van Majuba tydens die Eerste Anglo-Boereoorlog in 1881. Die realiteit van die bedreiging van die

---

²⁷ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 115.

²⁸ J.G. MacDonald: *Rhodes: A life*, p. 389.

²⁹ T.W. Baxter and R.W.S. Turner: *Rhodesian Epic* (ongenommerde bladsy).

tsetsevlieg en malaria was waarskynlik die rede waarom Kruger na die Boere se oorwinning nie die geleentheid aangegryp het om die gebied noord van die Limpoporivier te annekseer nie.

Rhodes het geleidelik 'n bedreiging vir Kruger begin inhou. Eers het Rhodes Betsjoeanaland (vandag Botswana) as Britse protektoraat op taktvolle wyse ingelyf as deel van sy breër strategiese plan om die Britse Ryk vanaf Kaapstad tot Kairo uit te brei.³⁰ Met die Britse regering se vergunning in 1889 van 'n oktrooi aan Rhodes om die British South Africa Company (BSAC) te stig, het die maatskappy voortaan as 'n instrument van ontwikkeling en koloniale beheer gedien. Tesame met die "Royal Charter", het die toestaan van die sogenaamde Rudd-konsessie ('n konsessie wat op 30 Oktober 1888 namens Cecil Rhodes deur Charles Dannel Rudd, F.R. Thompson en J.R. Maguire met Lobengula te Bulawayo in Matebeleland onderhandel is) aan die BSAC die weg gebaan vir Rhodes om ook gebiede noord van die Limpoporivier te annekseer.³¹ Die besluitneming is oënskynlik beïnvloed deur gerugte van ryk minerale neerslae wat in die gebiede opgesluit was, maar ook deur Rhodes se taktiek om die Boererepublieke te omsingel om hulle van toegang tot die kusgebiede te weerhou. Politieke twiste en kwelpunte tussen die Britse en Afrikaner-politici en -hooggeplaastes oor grenskwessies, die Uitlander-vraagstuk en dies meer, sou gedurende die 1890's in felheid toeneem.

Geografies gesproke, het die Afrikaners al meer noordwaarts verhuis, en soos reeds vermeld, het hulle daarin geslaag om onafhanklike republieke te stig. Die Afrikaner se vurige belangstelling in gebiede verder noord van die Limpoporivier was egter steeds 'n realiteit. 'n Voorbeeld hiervan was die verkenningstog van Andries Hendrik Potgieter in 1836 na die gebied wat later as Suid-Rhodesië bekend sou staan.³² Alhoewel daar gedurende die tyd van die verkenningstog hewige konflik tussen die Boere en die Matebelevolk onder Mzilikazi geheers het, is met die ekspedisie oor die Limpoporivier na die suidoostelike gebiede van Matebeleland voortgegaan. Ten spyte van die

---

³⁰ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 115.

³¹ Argief-en Rekorddiens van die Wes-Kaap (hierna KAB), P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels, *Rhodesia Herald, Special Jubilee Supplement*, 6 September 1940 (W.M. Leggate: 'Southern Rhodesia's path to nationhood').

³² P. van der Merwe: *Nog verder noord. Die Potgieter-kommissie se besoek aan die gebied van die teenswoordige Suid-Rhodesië, 1836*, p. 2.

gesondheidsrisiko's van onder meer slaapsiekte soos versprei deur die tsetsevlug, en malaria deur die anofelesmuskiet, het die verkenners noodwendig bewus geword van die boerderymoontlikhede van hierdie gebied en dit ooglopend baie aanloklik gevind. In sy groepstudie, *Die Afrikaners in die Vreemde*, het Scheepers Strydom die blote aanloklikheid van Suid-Rhodesië vir die Afrikaner soos volg geskets: "...sedert die vroegste tye was dit [Rhodesië] vir die blankes 'n legendariese wêreld, die land van die groot Christen-vors priester Jan, die ryksgebied van Monomotapa met die goue strate, die tuiste van die Zimbabwe-bouvalle en die Victoriawaterval".³³

Dit blyk ook dat Britse belanghebbendes en Cecil John Rhodes die moontlikheid van 'n toekomstige Boerebesetting noord van die Limpopo besef het en dienooreenkomstig stappe wou neem om die Afrikaner voor te spring om sy vestiging daar te voorkom. Volgens Gann is bespiegel dat die Boere in die afsienbare toekoms moontlik in besit van Matebeleland sou wees, hoewel diplomatieke gesprekke tussen die Matabeles en die Britte gevoer is. Hieromtrent het Gann die volgende opmerking gemaak: "...but these first diplomatic contacts between Britons and Matabeles as yet meant little; the Redcoats were still far away; and the British had neither the wish nor the ability to make their power felt in the Far Interior. The Matabele were much more concerned with another white nation, pastoralists like themselves, but far more dangerous on the battlefield than even the Zulu. These were the Afrikaners, who were destined to become rulers over the country in which the Matabele were the holding sway".³⁴

Nieteenstaande hierdie bewerings het Rhodes ingevolge die Rudd-koncessie met die Matebele-opperhoof, Lobengula, en die "Royal Charter" ('n oktrooi wat op 29 Oktober 1889 deur Koningin Victoria toegeken is vir die inkorporering van die BSAC en wat vir 25 jaar geldig sou wees), feitlik onbelemmerde magtiging verkry om onbepaalde gebiede noord van die Limpopo te bekom.³⁵ Dit was teen hierdie historiese agtergrond dat die sogenaamde Pionierskolonne saamgestel is vir die amptelike Britse oorname van Matebeleland en Mashonaland.

---

³³ C.J. Scheepers Strydom (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 115.

³⁴ L.H. Gann: *The history of Southern Rhodesia – early days to 1937*, p. 32.

³⁵ R. Cary: *The Pioneer Corps*, p. 23

In hierdie hoofstuk is die studie van die geskiedenis van die Afrikaners in Rhodesië as braakland in die breër raamwerk van migrasie- en diasporastudies, asook die Afrikaner-historiografie, beklemtoon. Die nis van hierdie studie is daarom om die geskiedenis van die Afrikaner-minderheidsgroep en hul rol en bydrae tot die Rhodesiese samelewing te ontleed en histories te beskryf. As vername vertrekpunte is die verskynsel van volksverskuiwing en spesifiek die voorkoms van 'n trekgees onder Afrikaners bespreek. In die beskrywing van die historiese agtergrond is bevind dat die Britse Ryk, grootliks weens ekonomiese en strategiese redes, stelselmatig sy diplomatieke mag in Suider-Afrika en veral in die gebied noord van die Limpoporivier laat geld het.

HOOFSTUK 2

VROEË AFRIKANER-MIGRASIES NA RHODESIË

INLEIDING

Die geskiedenis van die Afrikaner in Rhodesië kan geensins ten volle begryp word indien daar nie 'n volledige beskrywing van sy vroeë teenwoordigheid aldaar weergegee word nie. Die Afrikaner se vroeë deelname aan en bydrae tot Rhodesië sal bespreek word. Die trekbeweging van die Afrikaner in die negentigerjare van die negentiende eeu na Rhodesië kan in talle opsigte as die 'tweede Groot Trek' bestempel word. Hierdie Afrikaner-treke sou op 'n grootskaalse, georganiseerde grondslag plaasvind, waarvan die omstandighede en trekmetodes steeds ooreengestem het met die Groot Trek van 1834 tot 1838. Daar sal gepoog word om vas te stel of die treke as 'volksverhuisings' beskou kan word. In hierdie hoofstuk word die vernaamste Afrikaner-treke na Rhodesië noukeurig ondersoek.

2.1. VROEË AFRIKANER-PIONIERS

Veral nadat die ontdekkingsreise van A.H. Potgieter plaasgevind het, het daar 'n voortdurende belangstelling onder verskeie ander Afrikaners geheers om ondersoek in te stel na die grootliks onbekende gebied noord van die Limpoporivier. Volgens die historiese analise deur dr. U. de V. Pienaar oor die ontstaan van die Krugerwildtuin is bewys gelewer van die verkenningspatroon van A.H. Potgieter en J.G.S. Bronkhorst en hul verkenning van die Nwanetsi in die suidoostelike hoek van die hedendaagse Zimbabwe.¹ In 1836 het Potgieter en Bronkhorst 'n ontdekkingsreis na die noorde onderneem om veral moontlike nedersettings by en handelsmoontlikhede met die hawestad Sofala, naby Beira aan die Mosambiekse kus, te ondersoek. Weens vervoerprobleme en uitputting moes die geselskap egter noodgedwonge na Suid-Afrika terugkeer.

---

¹ U. de V. Pienaar (red.): *Neem uit die verlede. Die geskiedenis van die Laeveld en ontstaan van die Krugerwildtuin*, pp. 113 en 115.

Dit was kenmerkend van hierdie vroeë Afrikaner-pioniers dat hulle 'n vertroudheid met die ongerepte omgewing verkry en die kuns ontwikkel het om vriendskaplik met die inheemse stamme te verkeer.

Desnieteenstaande is dit opvallend dat daar in die Brits-Rhodesiese, en selfs Suid-Afrikaanse historiografie, weinig oor die vroeë Afrikaners in Rhodesië en hul bydraes aldaar verskyn het. Kommandant Carel Gronum het in 1964 bewyse van baie bestaande feitefoute in die Rhodesiese pioniersgeskiedenis gevind. Gronum het sy nagevorste bevindinge bekend gemaak deur te verklaar dat alle twyfel oor die Afrikaner se verkenning van Suidelike Afrika, en veral Suid-Rhodesië, uit die weg geruim kan word omrede 'n Boere-geselskap reeds in 1855 tot by die oewers van die Zambezirivier deurgedring het om vir goud te prospekteer. Gronum het ook tot die slotsom gekom dat minstens vyf groepe Boerejagters voor David Livingstone by die Victoria-waterval uitgekom het.²

Na die Matebele-nederlaag aan die hand van die Voortrekkers by die Slag van Vegkop in die Vrystaat is 'n vriendelike, maar versigtige verhouding tussen die Afrikaners en die Matebele gehandhaaf. Mettertyd het die uitruil van kennis oor die omgewing en 'n beter verstandhouding tot groter wedersydse respek aanleiding gegee. Dr. W.J.B. Pienaar het soos volg verklaar: "...die Afrikaner was (die) gunsteling. Die Portugees was 'n ou klant met te veel dingetjies op sy kerfstok, terwyl die Brit 'n nuweling was wat met argwaan betrag is. Vir die Boer het die naturel (sic) 'n heilige ontsag, met hom moet die vrede bewaar word. Geen wonder dat Lobengula vir Grobler as sy beskermheer, vriend en raadgewer beskou het nie." Ene Grobler, 'n Afrikaner-jagter, handelaar en Konsul vir die ZAR te Bulawayo, het in Julie 1887 'n vriendskaplike ooreenkoms met Lobengula aangegaan om vroeëre Ndebele-Boere-verdrae te herbevestig, maar is 'n jaar daarna tragies vermoor.³ Die feit dat 'n Afrikaner-grofsmid,

---

² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels, *Die Vaderland*, 2 Oktober 1964 ('Boere was voor Livingstone by Victoriaval').

³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890. Trekke na Rhodesië, *Suid-Afrika*, April 1951, p. 2 (W.J.B. Pienaar: 'Die Eerste Afrikaners in Rhodesië').

genaamd Fourie, ingewillig het om Lobengula se waens te White Stone in Augustus 1871 te herstel, bevestig ook die vriendskaplike verhoudinge.⁴

Twee jaar nadat kommandant Gronum sy bevindings bekend gemaak het, het 'n biografiese boek, getiteld *Pioneers of Rhodesia*, die lig gesien. Dit het kriptiese beskrywings van sowel Afrikaner- as nie-Afrikaner-pioniers ingesluit. Daaruit kan afgelei word dat wat die meerderheid van hierdie Afrikaner-pioniers in gemeen gehad het, die feit was dat hulle almal jagters was. Hierdie vroeë jagters was persone soos Hendrik Duvenhage, Michiel Engelbrecht en sy twee seuns, David en Johannes Jacobus, Pieter Jacobs, die Oosthuizens, Niklaas Swartz, Barend Vorster, Jan P. Weyers, en ene Du Plessis, Potgieter en Pretorius. Veral Pieter Jacobs was 'n uitsonderlike jagter wat een van die grootste Afrikaner-jagters op Rhodesiese grondgebied geword het. Enkele ander Afrikaner-pioniers het veeldoelige rolle as gidse, delwers, mynwerkers, handelaars, prospekterders of jagters vervul. Johannes Cornelis van Rooyen het byvoorbeeld as jagtersgids vir die groot Britse jagter Frederick Courtney Selous opgetree, hoewel hy ook 'n handelaar van beroep was. 'n Vername persoonlikheid wat diep spore in die jagtersbedryf van Suidelike Afrika getrap het en ook 'n agent vir die Transvaalse Volksraad was, was Jan Willem Viljoen. Viljoen was daarvoor bekend dat hy besonder gasvry en behulpsaam teenoor sy medejagters was. Vanweë die feit dat hy Engels magtig was, is Viljoen selfs deur Britse jagters geag.⁵

2.2. DIE PIONIERSKOLONNE VAN 1890

Die pionier- en trekgees van Afrikaners inaggenome, was dit geensins verbasend nie dat Afrikaners ook by die stigtingsfase van Rhodesië betrokke sou wees. Teen 1890 is daar in die politieke binnekringe van die Britse magshebbers groot besluite oor Mashonaland geneem. Weens Cecil John Rhodes se takt en vindingrykheid kon hy op briljante wyse daarin slaag om sowel die Portugese as die Boerepolitici aangaande sy oogmerke in Mashonaland te paai. Hy het ook Lobengula se goedkeuring verkry om Mashonaland vreedsaam binne te kom. Op 1 Januarie 1890 het die British South Africa Company

---

⁴ E.C. Tabler: *Pioneers of Rhodesia*, p. 54.

⁵ E.C. Tabler: *Pioneers of Rhodesia*, p. 166. Die naamlys van vroeë Afrikaner-pioniers verskyn in die addendum op p. 295, en tipes die werksaamhede van hierdie pioniers soos vervat in die *Pioneers of Rhodesia*.

(BSAC) en majoor Frank Johnson 'n kontrak onderteken waarin bekragtig is dat die Britse besetting van Mashonaland kon voortgaan.⁶ Die oorhoofse doelwit van Cecil John Rhodes was om Mashonaland so gou doenlik binne te trek, amptelik op die gebied aanspraak te maak en uiteindelik te annekseer. Majoor Johnson sou optree as die bevelvoerder van die sogenaamde *Pioneer Column*, 'n mag wat in die vorm van 'n trekgeselskap deur Cecil Rhodes en die BSAC op die been gebring is. Kolonel E.G. Pennefather sou met behulp van die British South African Police (BSA-polisie) as beskermingsmaatreël bystand aan die Pionierskolonne verleen.⁷ Vir Rhodes se kolonialiseringdoelwitte van Mashonaland moes 'n goed-georganiseerde trekgeselskap saamgestel word. Binne die bestek van 'n jaar het deeglike beplanning vir die bou van 'n wapad plaasgevind en voorbereidings is getref vir die voorsiening van lewensmiddele en wapens aan die kolonne.⁸

Die Pionierskolonne het nie net uit Britse setlaars en polisiemanne bestaan nie, maar weliswaar ook uit Afrikaners. Argivale bronne toon dat nagenoeg een uit elke veertien van alle deelnemers aan die Pionierskolonne van Afrikaner-herkoms was.⁹ Volgens die *Nominal Roll of the Pioneer Corps* (1891) was selfs president Brand van die Vrystaat se seun, T.T. Brand, in die Pionierskolonne van 1890 teenwoordig.¹⁰ Ander Afrikaners wat op die *Nominal Roll* was, was R.G. Nicholson, M.C. Gie, C. Haman, C.J. van Eyk en F. Ehlert. Na raming het ongeveer sestig Afrikaners (sien tabel in addendum op bladsye 296 tot 297) in die kolonne gedien. Daar bestaan egter nie sekerheid oor hoeveel mense wel aan die kolonne deelgeneem het nie. Vermeende getalle wissel tussen 150 en 500 pioniers in totaal, hoewel laasgenoemde statisties 'n groter waarheidsgetroue getal bied. Frank Mandy, 'n deelnemer aan die Pionierskolonne, het die volgende opmerkings gemaak: “the pioneers numbered about 150 men, drawn from almost every part of the Cape Colony, almost every district was represented in the force. Made up as it

---

⁶ R. Cary: *The Pioneer Corps*, p. 15.

⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne, (Onderhoude/kruisverwysings, JW Crawford, Umtali 1890, pp. 10-11).

⁸ T.W. Baxter and R.W.S. Turner: *Rhodesian Epic*, p. 101.

⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne, (Polisie: 1890, L7/10/1, p. 3).

¹⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne, (*Pioneer Corps. Nominal Roll* L05/6/14. Bulawayo Administration).

was of young Afrikaner farmers, and men originally from England.”¹¹ Afgesien van die wisselende getalskatting was die Pionierskolonne grotendeels ’n semi-militêre mag.

J.L. du Plessis, ’n Afrikaner en ooggetuie van die Pionierskolonne, het vertel dat Rhodes om dertig polisiemanne gevra het. Volgens Du Plessis was baie van hierdie polisiemanne Afrikaners wat vrywillig by die kolonne aangesluit het. Du Plessis het vertel dat agt ander Afrikaners onder aanvoering van kolonel Allan Wilson en sy 66 manskappe saam met hom by die polisiemag ingesluit was. Hulle was Sagrys le Roux, Piet van der Merwe, Jan van der Linde, Pieter Blankenberg, ene De Bruin, Jan Swart, Henry White en Jack Caruthers. As lede van die BSA-polisie was hul hoofopdrag om die kolonne deurgaans te beskerm.¹²

Robert Cary se beskrywing van die samestelling van die Pionierskolonne dui eweneens op die veelsydigheid van die vrywilligers. Cary het verduidelik dat die kolonne “should have a fair sprinkling of hard-bitten military veterans [although] the call went out also for butchers, builders, miners and a score of other trades and professions.” Hoe dit ook al sy, die gehalte van die vrywilligers het meer as ooit by Cecil Rhodes aanklank gevind. Cary het soos volg verduidelik: “The expedition was more than a ‘gold rush’. Cecil Rhodes had acquired a country, and he intended to see that the men who occupied it were capable of settling in it, and of nurturing it to prosperity.”¹³

Nadat die finale rëelings getref en die Pionierskolonne by Kamp Macloutse (’n oefeningskamp vir die BSA-polisie aan die Macloutserivier in Betsjoeanaland) byeengebring en deur majoor-generaal Paul Methuen (adjutant-generaal van die Britse magte in Suid-Afrika) geïnspekteer is, het Rhodes ’n samevattende brief oor die gehalte en doel van die pioniers bekendgestel. Rhodes het soos volg vermeld: “The Pioneer Corps consisted of probably the best paid, the best equipped, and the finest body of men that ever got into uniform. It comprised clergymen, doctors, lawyers... farmers, miners, sailors, builders, tailors, butchers, etc – in a word, the complete nucleus of a self-

---

¹¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne, (Frank Mandy: ‘Golden Mashonaland’ *Pioneer Column*, April 1892, p. 1).

¹² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147. Pionierskolonne, (Onderhoude/kruisverwysings, J.L. du Plessis, Enkeldoorn, pp. 1-4).

¹³ R. Cary: *The Pioneer Corps*, p. 27.

contained civil population.”¹⁴ Met hierdie woorde van inspirasie en aanmoediging het die ekspedisie op 10 Julie 1890 na Mashonaland vertrek deur die Sashirivier oor te steek.¹⁵ In baie opsigte sou die ekspedisie van die *Pioneer Column* een van die grootste historiese gebeure in die geskiedenis van die Britse Ryk in Afrika word. Volgens Frank Mandy het die kolonne ’n militêre karakter gehad: “The General [kolonel Pennefather] had drawn up a plan of campaign, thirty waggons and the entire armament of the pioneers were ordered to be on the march, exactly as if they were engaged on the serious work of going through an enemy country. In physique, in intelligence and in their skill with the rifle, it would be difficult to find their equals in any other military force.”¹⁶

Gedurende die ekspedisie van die Pionierskolonne was die rol van die verkenners deurslaggewend vir die roete-uitwysings. Dit is hoogs waarskynlik dat die Afrikaners van die Pionierskolonne se sogenaamde “B troop”-afdeling die voortou hierin geneem het. Aangesien die kolonne in ’n vaste volgorde met verkenners aan weerskante getrek het en die waens in ’n dubbele ry geposisioneer is, moes daar letterlik deur die digte bosgebiede gekap word. Om hierdie moeisame taak te verrig, is ’n sogenaamde “road cutting party” gevorm om die weg vir die aankomende trekkolonne te vergemaklik. Hierdie groep het uit “B troop”-verkenners bestaan wat reeds twee weke vooruit met die uitkapping van die bosse moes begin. Daar is sterk aanduidings dat Afrikaners soos R.A Morkel, D.P. du Preez, C.F. Morkel, D. Fisher en F. Kannemeyer as verkenners van die Pionierskolonne in diens getree het.¹⁷

Daar is bykans elf myl per dag met die trek van die kolonne op die roete van 400 myl afgelê. Op die tog was ongeveer 65 swaarbelaaide waens na Mashonaland onderweg. Saans is daar beskermende laers opgerig en selfs van stoomaangedrewe elektriese

---

¹⁴ R. Cary: *The Pioneer Corps*, p. 118.

¹⁵ R. Cary: *The Pioneer Corps*, p. 36. Sien kaart op p. xiii vir die roete wat die Pionierskolonne gevolg het.

¹⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne, (Frank Mandy: ‘Golden Mashonaland’ *Pioneer Column*, April 1892, p. 3).

¹⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (Pioniers: Afrikaners 1890, Gedrukte lys van die BSAC).

soekligte gebruik gemaak om in die digte bosse te skyn. Dit was vermoedelik 'n maatreël om moontlike vyandige Matebeles af te skrik.¹⁸

Op die roete is vyf forte opgerig, te wete Macloutse, Tuli, Fort Victoria, Charter en Salisbury. Tussen hierdie forte was talle kleiner stasies wat deur ongeveer 40 tot 50 man bewaak is.¹⁹ Hierdie garnisoene moes toesien dat die roete ten alle koste vir die kommunikasiedoeleindes van die kolonne verdedig word. Lobengula is grootliks onkant betrap deur die skielike binnekoms van die Britse Pionierskolonne of “Europeërs” in Mashonaland en het geëis dat die kolonne moes terugkeer. Kolonel Pennefather het egter die eise geïgnoreer. Na suksesvolle samesprekings met A. Colquhoun, die “Administrator-Designate” van Mashonaland en die sluiting van 'n verdrag met Umtasa, opperhoof van die Manika-distrik, is die vrede tussen die kolonne en die Matebeles verseker.²⁰

Die ondervindings van die pioniers op die roete was nie altyd aangenaam nie. Kaptein H. Wyatt, 'n Britse pionier, het byvoorbeeld vertel dat “unfortunately, the pioneers have been treated very badly... not by the Company as represented by gentlemen in England, but by one or two undershappers – in a most scandalous way.”²¹ Hierdie beweerde swak behandeling kon waarskynlik daartoe bygedra het dat sommige pioniers dit aanneemlik gevind het om van hul dienste onthef te word. Die rolle van die BSA Company toon dat ongeveer dertig Afrikaners onthef is. Twee Afrikaner-sterfgevallen is ook tydens die tog opgeteken.²² Dit is egter onbekend hoeveel Afrikaners hul lewens weens siektes, soos malaria, op die pioniersroete verloor het. Die talle pioniersgrafte langs hierdie roete sou 'n getuigenis van die lotgevallen en sterftes van die Pionierskolonne word.

---

¹⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (Frank Mandy: ‘Golden Mashonaland’ *Pioneer Column*, April 1892, p. 4).

¹⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne. (*South Africa Special Number*, 14 Maart 1891).

²⁰ R. Cary: *The Pioneer Corps*, p. 38.

²¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (*Journal Royal Col*, Mei 1892).

²² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne. (*BSA Police*. L05/2/15, pp. 1-2).

Na twee en 'n half maande het die Pionierskolonne op 12 September 1890 by hul eindbestemming, Fort Hampton in Mashonaland, aangekom. Daar is berig dat Fort Hampton bereik is “without a single shot being fired and without the loss of a single life.”²³ Dit wil sê dat geen deelnemers aan die Pionierskolonne ten tyde van die tog hul lewens as gevolg van skermutselings met die inheemse swart stamme verloor het nie. J.L. du Plessis het die formele vlaghysingseremonie van die Union Jack te Cecil Square op 13 September 1890 bygewoon. 'n *Regimental Order* is uitgevaardig met die volgende bevel:

“1. It is notified for general information that the Column having arrived at its destination will halt.

2. The name of the place will be Fort Salisbury ... The Column will parade in full dress, dismounted, at 10 a.m. The 7-pounders will fire a Royal Salute, with blank ammunition, to celebrate the hoisting of the British Flag.”²⁴

Twee Britse amptenare, A.R. Colquhoun en dr. L.S. Jameson, is aangestel om 'n burgerlike administrasie in Mashonaland tot stand te bring.²⁵ Cecil John Rhodes se Pionierskolonne het sy doel bereik en die Britse kolonie sou voortaan as Rhodesië bekend staan. Vir die Britse Ryk was dit 'n triomfantelike prestasie. In die aangesig van die Boererepublieke het dit die Britse strategiese magposisie in Suid-Sentraal Afrika verstewig. Die volgende Britse standpunt ondersteun hierdie beskouing: “There is no further north for the Boer to carve into according to his individual license of trekking. To the north the Boer may go, but it must be under restriction imposed by British civilization and British control. *England is no longer content to penetrate Africa from the South, on the back of the Boer.*”²⁶

Onmiddellik nadat die Pionierskolonne aangekom het, is dit ontbind. Die ontbinding het tot gevolg gehad dat lede hul eie rigtings as prospekteerders, setlaars en werkers ingeslaan het. 'n Beduidende aantal het na hul vorige tuisbestemmings

---

²³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne. (*South Africa Special Number*, 14 Maart 1891).

²⁴ R. Cary: *The Pioneer Corps*, p. 38.

²⁵ T.W. Baxter and R.W.S. Turner: *Rhodesian Epic*, p. 111.

²⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (*South Africa Special Number*, 14 Maart 1891, p. 2).

teruggekeer, hoewel sommige, Afrikaners inklus, in Rhodesië agtergebly het. Christiaan de Lange, 'n Afrikanerlid van die BSA Company, het byvoorbeeld die vergunning gekry om 'n plaas van 1 500 morg in Mashonaland in besit te neem.²⁷ Ene Browne, wat ook 'n pioniersplaas gekry het, het vermeld dat die meeste oud-pioniers prospekteerders vir goud en minerale geword het. Baie ander Afrikaners het egter as jagters aangebly of transportryers in Rhodesië geword.

2.3. VROEËRE AFRIKANER-BEROEPE IN RHODESIË: PROSPEKTEERDERS, JAGTERS EN TRANSPORTRYERS

Na 1890 was die soeke na goud en minerale bronne in Rhodesië 'n prominente trekpleister vir belangstellendes en prospekteerders. Gerugte en vertellings van ryk goudneerslae, dat gebiede noord van die Limpopo as 't ware oor ongeëwenaarde hoeveelhede goudbronne en ander minerale beskik, het reeds voor 1890 bestaan. Hierdie gerugte oor die oënskynlik onbeperkte goudneerslae in die Land van Monomotapa het hulle egter sonder behoorlike ondersoek deur professionele prospekteerders voorgedoen. Bevindings deur verkenningsgroepe was gegrond op gerugte soos die volgende: "...na skatting was daar in Rhodesië meer as 5 000 plekke waar daar in die vroegste jare goud gedelf is; ook is daar opslagplekke en smeltery hope gevind waar yster en koper bewerk is en selfs klipkapplekke waar pyl-en spiespunte geslaan is."²⁸ Hierdie aanloklike gerugte oor sogenaamde talryke minerale bronne uit die oorblyfsels van die vermeende antieke Afrika-koninkryk van Monomotapa het die indruk by prospekteerders geskep dat daar onbeperkte welvaart in Rhodesië opgesluit gelê het. Natuurlik het hierdie gerugte baie Britse en buitelandse magnate, delwers en prospekteerders met ondervinding van die goudbedryf aangespoor om die onbekende gebiede te ondersoek.

Daarteenoor het dit geblyk dat die Afrikaner, hoewel sterk geanker in bestaansboerdery, tot 'n mindere mate aanklank by die goudprospekteermoontlikhede in Rhodesië gevind het. Alhoewel die meerderheid Afrikaners weens landboueredes aangetrokke was daartoe, het sommige veral na die ontbinding van die Pionierskolonne

---

²⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (*Pioneer*. Christiaan de Lange, no.C/2/11/.14, 10 April 1895).

²⁸ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 3.

wel 'n belangstelling daarin getoon om as groepe of individue prospekterwerk te doen. Namate die sogenaamde “goudkoors” toegeneem het as gevolg van die onderliggende aanloklikheid om vinnig ryk te word, is Afrikaners selfs in die Boererepublieke bewus gemaak van en aangemoedig om vir goud in Rhodesië te gaan prospekter. In 1894 het Cecil John Rhodes in *De Express en Oranjevrijstaatsche Advertentieblad* Afrikaners byvoorbeeld aangeraai om hulself tot die potensieële goudbedryf in Rhodesië te wend. In 'n Hollandstalige berig is die volgende opmerkings aangaande Rhodes in die koerant gemaak: “Hij wist positief zeker uit de rapport van alle professionele mannen dat de groote gouden gronden zich van Tati tot Umtali uitstrekke, sommige riffen waarvan natuurlijk armer mogen zijn dan anderen, maar goedkope bewerking op groote schaal zou bewijzen dat dit het grootste goudveld van de wereld is.”²⁹

Bogenoemde rooskleurige aannames is met verloop van tyd onder Afrikaners gepropageer en het ook in die sogenaamde *Trekkers Gids* verskyn. Tydens 'n openbare vergadering te Paarl op 13 April 1891 is 'n “Mashonaland Commissie” aangestel om die toestande in Rhodesië te ondersoek en om oor verwickelinge in die gebied noord van die Limpoporivier te rapporteer. Daar is onder andere breedvoerig melding gemaak van die *goudvelden*, maar dit is ook onder die aandag van belangstellendes gebring dat onsekerheid oor die ware potensiaal en winsgewendheid daarvan bestaan het: “Wij hebben vele oude mijnwerken aangetroffen, aanduidende alluviale delverijen op groote schaal, mijlen ver in uitgestrektheid. Het spijt uwe gezanten dat zij niet veel kunne mededeelen omtrent het werk dat er nu op dit gebied gedaan wordt, daar zijn niet den tijd of de gelegenheid hadden te tegenwoordige delverijen behoorlijk te onderzoeken, en zich ook niet bevoegd daarover een gezaghebbend oordeel uit te brengen.”³⁰

Nogtans het die waarnemers baie naïwelik die bestaande, dog ongegronde opvattinge oor goud in Rhodesië aanvaar. Die volgende gevolgtrekking is uiteindelik gemaak: “...wij kunnen daarbij slechts voegen onze persoonlijke getuigenis, dat de berichten welke wij vernamen, over het geheel zeer gunstig waren, en dat wij

---

²⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Verspreiding van die Afrikaners (*De Express en Oranjevrijstaatsche Advertentieblad*, 11 September 1894, ‘Het grootste goudveld ter wereld. Boeren benodigd –waarvoor?’).

³⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.248: Pamflette (*Trekkers Gids*, p. 9).

verskillende monsters kwarts van zeer rijke riffe hebben gezien.”³¹ Alhoewel groot boggrondse alluviale (spoelgoud) neerslae ontdek is, is geen beduidende geologiese ondersoek na die ondergrondse goudriwwe egter ingestel nie.

In Rhodesië het prospekteerders, waaronder Afrikaners, onverpoosd na goud bly soek. Na raming het ongeveer 300 prospekteerders oor die land versprei.³² Daagliks is by die mynregistrateurs aansoek gedoen vir toestemming om kleims af te pen. Volgens J.W. Crawford, ’n Afrikaner van die Pionierskolonne, het “hulle die reg gehad op 15 kleims en een plaas (terwyl) die polisie tien kleims en een plaas” gekry het.³³ Crawford het beklemtoon dat daar aan die begin slegs twee belangrike sentra van gouddelwerwe voorgekom het, naamlik by Mazoe en Hartley. Mettertyd is vasgestel dat die meeste potensiele goudneerslae in die hartland van Rhodesië en in die omgewing van Salisbury voorgekom het. In die P.J. van der Merwe-versameling is daar byvoorbeeld getuienis van ’n onbekende Afrikanervrou wat oor haar man se werksaamhede as prospekteerder uitgewei het. Volgens haar het haar man en ene Back die eerste twee kleims in Matebeleland afgesteek en ’n goudmyn genaamd *Cretenon* begin.³⁴ Sy het beweer dat haar trouing van goud uit hierdie myn gemaak is. Die bestaan van die myn was egter van korte duur en na die verkoop daarvan het haar man afwisselend op ander myne in Mashonaland en Matebeleland gedelf.

Joof Joubert, ’n Afrikaner-prospekteerder, het ’n kriptiese beskrywing gegee van die omstandighede van die prospektering en die ryk fondse wat wel deur sommige Afrikaners gemaak is. ’n Primitiewe delwersmetode is steeds op spoelgrondgebiede in Matebeleland en Mashonaland gevolg. Joof Joubert het in ’n gees van optimisme beweer dat hulle in een kleim £1 000 se spoelgoudwaarde op slegs een dag gedelf het.³⁵ Hiermee

---

³¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.248: Pamflette (*Trekkers Gids*, p. 9).

³² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (*South Africa Special Number*, 14 Maart 1891).

³³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (Onderhoude/kruisverwysings, JW Crawford, Umtali 1890, p. 14).

³⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (Onderhoude/kruisverwysings, Goud, p. 19).

³⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.118: Jag- en jagbedrywighede van die Afrikaners, (G.J. de Lange (Lipford, Gatooma) oor Joof Joubert, Goud, pp. 1-2).

kon hy sy huurverband op sy huis afbetaal, en oor enkele maande 'n hele paar honderd pond se goudwaarde uit die kleim delf.

Op die lange duur het die ontginning van goud in Rhodesië belowende vooruitsigte ingehou, maar op die korte duur het Afrikaners daar meer as ooit mislukkings in die gesig gestaar. Willem Smit, 'n kleimwerker in 'n Rhodesiese goudmyn, het verduidelik dat prospekteerders oor genoegsame finansiële hulpbronne (bykans £2 000 om 'n myn te begin) en myntoerusting moes beskik.³⁶ Dit het mettertyd ook duidelik geraak dat goudneerslae sporadies en nie baie ryk was nie. Gevolglik is myne dikwels gou uitgeput en die prospekteerder kon dan nie sy skuld delg nie. Die algemene opvatting dat daar reusagtige goudneerslae in Rhodesië was, het dus spoedig getaan. Die haastige fortuinsoekende prospekteerders het gou geleer dat die ontginning van spoelgoud alleen nie 'n volhoubare inkomste kon bied nie. Ene Browne het diesulkes se lot soos volg beskryf: “Dit was vir almal mislukkings – baie gaan weer terug.”³⁷ Goudprospektering in Rhodesië was dus vir enkele Afrikaner-prospekteerders 'n deurbraak tot groot welvaart, maar vir die meerderheid van hulle was dit bloot 'n mislukking. Met die eeuwending het meestal gespesialiseerde en meer gesofistikeerde myne vooruitgang gemaak en wins begin toon. Later, in 1910, het ene Barry byvoorbeeld vertel hoe sy pa die Beacon Hill-goudmyn te Gobo begin ontwikkel en £18 000 daaruit gemaak het voordat die myn verkoop is.³⁸

Afrikaner-jagters het na die koms van die Pionierskolonne steeds 'n prominente en wesenlike gedeelte van die Afrikaners in Rhodesië gevorm. Daar is reeds melding gemaak van die vroeë Afrikaner-jagters wat lank voor die totstandkoming van Rhodesië aktief in die gebied gejag het. Hierdie jagters en jaggeselskappe het vrylik oor die Limpoporivier getrek met die doel om wildsvleis, velle, horings en ivoortande te bekom of te verruil. Die jagprodukte is meermale in die Boererepublieke verhandel. Na 1890 het dit egter duidelik geword dat die meeste Afrikaner-jagters, vergesel van hul families, dit

---

³⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.110: Afrikaner Korps (Willem Smit, Belingwe, Goudmyne. Kleimwerker. Moeilikhede, p. 1).

³⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (Onderhoude/kruisverwysings, Browne, Fort Victoria, n.p).

³⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (Onderhoude/kruisverwysings, C. Barry, Umvuma, p. 3).

oorweeg het om hulle permanent in Rhodesië te vestig. Christo Groenewald, die skrywer van *Ons Afrikaners in Rhodesië*, het verduidelik: "... die meeste van die Afrikaner-jagters het hulle tussen die Zambezi- en die Limpoporivier kom vestig; hulle en hul kinders het hierdie nuwe land as hul tuiste aanvaar."³⁹ Wat die jagmoontlikhede vir die Afrikaner-jagters meer toeganklik gemaak het, was die goedgesindheid wat die Matebeles onder Lobengula getoon het. As gevolg daarvan kon die jagters 'n relatief vreedsame bestaan voer en geleidelik met die omgewing en sy gevare en moontlikhede vertrou raak.

Dit is belangrik dat die denkwyses en geestesingesteldheid van hierdie Afrikaner-jagters beklemtoon word, omdat jag op sigself moontlikhede tot avontuur en oorlewing gebied het. Volgens die Suid-Afrikaanse historikus J.L. Hattingh, wat die jagtersfilosofie en -denke ondersoek het, was jag uitsluitlik 'n mansberoep. Hattingh het verduidelik dat jong mans van kindsbeen af met die gedagte grootgemaak is dat deelname aan jagtogte 'n noodsaaklike voorvereiste vir manlike ontwikkeling was. Veral die bevrediging van die avontuurdrang was 'n belangrike aansporing vir jonk en oud om te jag.⁴⁰ Benewens die aantreklikheid van jag het die beoefening daarvan veral in verafgeleë streke van Rhodesië telkemale 'n bron van oorlewing vir jagtersfamilies geword.

Ivoor was 'n belangrike handelsartikel en derhalwe het baie Afrikaner-jagters olifante en renosters gejag. Olifantjagtogte was op sigself gevaarlik en skrikwekkend, en lewensverlies is nooit uitgesluit nie. Roofdiere soos leeus het ook altyd 'n gevaar ingehou. 'n Ongeïdentifiseerde jagter het sy belewenis van 'n tipiese jagtog soos volg beskryf: "Ons het olifant gedink, olifant gepraat, olifant geleef. Dit was geen wonder dat selfs fris, geharde manne soos ons ook naderhand senuweeagtig en skrikkerig begin word het nie. Wanneer 'n patrys skielik met 'n groot lawaai uit die bos of stukkie droë gras te voorskyn peul en in die lug optrek, het die sweet op ons gesigte gepêrel, het ons omgespring met

---

³⁹ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 4.

⁴⁰ J.L. Hattingh: *Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat*, p. 398.

die geweer aan die skouer, slag gereed, die rugkant van ons nek koud met die klam kilheid van kortstondige vrees.”⁴¹

Die grootskaalse jag van olifante en die gepaardgaande dalende olifantgetalle het toenemend tot ’n skaarsheid aan ivoor gelei. Die olifante het ook al meer noordwaarts en dieper die digte bosgebiede inbeweeg. Hierdie situasie het Afrikaner-jagters genoop om verder noord te trek, maar dit het met die uiterste inspanning gepaard gegaan.

Oor die algemeen het die meeste Afrikaner-jagters ’n swerwerslewe en sukkelbestaan in Rhodesië gevoer. Hulle was redelik selfgesentreerd en het in eiebelang in die behoeftes van hul families voorsien. Professor Len Verwoerd van Stellenbosch het byvoorbeeld beskryf hoe die Afrikaner-jagters in Rhodesië veral biltong aan handelaars in die gebied gelewer het, asook ander produkte soos velle, sambokke en uitgebraaide leeuvel aan die swart stamme verkoop het.⁴²

Dit wil voorkom of Verwoerd bewustelik of onbewustelik ’n vooropgestelde idee oor die identiteit van die jagters gevorm het. Volgens Verwoerd, wat eerstehandse kennis van die jagters en hul sukkelbestaan gehad het, was hulle maar armoedige sukkelaars. Talle van hulle het malaria en swartwaterkoors opgedoen en gesukkel om ’n ekonomiese bestaan te maak. Verwoerd was van mening dat hulle swak ontwikkelde en “swak beskaafde” mense, maar tog “geharde pioniers” was.⁴³

In April 1892 het tussen 70 en 100 boere van die Soutpansberg in die ZAR uit eie keuse by die BSAC daarop aangedring dat hulle in Rhodesië wou gaan jag. Die BSAC het daarteen vasgeskop deur jaglisensies in te stel, maar weens die uitgestrektheid van die land en die te hoë administrasiekoste daaraan verbonde was die inperking van jagters nie prakties uitvoerbaar nie. Volgens J.L. Hattingh was daar dus in Mashonaland en Gazaland geen beperking op wild nie, terwyl die skroef ten opsigte van jag in die ZAR al

---

⁴¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.118: Jag en jagbedrywighede van die Afrikaners, (*Die Huisgenoot*, 12 Desember 1955, Jag. Olifante, p. 22).

⁴² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.118: Jag en jagbedrywighede van die Afrikaners, (Jag. Bulawayo. Prof. Len Verwoerd, p. 1).

⁴³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.118: Jag en jagbedrywighede van die Afrikaners, (Jag. Bulawayo. Prof. Len Verwoerd, p. 2).

stywer gedraai is. Maar wat die werklik betalende wild soos olifante en seekoeie betref, was Mashonaland ook al uitgeput, terwyl Gazaland nie 'n erkende jagveld was nie.⁴⁴

'n Afrikaner-jagter, J.L. du Plessis, het egter vertel dat jag wel potensieel aanloklike geleentheid gebied het, ten spyte van die probleme van armoede en die uitputting van die wildgebiede in Rhodesië. Du Plessis het vertel dat hy, Corneels van Rooien en Krisjan van Staden, in 1895 Cecil John Rhodes se wildvangers was en dat “ons elande, kamele, buffels, en olifante gevang [het] – 'n paar leeus ook. Hy [Rhodes] betaal ons £25 stuk vir enige stuk wild.”⁴⁵ Hoewel sommige Afrikaner-jagters dus gelukkig was en vooruitgang gemaak het, het menige ander steeds in 'n staat van armoede en verval verkeer.

'n Verdere groep Afrikaners wat 'n integrale bydrae tot die ontwikkeling van vervoer en vervoerdienste in Rhodesië gelewer het, was die transportryers. Baie van die Afrikaner-transportryers het saam met die Pionierskolonne na Rhodesië gekom en dit daarna as 'n voltydse beroep beoefen. Onbevaarbare riviere, die algehele gebrek aan spoorweë en selfs onbegaanbare paaie in die land het daartoe aanleiding gegee dat daar 'n groot behoefte aan transportryers ontstaan het. In die boek *Rhodesian Epic* word die volgende stelling gemaak: “Mashonaland had the unenviable reputation of being the most inaccessible country in the British Empire.”⁴⁶

Die transportryers het met groot wilskrag, uithou vermoë en opoffering geleidelik die vervoer van noodsaaklike goedere oor ontoeganklike terrein moontlik gemaak. Deur hoofsaaklik van ossewaens gebruik te maak, is broodnodige voedsel, boumateriaal, mynbenodigdhede en brandhout rondgekarwei. Pos is ook in die beginjare deur middel van aflotransportryspanne vervoer. Dit is hoogs waarskynlik dat C.H. Zeederberg, die bekende Suid-Afrikaanse pioniersposkontraakteur en transportryer, 'n onskatbare rol gespeel het in die vervoer van pos in Rhodesië met sy Zeederberg-poskoetse.⁴⁷ Dit is insiggewend dat die transportroetes na en deur Rhodesië teen die 1890's die enigste

---

⁴⁴ J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 414.

⁴⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (Onderhoude/kruisverwysings, J.L. du Plessis, Enkeldoorn, p. 7).

⁴⁶ T.W. Baxter and R.W.S. Turner: *Rhodesian Epic*, p. 52.

⁴⁷ T.W. Baxter and R.W.S. Turner: *Rhodesian Epic*, p. 160.

vervoerslagare na die blanke gemeenskappe daar gevorm het. C. Groenewald het benadruk dat die blankes in Rhodesië nie sonder die voorrade wat deur die transportryers ingebring is, sou kon bestaan nie. Die boere wat met die wa en osse en trekpad so bekend was, het die belangrikste aandeel aan die vervoer van voedsel na die gebied gehad.⁴⁸

Enkele voorbeelde van vroeë Afrikaner-transportryers wat in Rhodesië teenwoordig was, verskyn in argivale dokumente waarin ook hul ywerigheid om tot die bedryf toe te tree, belig word. Die twee broers, T.I (Tommy) en H.M.C. Hendrik het byvoorbeeld kort nadat die Pionierskolonne vertrek het, pos en goedere vir die kolonne geneem.⁴⁹ P.S. Lombard, 'n Afrikaner-inwoner te Wheatlands in Rhodesië, het beklemtoon dat die meeste transportryers in die kolonne, onder wie ene Combrink, Sinclair en Coetzee, Afrikaner-boere was.⁵⁰ J.L. Hattingh redeneer dat veral baie beesboere, wat reeds oor genoegsame trekosse beskik het, maar wie se boerderybedrywighede onsuksesvol was, hulle tot die transportryersberoep gewend het. Volgens Hattingh het diegene wat nie kon begin boer nie, of wie se boerdery besig was om onder te gaan, met transport nog geleentheid gehad om 'n bestaan te voer.⁵¹ So byvoorbeeld het Ponty van Niekerk sy plaas te Vlakfontein in Natal verlaat om as transportryer tussen Tuli, Macloutse en Salisbury te werk. Daar is gestipuleer dat Van Niekerk 16/- per vrag van Vryburg na Tuli vir sy verdienste betaal is.⁵² Vir sommige was transportry egter bloot 'n ekstra inkomste.

Met die vooruitsigte van 'n beter bestaan het Afrikaner-transportryers die geleentheid aangegryp om in groot getalle na Rhodesië te vertrek. Volgens die historikus, S.P. Olivier, het entoesiastiese Afrikaner-transportryers bykans onophoudelik met hul voorraadvrage en besittings vanaf Mafikeng, deur die Limpopodrif, dringend onderweg na Salisbury, Bulawayo, Gwelo, Fort Victoria en Mazoe gestroom.⁵³ In hul haas om uit

---

⁴⁸ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 5.

⁴⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (Onderhoude/kruisverwysings, Salmon Ferreira, Andrieskraal).

⁵⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (Onderhoude/kruisverwysings, P.S. Lombard, Wheatlands).

⁵¹ J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 392.

⁵² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (Onderhoude/kruisverwysings, J.A. van Niekerk, pp. 1-2).

⁵³ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 5.

transportry wins te maak, het die transportryers egter vele probleme en terugslae ondervind. Die eerste groot probleem was die verlies aan trekosse weens allerlei veesiektes, en spesifiek in Rhodesië, die dreigende gevaar van die tsetsevlieg. Daar was ook 'n nypende tekort aan volop weiding en water wat dikwels destruktiewe gevolge gehad het. Owerheidsmaatreëls, die instelling van belasting en sterker mededinging met ander immigrante vanaf Kimberley en Natal, was bykomende probleme waarmee die Afrikaner-transportryer te kampe gehad het.⁵⁴

Die feit dat baie Afrikaner-boere hul plase in Suid-Afrika agtergelaat of verwaarloos het om as transportryers in Rhodesië op te tree, was egter op die lang termyn 'n waagstuk. Hoewel die gebruik van ossewaens nog lank na die bou van spoorlyne 'n algemene praktyk was, het die koms van die meer gesofistikeerde treinvervoer na Rhodesië die begin van die einde vir die transportryers beteken. Uiteindelik het dit daartoe gelei dat die spoorweë mettertyd die karweiwerk uit hulle hande geneem en verarming of verandering van beroep meegebring het.

Daar word selde in die bestaande literatuur genoegsame erkenning verleen aan bekende Afrikaner-transportryers wat 'n merkwaardige rol in die bedryf in Rhodesië gespeel het. So was daar Ernst du Plessis, ene Kruger, ene Mynhardt, Petrus Ferreira (wie se wa die eerste pad tussen Gwelo en Bulawayo oopgery het), Magiel Oberholster (wat die pad tussen Salisbury en Mazoe oopgekap en gery het), Jacob en Ponty van Niekerk, Thomas Bezuidenhout, Hendrik Vorster en Bennie Fourie. Verder was daar Daniel Cruger, wat jare lank transport gery en besluit het om hom permanent in Rhodesië te vestig.⁵⁵ Hulle was slegs enkele van die baanbrekers op die gebied van transportry en die vervoerontwikkeling in die vroeë tydperk van Rhodesië.⁵⁶ Die oorhoofse bydrae van die pionier Afrikaner-transportryers tot Rhodesië se vervoerontwikkeling was dus onweerlegbaar groot.

---

⁵⁴ J.L. Hattingh: *Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat*, p. 395.

⁵⁵ KAB, PJ van der Merwe-versameling A2599, no. 251: *Die Volksgenoot (Die Volksgenoot*, Oktober 1951).

⁵⁶ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p.5; J.L. Hattingh: *Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat*, p. 397.

2.4. DIE BOERE-DEPUTASIES

Kort nadat Rhodesië in 1890 tot stand gekom het, het daar dwarsoor Suid-Afrika 'n wye belangstelling onder Afrikaanssprekendes ontstaan om meer oor hierdie 'nuwe land' te wete te kom. Tot op daardie tydstip het die oorgrote meerderheid Afrikaners slegs oor beperkte kennis van die noordelike gebiede oorkant die Limpoporivier beskik, maar namate die *Pioneer Column* en die BSAC hulle al meer positief oor die gebied uitgespreek het, het dit indirek ook Afrikaners se nuuskierigheid geprikkel. In 1890 en 1891 het daar in Afrikaner-geledere 'n merkbaar brandende begeerte ontstaan om self na Rhodesië te gaan en as 't ware 'n deeglike waardebeplanning van sowel die geografiese, as die sosio-ekonomiese landskap te doen.

Weens die feit dat Rhodesië onder streng Britse ryksadministrasie en politieke beheer geplaas is, moes die meeste Afrikaners deur middel van diplomatieke kanale met Cecil John Rhodes samesprekings voer om vanweë verskillende redes na Rhodesië te vertrek. Om redes van verkenning en vestiging het daar gevolglik onderhandelinge tussen die Britse politieke bestuur en vooraanstaande Afrikaners plaasgevind.

In die Zuid-Afrikaansche Republiek (ZAR) en die Oranje-Vrystaat (OVS) het enkele leidende Afrikaners ingestem om met Rhodes oor die moontlike toestaan of inbesitneming van plaaseiendomme in Rhodesië te onderhandel. Na 'n vergadering op 19 Mei 1891 in die Ladybrand-distrik in die OVS is H.P. van Heerden en H.J. Bisset verkies om as afgevaardigdes by Rhodes in Kaapstad besoek af te lê. Onderhoude en vertroulike korrespondensie het gevolg. Rhodes het dienooreenkomstig sy beginsels en maatreëls rakende die *Mashonaland Land Settlement* soos volg aan die afgevaardigdes uiteengesit: "It will of course be understood that the area available for occupation is at present very limited and that it would be necessary to limit very closely the number of intended immigrants so that there may not be overcrowding and consequent disputes."⁵⁷ Dit het ook deurlopend geblyk dat Rhodes die verheuenheid van die Britse Ryk, asook die gehoorsaamheid van sy onderdane, in sy dokumente wou laat deurskemer. Rhodes het die afgevaardigdes duidelik die volgende laat verstaan: "I must add that every intending

---

⁵⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Boeredeputasies (End to Mashonaland Land Settlement No.3, L05/2/9, p. 2).

farmer will be required to sign a declaration that on entering the territory of the Chartered Company he will be under the English flag and conform to its laws.”⁵⁸

Die OVS-afvaardiging is ook baie nougeset voorgeskryf oor hul verpligtinge: “...as a first step and in order that no undue preference should be given it is desirable that a deputation of representative men should visit Mashonaland some time this year. Applications might also be sent into the Company’s Office in Cape Town but it is necessary to guard against the supposition that any applications will be granted or that they will be taken in order of application. These are questions which have yet to be determined and can only be decided after the country has been explored.”⁵⁹ Die afgevaardigdes het egter Rhodes se voorwaardes toegeeflik gevind en Mashonaland besoek. In Oktober 1891 het die *Mashonaland Herald* soos volg berig: “...the Free State farmer delegates are highly delighted with all they saw of the Salisbury district. They have gone on to Manika and will no doubt bring groups of friends back next year.”⁶⁰

Afgevaardigdes vanuit die ZAR het ook op soortgelyke grondslag as hul Vrystaatse eweknieë by Rhodes aangedoen. Die twee vernaamste Transvaalse verteenwoordigers was Richard Granville Nicholson (’n inwoner van die Soutpansberg-distrik) en kommandant Willem Cornelius Meyer (’n inwoner van die Rustenburg-distrik).⁶¹ Vanuit die staanspoor was Rhodes inskiklik teenoor hulle bereidwilligheid om nie net Rhodesië te verken nie, maar ook moontlike langdurige en wesenlike bydraes op die gebied van die landbou te lewer. Dit wil voorkom asof Rhodes baie kieskeurig te werk gegaan het om tereg diegene wat hom nie later polities sou teenstaan nie, te selekteer. Na vriendskaplike oorlegpleging is ’n gunstige kontrak met Nicholson en Meyer onderteken, waarvolgens daar op die volgende besluit is: Die ooreenkoms het bepaal dat hulle hul familie en vriende kon saamneem en dat elke volwassene 1 500 morg op die hoëveld van Mashonaland sou ontvang. Hulle was geregtig op die betaling van ’n

---

⁵⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Boeredeputasies (End to Mashonaland Land Settlement No.3, L05/2/9, p. 2).

⁵⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Boeredeputasies (End to Mashonaland Land Settlement No.3, L05/2/9, p. 2).

⁶⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Boeredeputasies (*Mashonaland Herald*, 3/10/1891, Delegates).

⁶¹ J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 235.

huurpag van £3 per jaar, en sou ook 'n aanvullende bosveldplaas van ongeveer dieselfde grootte bekom.⁶² Hierdie beloftes het gaandeweg aanlokliker geword en later sou sommige Afrikaners wel plase en grondgebied volgens hierdie voorwaardes ontvang. In der waarheid was die beloftes wat Rhodes aan die afgevaardigdes gemaak het, slegs persoonlike beloftes aan individue en hul families. Desnieteenstaande het sporadiese reise van ander ZAR-afgevaardigdes na Rhodesië, soos P.G. Steyn, R.P. Steenkamp en C.A.J. Roetz, veral uit Vryheid, ononderbroke plaasgevind.⁶³

Selfs in die Kaapkolonie het 'n besondere geesdrif en opgewondenheid onder Afrikaners voorgekom om Mashonaland te verken. Op 13 April 1891 is daar tydens 'n belangrike vergadering te Paarl samesprekings tussen Cecil John Rhodes en enkele Paarliete onder leiding van ds. S.J. du Toit gevoer. Daar is wedersyds afgespreek dat Mashonaland eers besigtig sou word en veral met die oog op die bewoonbaarheid daarvan ondersoek moes word, alvorens enige Afrikaner-vestiging kon geskied. Indien die afgevaardigdes se bevindinge na afloop van die waardebeplanning van die gebied se lewensvatbaarheid gunstig sou wees, kon daar aansoek gedoen word om plase te verkry. Keuring van aansoekers sou ook plaasvind. Gevolglik is die *Paarlse Mashonalandkommissie* amptelik van stapel gestuur. Die kommissie was 'n driemansafvaardiging bestaande uit A.J. de Waal van Stellenbosch, J.P. Eksteen van Agter-Paarl en J.J. Vosloo van Somerset-Oos.⁶⁴ Hulle sou ook deur di. J.W. Stegman en A.J.L. Hofmeyr vergesel word. Die verkennergroep was alombekend as die Mashonaland-deputasie.

In Junie 1891 het die afvaardiging inderdaad na Mashonaland vertrek. Daar is vertel dat “die kommissie van Kimberley af gery [het] met 'n muilwa oor Mafikeng ... van Salisbury is hulle na die Zambezi – toe af met die rivier waar dit bevaarbaar word – toe na Beira en met die skip terug (sic)” gekeer het.⁶⁵ Volgens Hattingh het die afvaardiging die steun van die BSAC verkry om die nuwe land te gaan inspekteer. Verder

---

⁶² J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 239.

⁶³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.248: Pamflette (*Trekkers Gids*, p. 8).

⁶⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Boeredeputasies (Onderhoude/kruisverwysings, no. 779, J.C. de Waal, p. 1).

⁶⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Boeredeputasies (Onderhoude/kruisverwysings, no. 779, J.C. de Waal, p. 4).

is beweer dat hulle die land ongeveer “40 kilometer weerskante van die hoofroetes” ooglopend besigtig het.⁶⁶ Na sorgvuldige beoordeling en besprekings is verklaar dat Mashonaland wel gunstig vir toekomstige nedersetting en ontwikkeling was. ’n Volledige verslag van die bevindinge en vooruitsigte is vir ’n omvattende inligtingstuk, bekend as die *Trekkers Gids*, opgestel. Kennelik het die verslag wye reaksie van belangstellende Afrikaners in die Kaapkolonie uitgelok. Teen Maart 1892 is daar reeds 149 aansoeke aan die Mashonalandkommissie gerig, komende uit die volgende Kaapse distrikte: Somers-Oos (52), Griekwastad-Oos (44), Albert-divisie (37) en ander plekke (16).⁶⁷ Die wye reaksie op die Paarlse deputasie veral uit Oos-Kaapse distrikte, is opvallend. Waarskynlik kon die belangstelling te danke gewees het aan die lesingtoer wat ds. A.J.L. Hofmeyr (wat in der waarheid as reklame-agent van die BSAC gedien het) in hierdie distrikte onderneem het. Tydens sy lesingtoer van Februarie 1892 het Hofmeyr ’n optimistiese beskrywing oor boerderyvooruitsigte en moontlikhede in Mashonaland gegee. Gevolglik het ’n aantal mense uit Prins Albert kort daarna inderhaas daarheen vertrek.⁶⁸

S.J. du Toit het ook ’n agentskapsfunksie vervul om aansoeke vir plase in ontvangs te neem en met die BSAC-hoofkwartier te korrespondeer. In ’n latere koerantberig is die volgende bewering aangaande Du Toit se optredes gemaak: “Mr. Du Toit did not think many of the Western Province farmers would come up here to farm, as they were slow to move and had good holdings there, but when he told them the prices produced fetched in the markets of Bulawayo, he knew many of them would become restless and soon longingly towards the north.”⁶⁹ Desnieteenstaande het die betekenisvolle inligting soos vervat in die *Trekkers Gids* Afrikaanssprekendes ’n realistiese beskrywing van Rhodesië gegee waarvolgens hulle meer ingeligte besluite kon neem om te trek, al dan nie.

Dit is belangrik om in bovermelde verband die vernaamste bevindinge en opmerkings van die Paarlse Mashonalandkommissie te belig. Ten opsigte van landbou

---

⁶⁶ J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 252.

⁶⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Boeredeputasies (Land Conditions, *Mashonaland Land Settlement*, L05/2/18, 23 Maart 1892, p. 5).

⁶⁸ J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 254.

⁶⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Boeredeputasies (*Chronicle*, 26 Oktober 1896, ‘S.J. du Toit’, p. 2).

het die afvaardiging met 'n groot mate van optimisme die volgende bevind: “Wat *Landbou* in 't algemeen betref, kunnen uwe gezanten mede enige wenke voegen bij het geen hierboven vermeld is over de vruchtbaarheid van den bodem, de waterrijkheid en andere algemene aanduidingen.” Uit die waarnemings van boerderypraktyke en plantgewasse van die inheemse stamme was die afvaardiging hoogs beïndruk met die produksievermoë van die grond. “Overal waar naturellen wonen, werd uwe Deputatie door dezen [Matebeles] voorzien van rijst, patats, boonen, pompoenen, milies en de groenten door hen verbouwd.”⁷⁰

Weens die beskikbaarheid van volop water en die goeie klimaat het die Paarlse afvaardiging ook opmerkings oor moontlike wynverbouing gemaak: “Wat meer bijzonder den *Wynbou* betref, bestaat er geen reden waarom de wijnstok er niet welig tieren zal, doch of het klimaat, met de zomerregens, gunstig zal zijn voor het rijpen der druiven en het maken van wijn, is voor uwe Deputatie moeilik te zeggen.”⁷¹ Laasgenoemde het egter gedui op spekulatiewe opmerkings en die voorlopige eksperimentering met die kweek van wingerdstokke in die noordelike gebiede van die Transvaal.

Tesame met die onsekerheid oor die wynbou was daar ook nie duidelikheid oor die veeboerdery en die volhoubaarheid daarvan nie. “Bij hunne reize door het land hebben zij niet veel vee gezien, daar zijn weggevoerd zijn door de Matabeles, doch wat aanwezig was, is mooi en in gezonde conditie. Personen die zich in het land willen gaan vestigen, moeten niet er op rekenen om in dat land aan te koop, hoewel mogelijk bij de aangrenzende stammen van Lobengulu, of wat verder af bij Chama, waar veel vee is.” Die kommissie het die volgende voorstelle gemaak en Boere aangeraai om vee saam te neem: “Wij meenen dat elke intrekker zich moet voorzien van minstens twee spannen ossen voor elken wagen, en verder mogelijk van aanteel-vee, zooals koeien, schapen en bokken.”⁷²

Bevindings rakende die goudvelde, soos reeds gesê, was ook baie spekulatief. Slegs deur die neem van enkele ertsmonsters is vae afleidings gemaak dat Mashonaland

---

⁷⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.248: Pamflette (*Trekkers Gids*, p. 9).

⁷¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.248: Pamflette (*Trekkers Gids*, p. 10).

⁷² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.248: Pamflette (*Trekkers Gids*, p. 9).

oor ryk goudneerslae beskik, maar vanweë die kortstondige besoek kon hulle geensins tot 'n juiste gevolgtrekking geraak nie. Die bevindings aangaande die beskikbaarheid van 'n noodsaaklike arbeidsmag vir die uiteindelijke verbouing, produsering en verwerking van landbougewasse, veeboerdery en veral swaar arbeid in die goud- en mineraalbedryf, het baie belowend daar uitgesien: “Met betrekking tot de belangrijke kwestie van *werkvolk* schijnt dat land bijzondere voordeelen te bieden. Die naturellen aldaar, verarmd zijnde door de overheersching der Matabeles, zijn zeer blij om te werken bij de blanken, enkel voor den kost.”⁷³ Die afleiding is gemaak dat die onderlinge gevegte tussen die swart stamme, veral die kleiner kwesbare stamme, armoede meegebring en sodoende talle desperate swart mense as 't ware in die hande van die blanke koloniseerders of werkgewers gedryf het.

Wat van die uiterste belang was, was dat die kommissie ook rekenskap moes gee van die gesondheidstoestand in Rhodesië. Die volgende bevinding is gemaak: “...dat het Deputatie gebleken, dat de lage streken, door haar aangeduid, ongetwijfeld onderhewig zijn aan koorts; doch dat het uitgestrekt hoogland een gezond en goed bewoonbaar land is.”⁷⁴ Hierdie bevindinge was belangrik, aangesien dit 'n grondige terugvoering oor die stand van sake en verwagtinge aan voornemende Afrikaner-boere en immigrante verskaf het.

2.5. DIE AFRIKANER-TREKKE NA RHODESIË (1891 – 1895)

2.5.1. DIE ADENDORFF-TREK

Op 16 Maart 1891 is 'n belangrike vergadering te Pretoria onder leiding van genl. Piet Joubert en ander aanwesiges, te wete Louis Daniel Adendorff, J.L.H. du Preez, H.J. Cloete, F.W. Ernst en F.P.J. de Meyer gehou. Tydens hierdie vergadering is besluite geneem wat as bloudruk vir die eerste volwaardige Afrikaner-trek na Rhodesië en die stigting van 'n onafhanklike ‘Republiek van Banjailand’ sou dien. Die politieke debakel en regverdiging van die sogenaamde Adendorff-trek het daartoe gelei dat dit as die mees kontroversiële trek beskou kan word.

---

⁷³ KAB, P.J. van der Merwe versameling A2599, no.248: Pamflette (*Trekkers Gids*, p. 10).

⁷⁴ KAB, P.J. van der Merwe versameling A2599, no.248: Pamflette (*Trekkers Gids*, p. 10).

Die grondliggende oorsake van die trek was enersyds die vermoede dat die Britte moontlik in die toekoms die Afrikaners in die ZAR kon onderwerp, en andersyds die belastingslas wat swaar op die skouers van Afrikaners aldaar gerus en groot ontevredenheid veroorsaak het.⁷⁵

’n Klein groepie boere, onder aanvoering van Louis Adendorff, het daarin geslaag om suksesvolle konsessies van swart opperhoofde in Mashonaland te kry en dit het ook die goedkeuring van die Portugese konsul in Pretoria weggedra. Die konsessionarisse het op diplomatieke grondslag vergunning gekry van Sebascha en Mozobe, opperhoofde van die Banjai-stamme in Banjailand, geleë in die suidoostelike deel van Matebeleland, om op hul grondgebied te vestig en om as buffer teen die Matebele te dien.⁷⁶ Portugal het die steun van boere, wat gewillig was om die Portugese invloedssfeer oor die betrokke gebied te erken, teen moontlike vyandigheid van die BSAC in die oostelike gebiede aanvaar.

Die trekplanne het egter lynreg met Cecil Rhodes se uitbreidingsideale vir die gebied noord van die Limpoporivier gebots en kon op die korte duur die vreedsame verhoudinge tussen hom en die Afrikaners, en veral die Afrikaner Bond in die Kaapkolonie, laat skipbreuk lei. Met die verkryging van die konsessies het Adendorff ’n oproep op boere gedoen om by die beplande trek aan te sluit. Van die besluite op die vergadering het steeds gegeld, naamlik dat ’n groot kommissie sou gaan om die land in besit te neem en beskerming te verleen aan diegene wat daar sou agter bly, dat elke man oor “een goed Hennie Marteni” (Martini Henry-geweer) en duisend patrone moes beskik en dat die 1858-grondwet van die ZAR as basis en uitgangspunt vir die regering of bestuur van die besette gebied sou geld.⁷⁷

Die opspraakwekkende reaksie in die Boererepublieke was so oorweldigend dat die opening van die Nasionale Bank in die ZAR grootliks ongemerk verbygegaan het.⁷⁸ Hoewel Adendorff die toon aangegee het as sekretaris van die trekkommissie het hyself in der waarheid geen verdere betekenisvolle rol daarin gespeel nie. Adendorff was egter instrumenteel om die trekgedagte te verkondig. Die gevolge daarvan is bondig deur die

---

⁷⁵ B. Whyte: *Yesterday, Today and Tomorrow. A 100 year history of Zimbabwe*, p. 43.

⁷⁶ A.H. de Swardt: Rhodes en die Afrikaner Bond, pp. 68-69.

⁷⁷ J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 132.

⁷⁸ J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 134.

historikus Thomas Blok in sy studie *Die Adendorff-trek* uiteen gesit: “Die gevolge van die oproep was verrassend. Nie alleen word dit gelees nie, maar baie mense in die Kaapkolonie, die Oranje-Vrystaat, die Zuid-Afrikaanse Republiek en Natal besluit om aan die oproep gehoor te gee. Dit lyk of ’n elektriese skok deur die land gegaan het. Elke dag kom daar berigte oor die oproep, die koerante neem alle moontlike berigte op, die volk is verdeeld oor die wenslikheid van die trek, in die eerste paar maande van die jaar 1891 is die bevolking skynbaar in senuweeagtige spanning. Dit skyn ’n herhaling van die Groot Trek te wees. Die omstandighede is anders, die oorsake verskillend, maar die oproep vind orals weerklank”.⁷⁹

Die trekkoors het hoog geloop en belangstellende Afrikaners het van heinde en verre met hul families gekom om aan die trek deel te neem. Daar bestaan egter nie eenstemmigheid onder historici oor die getalsterkte van die Adendorff-trek nie, en skattings van tussen 2 000 en 3 000 trekkers word gemaak. Op die vooraand van die Adendorff-trek het die *Trek-Comitee* die volgende gerapporteer: “Op 24 Junie 1891 waren ’n hondertal vrye Trekkers, meestal welgestelde hoofden van huisgezinnen en goed uitgerust, uit verskillende dele van Zuid-Afrika, te Florisdriest aan de Limpopo vergaderd, als volgelingen van den Heer D.J. Malan, een van de twee Trustees, op wie de Banjailand Concessie ten faveure van de Trekkers was gecedeerd, by een behoorlike acte van cessie”.⁸⁰

Met die trek op hande het die Transvaalse owerheid egter ter elfder ure beslis dat die trek gestaak moes word. President Paul Kruger en die Transvaalse Volksraad het onmiddellik sterk standpunt ingeneem en ’n proklamasie uitgevaardig om die trekkers deur wetgewing te dwing om terug te keer na die ZAR. Polities gesproke, wou Kruger enige regstreekse konflik met Rhodes vermy. Enkele stoutmoedige trekkers het egter ongestoord die Limpoporivier oorgesteek in die hoop om Kruger vry te spring en ’n republiek noord van die rivier uit te roep.

In Matebeleland is hulle egter onverhoeds deur dr. L.S. Jameson voorgekeer en onsimpatiek meegedeel dat hulle alleen toegelaat sou word om die gebied binne te trek as

---

⁷⁹ T. Blok: *Die Adendorff Trek*, p. 11.

⁸⁰ T. Blok: *Die Adendorff Trek*, p. 11.

hulle 'n dokument sou teken waarin die gesag van die Geoktrooieerde Maatskappy (die BSAC) erken word.⁸¹ Daardeur is die Adendorff-trek die finale nekslag toegedien. Die trekkers het die aanbod van die hand gewys en teleurgesteld na die ZAR teruggekeer. As gevolg van eie wil om sonder die goedkeuring van die BSAC en Cecil John Rhodes oor die Limpoporivier te trek, was die Adendorff-trek 'n algehele mislukking.

Volgens D.N. Beach se bespreking van die Adendorff-trek in die geskiedenis van die Mashona het hierdie trek 'n bepalende uitwerking op die latere Mashona- en Matebele-verhoudinge gehad. Beach het die standpunt gestel dat die trek eenvoudig as 'n misterieuse gebeurtenis in die magstryd tussen die Britte en Afrikaners bekend was, maar dat dit ook vir die Mashona 'n simbool van Afrikaner-hulpverlening en verzet teen die Matebele geword het.⁸² Ongeag die mislukking van die trek en die latere koms van die Britte, het hierdie trek verreikende gevolge vir die politiek van die Suid-Mashona gehad omdat dit inderwaarheid die kloof tussen die Mashona en die Matebeles vergroot het. Ten spyte daarvan is die Afrikaners na 1891 egter nie meer as sodanige belangrike faktor in die geskiedenis van die Mashona gereken nie.⁸³

2.5.2. DIE VAN DER BYL-TREK

Gedurende Junie 1891 het 'n individuele trekpoging plaasgevind wat uitsluitlik op die verkenning en ontwikkeling van die landboumoontlikhede in Rhodesië geskoei sou wees. Pieter Laurence van der Byl, 'n gesiene lid van die Kaapse Parlement en vriend van Rhodes, het oor uitgebreide kennis en ondervinding van die landboubedryf beskik. Met hierdie vooruitsigte is 'n gunstige ooreenkoms tussen Rhodes se BSAC en Van der Byl beding, waarvolgens lojale landbouers onder leiding van Van der Byl in Rhodesië kon vestig. In Mei 1891 het Van der Byl 'n advertensie in *De Zuid-Afrikaan* geplaas waardeur jong boere gesoek is. Op 25 Junie 1891 het 'n trekgeselskap van 27 mans Kaapstad vir hul bestemming in Rhodesië verlaat.⁸⁴

---

⁸¹ A.H. de Swardt: Rhodes en die Afrikaner Bond, p. 75.

⁸² D.N. Beach: *War and Politics in Zimbabwe, 1840 – 1900*, p. 63.

⁸³ D.N. Beach: *War and Politics in Zimbabwe, 1840 – 1900*, p. 63.

⁸⁴ J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 249.

Op hul trekroete het hulle Rhodes te Fort Charter ontmoet waarna Rhodes daarop aangedring het dat Van der Byl 'n nedersetting moes stig tussen die Macheke- en Rusaperivier, wat Rhodes as “the healthiest district in Rhodesia” beskou het.⁸⁵ Aanvanklik was daar groot entoesiasme en belofte oor die “Boerenzoons uit de Kaap” wat spoedig hutwonings gebou en landbougronde ontwikkel het.⁸⁶ Hulle het ook voorrade en landbou-implemente ontvang. Die nedersetting het die “Laurencedale Settlement” geheet.

Die trekeksperiment is egter oorval deur allerlei onomkeerbare probleme. Na die tragiese dood van Van der Byl weens koorssiekte het die oorblywende mans leier- en besluiteloos agtergebly.⁸⁷ As enkelopende mans met 'n gebrek aan samehorigheid en veral weens die afwesigheid van vroue het die nedersetting vinnig leeggeloopt. Die demografiese wanbalans het dus daartoe bygedra dat die meeste mans na ander gebiede van Rhodesië gedros het. Na afloop van die mislukte Van der Byl-trekeksperiment het slegs enkeles in die Rusape-distrik aangebly.⁸⁸

2.5.3. DIE MOODIE-TREK

Die eerste grootskaalse georganiseerde Afrikaner-trek na Rhodesië was die Moodie-trek. In vergelyking met al die vorige trekke het die Moodie-trek nie vanweë die soeke na fortuin of avontuur plaasgevind nie, maar met die vooruitsig om permanent te vestig. Die voorgestelde gebied van vestiging was Gazaland, geleë in die suid-oostelike grensgebied van Rhodesië. Daar is gehoop dat die gebied as landbouterrein ontwikkel sou kon word.

George Benjamin Dunbar Moodie, 'n raadgewer van die BSAC en voormalige bestuurder van die Portugese Ophir-mynmaatskappy (wat ook in Manikaland gemyn het), het die voortou geneem om die eerste suksesvolle Afrikaner-trek na Rhodesië moontlik te maak.⁸⁹ Na gereelde onderhandelinge en briefwisseling met Rhodes en Jameson is 'n

---

⁸⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.248: Koerantknipsels, *Rhodesia Herald, Special Pioneer Number* ('Story of a Pioneer Settlement. Trek from the Cape which ended at Rusape', p. 81).

⁸⁶ *Land en Volk*, 26 Januarie 1892.

⁸⁷ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 120.

⁸⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.248: Koerantknipsels, *Rhodesia Herald, Special Pioneer Number* ('Story of a Pioneer Settlement. Trek from the Cape which ended at Rusape', p. 81).

⁸⁹ E.H. Burrows: *The Moodies of Melssetter*, pp. 108-109.

gunstige inbesitnemingssooreenkoms aangegaan. Vir Rhodes het besitreg okkupasie beteken, en hy het gevolglik vir Jameson aangemoedig om daardie deel van die land (Gazaland) dadelik bevolk te kry, as teenvoeter vir die indringende Portugese aan die een kant en die Afrikaners aan die ander kant.⁹⁰ In die onderhandelinge is ooreengekom om die grondgebied in Gazaland op grond van 'n Land Settlement Scheme beskikbaar te stel. Die voorwaarde was egter dat die plase wat vir ongeveer 3 000 morg per boer afgestaan sou word, in belang van “immediate beneficial occupation” (onmiddellike voordelige besetting) in besit geneem moes word.⁹¹ Die voorwaardes, soos vervat in die Gazalandse *Land Settlement Scheme*, het die volgende bepaal:

1. Die vooruitbetaling van 'n jaarlikse erfpag van £3 per 1 500 morg, en 4s. vir elke verdere 100 morg, of deel daarvan; geen plaas groter as 3 000 morg nie;
2. Die Maatskappy (die BSAC) behou die reg op alle edelgesteentes, minerale en minerale-olie, met toegang en uitgang, en verder;
3. die reg om oor die land heen paaie en spoorlyne aan te lê en telegraafdrade te span, en om materiaal vir hierdie doel sonder vergoeding te neem, tensy waar werklike verbetering aan die slag kom, waarvoor daar dan volgens waardering betaal sal word en dit die eienaar sal vrystaan om na 'n arbitrasiehof te gaan, as hy wil;
4. die reg om enige grond vir myn- of openbare doeleindes terug te eis teen betaling van £3 per morg en vergoeding vir hout, water en verbeteringe, wat desnoods ook deur arbitrasie beslis kan word;
5. Betaling van opmetings- en oordragkoste;
6. Die persoon aan wie grond gegee word, moet dit binne 'n tydperk van vyf maande na datum van kennisgewing dat die land deur die Administrateur aan hom toegestaan is,

---

⁹⁰ S.P. Olivier: *Die pionierstrekke na Gazaland*, p. 8.

⁹¹ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 121.

okkupeer, en dit moet geokkupeer bly deur hom of deur 'n Europese plaasvervanger wat deur die Maatskappy se verteenwoordiger goedgekeur is.⁹²

Die streng administratiewe en imperialistiese beheer oor die Britse koloniste, en derhalwe die gees waarin die ooreenkoms geskied het, is duidelik waarneembaar. Desnieteenstaande was Dunbar Moodie tevrede met die voorwaardes en het onmiddellik sy oom Thomas (algemeen bekend as Tom) Moodie, in kennis gestel en oorreed om 'n trekgeselskap na Gazaland te lei. As graanboer is Thomas Moodie as die mees aangewese persoon beskou om die trekopdrag uit te voer, en is hy as trekleier verkies. Thomas Moodie was weliswaar van Skotse afkoms maar was getroud met 'n Afrikaanse vrou, was Afrikaansmagtig en het sekerlik vir die grootste gedeelte van sy lewe as graanboer in die Oranje-Vrystaat deurgebring. Sy graanboerdery het finansiële oor die jare egter al hoe meer agteruit gegaan. Die algemeen heersende trekgees en veral Dunbar Moodie se oorreding het Thomas Moodie aangespoor om na Gazaland te verhuis.

Op 5 Mei 1892 het die Moodie-trekkers te Bethlehem in die Oranje-Vrystaat bymekaargekom om as gesamentlike trekgeselskap na Gazaland in Rhodesië te vertrek. Na raming was daar tussen 60 en 70 volwassenes, onder wie 37 mans, 31 vroue en kinders, drie oumas, 'n babatjie en 'n aantal swart werkers aanwesig. Daar was ongeveer 350 stuks grootvee, asook trekosse.⁹³ Die historikus, S.P. Olivier, skryf soos volg: “al die inwoners van die dorp was daar om die eerste en voorste trekkers die beste toe te wens, en onder wilde geklap en gehuil is die trek voort”.⁹⁴

Die trekroete moes op sigself 'n ongelooflike, dog moeisame belewenis gewees het. Die vermoede dat die trek kon vergroot deur die aansluiting van ander belangstellende boere het egter nie gerealiseer nie. Dit kon daaraan te wyte gewees het dat boere nie halsoorkop al hul besittings wou agterlaat nie, asook die ontoegeeflikheid van president F.W. Reitz se Vrystaatse Volksraad om die trek, wat onder die vaandel van Rhodes plaasgevind het, te erken.⁹⁵ C. Groenewald het die trekroete soos volg beskryf: “Die trek kies koers oor Kroonstad, Potchefstroom, Rustenburg, en dan al met die

---

⁹² S.P. Olivier: *Die pionierstrekke na Gazaland*, pp. 12-13.

⁹³ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 123.

⁹⁴ S.P. Olivier: *Die pionierstrekke na Gazaland*, p. 13.

⁹⁵ J.L. Hattingh: *Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat*, p. 284.

Elands-, Krokodil- en Groot Marico-rivier langs tot by die Limpopo. Daarna trek hulle aan die Transvaalse kant tot reg wes van die Soutpansberge”.⁹⁶ Vanweë die grootte van die trek is besluit om dit in twee groepe te verdeel, waarvan die een (bestaande uit 16 waens) by die Pionierspad deur die drif en die ander laer af langs die Limpoporivier deurbeweeg het. Op Rhodesiese grondgebied het die BSAC die trek vriendelik verwelkom. Daar is voortgegaan om na Fort Tuli, die eerste stilhouplek, te trek en daar is hulle op gasvrye wyse deur ’n Afrikaner, ene kaptein Raaff, onthaal.⁹⁷ Vandaar is die trekgeselskappe met genoegsame kosvoorrade voort na Fort Victoria.

In die onbekende streek het die Moodie-trek teen twee hindernisse of bedreigings te staan gekom, naamlik die gevare van die natuur en die Matebele-impis. Leeus en mambas het soveel skade aangerig en veeverliese meegebring, dat doringkrale saans opgerig moes word. Siektes soos bek-en-klouseer en malaria was ’n groot vrees. Met betrekking tot die plaaslike swart stamme is neutraliteit tussen die Boeretrekkers en veral die Matebeles gehandhaaf, hoewel die sporadiese voorkoms van gevegte of oorlogsdreigemente nie uitgesluit was nie. Tussen Fort Tuli en Fort Victoria het die trekkers byvoorbeeld eenkeer onverwags in die spervuur van ’n Matebele-strooptog teen die Makalaka-stam beland en wat as ’n “angswekkende skouspel” beskryf is.⁹⁸ Die Afrikaners is egter ongedeerd met rus gelaat.

Afgesien van die eksterne bedreigings het die Moodie-trek ook interne probleme te Fort Victoria ondervind. Ontevredenheid oor die beoogde gebied van vestiging en Moodie se haas om Gazaland voor die reënseisoen te bereik, het verdeeldheid onder die trekkers veroorsaak.⁹⁹ Thomas Moodie en sy voorste groep was vasberade om ooswaarts te trek, terwyl die res daarop aangedring het om hulle eerder op die middellande tussen Fort Victoria en Salisbury (in die gebied van die Van der Byl-trekkers) te vestig.¹⁰⁰

---

⁹⁶ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, pp. 26-27. Sien kaart op p. xiv vir historiese Afrikaner-treke na Rhodesië.

⁹⁷ J.L. Hattingh: *Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat*, p. 288.

⁹⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.100: *Melsetter (Volksblad*, November 1956, ‘Stop van Myne’ – Trek na Gazaland’).

⁹⁹ J.L. Hattingh: *Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat*, p. 290.

¹⁰⁰ E.H. Burrows: *The Moodies of Melsetter*, pp. 136-137.

Laasgenoemde groep het Moodie uiteindelik as trekleier afgesweer, maar sou weens hierdie daad nie meer aan die voorregte en voorwaardes van die BSAC deel hê nie.

Intussen het Dunbar Moodie, wat nie saam met die trekgeselskap gereis het nie, voortdurend die BSAC op hoogte gehou van die trek. Verder ooswaarts is die Amenshoogte oorgesteek en 'n vermoeiende deurtog deur die breë Sabierivier aangedurf. Thomas Moodie was van kardinale belang in die begeleiding van die trek. Om hul eindbestemming te bereik, moes die trekkers deur die onheilspellende en bergagtige Manikalandstreek trek. Staaltjies uit tonele wat aan die Groot Trek oor die Drakensberge herinner het, het hulle voorgedoen: “Om teen die berge uit te trek, moes waens die hange uit. Hulle moes deur die trekkers regop getrek word, want as hulle te skuins sou lê, kon hulle omrol. Om die nek uit te kom, moes hulle selfs drie spanne osse voor elke wa haak. Uiteindelik kon hulle toe die hoëveld bereik met die driespanberg agter hulle”.¹⁰¹ Tsetsevlieë en malaria in die laerliggende riviervalleie en die ruwe gebergtes het egter tot die dood van talle stuks grootvee, rydiere en mense gelei.

Na meer as agt maande het Moodie en enkele oorlewendes by hul eindbestemming op die pragtige grasvelde van Chipinga aangekom. In die heuwelgebiede is drie watervalle gesien en daarom het Moodie op 3 Januarie 1892 besluit om die plek Waterval te noem.¹⁰² Gerieflikheidshalwe het Moodie die trekkers aangeraai om eers 'n dorpie te stig, plase af te pen en die landbougebied te ontwikkel. Hierdie dorp sou na Moodie se voorvaderlike landgoed in Skotland, naamlik Melsetter, vernoem word. Met Moodie se afsterwe jare later is hy vereer vir “sy edele pogings en versindheid om die land te ontgin en te behou” en daarna is 'n gedenkteken ter ere van die Gazaland-trekkers en Thomas Moodie daar opgerig.¹⁰³

2.5.4. DIE MOOLMAN-WEBSTER-TREK

Na die epiese Moodie-trek sou verskeie ander trekke van wisselende groottes na Gazaland vertrek. Die Moolman-Webster-trek, bestaande uit slegs twee gesinne van 19

---

¹⁰¹ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 31.

¹⁰² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.100: Melsetter (*Volksblad*, November 1956, ‘Stop van Myne’ – Trek na Gazaland’).

¹⁰³ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 31.

mense, is nie vooraf op willekeurige wyse as 'n georganiseerde trekeenheid saamgestel nie.¹⁰⁴ In 1893 het Johannes Nicolaas Moolman met sy gesin vanaf Pietersburg in die ZAR na Mashonaland vertrek met die veronderstelling om hulle in die sentrale gebied van die land te vestig. Hierdie gesinstrek moes egter by Fort Victoria skuiling teen oproerige Matebeles soek. Joseph Webster, 'n boer van die Groot-Marico-distrik wat na Salisbury onderweg was, het per toeval met die Moolman-gesin in aanraking gekom.¹⁰⁵ Gevolglik is daar besluit om as 'n gesamentlike trek na Gazaland te verhuis en op 30 Augustus 1893 het hulle die Moodies by Waterval ontmoet.¹⁰⁶

2.5.5. DIE GIFFORD-EDENBURG-TREK

Afstandsgewys sou die langste trek in 1894 vanaf Edenburg in die Suid-Vrystaat plaasvind. Hierdie trek is op hoogs georganiseerde wyse beplan, maar het ironies genoeg van die meeste ontberings ervaar. Onder plaaslike dorpsbewoners het 'n mate van ontevredenheid geheers wat veral uit owerheidsprobleme gespruit het. Die nuutgestigte munisipaliteit van Edenburg het geblyk oneffektief te wees. Die verwagting dat die Kaap-Bloemfontein-spoorlyn deur Edenburg sou loop om sodoende as ekonomiese inspuiting vir die dorp te dien, het vervaag.¹⁰⁷ Erf- en eiendomspryse het naderhand waardeloos geraak. Om hierdie redes was dit dus te verstane dat die gerugte van nuwe bestaansmoontlikhede in Rhodesië, en die feit dat die BSAC plase teen spotgoedkoop pryse aangebied het, baie inwoners aangelok het.

Alfred Samuel Gifford het die leisels opgeneem en saam met sy gesin dertig Edenburgers in 'n trekgeselskap georganiseer. Vanuit die staanspoor was daar onderlinge onsekerheid en pessimisme oor die verlangde trek met die gevolg dat deeglike voorbereidings getref moes word. Waens is gebou, tente is van buite groen en ligroos van binne geverf, en selfs die Groot Trek is bestudeer.¹⁰⁸ Op 13 Maart 1894 het die Gifford-Edenburg-trek na afloop van 'n NG kerkdiens 'n aanvang geneem. Die uittog is soos volg

---

¹⁰⁴ S.P. Olivier: *Many treks made Rhodesia*, pp. 54-56.

¹⁰⁵ S.P. Olivier: *Die pionierstrekke na Gazaland*, pp. 34-35.

¹⁰⁶ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 127.

¹⁰⁷ *De Express*, 30.3.1894 (Edenburg in 1894).

¹⁰⁸ S.P. Olivier: *Die pionierstrekke na Gazaland*, pp. 38-39.

beskryf: “Die burgers was gewapen op perde. Vlae het gewapper, toesprake is gehou, gebede is opgestuur, liedere is gesing en met die klap van swepe is die trek weg.”¹⁰⁹

Die trekroete was verskriklik moeisaam en gedurige herstelwerk moes aan die waens gedoen word. Oor die Amenshoogte (in die Chimanimani-berge) is talle waens feitlik onherstelbaar beskadig, en bykans al die donkies wat as trekdiere gebruik is, het gevrek. Uiteindelik het die trekgeselskap op 9 September 1894 vir Moodie by Waterval ontmoet.¹¹⁰

2.5.6. DIE MYNHARDT-UTRECHT-TREK

Soortgelyk aan die Moolman-Webster-trek was die Mynhardt-trek ook ’n gesinstrek waarby ander belangstellende boere padlangs sou aansluit. Johannes Tobias Mynhardt was aanvanklik ’n Vrystaatse veeboer, maar het hom weens die konstante soeke na beter weiveld vir sy vee in die Utrecht-distrik in Natal gevestig. Met die belowende nuus oor Gazaland het Mynhardt en sy gesin besluit om dadelik te trek. Nadat hulle Utrecht op 24 Maart 1894 verlaat het, het nog mense algaande aangesluit, te wete D. Labuschagne, W. Odendaal, T. de Beer en L. de Klerk met hul gesinne, sodat daar 32 volwassenes en 36 kinders teenwoordig was.¹¹¹

Die trek het ook probleme met roofdiere en vol riviere ondervind, alhoewel die pragskoonheid van die natuur daarvoor vergoed het, soos geskets deur Lettie Mynhardt: “... ’n pragtige gesig het voor ons verrys; hoë plat bome, reusagtige kaktusbome, wilde palms, doringbome en bloeisels van alle kleure – dit was die Rhodesiese lente”.¹¹² Die trek het voortbeweeg tot by Fort Victoria en vandaar na die gebied van Gazaland. Op hierdie trek was die rol van die vroue veral onmisbaar in die ondersteuning van die mans. Die volgende is voorgehou: “... hulle kon ’n geweer hanteer, osse inspan en selfs die sweep swaai en die touleierwerk doen”.¹¹³ Eindelik het die trek in Oktober 1894 hul

---

¹⁰⁹ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 33.

¹¹⁰ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 128.

¹¹¹ J.L. Hattingh: *Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat*, p. 299.

¹¹² C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 34.

¹¹³ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 34.

eindbestemming by Waterval bereik en spoedig het hulle plase wat geskik was vir veeboerdery, in besit geneem.¹¹⁴

2.5.7. DIE MARTIN-TREK

Die grootste en een van die belangrikste Afrikaner-treкке na Rhodesië was die Martin-trek van 1894. Die trek het sy oorsprong te danke aan Martinus Jacobus Martin en sy begeerte om na Gazaland te trek. Martin was 'n welbekende Vrystaatse boer, asook 'n toonaangewende Volksraadslid in Bethlehem. Martin het mettertyd polities met Rhodes en die BSAC bevriend geraak en het sy belangstelling om met 'n georganiseerde trekgeselskap na Rhodesië te verhuis onder hul aandag gebring. Na 'n besoek aan Kimberley en 'n ontmoeting met Rhodes is vasgestel dat Martin en sy trekkers agt plase in Gazaland kon ontvang mits hulle in April 1894 sou trek. Martin het daartoe ingestem. Rhodes het 'n vertrouenswaardige houding geopenbaar en daar is met vrymoedigheid toestemming aan hierdie Afrikaners met hul gesinne verleen om hulle in Gazaland te vestig. Na finale goedkeuring in die BSAC-kring het die maatskappysekretaris Martin as volg in kennis gestel: "Mr. Rhodes has decided not to charge you any purchase price, but only to charge you for the land the usual annual quitrent of £1 per 100 acres. Mr. Rhodes is much interested in your scheme and trusts that your people will be successful and turn out our strongest supporters on our Eastern Border".¹¹⁵ Volgens Rhodes se oordeel was die teenwoordigheid van vroue uiters belangrik vir die volhoubaarheid en toekomstige bevolkingsgroei van die blanke nedersetting in Gazaland. Om dus die guns en respek van die aanwesige Afrikaner-vroue te wen, het Rhodes verklaar dat hul taal eerbiedig sou word.¹¹⁶

Onder hierdie gunstige omstandighede het Martin as Volksraadslid bedank en 'n trekgeselskap op die been gebring. Op 19 April 1894 het die Martin-trek vanaf Fouriesburg in die Oos-Vrystaat vertrek. Dit was weliswaar 'n groot trekgeselskap bestaande uit 104 mense en 24 swaar gelaaide ossewaens.¹¹⁷ Die trek het geleidelik deur

---

¹¹⁴ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 128.

¹¹⁵ S.P. Olivier: *Die pionierstrekke na Gazaland*, pp. 57-58.

¹¹⁶ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 129.

¹¹⁷ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 36.

die Springbokvlakte en Nylstroom, en verder noordwaarts oor die Limpopo tot by Fort Victoria beweeg.

Gedurende die trek het Martin, as aanvoerder van die trek, sy wedervaringe daarvoor in sy dagboek neergeskryf. In een uittreksel is die trekkerslewe soos volg geskets: “Ons moeders en kinders was nie gewoon aan die ongeriewe van ’n wa-lewe nie, die mans en seuns was nie ervare in die kuns om ’n sweep te hanteer nie; daarby het nog gekom dat die volk (swart arbeiders) skaars en duur [was]; met talle beeste en perde was die trek swaarlywig. Die trekkers moes hulle eers in die nuwe lewe inleef”.¹¹⁸

Kenmerkend van die Martin-trek was hulle diepe godsdienstigheid, geskoei op Christelik-Calvinistiese leerstellings. Martin het self sy godsdienstbeoefening op ’n streng patriargale wyse nagevolg en as trekleier sou hy as ’t ware die verpersoonliking van die Christelike geloof onder Afrikaners in Rhodesië word. Groenewald het later bevestig dat die Martin-trek die “Afrikaner se godsdienst in sy vaste vorm Rhodesië ingebring het”.¹¹⁹ Op die trekpad is gereelde kerkdienste gehou. Sondagmiddae het J.H. Kok as Sondagskoolonderwyser die kinders gekatkeis. Die normale verrigtinge van ’n tipiese Sondag is steeds in stand gehou, soos in die volgende beskrywing uiteengesit: “Op Sondag is gewoonlik twee maal diens gehou; in die oggend vir die grootmense en in die middag Sondagskool vir die kinders. Mnr. Martin het self die oggenddiens waargeneem. Die trek het teen die tyd ook al ontwikkel in ’n soort singgeselskap. Ek het ’n ou viool gehad, waarmee ek die singery probeer aanhelp het. Onder andere was daar stukke met drie of vier stemme. Dit het by die begin nie so maklik gegaan nie, maar later het dit goed geklink deur die bos waar daar nie professionele sangers was om te lag en te spot nie”.¹²⁰

Weens hierdie godsdienstige karakter en hul vreedsame betrekkinge met die BSAC het die trek ’n eerbiedwaardige ontvangs in Fort Victoria gekry. Daar is selfs ’n dansparty en ’n skietwedstryd gereël. Op die laaste skof na Gazaland het die Martin-trek egter op dieselfde vermoeiende roete as die Moodie-trek beweeg. Op 14 Oktober 1894 het hulle by Buffelsdrif aangekom en by hierdie finale bestemming is ’n gedenkteken

---

¹¹⁸ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 129.

¹¹⁹ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië* p. 132.

¹²⁰ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 132.

twee dae later in die vorm van 'n klipstapel opgerig en wat as *Ebenhaezer* bekend gestaan het. Op die templaar is hul blydskap dat hulle hul lewens gewy het deur die volgende woorde vasgelê: “aan den Here alz een dankbetuigen voor zyn trouwe leiding en zorg”.¹²¹

2.5.8. DIE DU PLESSIS-TREKKE

'n Afrikaner-trek wat deur 'n enkele individu aangevoer is en waarby volgelinge sporadies sou aansluit, was die twee Du Plessis-trekke van 1894 en 1895. Ernst du Plessis, 'n vrygesel, was 'n medetrekker in die Moodie-trek. In Gazaland het Du Plessis vir hom 'n plaas, genaamd Clear Water, afgepen. In 1894 was hy skynbaar so oorstelp van vreugde oor die boerderygeleenthede dat hy na Ficksburg teruggekeer het om 'n trekgeselskap bymekaar te bring.¹²² Die eerste Du Plessis-trek het egter uit 'n klein groepie van 11 mense, insluitende kinders, bestaan. Na 'n voorspoedige reis het sy volgelinge almal voldoende plase ontvang.

Du Plessis het vir 'n tweede keer – hierdie keer per boot via Beira – teruggekeer. Hy het in Utrecht, Natal, in die huwelik getree en weereens besluit om 'n groep mense na Gazaland te neem. Hierdie tweede trek sou uit 17 mense bestaan. Afrikaner-gesinne wat hulle by die trek aangesluit het, was die Kleyn-, Engelbrecht-, Stopforth-, Breytenbach- en Pikster-families.¹²³ Ernst du Plessis is later as “voorslag-baanbreker” geloof, maar in der waarheid was die Du Plessis-trekke nie naastenby so omvangryk soos die Moodie- en Martin-trek nie.¹²⁴

2.5.9. DIE KRUGER-BEKKER-TREK

'n Trek van middelmatige omvang het ontstaan uit die samekoms van twee trekgeselskappe, naamlik dié van Ernst Kruger en Hendrik Bekker. Ellendige toestande, onder meer die grensoorloë met die Xhosa, boerderymislukkings en selfs die toenemende karige omstandighede as transportryers vir die BSAC, het Ernst Kruger genoop om te trek. Sy vermoede dat ongeveer 100 mense vanuit Pretoria onder sy leiding 'n groot

---

¹²¹ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 132.

¹²² J.L. Hattingh: *Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat*, p. 298.

¹²³ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 136.

¹²⁴ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 136.

trekgeselskap sou vorm, was egter heeltemal buitensporig. Nietemin het Kruger vertrek. By die Krokodilrivier het die Kruger-trek dié van Hendrik Bekker ontmoet.¹²⁵ Laasgenoemde was ook 'n transportryer vir die BSAC wat reeds deur sy karweiwerk na Salisbury voorafkennis van Rhodesië opgedoen het. Met hierdie aansluiting is die Kruger-Bekker-trek gevorm. Twee ander Afrikaner-families, Kotze en Visagie, het saamgetrek. Die hooftrek het uit vyf gesinne met 31 kinders bestaan.

Ten tyde van die trek het ontevredenheid en onenigheid voorgekom onder die trekkers as gevolg van tweespalt tussen die trekleiers. Nadat die trekgeselskap op Fort Victoria aangekom het, het Kruger beplan om na Bulawayo te trek, terwyl die aanvanklike plan was om in die gebied van Fort Charter (Enkeldoorn) 'n nedersetting te stig. Bekker het 'n plaas afgepen en dit Enkeldoorn genoem vanweë 'n alleenstaande doringboom op 'n bult. Hy het Kruger egter oorreed om saam met hom plase in die Manikaland-gebied te gaan afpen, as gevolg van 'n toegeeflike Portugese aanbod en omdat plase in die Fort Charter-distrik nie meer vrylik beskikbaar gestel is nie. Die spanning het verder toegeneem nadat die trek by hul aankoms in Gazaland in 1895 grootliks in die verleentheid gestel is deur Dunbar Moodie en die BSAC verteenwoordigers. In weerwil daarvan het die trek na Manikaland (die Portugese deel van Gazaland) getrek. Daar het die meeste trekkers egter onmiddellik koers opgedoen, en die trekdiere is deur siektes platgetrek.¹²⁶ Gevolglik het die trekkers na Gazaland teruggekeer en hulle uiteindelik in Melsetter gevestig.

2.5.10. DIE HENRY-STEYN-TREK

Naas die Moodie- en Martin-trek was die laaste vroeë Afrikaner-trek na Rhodesië een wat mettertyd as die Henry-Steyn-trek bekendheid verwerf het. Dit was die derde grootste trek na Rhodesië. Hierdie trek is georganiseer na afloop van weldeurdagte beplanning deur John Henry en J.G.F. Steyn. Beide het op 'n verkenningstog deur die noordoostelike gebiede van Rhodesië gereis en sodoende positiewe teugvoering aan belangstellendes in Kroonstad gelewer.¹²⁷ Na 'n positiewe ontmoeting met Dunbar

---

¹²⁵ S.P. Olivier: *Die pionierstrekke na Gazaland*, pp. 81-85.

¹²⁶ S.P. Olivier: *Die pionierstrekke na Gazaland*, p. 299.

¹²⁷ J.L. Hattingh: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat, p. 299.

Moodie in Gazaland is hulle verseker dat die plase steeds teen 'n bekostigbare bedrag van £30 per plaas te koop was. In die Vrystaatse distrik van Kroonstad het 'n lewendige belangstelling onder inwoners voorgekom om na Manikaland of Angola te verhuis.

Na 'n beplanningsvergadering te Kroonstad is ooreengekom dat die beoogde trek by Schoemansdrif aan die Vaalrivier bymekaar sou kom. Weens familie-uitnodigings en die verspreiding van gerugte oor die trek, het selfs mense van Tarkastad in die Oos-Kaap, waaronder Thomas Ignatius Ferreira, hulle inderhaas by die trek aangesluit.¹²⁸ Op 8 Mei 1895 is die trek onderweg na Gazaland oor die Vaalrivier met 104 mense, 16 waens en oor die 5 000 stuks grootvee en 750 stuks kleinvee.¹²⁹ Henry het respektiewelik as sekretaris en trekleier van sy groep, en Steyn as leier van die ander agt waens opgetree.¹³⁰

In Rhodesië aangekom, is die trekgeselskap deur verbygaande Afrikaner-jagters en transportryers verwelkom. Vanaf Fort Victoria het die trek Gazaland uiteindelik na groot ontberings en 'n moeisame tog bereik. Op 30 Oktober 1895 het die trek by Waterval aangedoen en 'n mate van ongelukkigheid ervaar, omdat die meeste plase in die suidelike gedeeltes van Gazaland reeds in besit geneem was.¹³¹ Die trekkers moes noodgedwonge verder noord, bykans tot by die dorpie Umtali trek, om hul plase te gaan afpen. As gevolg van hierdie toedrag van sake is die gebied van Noord-Melsetter grootliks vir die belange van beide die Afrikaner-setlaars en die BSAC se konsolidasie van mag in die Gazaland-gebied oopgestel. W.M. Longden, die BSAC-magistraat te Melsetter, sou later in 'n brief aan die Rhodesiese administrasie 'n prysenswaardige standpunt ten opsigte van die Henry-Steyn-trekkers inneem: "The Steyn Henry Trek settlers are, in my opinion, the most industrious and enterprising of any in the District; and although they have not yet been six months settled, they have done a surprising amount of valuable development work."¹³²

---

¹²⁸ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 37.

¹²⁹ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 138.

¹³⁰ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 38.

¹³¹ S.P. Olivier: *Die pionierstrekke na Gazaland*, pp. 89 – 96.

¹³² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.100: Melsetter (W.M. Longden C.C. – H.H. Admin, DM 1/1/2. no.16, 20 Mei 1896).

In die voorafgaande bespreking is gesien dat die Afrikaner-trekke na Rhodesië, en veral na Gazaland, merendeels om landbouredes plaasgevind het. Tereg kan hierdie trekke almal as “landboutrekke” beskou word, omdat die meeste Afrikaners wat by die trekke betrokke was, by uitstek boere was met die strewe om beter landbougrond en weiveld te verkry.

Laastens is dit belangrik om daarop klem te lê dat die eerste Afrikaners in Rhodesië as “pioniers” in die ware sin van die woord bestempel kan word. Hierdie pioniers het oor die algemeen uit individue, klein groepe mans en vroue, en gesinne met kinders bestaan.¹³³ Daar is vasgestel dat Afrikaners in die Pionierskolonne van 1890 teenwoordig was en in die vroeë Rhodesië veral hul stempel op vernane bedrywigheede, te wete jag, transportry en prospekterwerk, afgedruk het. Gaandeweg het die oopstelling van Rhodesië dwarsdeur Suid-Afrika belangstelling onder Afrikaners aangewakker, sodat groepe boereafgevaardigdes daarheen vertrek het om oor die “nuwe land” ondersoek in te stel. Hierdie baanbrekerswerk deur Afrikaners sou die fondament vir alle verdere immigrasie en vestiging in Rhodesië vorm.

---

¹³³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne (Onbekende koerant, “What is a pioneer?”).

HOOFSTUK 3

OORLOG, OPSTANDE EN DIE BOER-BRIT-VERHOUDINGE IN RHODESIË (1893 – 1902)

INLEIDING

Ongunstige oorlogstoestande het min of meer gelyklopend met die intrek van die eerste Afrikaner-trekke in Rhodesië geheers. Toenemende vyandigheid tussen die Britse kolonialiste en die tradisionele inheemse bevolkingsgroepe, naamlik die Matebeles en die Mashonas, wat hoofsaaklik rondom 'n intense magstryd en plaaslike ontevredenheid gewentel het, het spoedig op oorlog uitgeloop. In die eerste tien jaar van Britse beheer in Rhodesië is die gestadige ontwikkeling, blanke vestiging en magkonsolidasie grootliks deur aanhoudende plaaslike en streeksoorloë gestrem. In hierdie hoofstuk word die uitwerking van hierdie konflikte op die Afrikaner en die Boer-Brit-verhoudinge ondersoek.

3.1. DIE ANGLO-MATEBELE-OORLOG VAN 1893

Na die koms van die Pionierskolonne in 1890 het groot staatkundige en administratiewe veranderinge plaasgevind wat daarop gemik was om die nuwe “Britse kolonie” volgens Westerse beskawingsbeginsels in te rig. Engelse, mense van Europese afkoms en Afrikaners is verwelkom en aangemoedig om na Rhodesië te verhuis op streng voorwaarde dat die Britse koloniale wetgewing gehoorsaam word. Aanvanklik was die Matebeles onder Lobengula die Britse bewindhebbers vriendskaplikgesind, maar namate die bewind meer gestalte gekry het, het die verhoudinge meer vyandiggesind geraak. Onverdraagsaamheid met die sosiale en politieke stelsels en handelwyses het toegeneem. Die Afrikaners het hulle aan die kant van die Britte, met hul meerderwaardige rasse opvattinge, geskaar.

Die oorsake van die wrywing en uiteindelijke uitbreek van die oorlog met die Matebele-stam het in die verskille in sosiale strukture gelê. Aan die een kant was die Matebele se sosiale struktuur gebaseer op die plundering en oorheersing van naburige

Mashona-stamme. Aan die ander kant het die Britse bewind hierdie praktyke heeltemal afgekeur as gevolg van die bedreiging van eiendom en arbeidsbronne wat dit ingehou het.¹ Beide die strydende faksies se leiers, te wete L.S. Jameson en Lobengula, het alles in die stryd gewerp om oorlog te verhoed. Lobengula kon egter nie die onblusbare oproerigheid onder die jonger Matebele-krygers, of “matjaka”, in toom hou nie. Archibald Colquhoun, Britse regeringsamptenaar en spesiale oorlogskorrespondent, het voorgesê dat Lobengula magteloos was om moontlike aanvalle van Matebele-impies op Europeërs te keer.² Mettertyd het selfs Lobengula in groter onguns verval, ook onder die Afrikaners, soos in *Di Afrikaanse Patriot* berig is: “ ... maar Lobengula wilde met een dubbelzinnige politiek Boer en Engelschman teen elkaar afspelen. Daartoe was hij niet diplomatiek genoeg; hij werd een slachtoffer der Engelsche politiek. Had hij gelijk zijn vader [Mzilikazi], zich volstandig aan den kant der Boeren gehouden, hij ware vandaag nog in bezit van zijn koninkrijk”.³

Gedurende 1893 het verskeie skermutselings en insidente, waaronder die buitmaking van Mashona-vee en die diefstal van ’n Britse telegraaflyn, in Matebeleland voorgekom. Die Fort Victoria-insident was die sneller tot die oorlog toe aanvallende Matebele-stroppersbendes die Mashona- en blanke inwoners gelyktydig aangeval en beleër het.⁴ Die Anglo-Matebele-oorlog het in Oktober 1893 tussen die Matebeles en pioniers van die BSAC uitgebreek. In Britse geleedere is ’n dringende oproep gedoen om die “Matebele-bedreiging” te beëindig. Engelse pioniers en Afrikaner-vrywilligers het hulle noodgedwonge by militêre eenhede van die BSAC aangesluit. Die totale aantal Afrikaners betrokke by die militêre magte is onbekend, hoewel noemenswaardige melding van ’n imposante Afrikaner, kommandant Pieter Johannes Raaff, gemaak is. Kmdt. Raaff, wat deur die Britte aangestel is om ’n troepemag van 250 perderuiters in Pretoria op die been te bring, sou ’n deurslaggewende rol speel in die poging om

---

¹ T.W. Baxter and R.W.S. Turner: *Rhodesian Epic*, p. 116.

² A.R. Colquhoun: *Matabeleland: The War, and our position in South Africa*, p. 109.

³ *Di Afrikaanse Patriot*, 25.10.1894.

⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.248: Pamflette (A. Dorey: *The Victoria Incident and the Anglo-Matabele War of 1893. A study of early colonization in Central Africa, and the African response*, p. 1.)

Lobengula gevange te neem.⁵ As beloning sou die vrywilligers ongeveer 10/- per dag, met voedselvoorsiening, wapens en ammunisie, en 'n plaas in Rhodesië ontvang. Verder was die voorwaarde dat indien die oorwinning behaal sou word, die helfte van die buit (veral beeste en pluimvee) aan die BSAC, en die ander helfte aan die vrywilligers toegeken sou word.⁶

Die intensiteit van die oorlog het toegeneem. Duisende Matebele-krygers of impi's het die Europese militêre magte op dapper wyse met assegaaië die stryd aangesê. Die Matebeles het groot menseverliese gely aan die hand van die pionierstroepe wat met vuurwapens en Maxim-masjiengewere bewapen was. Na bittere gevegte te Bulawayo, waar onder andere Lobengula se koninklike kraal geleë was, is hy verdryf nadat 'n ammunisiemagasin in die kraal tydens 'n ontsettende ontploffing vernietig is. Gevegte het egter steeds voortgeduur.

Tydens die agtervolging van die vluggende Lobengula het een van die beroemdste gebeurtenisse, vanuit 'n Rhodesiese geskiedenispektief beskou, by die Shanganirivier plaasgevind. Ene Du Plessis, 'n Afrikaner wat van sy wedervaringe getuig het, was kort voor die gebeurtenis met kaptein Allan Wilson in aanraking. Du Plessis het onder meer 'n waarskuwing aan Wilson gerig om nie deur die Shanganirivier te swem nie, aangesien die Matebeles hulle maklik kon oorrompel. Du Plessis het vertel dat hy per toeval die tragedie wat sou volg, vrygespring het omdat Sagrys le Roux hom op versoek van Rhodes opgekommandeer het om 'n konvooi na Tuli te begelei.⁷ In die agtervolging van Lobengula het Wilson en sy patrollie eenheidsinstruksies verontagsaam om saam met kaptein P.W. Forbes teen Lobengula op te ruk. Weens die vloedwaters van die Shanganirivier is die eenheid vasgekeer en met dagbreek op 4 Desember 1893 deur Lobengula se persoonlike mag omsingel.⁸

---

⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.248: Pamflette, *Occupation of Matabeleland Souvenir*, p. 125.

⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.161: Onderhoude/verklarings van pioniers (J. P. Hoffman: *Geskiedenis van Rhodesië*, p. 12).

⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne Onderhoude (J.L. du Plessis, Enkeldoorn, p. 5.)

⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.248: Pamflette, *Occupation of Matabeleland Souvenir*, p. 23.

In die dramatiese aanval is menige Matebeles gedood, maar Wilson se mag is deur hulle getalsterkte oorweldig. In hul dapperheid het die patrollie tevergeefs geveg in die slag wat as “The Last Stand” bekend geword het. Die hele patrollie van 33 man, waaronder Wilson, is vermoor. Vir Du Plessis was dit ’n noue ontkoming van slegs ’n halfuur nadat hy van hulle af weg is.⁹ Op die naamplaat van gesneuweldes by die Shangani Gedenkteken in die Matopos, blyk dit (spekulatiewelik) dat twee Afrikaners, ene troep De Vos en ene Luitenant Hofmeyer, in Wilson se patrollie teenwoordig was.

Na afloop van die insident het die Matebele se militêre mag in wanorde verval en is toe stelselmatig deur die Britse kolonialiste en pioniersmagte gedomineer. Die algehele magsbasis van die Matebele is egter nie heeltemal gebreek nie. Die oorlog het negatiewe langtermyngevolge gehad, omdat dit volgens Anna Dorey die “besetting in ’n oorwinning” verander het en die verhoudinge tussen die pioniers, Afrikaners en die Matebeles vertroebel het.¹⁰

3.2. DIE JAMESON-INVAL

Die Jameson-inval vorm hoofsaaklik deel van die Suid-Afrikaanse geskiedenis, maar het geen onbelangrike plek in die geskiedenis van Rhodesië ingeneem nie. Teen die einde van 1895 het die Uitlander-vraagstuk in die Transvaal groot opspraak verwek as gevolg van president Kruger se weiering om buitelanders se politieke regte te erken. Hierdie ontevredenheid het byna op ’n onafwendbare burgeroorlog uitgeloop. Rhodes en Leander Starr Jameson het heimlik gepoog om ’n militêre inval in die Transvaal te loods, waarna hulle die Transvaal in ’n groter federasie van Suid-Afrikaanse state wou inlyf. In Rhodesië en in Brits-Betsjoeanaland is ’n polisiemag gevorm en onder die vasberade leierskap van Jameson te Pitsani byeen gebring.¹¹

Oorhaastig en selfversekerd na hul oorwinning oor die Matebeles, het Jameson besluit om die Transvaal op 29 Desember 1895 binne te val. Sonder doelgerigte

---

⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne Onderhoude (J.L. du Plessis, Enkeldoorn, p. 5).

¹⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.248: Pamflette (A. Dorey: *The Victoria Incident and the Anglo-Matabele War of 1893. A study of early colonization in Central Africa, and the African response*, p. 23).

¹¹ T.W. Baxter and R.W.S. Turner: *Rhodesian Epic*, p. 117.

beplanning en koördinerings het die inval egter gou in 'n fiasko ontaard. Na 'n gewelddadige slag by Krugersdorp is Jameson se mag verpletterend verslaan en het op 2 Januarie 1896 te Doornkop aan die Transvaalse Boeremagte oorgegee. Jameson en sy manskappe is verneder en gevange geneem, en die respek van die Afrikaners jeens Rhodes is feitlik oornag geskaad. In sy studie oor Rhodes en die Afrikaner Bond het A.H. de Swardt die volgende beklemtoon: “nie alleen was die vriendskap tussen Rhodes en Hofmeyr gebreek nie; byna die hele bond het na bekendwording van die Jameson inval feitlik alle verband met Rhodes gebreek.”¹²

Verhoudinge tussen Afrikaners en Britte in Rhodesië is na die Jameson-inval nie soseer verbreek nie, maar tot 'n groot mate vertroebel. P.H. du Preez het later in 'n Rhodesiese dagblad, die *Bulawayo Chronicle*, sterk standpunt teenoor Rhodes ingeneem: “Mr. Rhodes, whose hands were dyed with Afrikaner blood... had been like a snake in the grass”.¹³ Volgens H.M. Hole was die meerderheid van die Rhodesiese blanke bevolking geheel en al onbewus van die inval en hulle het hul min gesteur aan die “Uitlander-vraagstuk”. In 1896 het die *Bulawayo Chronicle* berig dat die Afrikaners in Rhodesië steeds groot aanhangers van Cecil Rhodes was, deur die volgende stelling te maak: “... he [Rhodes] is almost loved by the people of Rhodesia, both English and Afrikaners, and there would be a great outcry if at a suggestion of Dr. Leyds, our greatest enemy, Mr. Rhodes were compelled to take his hand from the helm of state in Rhodesia.”¹⁴

Die imperiale regering in Rhodesië het egter uit toenemende vrees vir die vermeende optrede of reaksie van die Afrikaners onmiddellike maatreëls ingestel om alle Rhodesiese burgers onder bewaking te bring. Hole het verduidelik dat 'n imperiale waghond – 'n residensiële kommissaris – permanent in die gebied aangestel is om enige politieke wangedrag te monitor.¹⁵ Afgesien daarvan was daar egter nie onder die meerderheid Rhodesiese Afrikaners 'n sterk vertrouensbreuk in hul verhoudinge met

---

¹² A.H. de Swardt: Rhodes en die Afrikaner Bond, p. 126.

¹³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Rhodes en die Afrikaners, *Bulawayo Chronicle*, 13 November 1898.

¹⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Rhodes en die Afrikaners, *Bulawayo Chronicle*, 18 Julie 1896.

¹⁵ H.M. Hole: *The Jameson Raid*, p. 277.

Rhodes en die Anglo-koloniale immigrante nie. In 'n toespraak deur Rhodes aan die einde van 1896 het hy die lojaliteit van die Afrikaners soos volg belig: "That the Boer in Rhodesia would soon be a serious factor – if he were made an 'Uitlander'. Instead, we have the absolute, equality, and consequent loyalty just described".¹⁶ Volgens P.J. van der Merwe het dit duidelik geblyk dat die Afrikaners in Rhodesië die "Rhodesian way of life" aanvaar het deur getrou te bly aan die Britse wetgewing na die grootliks negatiewe uitwerking van die Jameson-inval op veral Afrikaners in Suid-Afrika.¹⁷

3.3. DIE MATEBELE- EN MASHONA-OPSTANDE

Teen 1896 het die Matebele-stam weereens onrustig geword as gevolg van die strenger toepassing van maatreëls en regulasies deur die Britse maatskappybeheer. Ten spyte van die nederlaag in die Matebele-oorlog het die kern van die Matebele-krygers nooit aanvaar dat hul militêre mag verbrokkel het nie. Hulle griewe en ongelukkigheid het breekpunt bereik toe die BSAC 'n ongenaakbare maatreël ingestel het. Peste en plae het Rhodesië geteister, maar dit was spesifiek die effek van runderpes op vee en die gevolglike besluit van Britse amptenare om besmette vee op groot skaal van kant te maak om enige verspreiding van die siekte te voorkom, wat die vonk in die kruitvat was.¹⁸ As enigste vorm van welvaart kon die Matebele nie die impulsiewe vernietiging van hul vee begryp nie en het in der waarheid die blankes vir die veevrektes verantwoordelik gehou. Uit vergelding en deels weens die Britse mislukking met die Jameson-inval (asook die onderliggende vermoede dat hulle wel verslaan kon word), het die Matebele in Maart 1896 op groot skaal teen die blankes begin rebelleer.

Post-koloniale literatuur na 1980 wat handel oor die vroeë geskiedenis van Rhodesië, staan in sterk teenstelling met die blanksentriese perspektiewe van die oorsake of motiewe vir die opstandigheid van die Matebele- en Mashona-stamme. Historiografies het die swart inheemse bevolkings die oorsaaklike redes vir die uitbreek van die opstande in 'n totaal verskillende lig beskou. In 'n deelstudie, getiteld *Voices of Zimbabwe*, het G.

---

¹⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Rhodes en die Afrikaners, *Cape Times*, 28 Desember 1896, 'P.E. Toespraak'.

¹⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Rhodes en die Afrikaners, *Cape Times*, 28 Desember 1896, 'P.E. Toespraak'.

¹⁸ T.W. Baxter and R.W.S. Turner: *Rhodesian Epic*, p. 117.

Hunter, L. Farren en A. Farren die tradisionele swart Zimbabwiese gesigspunt oor die opstande na vore gebring. Volgens hul studie was die algemene opvatting onder swart mense, dat die blanke setlaars onder Rhodes hulle liederlik verlei of gepaai het om hul grondgebied in besit te neem, die grondliggende rede vir die opstande.¹⁹ Hiermee tesame het Ruth Weiss, die latere skrywer van *Zimbabwe and the New Elite*, daarop gewys dat die Matebele kort na die Matebele-oorlog as 't ware plakkers op hul voormalige grondgebied geword het.²⁰ Verdere onmiddellike oorsake wat aangevoer kan word, is waarskynlik die veeverliese na 'n knellende droogte en 'n dreigende hongersnood. Tweedens was die bedreiging van onder meer Mashona-vroue deur blanke mans, vanweë die relatief klein hoeveelheid blanke vroue, 'n werklikheid. Swart vroue is as die mees kwesbare groep beskou, aangesien hulle dikwels ontvoer, uitgebuit of as vroue vir hul blanke koloniale bewindhebbers of kollaborateurs gebruik kon word om swart krygers te dwing om oor te gee.²¹ Derdens het die indiensneming van sommige swart mense in die BSAC daartoe gelei dat hulle voor die opstand meegehelp het om die plaaslike bevolking te terroriseer. Vierdens het die BSAC se instelling van hutbelasting in 1894 tot groot griewe en ongemak gelei.

Vervolgens was privaateienaarskap en belasting totaal vreemde begrippe vir die inheemse swart bevolking omdat hul grondgebied, veral volgens hul voorvaderlike geloofsoortuigings, regmatig aan hulle behoort het. Volgens Weiss is hierdie oortuiging verder deur hul aanbidding van voorvaderlike geeste versterk. Weens die bevindings van die sogenaamde Mwari-priesters (wat as spirituele tussenpersone tussen die individu en die geeste ingetree het), dat die blankes gedwing sou word om terug te keer na hulle gebiede van herkoms, het hierdie priesters 'n spirituele rol gespeel om Matebele-krygers op te sweep.²² In die geval van sekere geesteswense, om byvoorbeeld selfs tot erge geweld oor te gaan, is hierdie krygers beveel om sonder skroom hul voorvaderlike opdragte uit te voer.

---

¹⁹ G. Hunter, L. Farren and A. Farren: *Voices of Zimbabwe. The Pain. The Courage. The Hope*, p. 2.

²⁰ R. Weiss: *Zimbabwe and the New Elite*, pp. 22-23.

²¹ E. Schmidt: *Peasants, Traders and Wives: Shona women in the history of Zimbabwe, 1870 – 1939*, p. 42.

²² R. Weiss: *Zimbabwe and the New Elite*, p. 23.

Gevollik het Matebele-krygers in die landelike gebiede op onskuldige blanke inwoners toegeslaan, hulle afgesonder en gemartel of doodgemaak. Ongeveer veertig Afrikaners is deur die hoofkwartier van die BSAC in Bulawayo as vermis verklaar.²³ Die naamlys van vermiste Afrikaners beklemtoon die standpunt dat die Matebele-opstand nie alleenlik teen die Britte gemik was nie, maar eweseer ook teen Afrikaners wat nie oor wapens ter selfverdediging beskik het nie.

Op 30 April 1896 het Townshend Griffin, 'n Britse amptenaar in die BSAC-kantoor te Bulawayo, deur middel van 'n kennisgewing 'n naamlys van vermiste persone in Matebeleland en ander distrikte bekend gestel. Melding is gemaak van veertig vermiste Afrikaners, maar in der waarheid is slegs die besonderhede van 17 Afrikaners verstrekk. Onder die Afrikaners wat spesifiek in die omgewing van Bulawayo vermis geraak het, was Isaac de Villiers, W. de Smidt, John Rothman, ene Nieuwenhaus, en John Greyling en sy vrou en drie kinders. In verskeie ander gebiede, te wete Shangani, Gwelo en Salisbury, is die volgende Afrikaners deur Griffin as vermis verklaar: ene Kramer (prospekteerder), ene Van Blerk (myner), ene Weinand (veeinspekteur), ene Barnard, ene Oosthuisen, P. Roet, T. Botes en Frans Kruger.²⁴

In die nabye omgewing van Bulawayo is twee Afrikaner-mans, C.H. Fourie en D.R. Potgieter, vermoor. Op 2 April 1896 is Stephanus Fourie met sy vrou en vyf kinders by die Tekwerivier in 'n gruwelmoord om die lewe gebring.²⁵ Mevrouw A.E.J. Snyman van Bulawayo het die verskriklike gesig van die moordtoneel bondig beskryf: "Hulle het Fourie doodgesteek – kaal uitgetrek en aan 'n boom opgehang. Twee dogtertjies doodgesteek en weggesleep. 'n Sesmaande kind (dogtertjie) het hulle lewendig in 'n kissie toegespyker in aanskoue van hul moeder wat daarna in 'n bylmoord gesterf het".²⁶ Die liggame is na opsporing deur die Gwelo Patrollie begrawe. Ds. A.A. Louw, wat as Afrikaner-sendeling na Rhodesië gekom het, het die angswekkendheid van die geweld

---

²³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.110: Afrikaner Korps (*R.W. Review*, 2 Mei 1896. 'Afrikaners vermis').

²⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.110: Afrikaner Korps (*R.W. Review*, 2 Mei 1896. 'Afrikaners vermis').

²⁵ Anon: *The '96 Rebellions*. (The British South Africa Company Reports on Native Disturbances in Rhodesia, 1896-7), p. 47.

²⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.110: Afrikaner Korps (A.E.J. Snyman (Bulawayo) oor Komdt. Willem van Rensburg, pp. 1-2).

beskryf. Hy het vertel dat selfs 'n evangelis vermoor en die huis van 'n ander deur die aanvallende Matebeles afgebrand is.

Intussen het groot veldslae en wedersydse aanvalle regoor Rhodesië gewoed. Aan die beginstadium van die opstand is die Britse magte merendeels op die verdediging geplaas en om hierdie rede is laers in die grootste dorpe gevorm om as verdedigingsmeganisme vir die burgerlike bevolking te dien. Engelse en Afrikaners is streng versoek om in die laers skuiling teen moontlike aanvalle te soek. In die meeste dorpe het afsonderlike laers grootliks op grond van kulturele etnisiteit ontstaan, naamlik Engelse en Boere-laers. Dit is opmerklik dat selfs in tye van oorlog daarna gestreef is om 'n afsonderlike groepsidentiteit te handhaaf. Die grootste laers was in Bulawayo, waaronder die Engelse laer wat by die markgebou en die Afrikaners se laer wat by die dorp se stasie en reservoirs geleë was.²⁷

Oorleweringe en vertellings oor die ondervindings en ontberinge van Afrikaners het die algemene toestand binne die laers as ellendig beskryf. Ds. A.A. Louw het die lewensomstandighede en swaarkry in die laer te Bulawayo beskryf. Volgens ds. Louw was die gesondheidstoestande en voedselvoorsiening van die gemeenskap in die laer uiters ellendig. As gevolg van die uiterstes van die dag- en nagtemperatuur het laer-inwoners allerlei koorssiektes opgedoen. Talle inwoners was onbekwaam om dienste te verrig. In die laers het ook 'n groot voedselskaarste ontstaan, sodat 'n rantsoeneringstelsel ingestel is.²⁸ Algemene lewensmiddele, soos koffie, rys, meel en sout was skaars, hoewel die voorsiening van vleis volop was. D.Q. Campbell het ook vertel dat die inwoners dikwels die vleis van runderpesbeeste moes eet om aan die lewe te bly.²⁹

Met die toestroming van so baie blankes was daar groot samedromming in die laers. J. Schröder, 'n ooggetuie van die Boere-laer in Bulawayo, het sy waarnemings oor die toenemende getal Afrikaners aldaar in 'n vertroulike verslag aan die ZAR Staatsekretaris, dr. W.J. Leyds bekend gemaak. Volgens Schröder het hy 'n aantal Afrikaner-gesinne, te wete K.H. Prinsloo met sy hele gesin, die Ferreiras, Greefs, Van der

---

²⁷ O. Ransford: *Bulawayo: Historical Battleground of Rhodesia*, p. 89.

²⁸ A.A. Louw: *Die Morestêr in Mashonaland*, p. 110.

²⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599 no.161: Onderhoude/verklarings van pioniers (20 Junie 1939, *Verklaring van Donald Quertin Campbell*, p. 4).

Merwes, Bothas, Esterhuisens, Van Nesgens en baie Transvaalse families, asook ’n aantal boere uit die Vrystaat en Kaapkolonie, ontmoet. Schröder het ook die swaarkry en ellendige toestande van hierdie inwoners beskryf: “Dezen verkeerden in de grootste armoede. Hunne woningen waren verbrand, zij waren beroefd door de [swart mense] van alles, en hadden scharsch kleederen aan hun lyven.”³⁰

Volgens berekenings was die aantal Afrikaners teenwoordig in die Bulawayo-laer ongeveer 280, soos verstrekkend uit inligting van die Bulawayo-sensus van 1896. Die sensus het ’n onderskeid tussen die laers getref, en die bevolking van die “Dutch laager” kripties uiteengesit.³¹ Die sensusverslag is op 22 April 1896 bekend gestel. Volgens ’n statistiese analise van die gegewens was daar ongeveer 140 manlike laer-inwoners en 109 kinders teenwoordig. Slegs 31 Afrikaner-vroue is getel. Uit die voorafgaande gegewens blyk dit dat daar, in teenstelling met die veel groter aanwesigheid van Engelssprekende blankes van 1 251 (waaronder 645 mans, 260 vroue en 346) in die hooflaer, ’n aansienlike tekort aan veral Afrikaner-vroue was.³²

In Salisbury het ’n aantal Afrikaners naby die gevangensterrein saamgekom om ’n laer te vorm. G.H. Tanser het in sy boek, *A scantling of time: The story of Salisbury*, melding gemaak van die teenwoordigheid van ’n ‘chaotiese versameling van skreeuende burgers’ in Salisbury. Hy het verduidelik dat nadat die Afrikaners met hul waens en besittings die laer binnegekom het, hulle daarop aangedring het om hul trekdiere in die laer te onderhou.³³ Inwoners was vreesbevange oor die konstante gerugte van moorde in die Salisbury-omgewing. “Children cried, mothers wept and men swore as they sorted out their belongings. A strong south-easterly wind blew and raised clouds of red dust”³⁴

T.C. de Klerk, ’n inwoner van die Enkeldoorn-laer, het vertel dat dieselfde dag toe mnr. G. Swartz se vrou te Allenbury begrawe is, hy die skokkende tyding ontvang het om

---

³⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.110: Afrikaner Korps (J. Schröder: *Confidensiele rapport aan Dr Leyds*, Leyd Argief 1896 Band 630).

³¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.110: Afrikaner Korps (25 April 1896, *R.W. Review*, Census of Bulawayo).

³² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.110: Afrikaner Korps (25 April 1896, *R.W. Review*, Census of Bulawayo).

³³ G.H. Tanser: *A scantling of time. The story of Salisbury, Rhodesia (1890 – 1900)*, p. 159.

³⁴ G.H. Tanser: *A scantling of time. The story of Salisbury, Rhodesia (1890 – 1900)*, p. 159.

in alle erns na die Enkeldoorn-laer te gaan. De Klerk het in 'n hartseer stemming vertel dat hy nog by die oop graf gestaan het toe hulle deur Tommy Ferreira versoek is om inderhaas na die Enkeldoorn-laer te vertrek. Hulle sou vir ongeveer drie maande in die laer deurbring.³⁵ Gert Stefanus Kok, nog 'n inwoner van die Enkeldoorn-laer, het melding gemaak van vals alarms wat ook in Bulawayo as oefenmaatreëls ingestel is, maar wat 'n angswekkende uitwerking op die inwoners gehad het.³⁶ In Umtali is 'n sewepondermasjiengeweer voor die poskantoor staangemaak en gebruik om burgers teen moontlike aanvalle te waarsku. Die plaaslike blanke bevolking in die Umtali-omgewing is ingeroep en in die Masonic Hotel en selfs die tronk in 'n laer-opset beskerm.³⁷

Donald Campbell het verklaar dat hulle en ander Afrikaners in die Enkeldoorn-laer talle verhore en vervolgings van gevange Matebeles aanskou het. Campbell het aanskou hoedat drie Matebele-spioene rondom Bulawayo gevange geneem, ter dood veroordeel en in die openbaar by die kerkhof gehang is.³⁸

Gedurende die verloop van die Matebele-opstand is geen oorweldigende aanvalle teen die onderskeie dorpslaers uitgevoer nie, maar die Afrikaners en Engelse het die bitterheid van die opstand indirek beleef. Na drie maande sou die gety heeltal teen die Matebele draai, waarna die laerbewoners die laers verlaat het om na hul huise terug te keer. Cecil John Rhodes het na suksesvolle vredesamesprekings in Augustus 1896 met die Matebele-opperhoofde in die Matoppos daarin geslaag om die Matebele oor te haal om tot 'n vredeskikking te kom.

Ofskoon die vrede gehandhaaf is, het 'n hoogs onverwagse opstand deur die Mashonas onder leiding van Nyanda en Kagubi uitgebreek.³⁹ Heel waarskynlik het die Mwari-priesters 'n invloed op die besluitneming van hierdie leiers uitgeoefen, omdat dit in militêre terme die laaste poging sou wees om die blankes te verdryf. Volgens D.N.

---

³⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.161: Onderhoude/verklarings van pioniers (5 September 1939, *T.C. de Klerk – Mnr. Vermaak*, pp. 1-2).

³⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.161: Onderhoude/verklarings van pioniers (*Verklaring van Gert Stefanus Kok*, p. 2).

³⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels, *The Umtali Post Jubilee supplement*, 15 Augustus 1950, 'When the gun fired everyone ran into the laager'.

³⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.161: Onderhoude/verklarings van pioniers (20 Junie 1939, *Verklaring van Donald Quertin Campbell* p. 4).

³⁹ T.W. Baxter and R.W.S. Turner: *Rhodesian Epic*, p. 145.

Beach se artikel oor die verhoudinge tussen die Afrikaners en die Mashonas in die Enkeldoorn-distrik was daar geen aanduiding dat Afrikaners in die besonder 'n aandeel in die verontrusting van die Mashonas gehad het nie. Daar was ook geen verwantskap tussen die besetting van plase en die opstand as sodanig nie.⁴⁰

Opdrag is gegee om al die blankes in die Mazoe-distrik te vermoor en hul besittings vir die opperhoofde te buit. Plaashuise en skure is afgebrand en enkele moorde is aangemeld, hoewel die Mashonas nie die Rhodesiese militêre mag, onder andere die Mazoe-patrollie, kon oorweldig nie.⁴¹ In die omgewing van Salisbury is twee Afrikaners, te wete Jan Greyling en ene mevrou Heine, vermoor. Tydens die lotgevalle van die Mazoe-patrollie het drie Afrikaners, te wete Christiaan McGeer, ene Jacobs en ene Van Staden gesneuwel, terwyl Hermanus Berry op die slagveld gewond is.⁴² Mettertyd is die Mashonas egter onder bedwang gebring en in Oktober 1897 het Nyanda en Kagubi oorgegee. Daarna het enige moontlikheid van verdere opstand deur inheemse bevolkingsgroepe in Rhodesië finaal tot 'n einde gekom.⁴³

3.4. DIE AFRIKANDER VOLUNTEER CORPS

Tydens die Matebele-opstand het groot konvensionele veldslae in Rhodesië plaasgevind, waarin daar onder andere 'n beduidende Afrikaner militêre eenheid betrokke was. Hierdie militêre eenheid het amptelik as die *Afrikander Volunteer Corps* (of in die volksmond bloot as die Afrikaner Korps) bekendgestaan. Die koloniale hoofmag was die Matabeleland Field Force wat onder die administratiewe beheer van die BSAC 'n betekenisvolle bydra gelewer het. Die Afrikaner Korps, wat onder die Matabeleland Field Force gersorteer het, het ook 'n betekenisvolle bydrae gelewer. Die Korps het nie net as hulpleër in verdedigingsposisies stelling ingeneem nie, maar ook 'n aktiewe rol in vername veldslae gespeel.

---

⁴⁰ D.N. Beach: 'Afrikaner and Shona settlement in the Enkeldoorn area, 1890 – 1900', *Zambesia*, II, no.2, 1970, p. 32.

⁴¹ T.W. Baxter and R.W.S. Turner: *Rhodesian Epic*, p.145.

⁴² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.160: Rhodesië na 1890. Onderhoude: getikte uittreksels (Mazoe-patrollie, 1896).

⁴³ T.W. Baxter and R.W.S. Turner: *Rhodesian Epic*, p.145.

Die militêre samestelling van die Afrikaner Korps het bestaan uit ervare, opgeleide weermagpersone wat geleidelik uit die Boererepublieke en ander Britse provinsies van Suid-Afrika na Rhodesië geïmmigreer het, asook deels uit onervare Afrikaners wat deur middel van hul vrywillige aansluiting na 'n beter lewe in die weermag op soek was. Op 27 Maart 1896 het die Hoof- van -Staf, generaal Digby Willoughby, 'n kennisgewing uitgevaardig wat die samestelling van die Afrikaner-leiersfigure in die Afrikaner Korps uiteengesit het.

Volgens die kennisgewingbeskrywing het 200 Afrikaners by die Afrikaner Korps aangesluit. Ongeveer dertien Afrikaners is onderskeidelik as militêre offisiere, kapteins of luitente in die bevelvoerende posisies aangestel. W.H. van Rensburg is as kommandant en Ponty C. van Niekerk as "Field Captain" in die hoogste range van die Korps aangestel. Kapteins M. Atwell, T. Pattenrick, C. Cohen, ene Barnard, P.H. van Niekerk en luitente T. Meisle, ene Flemming, J. Hannay en J. van Niekerk is respektiewelik in die troep-onderafdelings aangestel. Kaptein J.W. Colenbrander as prominente leiersfiguur in die Afrikaner Korps, is as hoofkaptein van 'n militêre divisie, die Colonial Coloured Boys aangestel, en ene kapt. Metheun is tot bevelvoerder van die C-troep-onderafdeling van die Afrikaner Korps bevorder.⁴⁴

Dit is opmerklik dat die Britse opperbevel in Rhodesië nie gehuiwer het oor die onmiddellike toelating en insluiting van vrywillige Afrikaners in die Afrikaner Korps nie. Dit is noemenswaardig dat die opvatting van die unieke veggees en stoere krygskuns van die Boere, veral na die Slag van Majuba en die Jameson-inval, in die tydperk voor die Matebele-opstand onder die Britte posgevat het. Mevrou A.E.J. Snyman het in 'n uitgebreide brief oor kommandant Willem van Rensburg die veglus onder die Afrikaners soos volg beskryf: "P. van Niekerk was eintlik dié man. Hy was 'n goeie vegter. Die Engelse kon niks gedoen het sonder daardie klomp Boere nie. Oubaas van Rensburg het ook goed geveg".⁴⁵

---

⁴⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, nr. 110: Afrikaner Korps (28 Maart 1896, *R.W. Review, Africander Volunteer Corps*, Notice 4).

⁴⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, nr. 110: Afrikaner Korps (A.E.J. Snyman (Bulawayo) oor Komdt. Willem van Rensburg, pp. 7-8).

Teen April 1896 sou kaptein Brand as amptelike bevelvoerder van die Afrikaner Korps optree. Brand is later deur die Britte vir sy uithou vermoë en heldhaftigheid geloof. Kolonel Napier wat in bevel van al die manskappe was, het byvoorbeeld kapteins Van Niekerk en W.H. van Rensburg uitgestuur om die Matebeles buite Bulawayo te verdryf.

Ontsettingsveldtogte en verkenning van vyandelike stellings is ook onderneem. D.Q. Campbell het vertel dat hy vrywillig uit die Bulawayo-laer by die eenheid van kapt. Van Rensburg aangesluit het. Campbell het meegedeel dat daar eenkeer 30 mans in 'n huis naby Inyati vasgekeer was, sodat ene kapt. Pattenrick 60 vrywilligers, waaronder Campbell, opgeroep het om hulle te gaan ontset.⁴⁶

Gedurende die sporadiese konflikte het onderlinge wreedhede tussen die oorlogvoerende partye voorgekom en Campbell, wat as lid van die Afrikaner Korps gedien het, het dikwels van die oorlogswandade getuig. Vanuit die vertelling van Campbell blyk dit dat soldate van die Afrikaner Korps hulle dikwels op die slagveld aan ongeoorloofde wandade teen die Matebeles skuldig gemaak het. Campbell het byvoorbeeld vertel dat hulle eens 'n groep Matebele-krygers in 'n lokval gedryf het. Bewapen met dinamiet-gelaaide patroonsakke is die Matebeles ingewag. Die Korps het daarin geslaag om op verraderlike wyse op die Matebeles uit te lok om die dinamiet-gelaaide patroonsakke te buit. Na 'n verskriklike ontploffing was die veld besaai met talle verminkte lyke en ledemate.⁴⁷ Hierdie oorlogswandade het ook gedui op die vernietigende effek van die superieure Westerse wapens en militêre denke.

Twee belangrike veldslae waartydens die Afrikaner Korps 'n deurslaggewende rol in die uiteindelige beslissing van die gevegte gespeel het, was in die agterhoedegevegte te Tuli Road en die Slag van Colenbrander se Plaas.

---

⁴⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.161: Onderhoude/verklarings van pioniers (20 Junie 1939, *Verklaring van Donald Quertin Campbell*, p.3).

⁴⁷KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.161: Onderhoude/verklarings van pioniers (20 Junie 1939, *Verklaring van Donald Quertin Campbell*, p.5).

3.4.1. DIE AGTERHOEDEGEVEGTE BY TULI ROAD

Die eerste groot konfrontasie tussen die Afrikaner Korps en die Matebele-magte het op 10 April 1896 by Tuli Road plaasgevind. Onder aanvoering van kapt. Brand is vyftig perderuiters van die Afrikaner Korps, tesame met die Bulawayo Field Force, opgeroep om 'n groep blankes van Manzi-Izama in die Gwanda-distrik na veiligheid in die Bulawayo-laers te bring.⁴⁸ Kapt. Brand was instrumenteel in die verkenning van die roete, en nadat instruksies aan kapt. Van Niekerk gegee is, het die gesamentlike eenheid op 2 April 1896 vertrek.

Geografies gesproke, moes die groep 'n reis van bykans 80 myl van Tuli Road deur 'n klein nekkie met bergagtige koppies aan weerskante onderneem.⁴⁹ Met die terugkomslag het die Matebele-rebelle die aankomende mag teen die hange van die koppies ingewag en aangeval. Spoedig het 'n groot agterhoedegeveg plaasgevind. Kapt. Brand het vasbeslote met die Afrikaner Korps aan die regterkant van Tuli Road teruggeveg, terwyl die Matebeles 'n verbysterende poging aangewend het om die stelling gelyktydig aan drie kante aan te val. 'n Bloedige geveg het plaasgevind toe die vernietigende effek van die Maxim-masjiengeweer teen die aanstormende Matebeles gebruik is.

Gevegte het na 'n oop terrein uitgebrei waar kapt. Brand in geweldige gevegte gewikkeld geraak het. Die *Rhodesia Weekly Review* het berig dat ongeveer 2 000 Matebeles, sommige bewapen met vuurwapens, kapt. Brand se mag in 'n knyptangbeweging omsingel en swaar verliese toegedien het. Die berig het die volgende beeld van die veldslag geskets: "The fate of wounded is the largest yet brought in and totals 20, one or two of whom have died since of their injuries ... There was no question as to the pluck and endurance [of Capt. Brand] throughout the engagement. He had several narrow escapes. His horse was killed under him. Towards the close of the day, outnumbered by surrounding enemies holding a good position, with at least a quarter of

---

⁴⁸ Anon: *The '96 Rebellions*. (The British South Africa Company Reports on Native Disturbances in Rhodesia, 1896-7), p. 28.

⁴⁹ Anon: *The '96 Rebellions*. (The British South Africa Company Reports on Native Disturbances in Rhodesia, 1896-7), p. 28. Sien kaart in addendum op p. 300.

the men disabled and half of the horses shot, Captain Brand sent a despatch in asking for help and ammunition”.⁵⁰

Toestande was kritiek. Die keerpunt in die veldslag het egter gekom toe kapt. Van Niekerk ’n teenaanval teen die terugtrekkende Matebeles geloods het. Gedeeltes van die Afrikaner Korps het in die agterhoede stelling ingeneem en die voortvluggende Matebeles wat probeer ontsnap het, vasgekeer.⁵¹ Groot getalle Matebeles is gedood en die agterhoedegevegte het spoedig in ’n slagting ontaard.

Uiteindelik het die Matebeles met ’n gehawende leër teruggeval. Aan blanke kant het vyf mans gesneuwel, 15 is gewond, en ongeveer 30 perde het omgekom.⁵² Aan Matebele-kant het meer as 150 gesneuwel en is dubbeld soveel gewond. Na die veldslag het Cecil Rhodes ’n woord van dank teenoor kapt. Brand en die Afrikaner Korps uitgespreek: “ ... we desire you to notify to Capt. Brand, Capt. Van Rensburg and the men under them, our high appreciation and admiration for the plucky and heroic manner in which they behaved against the Matabele”.⁵³

3.4.2. DIE SLAG BY COLENBRANDER SE PLAAS

Die tweede veldslag waarin die Afrikaner Korps ’n aktiewe rol gespeel het, was in ’n botsing met die Matebeles in die nabye omgewing van die plaas van J.W. Colenbrander. Na gerugte van ’n magtige Matebele- militêre saamtrek by die Umgusarivier is ’n groot kolonne van Britse koloniale magte, gesteun deur vriendskaplike swart soldate, asook die Afrikaner Korps, bymekaargebring om die moontlike bewegings van die Matebele te stuit. Op 25 April 1896 het die kolonne suidwaarts op die Salisbury-pad vertrek met die

---

⁵⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.110: Afrikaner Korps, *R.W. Review*, 18 April 1896.

⁵¹ Anon: *The '96 Rebellions*. (The British South Africa Company Reports on Native Disturbances in Rhodesia, 1896-7), p. 28.

⁵² Anon: *The '96 Rebellions*. (The British South Africa Company Reports on Native Disturbances in Rhodesia, 1896-7), p. 28.

⁵³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.110: Afrikaner Korps, *R.W. Review*, 25 April 1896, Official Reports.

Grey Scouts wat die voorhoede gevorm het en die Afrikaner Korps wat aan die linkerkant posisie ingeneem het.⁵⁴

In hul aantog het die kolonne vyandige magte naby die plaasopstal van Colenbrander gewaar en sodoende het die Grey Scouts, wat deur kapt. George Grey op die been gebring is, onmiddellik stelling op 'n hoërliggende koppie ingeneem. Vandaar was daar naby die rivierwalle geweervuur op die Matebeles, wat in groot getalle probeer het om die kolonne in 'n lokval te lei. Vanweë kapt. Grey se militêre strategie is besluit om die plaashuis van Colenbrander as 'n veiligheids- en verdedigingsvesting in te rig. Vanuit die digte bosse het die Matebeles, waarvan sommige met vuurwapens bewapen was, in 'n onophoudelike skietery die vesting aangeval. Soos in die geval met die agterhoedegevegte by Tuli Road, het die dodelike wapens van die kolonne weereens tot 'n verskriklike slagting gelei.

Aan die linkerkant van die kolonne waar die Afrikaner Korps posisie teen 'n bultjie ingeneem het, het die korps 'n deurslaggewende bydrae lewer om Matebele-leër wat opnuut aangestorm het, teen te staan. Die Matebeles se geweervuur was veel doeltreffender, maar die Afrikaner Korps het daarin geslaag om in die verbete gevegte die hef in die hand te kry. Intussen het kapt. Grey en ene Dawson se troepe by die Afrikaner Korps aangesluit om die erg verbrokkelende Matebele-leër 'n finale nekslag toe te dien. In die riviergebied is 76 Matebele-gesneuweldes getel, maar die totale lewensverlies was baie groter.⁵⁵ Vir die koloniale magte en Afrikaner Korps was dit 'n beslissende oorwinning, hoewel hulle oorlogsmoeg was. Onder die Afrikaners was daar slegs een gewonde, naamlik Johannes Christiaan Botha.

Reeds voor die afloop van die opstande in Oktober 1896 het 'n kortstondige kwelvraagstuk oor die volle erkenning van die Afrikaner Korps onder die Britse bewindhebbers in Rhodesië ontstaan. In 'n brief deur Cecil John Rhodes is die kwessie om erkenning egter op weldeurdagte wyse uitgeklaar. Rhodes het hom uitgelaat oor die taak wat die Afrikaner Korps in die onderdrukking van die Matebele-opstand van 1896

---

⁵⁴ Anon: *The '96 Rebellions*. (The British South Africa Company Reports on Native Disturbances in Rhodesia, 1896-7), p. 35. Sien kaart in addendum op p. 301.

⁵⁵ Anon: *The '96 Rebellions*. (The British South Africa Company Reports on Native Disturbances in Rhodesia, 1896-7), p. 35.

verrig het⁵⁶, en hulle bedank vir hul deelname langs hul “ ... English comrades as if they too were English born.”⁵⁷

In Rhodes se terugvoering het hy sy spyt uitgespreek namens Joseph Chamberlain, die Britse koloniale sekretaris, dat daar by die Britse Koningshuis nie ’n omvattender naamlys van Afrikaners met onderskeidingstatus ingedien is nie. Nieteenstaande die feit dat Chamberlain wel bewus was van die goeie diens wat die Afrikaner Korps gelewer het, het die *London Gazette* later slegs onopvallende melding van Afrikaners gemaak. Sir F. Carrington het verklaar dat onder meer kapt. Van Niekerk, ’n toekenning vir sy dapperheid moes ontvang.⁵⁸

D.Q. Campbell het vertel dat Rhodes inderdaad die lede van die Afrikaner Korps deur middel van plaasaanbiede aan die Gwanirivier probeer vergoed het.⁵⁹ Oorkoepelend beskou, was die gevolge van die Matebele-opstand op die Afrikaners gunstig en die Britte in Rhodesië se vertroue in hulle is versterk. Die BSAC het ’n gedetailleerde uiteensetting van die ongevalle tydens die Matebele-opstand bekendgestel en daarin ook pertinent na die Afrikaner Korps verwys.⁶⁰

Volgens die lys van ongevalle in Matebeleland het vyf soldate van die Afrikaner Korps, te wete R.A. Baker, G.W. Boyes, J.J. Heineman, W. Cornelius van Zyl en H. Montgomery op die slagveld gesneuwel. Twee soldate, A. Anderson en John Celliers, het gesterf kort nadat hulle gewond is. ’n Verdere vier soldate, te wete sersant-majoor T. Haden, Eziah Michael Terblanche, Johannes Christiaan Botha en Jacobus Combrink is op die slagveld gewond. Die sterftes van drie Afrikaner Korps-lede vanweë ander oorsake is deur die Bulawayo Hospitaal aangemeld. Stephen Ferreira het na ’n geweerongeluk aan

---

⁵⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.110: Afrikaner Korps, Colonial Office (LO 3/1/50), BSAC, 29 Junie 1897.

⁵⁷ J.R. Maquire: *Cecil Rhodes: A Biography and Appreciation*, p. 64.

⁵⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.110: Afrikaner Korps, Colonial Office (LO 3/1/50), BSAC, 29 Junie 1897.

⁵⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.161: Onderhoude/verklarings van pioniers (20 Junie 1939, *Verklaring van Donald Quertin Campbell*, p. 5).

⁶⁰ Anon: *The '96 Rebellions*. (The British South Africa Company Reports on Native Disturbances in Rhodesia, 1896-7), pp. 40 – 45.

koors beswyk. C. Hiscock is aan geelsug en longontsteking, en W.H. Wallace aan disenterie oorlede.⁶¹

3.5. RHODES SE BELOFTE VAN GELYKE REGTE

Na die beëindiging van die Matebele- en Mashona-opstande het ongeveer drie en 'n half jaar van vreedsame naasbestaan in Rhodesië verloop. Die Britse konsolidasie van mag en imperialistiese uitbreiding het van krag tot krag gegaan. Veral as gevolg van Cecil John Rhodes se kontroversiële posisie weens die mislukte Jameson-inval, het dit voorgekom asof hy ten alle koste die steun van die Afrikaners in Rhodesië wou behou.

J. Sinclair, redakteur van die *Chronicle*, het die verhoudinge tussen Rhodes en die Afrikaners as benydenswaardig voorgestel: “They [Afrikaners] depended on Mr. Rhodes, and looked upon him as he is – the greatest and most liberal-minded statesman that Africa has ever possessed”.⁶² Die verheerliking van Rhodes onder die meerderheid van Afrikaners in Rhodesië het 'n algemene verskynsel geword. Op persoonlike vlak het Rhodes homself as die vriend van die Afrikaner beskou en het dienooreenkomstig opgetree om ook die Boer-Brit-verhoudinge te versterk.⁶³ G.S. Kok het byvoorbeeld vertel van Rhodes se goeie verhouding en nederigheid tydens 'n sosiale geselligheid te Enkeldoorn. Kok het meegedeel dat hy altyd in Rhodes se geselskap tuis gevoel het en dat Rhodes en Jameson tydens 'n piekniek selfs silwergeld aan die Afrikaner-kindere uitgedeel het.⁶⁴

Ten spyte van die suksesvolle deelname van die Afrikaner Korps aan die opstande het daar volgens Sinclair tog 'n kwaadwillige houding onder enkele Afrikaners jeens Rhodes ingetree. Dit het rondom klein vergoedingseise en erkenning gedraai. Sinclair het die volgende beklemtoon: “ ... still there are few men in the Afrikander Corps today that would not defend him ... and bitterly resent the interference of those who would throw

---

⁶¹ Anon: *The '96 Rebellions*. (The British South Africa Company Reports on Native Disturbances in Rhodesia, 1896-7), pp. 40 – 45.

⁶² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Rhodes en die Afrikaners, *Chronicle*, 8 Julie 1896, J. Sinclair.

⁶³ A.S. Hickman: *Rhodesia Served the Queen. Rhodesian Forces in the Boer War*, p. 27.

⁶⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.161: Onderhoude/verklarings van pioniers (*Verklaring van Gert Stefanus Kok*, p. 4).

the shadow of censure on one who they rightfully consider the friend of every true Afrikaner”.⁶⁵ Rhodes het dit klaarblyklik goed gedink om ’n belofte van gelyke regte aan alle Afrikaners binne die grondgebied van Rhodesië te maak, wat insgelyks as regmatige vergoeding aan hulle kon dien. In ’n toespraak by ’n banketgeleentheid te Gwelo in 1897 het Rhodes sy belofte teenoor beide Engelse en Afrikaners uitgespreek, te wete “Equal rights for every white man south of the Zambezi”.⁶⁶

Hierdie fundamentele standpunt oor gelyke regte het op sy beurt die idee onder Afrikaners laat posvat dat hulle as afsonderlike bevolkingsgroep en minderheid teen enige moontlike indringing of doelbewuste Britse oorheersing gevrywaar sou wees. Afrikaners in Rhodesië het dit as ’n verskansing van hul taal en kultuur geïnterpreteer. Volgens P.J. van der Merwe kon die kwessie van gelyke regte egter verkeerd verstaan word. Afrikaners het aangeneem dat hulle ten volle gelykgestel sou word aan die Engelssprekende Rhodesiërs, maar dat “van Engelse kant die teorie van gelyke regte so geïnterpreteer [is] dat die Engelsman die reg sal hê om sy taal te behou en homself te bly, en dat die Boer die voorreg sal hê om Engels aan te leer en ’n Engelsman te word, en dat die regte om ’n Engelsman te wees en een te word gelykwaardig is.”⁶⁷

Ideologies gesproke, was Rhodes se belofte geskoei op die liberale demokrasie wat daarop gemik was om groter samewerking en vryhede tussen die blanke rasse te bewerkstellig. In ’n berig in die *Chronicle* van 1898 is die stelling geopper dat die twee rasse se weë gekruis het en hulle op gelyke grondslag vir ’n “proud destiny” in Rhodesië beywer het: “In this land the two great white races of southern Africa should find their meeting place, and the chief aim of any publicist and politician should be to prevent any favoured policy to Dutch and English. We do not want any Afrikaner or Hollander clique, and Englishmen do not need any special privileges. All should live under the same laws. Let it be Rhodesia’s proud destiny to rewrite the two white races of South

---

⁶⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Rhodes en die Afrikaners, *Chronicle*, 8 Julie 1896, J. Sinclair.

⁶⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Rhodes en die Afrikaners, *Chronicle*, 26 Augustus 1897, Rhodes speech.

⁶⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners (P.J. van der Merwe: ‘Gelyke regte’, ongenommerde bladsy).

Africa”.⁶⁸ Desnieteenstaande het Rhodes steeds deur middel van sy belofte aan Afrikaners, hoewel op relatief vaag gedefinieerde wyse, hulle oorreed om hul lojaliteit aan die Britse oppergesag in Rhodesië te toon.

3.6. DIE ANGLO-BOEREOORLOG

Op 11 Oktober 1899 het die vernietigendste oorlog in die geskiedenis van Suid-Afrika tussen die Britse Ryk en die twee Boererepublieke uitbreek. Die oorlog is deur veelvuldige redes veroorsaak, wat onder meer die kwessie van die Uitlanders in die ZAR, die impak van die Jameson-inval, en veral die ontdekking van ryk goud- en minerale in hierdie Boererepubliek ingesluit het. Tydens die bloedige oorlog in die suide sou ook Rhodesië op beide interne en eksterne gebied teen ’n potensiële oorlogsbedreiging te staan kom. As belangrike Britse kolonie was dit vir die Britte vanselfsprekend dat Rhodesië ’n eksterne aanval deur die Boeremagte kon verwag. Hierdie vermoede is versterk deur die snelle reeks oorwinnings van Boeremagte oor Britse magte in die sogenaamde “Swart Week” van 10 tot 17 Desember 1899, toe laasgenoemde verpletterende nederlae gely het. Tydens die eerste Boere-offensief van 1899 is sleuteldorpe in die Britse gebiede, naamlik Kimberley, Ladysmith en Mafikeng, deur die Boeremagte beleër. In Mafikeng sou die Rhodesiese magte wel ’n toonaangewende rol vervul om die dorp te ontset, maar dit sou op die grensgebiede van Rhodesië wees waar die spanning oor ’n inval dié magte genoop het om sterk stelling in te neem.

Dit is nie bekend hoeveel Afrikaners in die Rhodesiese magte gedien het nie. Die voorkoms van sogenaamde “hendsoppers en joiners”, oftewel vrywillige Boere-vegters aan Britse kant, was geensins ’n ongewone verskynsel nie. Die *Chronicle* van Augustus 1900 het byvoorbeeld verwys na “a fair sprinkling of young Afrikanders of Dutch origin, and these fought as well and as gallantly as their English comrades on their side”.⁶⁹ Kolonel A.S. Hickman het in ’n uitgebreide studie oor die Rhodesiese magte tydens die Anglo-Boereoorlog melding gemaak van twee gesneuweldes, te wete troep Schwartz van die B.P. Division BSAC (Metal Cross) en troep M. Coetzee van “K Troop”,

---

⁶⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *Chronicle*, 25 Mei 1898, ‘The parting of the ways’.

⁶⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *Chronicle*, 10 Augustus 1900, ‘Union of Races’.

Bechuanaland Border Police, wat moontlik kon dui op Afrikaners wat onder die Britse vlag gedien het.⁷⁰

Nadat Boeregeneraals Cronjé en Joubert bymekaargekom het, is hul militêre strategie vir 'n noordelike veldtog ter tafel gelê. Daar is ooreengekom dat 'n Boerekommando onder leiding van assistentkommandant-generaal Frederick A. Grobler, bestaande uit Zoutpansbergers en Waterbergers, die Rhodesiese grens moes oorsteek en in die offensief alle spoor- en telegraafverbindinge tot by Bulawayo moes vernietig.⁷¹ Weens ongeorganiseerdheid en traagheid aan die kant van die Boeremagte het die beoogde inval en offensief egter nooit plaasgevind nie. Gedurende die oorlog sou die moontlike gevaar van inval of skade aan die Britse infrastruktuur in Rhodesië deur Boere-guerrillavegters 'n heelydse bedreiging inhou.

Intern het Rhodesië met die uitbreek van die oorlog onmiddellik 'n groter wakende oog oor die teenwoordigheid van Afrikaners gehou. Ontwapeningsmaatreëls, soortgelyk aan dié wat ten tyde van die Jameson-inval gegeld het, is ingestel. Aanvanklik het die Britse owerhede gevrees vir 'n moontlike Afrikaner-opstand en ondergrondse samewerking met Boerekommando's van die ZAR met die oog daarop om die Rhodesiese regering omver te werp. Slegs 'n week na die aanvang van die oorlog is die Rhodesiese publiek gerus gestel oor die moontlike bedreiging wat die Afrikaners kon inhou. Die *Chronicle* het die posisie van die Afrikaner in die volgende trant bespreek: "A representative of this paper made enquiries on the subject, and obtained information which should quiet any feelings as to the danger arising from the Dutch section of the population. The authorities have by no means overlooked this question, and have taken up the subject with a thoroughness which would surprise the public if it were fully made known". Die Britse owerhede en administrasie was doeltreffend in die toesighouding oor die Afrikaner en die dwarsboming van enige spioenasie of sameswering met die suide. Die berig het verder aangevoer: "... as a matter of fact, the exact number of able-bodied Dutchmen in the country from Gwelo on the side of Bulawayo to Mangwe on the other is perfectly well known to the authorities here. Not only that, but particulars as to their

---

⁷⁰ A.S. Hickman: *Rhodesia Served the Queen. Rhodesian Forces in the Boer War*, pp. 381-383.

⁷¹ A.S. Hickman: *Rhodesia Served the Queen. Rhodesian Forces in the Boer War*, p. 132.

families, if any, their sentiments are carefully noted at.”⁷² Die ondersoek deur die verteenwoordigers van die *Chronicle* het gevolglik die skadeloosheid van die Afrikaner in Rhodesië soos volg getipeer: “The result is that the authorities know exactly how they stand in this matter, and they are in a position to affirm that the Dutch in this country is harmless, as a whole”.⁷³

Vanuit ’n Britse gesigspunt was dit verbasend vir Engelssprekende Rhodesiërs dat daar geen beduidende samewerking of partydigheid onder Afrikaners geheers het nie. Die Britse media het hul sensitiewe beskrywing van die Afrikaners hoog op prys gestel te midde van enkele bedenkinge oor vyandige aktiwiteite of optrede. In Junie 1900 het die *Chronicle* soos volg berig: “... we believe we are right in saying that the only instance of Government interference with the Dutch was their temporary disarming at Mangwe, when it was thought the Boers were likely to advance through that district. This was done with every consideration. We also believe it to be fact that there is not a Dutchman here who can complain of molestation by private individuals”.⁷⁴

Antagonisme teen Afrikaners het somtyds op merendeels ongegronde waarnemings en agterdog van die kant van die Britse owerhede berus. In ’n verslag oor Enkeldoorn, waar ’n groot konsentrasie Afrikaners woonagtig was, het die Rhodesiese administrasie aldaar ’n sterk agterdog geopenbaar. In die verslag van 10 Januarie 1901 het ’n Britse amptenaar die volgende bewering gemaak: “I am convinced that a capable Transvaal agent could lead and influence the Dutch here to any extent, and I have expected it to find such a person among them, but so far there is no such sign”.⁷⁵ Hierdie gevoel van agterdog is inderdaad deur die oënskynlike teenwoordigheid van Afrikanerspione in Bulawayo versterk. As afskrikmiddel het die Brits-Rhodesiese magte swaar gepantserde treine in Bulawayo gestasioneer. Enige daadwerklike poging van spione om met die vyand te kommunikeer, is sodoende gefnuik.

---

⁷² KAB, P.J. van der Merwe versameling-A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *Chronicle*, 18 Oktober 1899, ‘The Dutch’.

⁷³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599 no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *Chronicle*, 18 Oktober 1899, ‘The Dutch’.

⁷⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *Chronicle*, 6 Julie 1900, ‘Dutch in Rhodesia’.

⁷⁵ R Hodder-Williams: “Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait”, *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 615.

Die *Chronicle* het die sinneloosheid van die spioenasie duidelik bekend gemaak: “... on the whole the Boer spies can do very little indeed. Any information they can send as regards affairs up here, could be but of small importance, and would take considerable time to communicate. Their energies are likely to fall off shortly, as their supplies of the needful runs short and no more supplies are obtainable.”⁷⁶ Afgesien van die vermoede oor Afrikaner-spioenasie was daar geen besliste oorlogspoging deur Afrikaners om tydens die oorlog skade in Rhodesië te berokken nie.

Die oorlog het egter ’n negatiewe uitwerking op die die alledaagse lewe van sommige Afrikaners, veral in die stedelike gebiede van Salisbury en Bulawayo, gehad. J.G. Carinus en P.G. Ferreira het byvoorbeeld vertel van hul direkte ervarings van die negatiewe en ondermynende maatreëls teen hulle. Carinus het sy ervaring soos volg verduidelik: “(Die) Engelse wou ons forseer om teen (die) Boere te veg – eers gevra om aan te sluit en toe ons sê dis onmoontlik om teen ons eie nasie te veg, het hulle ons afgesit uit werk. Hele klompie Afrikaners bymekaar – ons het toe besluit om ’n land te soek waar ons kon bly.”⁷⁷ Dit blyk dat die onmiddellike afsettings uit betrekkings as ’n indirekte vorm van straf om aan Britse eise gehoor te gee, ’n sterk indruk op sommige Afrikaners gemaak het. Carinus het soos volg vertel: “Met die uitbreek van die Boereoorlog was ek in Salisbury. Die Engelse het ons gevra om die troepe te ‘join’, maar ons was onwillig om teen ons eie nasie te veg. Toe is ons uit ons werk gesit en ons kon glad nie meer werk kry in Salisbury nie.”⁷⁸ Die verlies aan werkseleenthede en die algemene agterdogtige isolering van Afrikaners het gevolglik gelei tot ’n staat van verval, armoede en agteruitgang onder hulle. Carinus het vertel dat hulle as gevolg daarvan byna “verwilderd” geword het, omdat hul klere verflenter geraak het en weens skaamte daarvoor wou hulle nie naby ander blankes kom nie.⁷⁹ Carinus het in 1901 na Noord-Rhodesië verhuis, maar na die oorlog weer na Suid-Rhodesië teruggekeer.

---

⁷⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *Chronicle*, 18 Oktober 1899, ‘The Dutch’, pp. 2-3.

⁷⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.161: Onderhoude/verklarings van pioniers, *Verklaring van Johan George Carinus*.

⁷⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.161: Onderhoude/verklarings van pioniers, *Verklaring van Johan George Carinus*, p. 2.

⁷⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.161: Onderhoude/verklarings van pioniers, *Verklaring van Johan George Carinus*, p. 2.

P.G. Ferreira het 'n soortgelyke ervaring met die Britse owerhede gehad. Hy het bondig vertel dat 'n rekruteringsbeampte hom probeer oorhaal het om teen die Boere te veg. Weens Ferreira se hardkoppige weiering het die beampte sy poging laat vaar.⁸⁰ Hy het egter altyd vermoed dat daar 'n streng wakende oog oor die Afrikaners gehou is.

Internering van Afrikaner-mans het selde in Rhodesië voorgekom. Dit is opmerklik dat in enkele gevalle waar Afrikaners geïnterneer is, die betrokke familieledede in 'n staat van ellende gedompel is en inderdaad die spit van die oorlog moes afbyt. C. Andison, 'n boorling van Bulawayo, het byvoorbeeld vertel dat haar pa vir drie jaar geïnterneer is en dat sy en haar ma-hulle vir bykans twee jaar honger gely het.⁸¹ In 'n soortgelyke geval het Antionette Venter, wie se pa, Jan Daniel van Aswegen, ook geïnterneer is, hartroerend van hul swaarkry vertel. Sy het vertel hoedat byna al haar pa se besittings gekonfiskeer is en hulle gevolglik sonder heenkome tussen die swart mense moes rondswerf. As gevolg van die ellendige omstandighede is hulle voortdurend blootgestel aan siektes en hongersnood, en hulle was dikwels half-nakend geklee.⁸² Haar sesjarige broertjie het tragies weens hongersnood gesterf. Nadat haar pa vrygelaat is, moes hulle steeds tussen die swart mense in die Mphoens-nedersetting woon. Haar pa moes onder andere ondersteuning aan swart mense verleen om allerlei herstelwerk aan ploë te doen. Volgens haar beskrywing het die gevolge van die internerings en rondswerf van Afrikaners meegewerk om hulle in der waarheid in nouer kontak met swart inheemse bevolkingsgroepe te bring. Dit blyk dat die negatiewe uitwerking van die Anglo-Boereoorlog in Rhodesië, hoofsaaklik in die vorm van internerings, die ergste ontwrigting vir Afrikaner-families beteken het.

---

⁸⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.161: Onderhoude/verklarings van pioniers, (12 Augustus 1939, *Verklaring van Petrus Gerhardus Ferreira*.

⁸¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.105: Ekonomie/boerdery, *Gwaai*, C. Andison, Bulawayo, p. 3.

⁸² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.105: Ekonomie/boerdery, *Gwaai*, A. Venter, pp. 12-13.

3.7. DIE HANDHAWING VAN VRIENDSKAPLIKE VERHOUDINGE TUSSEN AFRIKANERS EN ENGELSSPREKENDE RHODESIËRS

In teenstelling met die opbouende spanning en toenemende haatdraendheid tussen Boer en Brit in Suid-Afrika is daar voor en gedurende die Anglo-Boereoorlog in Rhodesië gestreef na groter versoening en goeie verhoudinge. Soos reeds bespreek in die voorafgaande gedeelte, het 'n wisselende mate van wantroue en agterdog onder Britte teen Afrikaners wel voorgekom. Onder die meeste Afrikaners en Engelse Rhodesiërs het daar egter 'n vreedsame stemming geheers. Enkele ontevrede Afrikaners het weens owerheidsregulasies besluit om na ander gebiede soos Noord-Rhodesië te trek of na Suid-Afrika toe terug te trek.

In Februarie 1899 het die *Matabele Times* berig oor die beweging van 'n aansienlike aantal Afrikaners uit Rhodesië en dit as betreurenswaardig beskou. Die Engelssprekende koerant het op pessimistiese wyse na die verliese van hierdie Afrikaners verwys: "It will be idle to deny the fact that the departure of these useful men will be a very grave loss to Rhodesia. Dutchmen – with all their faults can do many things – especially in a new country – which Englishmen and Colonists do not altogether care to do".⁸³

In 'n poging om die goeie verhoudinge te handhaaf en potensiële vyandskap te voorkom, is daarna gestreef om 'n gunstige beeld van die Afrikaners onder Engelse in Rhodesië te bevorder. In belang van groter samewerking tussen die twee blanke rasse is daar selfs gedurende die oorlog voorgestel dat Afrikaner en Brit moes saamsmelt. Hierdie doelbewuste poging tot kreolisering is in 'n berig in die *Chronicle*, getiteld "Union of the Races", soos volg beskryf: "This [Anglo-Boereoorlog] is not a war of extermination, and when it is over British and Dutch will have to work out a joint destiny, and we might go further and say that the combination would produce a stalwart and intellectual race. British brains and Dutch physique would be the complement of each other".⁸⁴ Die Britte het deurentyd die grootliks vreedsame naasbestaan met die Afrikaner beklemtoon, soos

---

⁸³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *The Matabele Times*, 25 Februarie 1899, 'Dutch'.

⁸⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *Chronicle*, 10 Augustus 1900, 'Union of the Races'.

weerspieël in 'n berig oor 'The Dutch in Rhodesia' van 6 Julie 1900: "Both the government and people, therefore, have demonstrated the fact that Rhodesia was meant for the Dutch as well as the British, and no hysterical incitement or suspicion, no resentment at the deeds of the Dutch in other parts, has allowed either government or people to in any way disturb the friendly relations that should and did exist in Rhodesia between British and Dutch".⁸⁵

Die teenwoordigheid van Engelssprekendes by 'n Afrikaner-kerkbasaar te Bulawayo in November 1900 was 'n klinkklare bewys van die strewe na versoening en die koestering van 'n samehorigheidsgevoel. Eerwaarde J.S. Groenewald van die Nederduits Gereformeerde Kerk Bulawayo het vertel van die merkwaardige opkoms van Engelse besturende amptenare van die BSAC by die basaar, en ene Scott en sy orkes is vir die musiekvertoning bedank. Na afloop van die kerkbasaar het eerw. J.S. Groenewald in sy toespraak enkele positiewe waarnemings kwytgeraak. Hy was hoogs tevrede met die Engelse gemeenskap van Bulawayo se ondersteuning van hul kerkbasaar. Daarbenewens het ook geen slegte gevoelens tussen die twee blanke groepe voorgekom nie. Ter afsluiting het Groenewald sy hoop uitgespreek dat die dag eendag sou aanbreek wanneer volle versoening sou plaasvind en dat daar in 'n gesamentlike poging ter wille van die algemene welvaart van die land saamgewerk sou word.⁸⁶

Beide Afrikaners en Engelssprekende Rhodesiërs het hulself oorwegend vir groter versoening beywer, hoewel die gruweldade van die oorlog steeds in die onderbewussyn van die Afrikaners aanwesig was en dit waarskynlik inbreuk op hulle vergewensgesindheid gemaak het. In Rhodesië is die vriendskaplike verhoudinge tussen Boer en Brit egter ten alle koste gehandhaaf.

Die eerste tien jaar sedert die totstandkoming van Rhodesië word as die onstuimigste tydperk in die geskiedenis van die land bestempel. Die plaaslike oorloë en opstande in Rhodesië het in sy geheel 'n direkte uitwerking op die Afrikaner-minderheidsbevolking gehad. Talle Afrikaners het in die spervuur van die konflikte beland, soos in die geval

---

⁸⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *Chronicle*, 6 Julie 1900, 'Dutch in Rhodesia'.

⁸⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *Chronicle*, 6 November 1900, 'English and Dutch'.

van die Matebele-oorlog van 1893, terwyl ander vrywillig aan Britse kant geveg en gesterf het. Die rol van die *Afrikander Volunteer Corps* tydens die Matebele-opstand van 1896 was deurslaggewend. Die Britse vertrouwe in die Afrikaners in Rhodesië is grotendeels vanweë hul lojaliteit aan Cecil John Rhodes met groot dankbaarheid en respek versterk. Die afbrekende, negatiewe uitwerking van die Jameson-inval in die ZAR in 1896 en die Anglo-Boereoorlog van 1899 tot 1902 het ongetwyfeld gedreig om die Boer-en Brit-verhoudinge te versuur, maar in teenstelling met die Afrikaners in Suid-Afrika is die Engelse se goeie verhouding met die Afrikaner-minderheid in Rhodesië egter merkwaardig gehandhaaf.

HOOFSTUK 4

AFRIKANER-IMMIGRASIE EN -VERSPREIDING IN RHODESIË

INLEIDING

'n Tendens van Afrikaner-immigrasie na Rhodesië het vir vele dekades na die eerste pionier-Afrikaner-trekke steeds voorgekom. Dit is noodsaaklik om hierdie Afrikaner-immigrasie, wat merendeels op wisselvallige wyse en omvang plaasgevind het, veral in die lig van die beleidsbepalings en ideale van die Britse owerhede in Rhodesië om 'n groter Britse immigrasie teweeg te bring, in oënskou te neem. Met die instroming van Afrikaner-immigrante sou die bevolkingsgetal van die Afrikaner as minderheidsgroep versterk word. In hierdie hoofstuk word ook, na aanleiding van die toenemende immigrasie, op die bevolkingsverspreiding van die Afrikaner op Rhodesiese grondgebied gekonsentreer.

4.1. DIE HOUDING EN REAKSIE VAN DIE BRITSE OWERHEDE TENOOR AFRIKANER-IMMIGRASIE NA RHODESIË (1902 – 1925)

Die aanvanklike goedgesindheid van die Britse owerhede in Rhodesië teenoor die Afrikaners het mettertyd vervaag. Dit was hoofsaaklik as gevolg van die verlies van die gewildheid van Cecil John Rhodes en sy afsterwe in Maart 1902, asook die langtermynuitwerking van die Anglo-Boereoorlog. Meermale sou die Britse administratiewe amptenare en hul beleidsbepalings wegskram van die idealistiese beloftes van “gelyke regte”. Hierdie amptenare het kennelik nie gedeel in die gelykberegting en simpatiegesindheid van Rhodes teenoor die Afrikaners nie. A.S. Mlambo het in sy boek, *White immigration into Rhodesia. From occupation to Federation*, na die nie-liberale houding van die Britse administrateurs en hul “special privileges for whites of British stock” verwys.¹

Teen hierdie agtergrond moet die algemene koloniale mentaliteit van die meeste Britse administrateurs en amptenare gedurende die betrokke tydperk begryp word. Weens

---

¹ A.S. Mlambo: *White immigration into Rhodesia. From occupation to Federation*, p. 52.

die grootsheid en wêreldmagstatus van die Britse Ryk het 'n meerderwaardige houding onder Britte ontstaan. In Rhodesië is daar ten alle koste gestreef na 'n allesoorheersende Britse teenwoordigheid en derhalwe die gevolglike bestryding van enige bedreiging van nie-Britse invloede, in die besonder Afrikaners. Vanuit 'n buitestander-perspektief beskou, het Rhodesië 'n sterk Britse Edwardiaanse karakter getoon en Engelssprekende Rhodesiërs sou 'n dubbele lojaliteit aan sowel Rhodesië as die Britse moederland betoon. Donal Lowry het in 'n artikel oor identiteitsvorming in Rhodesië melding gemaak van die dubbele politieke identiteit van die Engelssprekendes aldaar.² Volgens Mlambo het die meeste Britse immigrante egter nie direk van die Verenigde Koninkryk af gekom nie, maar eerder via Suid-Afrika, waarvandaan sterk rassegevoelens en vooroordele as 't ware as emosionele 'bagasie' Rhodesië ingebring is. Vernaamlik onder Britse amptenare sou rassisme en kulturele chauvinisme teen immigrante van nie-Britse herkoms in felheid toeneem. Onder die oppervlak het die Britte, in hul skynbare obsessie om die "Britishness" van Rhodesië te behou, alle vreemdeling-immigrante, waaronder Pole, Jode, Grieke en Afrikaners, in 'n milieu van 'n "white-upon-white racism" getakseer.³

Lowry deel die siening oor Britse verhewenheid en rassisme, en is van mening dat daar 'n merkwaardige volharding in die geloof van Britte was dat Rhodesië die imperiale missie teen "vyande" op die grense en in die stedelike gebiede moes handhaaf.⁴ Die koloniale mentaliteit van die Britte in Rhodesië is dus deur 'n mengsel van Britse imperiale verhewenheid, oorheersing en rassevooroordele gevorm.

Die imperialistiese houding van die BSAC-amptenare en Britse owerhede het inderdaad ook na beleidsbepaling en -implementering deurgesypel. In September 1897 het die *Chronicle* onder andere oor "Our Dutch Settlers" berig: "... the majority of our Dutch settlers are poor people, and we must expect that the majority of those who come in the future will be of the same class."⁵ 'n Beduidende aantal Afrikaners het weliswaar in

---

² D Lowry: "South Africa without the Afrikaners: The creation of a settler identity in Southern Rhodesia", Biennial South African Historical Association Conference, (July 1995), p. 5.

³ A.S. Mlambo: *White immigration into Rhodesia. From occupation to Federation*, p. 51.

⁴ D Lowry: "South Africa without the Afrikaners: The creation of a settler identity in Southern Rhodesia", Biennial South African Historical Association Conference, (July 1995), p. 27.

⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *Chronicle*, 30 September 1897, 'Our Dutch settlers'.

'n staat van groot armoede na Rhodesië verhuis, waar hulle in die volksmond as 'bywoners' bekend sou staan. Meer as ooit sou daar op hierdie Afrikaners neergesien word. Wat egter in die guns van talle van hierdie 'bywoner'-Afrikaners getel het, was hul vernuf om deur middel van veral landbou-aktiwiteite relatief vinnig by die landsomstandighede aan te pas.

Die *Chronicle* het vervolgens na die toenemende tendens van Afrikaner-immigrasie verwys en 'n bondige analise van die "Dutch settlers" gedoen: "Of the two hundred or so people referred to as having at present settled in this country, some 160 are living in or in the immediate neighbourhood of Bulawayo, while the remainder are engaged in farming in the Mangwe district and elsewhere. The former included about thirty families, of whom about 60 of the members are children, a considerable number of families are occupied in the Brickfields".⁶ Met die uitsondering van die bevolkingstatistiek van die NG Kerk-lidmate in Rhodesië, is geen juiste getal van die aantal Afrikaner-immigrante gedurende hierdie vroeë tydperk bekend nie. Desnieteenstaande het eerw. J.S. Groenewald vaagweg enkele vooruitskattings gemaak: "Ds. Groenewald estimates that fully another hundred Dutch people are on their way to Bulawayo or have made definite plans to come here. Several of the families who have arrived lately are by no means in a well-to-do condition, and no fewer than five families are at present located in wagons on the Dutch Reformed Church stand at the south end of the town".⁷

Die houding van die BSAC-direkteure jeens immigrante wat slegs oor hebsug na goud gesoek het, het onherroeplik verander na die bevinding van die totale oorskating van goudneerslae. 'n Beleid van positiewe immigrasie is ingevoer. Die Britse owerhede het meer hardvotige bepalings of ideale gestel en daardeur gepoog om veel selektiewer ten opsigte van die aanvaarding van immigrant-aansoekers op te tree. Die ideaal was dat die immigrant oor kapitaal of oor ondervinding van boerdery op die Afrika-kontinent

---

⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *Chronicle*, 30 September 1897, 'Our Dutch settlers'.

⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *Chronicle*, 30 September 1897, 'Our Dutch settlers'.

moes beskik, en natuurlik van Britse herkoms moes wees.⁸ Die owerhede was baie spesifiek oor die ‘menslike hulpbronne’ wat benodig sou word om die nuutgevonde Rhodesiese staat te ontwikkel. In ’n koerantartikel in die *Chronicle* van Mei 1899 het hierdie bepalings spesifiek oor “Our Immigrants” uitgebrei en die aanvraag na handarbeiders met kennis, eerder as goudsoekers, beklemtoon. Die uittreksel rakende die versoek was indirek ook gerig aan voornemende Afrikaner-immigrante: “There is space for men who have a trade at their fingers’ ends, for men with money, for men who have knowledge of some particular pursuit, but there is no demand for counterhands or specialist clerks. In Rhodesia the time is not ripe for undiscernible immigration, its power of absorption is limited.”⁹

Alhoewel die Britse owerhede ’n selektiewe en wantrouige houding na die Anglo-Boereoorlog ingeneem het, het die onbewaakte landsgrense daartoe gelei dat talle Afrikaner-boere wel deurgang tot in Rhodesië gevind het. In Britse owerheidskringe, en veral aan die kant van die Britse Hoë Kommissaris in Kaapstad, lord Selborne, het dreigende ontevredenheid oor die Afrikaner-immigrante posgevat. Teen 1913 was ongeveer 95 per sent van alle landbouers of boere in Rhodesië vanuit Suid-Afrika afkomstig, waarvan ongeveer 20 tot 30 per sent van nie-Britse herkoms was.¹⁰ L.H. Gann het dit verder gestel dat daar in 1909 71 Afrikaners met 216 kinders (onder meer meisies van hubare ouderdom) as immigrante na Rhodesië gekom het. Vergeleke hiermee was daar 444 Engelse immigrante met 334 kinders.¹¹ Die jaarlikse immigrasie van Afrikaners sou geleidelik en eksponensieel toeneem.

Die implementering van ’n beleid om groter beperkings op die ongehinderde instroming van Afrikaner-immigrante te plaas, was egter problematies. As gevolg van die gebrek aan voldoende grenspolisiëring, die geografiese uitgestrektheid van die land en die vasbeslote onafhanklikheid van Afrikaners om uit vrye wil rond te trek, kon

---

⁸ R Hodder-Williams, “Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait”, *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 616.

⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Houding teenoor Afrikaners, *Chronicle*, 27 Mei 1899, ‘Our immigrants’.

¹⁰ R Hodder-Williams: “Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait”, *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 616.

¹¹ L.H. Gann: *History of Southern Rhodesia – early days to 1939*, p. 157.

immigrante Rhodesië relatief ongesiens binnekom.¹² In reaksie daarop het die Britse administrasie 'n beleid van passiewe ontmoediging (“passive discouragement”) ingestel. In Desember 1912 het die administrasie BSAC-offisiere aangestel om omsendbriewe aan alle immigrante in Rhodesië uit te reik. Immigrante is op streng burokratiese grondslag versoek om slegs bestaande paaie te gebruik, verbied om wild sonder 'n lisensie te jag, aangesê om weg te bly van die *Native Reserves*, en verbied om na willekeur op enige terrein te plak.¹³ Die sogenaamde ‘Afrikaner-plakkery’ het egter onverpoos voortgeduur en dikwels op botsings met Britse offisiere en amptenare uitgeloop. Een geval het in die Gwaai-distrik plaasgevind, nadat 'n polisieoffisier gerapporteer het dat hy enkele Afrikaner-immigrante “very seriously during the past season” weggejaag het.¹⁴ In 'n ander geval het die polisie in die Hartley-distrik, nader aan Salisbury, dit onmoontlik gevind om Afrikaners daar weg te dryf.

In teenstelling met die doelbewuste ontmoediging van Afrikaner-immigrante was daar in Britse owerheidskringe onderlinge verdeeldheid en meningsverskille oor hierdie kwessie. Die voorstanders van Afrikaner-immigrasie het aangevoer dat die winsgewendheid van die landboubedryf, asook belastinginvordering, op lange duur tot voordeel van die Rhodesiese ekonomie kon strek. Percy Inskipp, die BSAC se handelsvertegenwoordiger, was besonder simpatiekgesind teenoor Afrikaners vanweë hul ondervinding in die landboubedryf. Inskipp het aangevoer dat die opleiding van ongeskoolde immigrante 'n groot uitgawe behels het en dat die toelating van bekwame Afrikaner-boere dus 'n groot aanwinst sou wees. In korrespondensie met sy Londense kantoor het Inskipp uitdruklik na die voordele van Afrikaner-immigrasie verwys deur te verklaar dat mits “the settlement of farmers from other portions of South Africa, including Dutch, is encouraged, the expenditure of the Company’s funds on (training)

---

¹² R Hodder-Williams: “Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait”, *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 616.

¹³ R Hodder-Williams: “Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait”, *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 616.

¹⁴ R Hodder-Williams: “Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait”, *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 617.

farms may be considerably reduced in the future. The Colonial farmer is in a position to take up his land and work it".¹⁵

Daar is verder beweer dat die groter selfstandigheid van Afrikaner-boere en kostebesparings aan landbouontwikkeling, in die eerste plek die waarde van die grond onder die eienaarskap van die BSAC kon verhoog, en tweedens 'n groter bron van belastinginvordering kon skep. Demografies-gesproke het sommige Britse amptenare, waaronder Percy Inskipp, daarop klem gelê dat die Rhodesiese blanke bevolking vergroot moes word om die getalle van die blanke minderheid teenoor dié van die swart meerderheid te verhoog.

Die meningsverskille tussen Percy Inskipp en R.C. Simmons, die BSAC se hoof rekruteringsbeampte in Kaapstad, was veral opvallend na aanleiding van briefwisseling oor die toelating en aanvaarding van Afrikaner-immigrante. Inskipp het met Simmons geargumenteer dat hy die uiterste belang om die blanke bevolking van die land so gou doenlik te vergroot, in gedagte moes hou en dus sy siening moes verander dat dit onnodig was om advertensies in Hollands vry te stel.¹⁶ Simmons het in 'n woedende teenargument gereageer.

Die eerste amptelike anti-Afrikaner-mening het uit drie samelopende argumente bestaan. Na gelang van tyd sou hierdie argumente 'n toonaangewende uitwerking vernaamlik op politieke betrekkinge tussen die Afrikaners en Engelse in Rhodesië hê. Eerstens het Simmons die politieke argument aangevoer wat vaagweg daarop neergekom het dat Afrikaner-leiers probeer het om verarmde Afrikaners aan te moedig om na Rhodesië te verhuis.¹⁷ Sodoende kon die 'magsbalans' in die toekoms gehandhaaf word, maar in die reël kon 'n toestand geskep word waardeur Afrikaners tog moontlik as oorheersende bevolkingsgroep die politieke beheer van die staat kon oorneem. Nieteenstaande die veronderstelling van politieke oorheersing deur die Afrikaners, het die instroming van talle van hulle wel bogenoemde moontlikheid ingehou.

---

¹⁵ R Hodder-Williams: "Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait", *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 617.

¹⁶ R Hodder-Williams: "Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait", *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 618.

¹⁷ A.S. Mlambo: *White immigration into Rhodesia. From occupation to Federation*, p. 54.

Gann sou later onder die voorwendsel van die politieke argument, in die lig van die moontlike vereniging van Rhodesië met die Unie van Suid-Afrika, die Britse vrees vir politieke oorheersing as volg verduidelik: “... the country’s position would be hopeless in a future union where political power rested on a population basis; even the local Provincial Council, to be set up under Union, would fall under the domination of Boer immigrants with big families, and thereby cease to be British”.¹⁸

Tweedens het Simmons die kulturele argument gevoer dat Rhodesië by uitstek ’n Britse volkskarakter moes vertoon. Veralgemening is gemaak oor die Afrikaners as ’n minderwaardige, grootliks onopgevoede bevolking met ’n oppervlakkige kultuurlewe, en die verhevenheid van die Britse kultuur is aangeprys. Die Britse owerhede het die voorkoms van die Afrikaner-kultuur in Rhodesië as benede hul stand beskou. Richard Hodder-Williams het die houding van die owerhede teenoor vreemde kulture soos volg beskryf: “... few English speakers in the high noon of imperial confidence were prepared to acknowledge the parity, let alone the superiority, of another’s culture... the *taal*, or Afrikaans as it became, was the symbol of an alien and inferior culture and of a political movement”.¹⁹

Derdens was die sosiale klas-argument van Simmons met betrekking tot die Afrikaners deurspek met afbrekende kritiek. Die eenvoudige leefwyse van die landelike Afrikaners is met ’n groot mate van subjektiwiteit en as ’t ware deur ’n “klas-gekleurde bril” deur die Britse owerhede benader. Volgens die owerhede het die Afrikaner-immigrante ’n gebrek aan morele deug en tegniese vaardighede gehad. Simmons het hom sterk in sy brief aan Inskipp uitgespreek: “I would ask the Company to recollect that in spite of all we hear and read nowadays Dutchmen have no code of honour such as is understood by Britishers and that any concession made to them will be used against us. There is only one way to deal with them – concede them nothing”.²⁰ Die Britse owerhede in Rhodesië het ’n sterk klasbewustheid geopenbaar en op “low class” Afrikaner-immigrante neergesien.

---

¹⁸ L.H. Gann: *History of Southern Rhodesia – early days to 1939*, p. 215.

¹⁹ R Hodder-Williams: “Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait”, *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 618.

²⁰ R Hodder-Williams: “Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait”, *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 619.

’n Verdere voorbeeld van die klasse-argument het in Februarie 1925 in die Charter-distrik voorgekom toe ’n verslaggewer, J.F. Renard, soos volg oor ’n opspraakwekkende toespraak deur die Rhodesiese Eerste Minister, verslag gedoen het: “May I be permitted sir, to say that many Dutch and English ‘Britishers’ emphatically endorse Sir Charles’ description of the type found in this part of Rhodesia. They are low in mentality and mode of existence, in fact little removed from the native ... The ordinary Afrikaner settler ... erects a very temporary dwelling often of a primitive nature, rarely erects a latrine and utterly lacks ambition”.²¹

Die reaksionêre argumente van Simmons teen Afrikaner-immigrasie is hoofsaaklik op grond van morele en filosofiese gronde in gesprekvoering aan owerheidsweë gekommunikeer. Mettertyd sou hierdie argumente ’n al groter negatiewe uitwerking op bestaande verhoudinge tussen Afrikaners en Engelse op politieke en konstitusionele terrein uitoefen. Tydens ’n kongres oor groter politieke eenwording in Salisbury op 21 Augustus 1918 het enkele Afrikaners hul misnoeë en ongelukkigheid oor die vernederende behandeling van Afrikaner-immigrante uitgespreek. Die *Rhodesia Herald* het die ongelukkige toestand rakende immigrasie soos volg saamgevat: “This congress expresses its indignation as regards the humiliating treatment of Dutch-speaking Afrikanders by the Immigration officer when entering Rhodesia – residents as well as visitors – and desires the Government to give an explanation also why respectable Afrikaners are kept out of the country, considering that they are in more than one respect an asset rather than undesirable element”.²² Hierdie beskrywing tipeer die verslegtende situasie aangaande die houding en behandeling van Afrikaner-immigrante in Rhodesië. Dit het ’n voldonge feit geword dat Rhodesië deur die Britte vir die Britte tot stand gebring is. Die immigrasiewette wat deur die Britse owerhede as ’n “line of defence” in werking gestel is, was ongetwyfeld die beskermingsmaatreëls om hierdie ideaal te verwesenlik.²³

---

²¹ A.S. Mlambo: *White immigration into Rhodesia. From occupation to Federation*, p. 54.

²² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, *Rhodesia Herald*, 21 Augustus 1918 (‘A Dutch Protest – Against Defence Ordinance – Warning to The Government – Congress of Political Union’, A3/9/7, p.53).

²³ A.S. Mlambo: *White immigration into Rhodesia. From occupation to Federation*, p. 51.

4.2. KLAGTES EN WAARSKUWINGS AAN VOORNEMENDE IMMIGRANTE

Tesame met die Brits-Rhodesiese vrees vir ongereguleerde immigrasie en die geleidelike instelling van immigrasiewette het daar 'n inherente behepthed ontstaan oor die 'klas' persone wat Rhodesië binnegekom het. Aangesien Rhodesië steeds in 'n ontwikkelende fase verkeer het, was dit vanselfsprekend dat die Britse owerhede alle ongewenste invloede en probleme wat buitelandse immigrante die land kon binnedra, wou teenstaan. Pouperisme, ofte wel die voorkoms van armoedige immigrante, het 'n kwellende probleem en kommer vir die Britse amptenary geword. As gevolg hiervan is strenger maatreëls en waarskuwings aan voornemende immigrante gerig.

In 1907 het die hoof koloniale sekretaris in Salisbury 'n ernstige waarskuwing aan die Koloniale Sekretaris te Pretoria gestuur om beplande immigrasie (van Afrikaners uit Suid-Afrika) na Rhodesië in herooring te neem. Die amptelike telegramboodskap het kortliks daarop neergekom dat die Transvaalse regering aankondigings moes doen om voornemende immigrante in te lig, of selfs te ontmoedig, deur dit duidelik te maak dat daar min kans vir immigrante sonder behoorlike ambagskennis sou wees om werksgeleenthede in die formele ambagte te kry.²⁴ Afrikaners, sowel as Indiese immigrante, het hulle ongeag amptelike waarskuwings egter min aan die immigrasiebeleidsbepalings van Rhodesië gesteur. In dieselfde jaar het W.S. Spain, die BSAP-inspekteur vir die Gwanda-distrik, 'n dringende versoek aan die Transvaalse owerhede gerig vir groter regulering van en kragdadige optrede teen emigrante. Volgens Spain het talle swerwer-immigrante die grens na Rhodesië oorgesteek en dikwels weens haglike omstandighede, siektes en hongersnood omgekom. Spain het die gevare van ongereguleerde immigrasie onder die aandag van die Transvaalse owerhede probeer bring, aangesien drie hulpbehoewende mans in die Tuli-distrik aan malaria gesterf het.²⁵

In Julie 1907 het die Transvaalse owerhede in Pretoria op die waarskuwing vanaf Salisbury gereageer. H.R.M. Bourne, die Koloniale Sekretariële Assistent, het 'n amptelike regeringskennisgewing bekendgestel om immigrante van die werklikhede en

---

²⁴ Nasionale Argief van Suid-Afrika, (hierna NASA), Colonial Secretary 805, (1/12962): *Warning against emigration to Southern Rhodesia*.

²⁵ NASA, Government 1039, no. PS 6/1/07: *Miscellaneous entry of pauper immigrants from Transvaal into Southern Rhodesia*, 1907. B.S.A. Police, Gwanda, 7 Mei 1907.

gehare in Rhodesië bewus te maak.²⁶ Dit is opmerklik dat die dodelike gehare van malaria en ander siektetoestande telkens geopper is om as moontlike afskrikmiddel teen ongewenste immigrante gebruik te kon word.

Op 11 Mei 1914 het 'n interne debat, wat oor die *Immigrants Regulation Ordinance* gehandel het, in die Uitvoerende Raad van Suid-Rhodesië plaasgevind. Tydens die debat het dit duidelik geword dat immigrante nie soseer op grond van ras nie, maar wel op grond van die 'klas persone' en hul onderskeie bekwaamhede, in Rhodesië toegelaat sou word. Onderstaande aanhaling uit die ordinansiedebat het die Afrikaner "indigents", indirek voorgestel as 'n bevolkingsgroep behorende tot 'n laer klas: "there were a class of persons, of indigents, from the Union who had been entering this Territory from the south. Whether those people were English or Dutch they did not want them here. They did not want them here because they had proved to be a burden to the country".²⁷

Die snydende kritiek jeens onder andere armblanke-Afrikaner-immigrante, soos verwoord en uitgedra deur die Uitvoerende Raad, het oor die algemeen 'n langdurige negatiewe effek op die Afrikaner-bevolking van Rhodesië gehad. Daar was 'n blote veralgemening van die Afrikaners as 'n 'arm, landelike volk'. In Oktober 1914 is 'n amptelike ordonnansie van Rhodesië uitgevaardig. In die stipendia oor verbode immigrante is twee bepalinge ingestel wat immigrante as 't ware op ekonomiese grondslag en geskooldheid toegang tot Rhodesië kon verbied. Die bepaling het gestipuleer dat: (1) enige persoon of klas persone wat op ekonomiese grondslag, lewenstandaard of gewoontes, na die administrateur se oordeel as ongewens getipeer word; (2) enige persoon wat volgens die aanvaarbaarheid van die immigrasie-beampte nie daartoe in staat is om vanweë gebrekkige onderrig, in enige Europese taal te lees of te

---

²⁶ NASA, Government 1039, no. PS 6/1/07: *Miscellaneous entry of pauper immigrants from Transvaal into Southern Rhodesia*, 1907. *Government Gazette*, 12 Julie 1907. 'Government Notice No. 782 of 1907.

²⁷ Rhodesia Government Publications, (hierna RGP), Southern Rhodesia Legislative Council, 11 May 1914, p. 247.

skryf nie, as verbode immigrant beskou sou word.²⁸ Hierdie bepaling sou talle Afrikaner-immigrante verontrief en nimmereindigende klagtes veroorsaak.

In die loop van 1920 is 'n pertinente waarskuwing in die vorm van plakkate aan voornemende immigrante in die Unie van Suid-Afrika gerig. Die waarskuwingsplakkate is in vername openbare geboue, spoorwegstasies, polisiekantore, poskantore en opsigtelike plekke aangebring. Die doel daarvan was om voornemende immigrante attent te maak op die “relatief versadigde arbeidsmark” en veral dat daar reeds genoeg ongeskoolde werkers vanuit die Unie in die Rhodesiese ekonomie werksaam was. Ongeveer eenduisend plakkate is vermoedelik ook in Nederlands uitgegee. Die amptelike Engelse openbare waarskuwing het soos volg gelui: “The Rhodesian Government desire it to be known that men who have not already secured promises of employment should *not* proceed to Rhodesia in view of the fact that the local labour supply is more than equal to the demand, particularly as regards unskilled and mine labour, to which classes a considerable proportion of those in search of work belong”.²⁹

Dit is te begrype dat daar vanuit Afrikaner-geledere in Suid-Afrika 'n sterk stroom klagtes oor die immigrasiebeleidsbepalings en -vereistes voortgespruit het. Op die lange duur sou hofsake aangaande Afrikaner-immigrasiekwessies en -dispute in intensiteit toeneem en in der waarheid 'n weerspieëling van hul gegriefdheid teenoor die Britse administrasie in Rhodesië word. Klagtes oor die ontoelaatbaarheid van ongeskoolde Afrikaner-werkers, en die noodsaaklikheid dat immigrante geletterd en Engels magtig moes wees, was 'n doring in die vlees van die Afrikaner-immigrant. Afrikaners wat nie aan bogenoemde vereistes voldoen het nie, is summier tot ‘verbode immigrante’ verklaar.

'n Artikel in *Die Volkstem* van Januarie 1918 het die vereistes en omstandighede waarmee Afrikaners in Rhodesië te kampe kon hê, belig. Dit het eenvoudig daarop neergekom dat Afrikaners bevoeg moes wees om 50 Engelse woorde wat aan hom of haar gedikteer is, neer te skryf. Hy of sy kon egter net aansoek doen indien hulle as geregistreerde kiesers wou aanmeld en nie met die voorwendsel om hul “kleiner nasie”-

---

²⁸ NASA, BNS 1/1/355, no. 117/74: *Rhodesia. Immigration Law and admission*. Volume 1. Ordinance No.7, 1914.

²⁹ NASA, BNS 1/1/355, no. 117/74: *Rhodesia. Immigration Law and admission*. Volume 1. ‘Press Notice’.

status of tale te probeer ‘beskerm’ nie. Elke Afrikaner wat Rhodesië binnegekom het, is aan hierdie beledigings blootgestel. Sulke immigrante is dikwels in ’n derdeklas-spoorwegwa na die Unie teruggestuur. In een geval is die ouers van kinders woonagtig in Rhodesië op hierdie manier teruggestuur.³⁰

J.P. Terblanche, C.J. Lotter, C.A. Rautenbach en ander Afrikaners wat as ‘verbode immigrante’ verklaar is, dien as voorbeelde van die streng beperkings wat die Afrikaners ondervind het. Aangesien daar bevind is dat byvoorbeeld J.P. Terblanche geensins Engels magtig was nie, en bowenal nie oor ’n ambag beskik het nie, is hy toegang tot Rhodesië geweier.³¹ Lotter en Rautenbach is egter weggevoer vanweë hul armoedige omstandighede en deels weens laasgenoemde se ignorering van die immigrasiebeperkings. Rautenbach het versog om aan die waarskuwingsplakkate en kennisgewings gehoor te gee en het besluit om na die Unie van Suid-Afrika terug te keer.³²

Uit argivale dokumentasie rakende immigrasiegevalle vanuit die Unie van Suid-Afrika blyk dit duidelik dat die klagtes van Abraham Hattingh die ergste was. Hattingh was veral hewig ontsteld oor die onaanvaarbare behandeling wat hy van die immigrasie-oowerhede te Salisbury ontvang het. Hattingh, vergesel van J. van Staden en F.J. de Villiers, was na Rhodesië onderweg. By hul aankoms in Salisbury is Hattingh valslik daarvan beskuldig dat hy ’n verdagte met die naam Barnard was, waarna hy sy vingerafdrukke moes gee. Hattingh het verneder gevoel en onmiddellik die Uniale regering oor hul “harsh and unreasonable” behandeling ingelig.³³ Die Departement van Buitelandse Sake in Pretoria het bloot daarop gereageer deur te verklaar dat die neem van vingerafdrukke in Hattingh se eie belang was, aangesien alle moontlike twyfel omtrent sy

---

³⁰ NASA, BNS 1/1/355, no. 117/74: *Rhodesia. Immigration Law and admission*. Volume 1. ‘Translation of an article from the “Volkstem” (Pretoria) dated 25th January, 1918, ‘Where Potgieter defeated Silkaats’.

³¹ NASA, BNS 1/1/355, no. 117/74: *Rhodesia. Immigration Law and admission*. Volume 1. Department of Administration Salisbury; en The House of Assembly. Statement of the Minister of Interior, p. 2.

³² NASA, BNS 1/1/355, no. 117/74: *Rhodesia. Immigration Law and admission*. Volume 1. Department of Administration Salisbury; en The House of Assembly. Statement of the Minister of Interior, p. 3.

³³ NASA, PM 1/2/92, 32/9: *Rhodesia. A. Hattingh. Question with the Rhodesian Immigration Department*, 1927. (25/5/1927).

identiteit daardeur uit die weg geruim kon word.³⁴ Na Hattingh se protes het hy na Johannesburg teruggekeer.³⁵

In 1922 het T.J.P. Botha, 'n Afrikaner-immigrant van Carisbrook-plaas, die immigrasie-owerhede in Rhodesië vir hul onoordeelkundige hantering en behandeling van hom en sy gesin, gekritiseer. Aanvanklik het Botha gunstige werk- en handelskontrakte ontvang, maar na onenigheid oor die die gesin se onwettige verblyf en die gebruikmaak van weiveld vir sy donkies op sy broer se plaas in Rhodesië, het Botha spoedig by die owerhede in onguns beland. Hy en sy seun is onmiddellik onder arrest geplaas en ingevolge die immigrasiewette versoek om Rhodesië te verlaat. Volgens Botha het hy nie doelbewus die wette verontagsaam nie, maar moes ter wille van oorlewing en die behoud van sy vee na goeie handel. Botha, wat later veral oor die onsimpatieke behandeling verontrus was, het die volgende kritiek gelewer: Na sy oordeel is hy weens totaal ongegronde redes en sonder dat hy amptelik deur die magistraat skuldig bevind is, deur die emigrasie-beampte van Umtali vir twee weke in die gevangenis opgesluit. Daarbenewens moes hy onder onhygiëniese toestande in die tronksel deurbring. Volgens Botha was die optrede van sy aanklaer totaal ongehoord en onsimpatiek. Nie eens sy twee seuns se militêre diens aan die kant van Brittanje gedurende die Eerste Wêreldoorlog is tydens Botha se vonnis as versagende omstandighede in ag geneem nie.³⁶ In antwoord op Botha se kritiek het J.C. Bundell, die hoofimmigrasiebeampte te Bulawayo, bevestig dat die polisie slegs volgens die wet opgetree het.³⁷

Teen die einde van die 1920's het H. D. Verheen en A.J.J. Botes ook oor die swak behandeling en minagting van Afrikaners gekla. In 1929 het Hendrik David Verheen as boer en bouer na Rhodesië vertrek met die vooruitsig om werk in Shabani te kry. Weens 'n tekort aan geld en finansiële middele is Verheen egter tot verbode immigrant verklaar.

---

³⁴ NASA, PM 1/2/92, 32/9: *Rhodesia. A. Hattingh. Question with the Rhodesian Immigration Department, 1927. Department van Buitelandse Sake, 30 Julie 1927, p. 2.*

³⁵ NASA, PM 1/2/92, 32/9: *Rhodesia. A. Hattingh. Question with the Rhodesian Immigration Department, 1927. Department van Buitelandse Sake, 30 Julie 1927, p. 2.*

³⁶ NASA, BNS 1/2/77, no. A2954: *T.J.P. Botha. Complaint re immigration authority in Rhodesia. Carisbrook Farm, 9 Desember 1922, p. 2.*

³⁷ NASA, BNS 1/2/77, no. A2954: *T.J.P. Botha. Complaint re immigration authority in Rhodesia. Carisbrook Farm, 9 Desember 1922, p. 2.*

A.J.J. Botes, 'n boer van Kwaggafontein in die Transvaal, is met sy hele gesin by die Beitbrug-grenspos deur die immigrasie-amptenaar voorgekeer. Omdat Botes egter nie Engels magtig was nie, het hy later vermeld dat “... ek nie in Rhodesië kan kom nie, omdat ek nie kan Engels praat nie.”³⁸ Die taalhindernis van die immigrasiebepalings het dus oneindige probleme vir talle nie-Engelssprekende immigrasie-aanzoekers veroorsaak. Na 'n woordewisseling met Botes het die immigrasie-amptenaar hulle uitdruklik laat weet dat “they do not want any Dutch people and families in Rhodesia, as your Government are sending in Dutch people to our country to out-vote us”.³⁹ Net soos Verheen, is Botes uiteindelik gewaarsku om Rhodesië te verlaat.⁴⁰

In Februarie 1935 het twee Afrikaner-boere, B.J. Visser en P.J. Greyling, in 'n brief aan die Direkteur van Lande te Salisbury 'n vriendskaplike versoek gerig om met 'n trekekspedisie Rhodesië binne te kom. Die ekspedisie wat uit ongeveer elf persone, waaronder gesinne, asook trekosse bestaan het, het as die ‘Visser-Greyling-ekspedisie’ bekend staan.⁴¹ In die amptelike korrespondensie van die departement was die huiwering en afkeuringswaardige houding van die owerhede duidelik waarneembaar. Omdat hul versoek in Afrikaans gerig was en hulle van primitiewe vervoermiddele gebruik gemaak het, is hierdie Afrikaners ontmoedig om na Rhodesië te immigrer. Op grond van die veronderstelling dat hulle nie oor genoegsame finansiële hulpbronne beskik het nie, is die immigrasie van die groep geweier. Die owerhede het sonder grondige bewyse vir hul bevindinge soos volg verklaar: “neither of those families is in a financial position to trek to a new country and take up virgin land”.⁴²

Die Departement van Lande het aangevoer dat die ekonomiese en landbousituasie nie na wense was om enige vergunning van kroongrond aan hierdie Afrikaners te verleen nie. In die departementele brief van 9 April 1935 het die Onder-sekretaris van die Departement van Lande voorgestel dat 'n beleid ingestel moes word om soortgelyke toegang van voornemende immigrante na Rhodesië te verhinder. Die voorstel is gemaak

---

³⁸ NASA, BNS 1/1/355, nr. 117/74: *Rhodesia. Immigration Law and admission*. Volume 2. A.J.J. Botes.

³⁹ NASA, BNS 1/1/355, nr. 117/74: *Rhodesia. Immigration Law and admission*. Volume 2. A.J.J. Botes.

⁴⁰ NASA, BNS 1/1/355, nr. 117/74: *Rhodesia. Immigration Law and admission*. Volume 2. A.J.J. Botes.

⁴¹ National Archives of Zimbabwe, (hierna NAZ), S 2136/S58687 (c): Immigration. South African Dutch (from Union), 12.02.1935.

⁴² NAZ, S 2136/S58687 (c): Immigration. South African Dutch (from Union), 30.05.1935.

“... to discourage the settlement in the Colony of such settlers, the majority of whom do not possess adequate capital”, veral omdat “some are perhaps not of a desirable type”.⁴³ Met hierdie deels ongegronde bewerings is die reg van toegang tot Rhodesië deur die Visser-Greyling-ekspedisie verbied.

4.3. 'N ANALISE VAN AFRIKANER-IMMIGRASIETENDENSE IN RHODESIË (1915 – 1939)

Ten spyte van die bevooroordeelde immigrasieregulasies van die Brits-Rhodesiese owerhede het Afrikaners tussen 1915 en die aanvang van die Tweede Wêreldoorlog in 1939 steeds in wisselende getalle hul weg na Rhodesië gevind. 'n Analise van die bevolkingstatistiek van Rhodesië toon 'n duidelike patroon van immigrasie. Die oorheersende getal Engelse immigrante van die Verenigde Koninkryk, die Unie van Suid-Afrika en ander Britse kolonies is opvallend. Daarteenoor was die aantal Afrikaner-immigrante proporsioneel veel kleiner, dog nie onbelangrik nie. Oor 'n tydperk van drie dekades het 'n geleidelike stroom Afrikaners na Rhodesië geëmigreer. Klaarblyklik is hul keuse om uit die Unie te emigreer grotendeels deur politieke of ekonomiese omstandighede bepaal.

Tussen 1915 en 1921 was daar 'n toenemende aantal Afrikaner-emigrante na Rhodesië onderweg wat aan die verarmende effek van die Eerste Wêreldoorlog en die armblankevraagstuk in die Unie van Suid-Afrika toegeskryf kon word. 'n Skielike immigrasie-afplating na 1922 was grootliks te wyte aan die Brits-Rhodesiese politieke reaksie en wantroue teen die Afrikaner na die referendum van 1922. Laasgenoemde referendum, wat breedvoerig in die volgende hoofstuk bespreek word, het vir 'n kortstondige tydperk na 1922 die politieke gevolg gehad dat Afrikaners grotendeels ontmoedig is om na Rhodesië te emigreer.⁴⁴

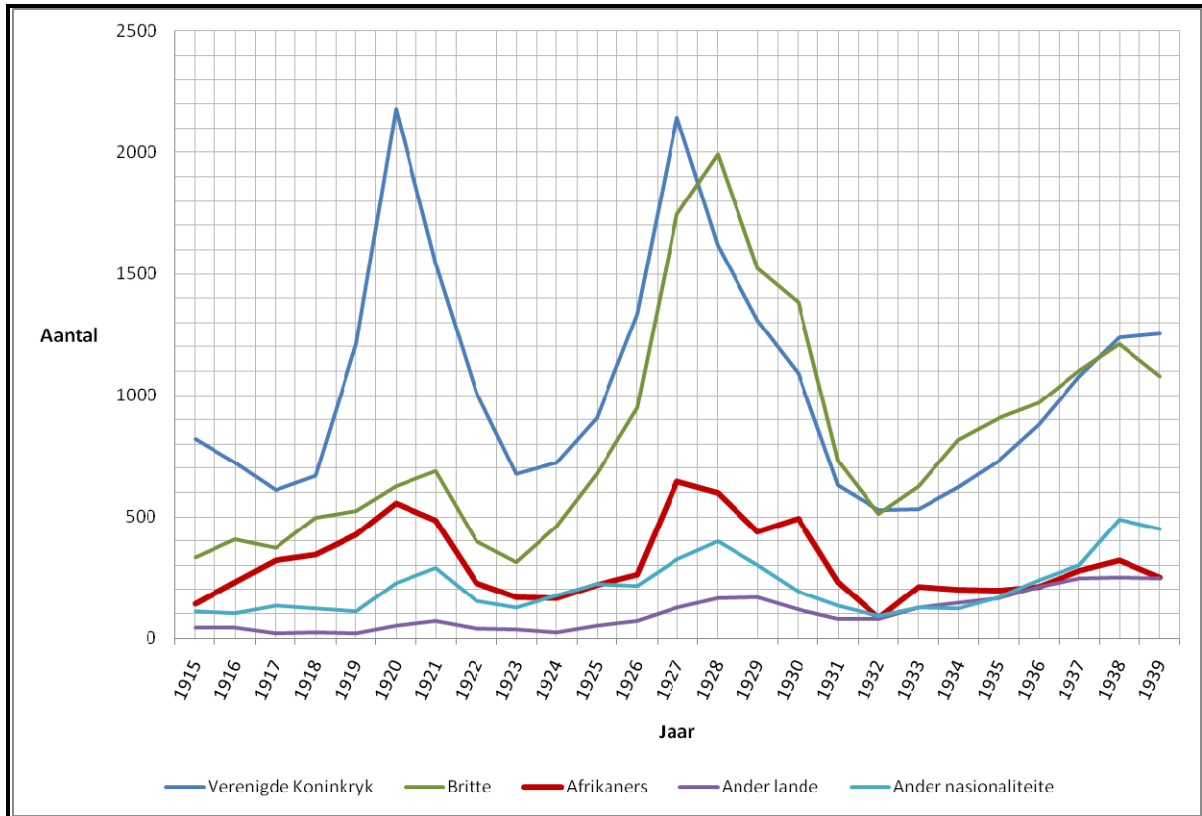
---

⁴³ NAZ, S 2136/S58687 (c): Immigration. South African Dutch (from Union), 09.04.1935. (Visser-Greyling expedition).

⁴⁴ Sien tabel oor Afrikaner-immigrasie-statistieke op p.299.

Immigrasie-statistiek van Afrikaners en ander nasionaliteite na Rhodesië

(1915 – 1939)

Die grootste aantal Afrikaner-immigrante het tydens die relatief vreedsame 1920's na Rhodesië verhuis. In 1927 het hierdie verhuising 'n hoogtepunt bereik met 645 Afrikaner-immigrante. Die stygende waarde van die Rhodesiese landboupotensiaal en tabakbedryf het 'n aanloklike trekpleister vir Afrikaner-boere geword. Die skerp daling in die getal immigrante, veral tussen 1932 en 1933, is direk deur die ekonomiese wêreldkrisis as gevolg van die Groot Depressie veroorsaak. Vermoedelik was die meeste voornemende Afrikaner-immigrante in die Unie van Suid-Afrika gedurende die krisistydperk te huiwerig om na Rhodesië te emigreer, omrede verwagtinge van nog groter armoede en ellende aldaar, of bloot die finansiële onvermoë om te kon verhuis.

Na die Groot Depressie het Afrikaner-immigrante stelselmatig in toenemende getalle na Rhodesië geëmigreer om hulself daar te vestig. Uit die statistiese gegewens blyk dit duidelik dat daar tot en met die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog 'n

toename in Afrikaners was. Volgens rekenkundige berekening was daar gedurende die tydperk 1915 – 1939 'n totaal van 7 704 Afrikaner-immigrante in Rhodesië.⁴⁵

4.4. DIE BEVOLKINGSVERSPREIDING VAN AFRIKANERS IN RHODESIË TOT ONGEVEER 1920

Die Afrikaners het hulle gewoonlik in die nabye omgewing van dorpe en stedelike gebiede gevestig. Dit was belangrik dat landelike Afrikaner-boere of -werkslui binne die reikwydte van dorpsgebiede woonagtig moes wees, sodat dit as afsetgebiede vir hul produkte, handel en algemene plek van samekoms kon dien. In 1912 het dr. D.F. Malan met die Zambezi-trein 'n toer na Afrika noord van die Limpoporivier, waaronder Rhodesië, onderneem. In sy reisjoernaal, *Naar Congoland*, het Malan weldeurdagte opmerkings oor die teenwoordigheid van Afrikaners en hul verspreiding oor die Rhodesiese grondgebied gemaak. Dr. Malan, 'n predikant van die NG Kerk wie se sterk Calvinistiese geloofsoortuiging ook in sy reisjoernaal na vore kom, het in besonderhede na die bevolkingsverspreiding van “ons verstrooide landgenote in Rhodesië” verwys.⁴⁶

4.4.1. BULAWAYO EN DIE MATOPPO'S

Dr. Malan het vertel dat hy tydens die eerste aand van sy aankoms in die Matoppos-distrik oornag het in 'n Voortrekkerhuis wat van die unieke, dog afgesonderde aard van die Afrikaner se landelike lewensbestaan gespreek het. Hy het die woning in die Matoppos soos volg beskryf: “... de horens en de geweren aan de muren, de vellen van wilde dieren die vloeren en stoelen bedekten, de kleine eetkamer, die tevens ook met behulp van eenige kermisbedden als slaapkamer moest dienen, alles sprak tot ons van de ontberingen en de gevaren van het voortrekkerleven”.⁴⁷ In die Bulawayo-omgewing het die Afrikaner-wonings baie verspreid voorgekom en boere moes dikwels lang afstande na die dorp of stadskern aflê. Alhoewel Salisbury die Rhodesiese hoofstad was, het Bulawayo die grootste Afrikaanse stedelike bevolking gehad en die NG Kerk-predikant,

---

⁴⁵ D Lowry, “South Africa without the Afrikaners: The creation of a settler identity in Southern Rhodesia”, Biennial South African Historical Association Conference, (July 1995), p. 40.

⁴⁶ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 141.

⁴⁷ D.F. Malan: *Naar Congoland. Een Reisbescrijving*, p. 11.

volgens Malan: “ ... misschien de grootste gemeente te hebben in de wereld”.⁴⁸ Die reikwydte van die Bulawayo-gemeente sou oor ’n afstand van 800 myl (ongeveer 1 280 kilometer) vanaf Palachwe in die suide tot by Lusaka in die noorde strek. Die uitgestrektheid en soms totaal ontoereikende vervoerinfrastruktuur het egter die samebinding van die Afrikaners in die gemeente aan bande gelê. Uit Malan se opmerking aangaande “de verspreid wonen der leden, het gedurig intrekken, rondtrekken en uittrekken” van Afrikaners⁴⁹, kan afgelei word dat dit in der waarheid die oorsaak was waarom die stabiliteit en eenheid van die gemeente verswak het.

Desnieteenstaande was die meeste Afrikaner-lidmate volgens die statistiese gegewens van die NG Kerk se Ringverslae in die Bulawayo-gebied woonagtig. Afgesien van die uitgestrektheid van die Bulawayo-gemeente het Malan wel verneem dat die kerkgeboutjie in Bulawayo by geleentheid tot oorlopende toe vol kon raak. Verafgeleë Afrikaners het egter onteenseglik van die gemeente weggedryf of by nie-Afrikaanse kerkdenominasies aangesluit. Gedurende die Eerste Wêreldoorlog was daar ’n waarneembare toename in die getal Afrikaners in die Bulawayo-gemeente, soos blyk uit onderstaande tabel:

Statistiese gegewens van die Ringverslae

	<u>1914</u>	<u>1915</u>	<u>1916</u>	<u>1917</u>	<u>1918</u>
Bulawayo	-	698	733	791	872
Salisbury	397	-	402	258	422
Melsetter	198	219	-	266	-
Enkeldoorn	330	370	400	558	532

⁵⁰

4.4.2. GWELO, UMTALI, SALISBURY EN VICTORIA

Met die uitsondering van Salisbury, was Afrikaner-teenwoordigheid in enkele ander plaaslike dorpe grootliks te minimaal om ’n besliste Afrikaanse karakter te vestig. In

⁴⁸ D.F. Malan: *Naar Congoland. Een Reisbeschrijving*, p. 18.

⁴⁹ D.F. Malan: *Naar Congoland. Een Reisbeschrijving*, p. 20.

⁵⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne, Statistieke, S5 ASR 5/2/2. *Ring Verslae*. ‘Gemeentes ledetal’.

Gwelo, waar onder andere goudmyne geopen is en werksmoontlikhede vir prospekteerders bestaan het, was 'n klein Afrikaner-nedersetting met ongeveer vyftig huisgesinne. Die latere toename in Afrikaner-immigrante het egter die Kerkraad van Bulawayo (waaronder Gwelo as wyk geressorteer het), genoop om 'n kerkgebou op te rig.⁵¹

Naas Bulawayo en Salisbury was Umtali die derde grootste dorpsgebied in Rhodesië met 'n Afrikaner-gemeenskap wat nie slegs as landbouers 'n bestaan gemaak het nie, maar ook as ambagslui by die BSAC se spoorwegwerkplase werksaam was. Die Umtali-Beira-spoorlyn wat Rhodesië met die Indiese Oseaan verbind het, was 'n belangrike aantrekkingskrag vir werklose Afrikaners. In vergelyking met Gwelo was daar volgens Malan aansienlik meer Afrikaners in Umtali woonagtig, maar in die aanvangsjare was daar geen kerkgebou om in te vergader nie.⁵² Umtali, geleë op die oostelike grens van Rhodesië en Mosambiek, was ryklik voorsien van waterbronne en vrugbare landbougrond. Malan het beweer dat die ganse valleigebied van Umtali uitsluitlik aan Afrikaners behoort het. Hoewel 'n klein aantal Afrikaners in die Penhalonga-goudmyn gewerk het, was die meeste van hulle by die landbou betrokke. Malan het opgemerk dat die Umtali-vallei “uit diepe vruchtbare aarde” bestaan, en dus “ook hier, zoowel as in den geheelen omtrek, zijn onze menschen nog niet lang gevestigd, maar de boomgaarden en landerijen, die men op sommige plaatsen aantreft, laten ons reeds genoegzaam zien dat de meesten van hen gekomen zijn om te blijven”.⁵³ Die Umtali-gebied sou in die twintiger en dertigerjare van die twintigste eeu as 'n prestige-landbou-ontwikkelingsgebied van Rhodesië bekendheid verwerf, ondanks die ooskuskoors wat dikwels daar voorgekom het.

In Salisbury het 'n klein Afrikaner-gemeenskap voorgekom. Ten spyte van die feit dat Salisbury 'n toonbeeld van Britse kolonialisme en status onder die bestuur van die BSAC geword het, sou groter getalle Afrikaners later daarheen verhuis om in die stedelike nywerhede van Headlands en ander sekondêre bedrywe te werk. Na 'n besoek aan 'n kerkraadskonferensie te Salisbury het Malan egter op die dun verspreiding van

---

⁵¹ C.J. Scheepers Strydom, (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, p. 145.

⁵² D.F. Malan: *Naar Congoland. Een Reisbeschrijving*, pp. 46-47.

⁵³ D.F. Malan: *Naar Congoland. Een Reisbeschrijving*, p. 47.

Afrikaners in die Salisbury-distrik gewys. Hy het daarop gesinspeel dat die groot teenwoordigheid van inheemse bevolkingsgroepe, asook van die Anglikaanse en Roomse Kerk onderskeidelik, moontlik vir die yl verspreiding van Afrikaners in die distrik verantwoordelik kon wees. Malan het verder opgemerk: “... de Afrikaner huisgezinnen zijn hier weinig in getal, maar het was ons een ware verkwikking om hier te zijn”.⁵⁴ Soortgelyk aan Bulawayo het die wydverspreide verstrooiing van Afrikaners in die Salisbury-distrik en bepaalde omstandighede, volgens Malan, die “gemeentelijk leven en samewerking bijna onmogelijk” gemaak.⁵⁵

In Victoria was daar ongeveer veertig Afrikaner-huisgesinne wat in vreedsame naasbestaan met ’n Engelssprekende bevolking van ongeveer dieselfde grote geleef het. Selfs op godsdienstige gebied het Malan vermeld dat talle Engelse in Victoria “... naar onze kerk vragen”.⁵⁶ Ten spyte daarvan het die meeste Afrikaners in Victoria aan die Bulawayo-gemeente behoort. Gutu en Morgenster, waarna meer in hoofstuk agt verwys word, sou hoofsaaklik as klein sendingstasies deur Afrikaners bewoon word en as bearbeidingsplekke vir inheemse bevolkingsgroepe dien.

4.4.3. ENKELDOORN EN MELSETTER

Twee belangrike dorpsgebiede in Rhodesië waar Afrikaners verreweg as die dominante blanke bevolkingsgroep voorgekom het, was Enkeldoorn en Melsetter. Wat die grootste deel van hulle bestaan in Rhodesië betref, sou hierdie twee dorpe as kulturele kragpunte vir die Afrikaners aldaar dien. Hoewel geografies klein in omvang, het Enkeldoorn en Melsetter na die Matebele-opstand ’n duideliker en kragtiger Afrikaner-karakter begin kry. Malan was betreklik positief oor die sterker samehorigheidsgevoel onder Afrikaners in Enkeldoorn en hul vooruitsigte as die “bakermat” van die Afrikanerdom in Rhodesië. Na sy bywoning van ’n kerkdiens het Malan die volgende aangaande die Afrikaanse gemeenskap in Enkeldoorn opgemerk: “De Afrikaner zijn hier in de meerderheid. Daar het dorp in het midden ligt, en de afstanden niet zoo groot zijn, is gemeentelijk leven hier ook mogelijk en betreklik krachtig. De gemeente van Enkeldoorn is klein, tellende

---

⁵⁴ D.F. Malan: *Naar Congoland. Een Reisbeschrijving*, p. 44.

⁵⁵ D.F. Malan: *Naar Congoland. Een Reisbeschrijving*, p. 66.

⁵⁶ D.F. Malan: *Naar Congoland. Een Reisbeschrijving*, p. 69.

slechts een 300 lidmaten. Ook hier werd, naar wij vertrouwen, zaad gezaaid dat ontkiemen en vrucht dragen zal. Schitterend voorbeeld!”⁵⁷

Die NG Kerk se Ringverslae inaggenome (sien tabel op p. 102), is dit opmerklik dat die Afrikaner-gemeentelede sedert Malan se besoek in 1912 gedurende die tydperk 1914 – 1918 snel toegeneem het. Met verloop van tyd sou beesboerdery en veeteelt in die Enkeldoorn-gebied weens die vrugbaarheid van die sanderige grond en volop waterbronne, as kenmerkende trekfaktore, tot hierdie toename bydra.

Daar was ’n groot Afrikaner-gemeenskap gevestig by Melsetter, die fokuspunt van die Gazaland-trekke, waar hul gemeenskaplike kulturele magsbasis gekonsolideer kon word. In amptelike verslae van die algemene verteenwoordiger van die Melsetter-distrik is bevestig dat ongeveer tagtig persent van alle blanke inwoners van Afrikaanse herkoms was.⁵⁸ Op hul beurt was die meerderheid van bogenoemde Afrikaners inderdaad landbouers wat selfvoorsienend ’n progressiewe lewe kon voer. In die verslag van 31 Maart 1906 is aangedui dat professionele boere die Melsetter-distrik vanuit ’n landboukundige oogpunt as die beste gehalte grond in die hele Rhodesië en selfs Suidelike-Afrika beskryf het.⁵⁹ Dit was dus nie ongewoon dat hierdie aantrekkingskrag aanleiding tot heelydse vestiging deur Afrikaner-immigrante of trekkers na Melsetter kon gegee het nie.

Die Melsetter-distriksverslag van 31 Desember 1908 het byvoorbeeld oor die intrek van Z.F. Joubert en ’n trekgeselskap van 42 persone uitgebrei. Vervolgens het ’n verdere 30 immigrante in kleiner groepies die getal tot 70 vergroot. Joubert het besluit om hom permanent daar te vestig en het implemente vir ekstensiewe landboudoeleindes ingevoer.⁶⁰

---

⁵⁷ D.F. Malan: *Naar Congoland. Een Reisbescrijving*, pp. 67-68.

⁵⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.100: Melsetter, General Representative of Melsetter District, 31 Maart 1906, p. 27.

⁵⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.100: Melsetter, General Representative of Melsetter District, 31 Maart 1906, p. 27.

⁶⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.100: Melsetter, General Representative of Melsetter District, 31 Desember 1908, p. 36.

Teen 1909 was daar 'n klaarblyklike toename in welvaart en 'n vermeerdering van lewensonderhoud onder Afrikaners in Melsetter. Die verslag het die posisie soos volg beskryf: “ ... the inhabitants are chiefly Dutch and just manage to eke out a livelihood by selling cattle and produce and riding transport to Umtali, the nearest town. Their (Afrikaner) status is improving every year, and presently they should be in comfortable circumstances”.⁶¹

Melsetter was per slot van sake 'n Afrikaner-meerderheidsenklaawe in Rhodesië. Na Malan se besoek aan Melsetter het hy geskat dat daar ongeveer 200 Afrikanerkerklidmate woonagtig was. Malan het tot die volgende slotsom geraak: “ ... hier zijn de Afrikaners in de meerderheid, kunnen zij het kenmerkend karakter van ons volk en onze Kerk bewaren, en is gemeentelijk leven niet alleen mogelijk maar sterk”.⁶²

4.5. DIE VERSPREIDING VAN AFRIKANERS IN DIE VROEË RHODESIESE STAATSDIENS

Die ontwikkeling van Rhodesië het meegebring dat sommige hoëprofiel-Afrikaners langamerhand as intellektuele of sakelui in die Rhodesiese staatsdiens opgeneem is. Nieteenstaande die feit dat die meerderheid Afrikaners as landbouers werksaam was, is dit belangrik om die teenwoordigheid van Afrikaners in die professionele beroepe van die vroeë Rhodesiese staatsdiens, polisie en handel te ondersoek.

Die algemene oortuiging dat Afrikaners in die reël slegs as relatief agteraf en as ongeskoolde landbouers in karigheid 'n stryd om oorlewing gevoer het, was totaal ongegrond. Hierdie wanopvatting is byvoorbeeld selfs deur Suid-Afrikaners in die *Kerkbode* van Augustus 1914 beaam. Klasse-oortuigings het dikwels verkeerdelik tot veralgemenings oor mindergegoede Afrikaners gelei, wat onder andere soos volg in die *Kerkbode* neerslag gevind het: “Ons volk is dus in Rhodesië een swak en vaak veracht volk en des te meer veracht, omdat de klas Afrikaner die men langs de transportwegen en by de goudmynen aantreft, niet de rechte is. Het zijn menschen ... zonder aan den dag

---

⁶¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.100: Melsetter, General Representative of Melsetter District, 31 Desember 1908, p. 37.

⁶² D.F. Malan: *Naar Congoland. Een Reisbeschrijving*, p. 63.

van morgen te denken, een karig en zoms verlaagd bestaan hebben”.⁶³ In sterk teenstelling met hierdie opvatting, en ten spyte van die tendens van blanke armoede wat veral na 1914 vererger het, het sommige Afrikaners inderdaad ’n heel goeie bestaan as professionele werkers in die staatsdiens gevoer.

In die vroeëre Rhodesiese staats- en regsdiens is vooraanstaande Afrikaners deur die Britse owerhede aangestel. John Philip Fairbairn Watermeyer, ’n Afrikaner wat reeds as advokaat in die Hooggeregshof van die Kaapkolonie opgetree het, is in Julie 1896 in Rhodesië in diens geneem. Regter Watermeyer het hoë aansien verwerf as regter in kriminele en siviele hofsake en het ’n salaris van £1 000 per jaar ontvang.⁶⁴ John Graham, sekretaris van die Rhodesiese regsdepartement, het regter Watermeyer vir sy diens geloof en hom groot lof vir sy kwalifikasies toegeswaai.⁶⁵ ’n Ander hoëprofiel-Afrikaner, H.A. de Beer, is in 1898 as beëdigde taksateur in die Hooggeregshof van Matabeleland te Bulawayo aangestel.⁶⁶

Enkele Afrikaners het ook poste beklee in ander amptelike staatsdiensberoepes, soos tersiëre bedrywighede en hoedanighede. In die *Handbook to Rhodesia* van 1897 kom die name en beroepes van Afrikaners in die Rhodesiese staatsdiens voor. R.A. Blanckenberg en P.D. Beyers het as klerke in die Bulawayo-staatsadministrasie gedien. W.A. Krige het as rekenpligtige amptenaar en ene Myburgh as tikster in die Kantoor van die Hoofrekenmeester gewerk. In 1898 is J.P. de Smidt as voorlopige magistraat na Victoria beroep, terwyl H.A. Cloete as magistraat vir Umtali op ’n tydelike basis aangestel is. Ene De Smidt, die latere magistraat van Tuli, is in Januarie 1899 as die “Native Commissioner” van die Gwanda-distrik aangestel.⁶⁷ G.F. Mynhardt is reeds in

---

⁶³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne, *Kerkbode*, 6 Augustus 1914, ‘In Mashonaland’, p. 738.

⁶⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners – Hoë poste, siviele diens, LO 3/2/8, J.G. Kotze. Political administration, p. 123.

⁶⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners – Hoë poste, siviele diens, CT 2/1/8, Judge Watermeyer, 16 Julie 1896.

⁶⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners – Hoë poste, siviele diens, polisie, handel, *Government Gazette*. 9 Februarie 1898, ‘Notice Master High Court Matabeleland 176’.

⁶⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners – Hoë poste, siviele diens, *Government Gazette*. 29 Junie 1898, ‘Government Notice 117 – 1898.’

1895 teen 'n betaling van £20 per maand as “Native Commissioner” in die Lomoghundis-distrik aangestel.⁶⁸

Ryk Myburgh se beroepsloopbaan was veral indrukwekkend. In Desember 1898 is bekend gemaak dat Myburgh as assistent-magistraat te Umtali, met 'n vergoeding van £600 per jaar, in diens van “... the finest establishment of the civil service” aangestel is.⁶⁹ In Julie 1902 is hy as “Native Commissioner and Inspector of Compounds” aangestel. Hy was ook die kommissaris vir Rhodesië om die administrasie van burgers uit die voormalige Zuid-Afrikaansche Republiek en die Oranje-Vrystaat onder die “oath of allegiance” te behartig. Myburgh was tot 1906 lid van die “Board of Inquiry” vanwaar hy as magistraat na Bulawayo verplaas is.⁷⁰

In die staatsdiens is J.G. Kotze in Augustus 1900 as Prokureur-Generaal aangestel om ook as lid van die Uitvoerende Raad te dien. Kotze sou 'n staatsvergoeding van £1 500 per jaar met byvoordele van 'n huistoelaag van £250 per jaar ontvang.⁷¹ J.W. Ecksteen is as assistent-magistraatsklerk aangestel. L. de Villiers Faurie, B.H. Beyers, C.P. Landsberg, A. Nel en A.C. Colenbrander was staatsamptenare in Bulawayo, terwyl laasgenoemde 'n belangrike funksie as tolk in sowel die hooggeregshof as magistraatshowe vervul het.⁷²

Ook in die posdiens het Afrikaners 'n belangrike uitvoerende bydrae gelewer. P.J. de Stadler het as posmeester gewerk en het G. de Kok en R. Krieule as medewerkers opgelei. G.H. Wolhuter was die telegrafis op Umtali, T.S. Cloete 'n rekenmeester in die

---

⁶⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147. Afrikaners – Hoë poste, siviele diens, *Rhodesia Civil Service List*, 1904.

⁶⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147. Afrikaners – Hoë poste, siviele diens, A2/2/15. Ryk H. Myburgh, CC Umtali, 12 Desember 1898.

⁷⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147. Afrikaners – Hoë poste, siviele diens, Ryk H. Myburgh. *Southern Rhodesia*, F.W. Ferguson, 1907, p.194.

⁷¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147. Afrikaners – Hoë poste, siviele diens, LO 3/2/8, J.G. Kotze. *Political administration*, p. 125.

⁷² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners – Hoë poste, siviele diens, A2/2/9. L. de Villiers Faurie, *Siviele Diens*. 4 Augustus 1897.

poskantoor te Bulawayo, S.H. Malan 'n bestuurder verbonde aan die poskantoor en A.L. Swemmer die kommissaris-beampte op Fort Charter.⁷³

Die *Statute Law of Southern Rhodesia*, wat rekord gehou het van aanstellings tot 1910, verwys in die besonder na talle Afrikaners wat in die Rhodesiese staatsdiens werksaam was. So was daar ook persone soos Thomas Ferreira, J.S. Groenewald, P.J. Jordaan, W.R. Blanckenberg (assistent-registrasiebeampte), G.M. Leyer, M.J. Martin, J.G. Boers, korporaal J.E. Krogh, E.R.R. Morkel, C.J. van Rooyen, K.H. Borchers (Myne en Werke), H. Lee, J.J. van Straaten, C. Hendricks en T.H. Louw.⁷⁴

Enkele Afrikaners het 'n loopbaan in die Rhodesiese polisie diens, en meer spesifiek in die BSAC-polisie, gehad. Sommige Afrikaners wat by die Pionierskolonne betrokke was, het waarskynlik besluit om permanent by die polisie diens aan te sluit. Ene 'Trooper' W.A. Krige is byvoorbeeld opgeroep om na Fort Salisbury te gaan om polisiewerk in die departement van vervoer te doen.⁷⁵ In Tuli is H.J. Keyter as hoof van die polisie diens aangestel. Dit is opmerklik dat die aantal Afrikaners in die polisie diens sedert die koms van die Pionierskolonne 'n merkbare afname getoon het. Dit kon moontlik aan die vergrote wantroue of skeptiese houding jeens die Afrikaner toegeskryf word. In 1897 het slegs vyf Afrikaner-name uit 'n totale polisiemag van ongeveer 570 persone op die *Nominal Roll of the British South Africa Police* voorgekom. Die vyf Afrikaner-polisie lede was Emil Kruger, J. Kemp, A.G. Kruger, Frederick Snelling en C.E.P. Schenkel.⁷⁶

Weinig Afrikaners het klaarblyklik in die handels- en sakewêreld belang gestel, maar dit wil nie sê dat Afrikaner-handelaars bloot onbelangrike bydraes gelewer het nie. C.H. Zeederberg het as transportryer en handelaar 'n belowende en gevestigde onderneming op die been gebring. Zeederberg het onder andere as produksievervoeragent

---

⁷³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners – Hoë poste, siviele diens, *Handbook to Rhodesia*, Civil Service, 1897.

⁷⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners – Hoë poste, siviele diens. *Statute Law of Southern Rhodesia*, 'Appointments gazetted during 1901'.

⁷⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners – Polisie (CT 2/11/5). H.J. Keyter. Tuli.

⁷⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners – polisie *Nominal Roll of British South Africa Police in Mashonaland*, (LO 5/4/4) 7 Julie 1897, pp. 382 – 405.

tussen Bulawayo en Pietersburg en as regeringsposkontraakteur vir Mashonaland en Zoutpansberg gedien. Hy het ook met sy “Royal Mail and Passenger Service” tussen Mafikeng en Bulawayo belangrike vervoerwerk verrig.⁷⁷ In Daisyfield het D.Q. Campbell as onafhanklike grofsmid en wamaker gewerk. Die onderneming van ene Napier en Weir was ook veelbelowend en hulle het as algemene handelaars en kontraakteurs vir die Rhodesiese regering diens verrig. W.A. Bezuidenhout was ’n handelaar te Victoria-stasie, terwyl A.R. Morkel, J. Plaagh, J.P. Nel, S. van Blerck, P.L. Ferreira, G. de Kock en andere as handelaars bygedra het tot die vestiging van die eerste handelsbedrywigheede in Rhodesië.⁷⁸

Afrikaners het ook geleidelik ’n ondersteunende funksie in die ontwikkeling van spoorvervoer en bouwerk aan die Rhodesiese spoorweë verrig. Soos reeds vermeld, het Afrikaners onder meer met bouwerk aan die Umtali-Beira-spoorwegverbinding gehelp, maar hulle sou hulself algaande vir permanente indiensneming beywer. Volgens J.A.C. Kruger van Enhoek in Chipinga, was dit veral Afrikaner-seuns wat nie by die boerdery betrokke was of sukses daarmee behaal het nie, wat beroepe in die spoorweë beklee het.⁷⁹ Hulle het allerlei noodsaaklike funksies en operasionele dienste as kondukteurs, treindrywers, stasiemeesters en administrateurs in spoorwegkantore verrig. Kruger het beweer dat die meeste treinpersoneel teen die vyftigerjare Afrikaners was. Die algemene neiging in die spoorweë was dat veral Afrikaners toenemend van ondergeskikte posisies uitgestyg het en sodoende hul plek in hierdie diensleweringsegment van die Rhodesiese staatsdiens ingeneem het.

Opsommenderwys is dit belangrik om te beklemtoon dat die toenemende getalle Afrikaner-immigrante die bevolkingsterkte van die Afrikaner-minderheidsgroep in Rhodesië oor die lang termyn wesenlik vergroot het. Afrikaners het hulle geleidelik in en rondom stedelike gebiede, en in die nabye landelike periferie gevestig. Afgesien van

---

⁷⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners – handel, beroepe, I. Weil, *Advertisers*. 17 November 1897, ‘C.H. Zeederberg’. (In hoofstuk twee is alreeds korliks na C.H. Zeederberg verwys.)

⁷⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners – handel, beroepe en besigheid, *Government Gazette*, 22 Februarie 1901, p. 334.

⁷⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. Onderhoude: Melsetter – O. J.A.C. Kruger, no. 85, p. 88.

enkele kernnedersettings soos Enkeldoorn, Melsetter en Umtali, sou die Afrikaners geografies egter wydverspreid oor die Rhodesiese grondgebied voorkom. As gevolg van 'n groter golf van 'arm' en sogenaamde 'bywoner'-Afrikaner-immigrante, het die houding teenoor en die behandeling van die Afrikaners deur die Britse owerhede en amptenary, veral na Cecil John Rhodes se dood in 1902, radikaal verander. Maar ten spyte van die toenemende onsimpatieke houding en swak gelykberegting wat gespruit het uit 'n idealistiese poging om die Britse koloniale karakter van Rhodesië te verseker, sou veral geskoolde Afrikaners in wisselende getalle steeds daarin slaag om hulle suksesvol as landbousetlaars of professionele werkslui in Rhodesië te vestig.

HOOFSTUK 5

SOSIALE EN POLITIEKE KWESSIES TOT 1945

INLEIDING

Gedurende die tydperk tussen 1914 en 1945 het die Afrikaner-minderheidsgroep met belangrike sosiale en politieke kwessies en vraagstukke in Rhodesië in aanraking gekom en daarmee geworstel. Op sosiale gebied het die Afrikaner se strewe om die erkenning van Afrikaans as medium van onderrig in Rhodesiese skole, met verloop van tyd in 'n aanhoudende stryd teen die Britse owerhede ontaard. In hierdie hoofstuk sal die uitwerking van die referendum van 1922, die twee wêreldoorloë en die politieke onderwerping van die Afrikaner in Rhodesië breedvoerig bespreek word. Daar sal bepaal word of hierdie kwessies daartoe bygedra het om die Afrikaner as 'n relatief ongeassimileerde en selfonderhoudende gemeenskap te verenig.

5.1. DIE EERSTE WÊRELDOORLOG EN DIE AFRIKAANSE TAALSTRYD IN RHODESIË

Met die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog in 1914 was die Rhodesiese Afrikaners noodwendig in 'n Britse kolonie vasgevang en verplig om aan die kant van die Westerse geallieerde moondhede teen die sogenaamde sentrale moondhede (Duitsland, Oostenryk-Hongarye en Turkye) in die stryd te tree. Rhodesiese troepemagte het op die belangrikste oorlogsfronte in die loopgraafoorlog aan die wesfront in Europa, asook aan die Oos-Afrikaanse front in Duits-Oos-Afrika betrokke geraak. In laasgenoemde gebied het die Tweede Rhodesiese Regiment (*2nd Rhodesia Regiment*) 'n vername militêre operasionele rol gespeel. 'n Onbekende aantal Afrikaners het wel hul lewens vir Rhodesië opgeoffer, en in die *Roll of the Members of the 2nd Rhodesia Regiment who served in German East Africa* word melding gemaak van enkele Afrikaner-name teenwoordig in die regiment.¹

---

¹ A.E. Capell: *The 2nd Rhodesia Regiment in East Africa*, pp. 103-132. (Die opgaafrol maak melding van die volgende name: Ackermann, Andries Johannes; Bekker, Martinus Johannes; Botes, Anthonie Johannes; Botha, Barend Ben; Breedt, Jacobus Johannes; Celliers, Sarel Jacobus; Cloete, Albert Ernest; Coetzee, Cornelius Lawrence; De Beer, Jack Eric; De Buys, A.J.P; Erasmus, Gert Martinus; Erasmus, Peter Rasmus; Esterhuizen, Joseph; Ferreira, Luke Martinus; Havenga, Johannes Jacobus; Herbst, Johann Francois; Koch, Daniel Turner; Koen, C.H; Koning, John Henry; Kruger, William Jacobus; Lamprecht, Andries Jacobus;

Vanuit die staanspoor was daar ongetwyfeld 'n doelbewuste onwilligheid en huiwering onder die meeste Afrikaners om militêre diensplig te aanvaar. Op sý beurt sou die immigrasieprobleme, tesame met die Afrikaners se huiwering om militêre diensplig te verrig, die antagonisme van die Britse owerhede teenoor hulle stelselmatig vergroot. Weens die Rebelle van 1914 in die Unie van Suid-Afrika, was die Britse amptenary in Rhodesië veral bedag op die moontlikheid van soortgelyke voorvalle aan die hand van die Afrikaners in die gebied. Ten opsigte van die Rebelle en die deelname van Afrikaners aan die Eerste Wêreldoorlog, is daar na 'n vergadering te Umtali die volgende versekering gegee: "That the meeting representing the Dutch speaking inhabitants of Umtali and District, supports General Botha and his policy and condemns the leaders [Beyers, De Wet] and those of their race who have rebelled against the loyalty to the flag in the Union, and consider their actions as an insult to all loyal Dutch speaking subjects of the King ... and request to be allowed to prove their loyalty by enrolling and joining in the defence of the country of their adoption against the enemies of His Majesty the King".²

Daar sou geargumenteer kon word dat hierdie vooropgestelde lojaliteit aan Groot-Brittanje en Rhodesië *per se* slegs 'n blote voorwendsel deur Afrikaners was om die vertroue en respek van die owerhede te wen. In ooreenstemming met die standpunte wat tydens die Umtali-vergadering ingeneem is, het J.L. Martin, president van die Suid-Afrikaanse Vereniging te Melsetter, die volgende resoluë verwoord: "The Congress representing the Dutch speaking inhabitants of Southern Rhodesia deeply sympathizes with Great Britain in a just struggle to uphold the freedom and independence of a small state. It assured His Majesty the King of its loyalty and the Administration of its support

---

Le Roux, Dirk Cornelius; Louw, Peter Jacobus; Maree, Cornelius Gert; Maree, Philip Pieter; Muller, John Frederick; Nel, Thomas Johannes; Oosthuizen, Albert Nicholas; Oosthuizen, Christopher Drayling; Potgieter, F.J.J.; Pretorius, Johannes Rodrigous; Roodt, Paul James; Slabbert, Matas Johannes; Treurnich, Daniel Johannes; Uys, M.M.; Uys, W.P.M.; Van Blerk, Matthew; Van der Merwe, John Jacobus; Van der Spuy, Sybrand Jacobus; Van Deventer, William Adrian; Van der Walt, Frederick; Van der Walt, Gert; Van Heerden, Gerrit; Van Niekerk, Benjamin; Van Niekerk, Nicholas Jacobus; Van Rooyen, J.J.; Van Schalkwyk, Henning Jacobus; Van Wyk, Andries Petrus; Viljoen, Martin Philip; Viljoen, Richard Henry; Viviers, William Johannes; Wessels, Christian).

² NASA, GG. 574, no. 9/40/6. *War 1914: Rhodesia*. Transmite telegram from Resident Commissioner Salisbury with regard to the attitude of the Dutch residents in the Enkeldoorn District of Southern Rhodesia. 'Copy of Resolution expressing Dutch feeling in Melsetter', p. 2.

and co-operation in the defence of Southern Rhodesia”.³ Desnieteenstaande die aanvanklike bereidwilligheid van sommiges om diensplig te oorweeg, het die houding van die meerderheid Afrikaners, veral onder die oppervlak, met verloop van die oorlog verander. Die anti-Afrikaner-mentaliteit van die Britse owerhede in Rhodesië en die ontwapening van Afrikaners, asook die sluiting van twee skietverenigings in Melsetter en Salisbury, het die Afrikaners se gevoel van wantroue verder versterk. Onder hierdie omstandighede was dit hoogs waarskynlik dat baie Rhodesiese Afrikaners hulle aan militêre diensplig wou onttrek. Die Britse owerhede het hierdie houding van sommige Afrikaners beskou as ’n ‘doelbewuste onwilligheid’ om aan die kant van hul Engelse landgenote te veg.⁴

In Februarie 1917 het ’n assistent-“Native Commissioner”, E.H. Lenthall, byvoorbeeld aan die Rhodesiese administrasie gerapporteer dat sommige Afrikaners in die Melsetter-distrik met minagting geweier het om opgeroep te word. Lenthall het die opmerking gemaak dat nadat ’n versoek gerig is aan jong mans oud genoeg om militêre diensplig te verrig, daar geen terugvoering van sommige Afrikaners was nie. Volgens Lenthall het Z.F. Joubert, wat as voorsitter teenwoordig was, namens die Afrikaner-gemeenskap van die distrik geargumenteer dat die regering nie dieselfde entoesiasme van die Afrikaners kon verwag nie. Lenthall het met groot ontsteltenis soos volg gerapporteer: “I regret to have to report that no one of the Dutch present spoke in favour of the young men joining the forces”.⁵ Hierdie passiewe verontagsaming van militêre rekrutering of lydelike verset om as ’t ware van verpligte militêre diens weg te skram, was egter tevergeefs.

As uitvloeisel van bogenoemde het ’n groep Afrikaners op 21 Augustus 1918 uit protes teen die ontoegeeflikheid van die Britse owerhede ’n organisasie bekend as die Rhodesiese Suid-Afrikaanse Unie (*Rhodesian South African Union*) gestig. ’n Sitting is in die Caledonian-saal te Salisbury gehou waar Afrikaner-afgevaardigdes van regoor Rhodesië, met J.L. Martin as woordvoerder, die sogenaamde “Defence Ordinance”,

³ NASA, GG. 574, no. 9/40/6. *War 1914: Rhodesia*. ‘Copy of Telegram’.

⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, Drummond Chaplin – The Sec. B.S.A.C. London. Re: Dutch settlers, 28 August 1918, p. 54.

⁵ NASA, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.100: Melsetter, E.H. Lenthall, Assistant Native Commissioner, re: Defence Committee. (A3/9/7), 28 Februarie 1917.

bespreek het. Enkele voorstelle is gemaak en terselfdertyd aan die owerhede vir bespreking voorgelê. Daar was veral drie besprekingspunte wat beskrywend van die Afrikaner se algemene gevoel van teensinnigheid en verset was, naamlik: “(1) dat die wet nie die gevoel van al die bevolkingsgroepe in ag neem nie, maar ’n gedeelte van die bevolking dwing om teen hul sin, en onder die bevel van onsimpatiek-gesinde offisiere, militêre diens te doen; (2) dat weens die regeringsbeleid, soos gevolg in die verlede, en die wantroue en ignorering van die Afrikaanssprekende gedeelte van die bevolking, die regering dus nie die vertroue van daardie bevolkingsgroep geniet nie. Die kongres waarsku die regering derhalwe om nie sulke ongewilde maatreëls, wat moontlik tot onrus kan lei, in te stel nie, en hoewel die Defence Ordinance oënskynlik slegs in die stedelike gebiede geïmplementeer sal word, dit ook daar ongetwyfeld ’n effek op die Afrikaner-gemeenskap sal hê; en (3) dat die Afrikaner-bevolking ten alle tye gewillig is om die land binnelands te verdedig, mits hulle die vertroue van die regering kon geniet asook hul eie offisiere kon verkies”.⁶ Volgens die Afrikaner-afgevaardigdes was die “Defence Ordinance” geensins verteenwoordigend van die wil van die Rhodesiese bevolking nie, en het die Britse owerhede in Salisbury en Londen die voorstelle aanvaar, dog baie ligsinnig hanteer.

Die vyandigheid van die Britse owerhede (en tot ’n mindere mate die Engelssprekende setlaars) teenoor die Afrikaners het spesifiek gedurende die Eerste Wêreldoorlog, en vernameelik teenoor die stand van Afrikaans op skool, sterk op die voorgrond getree. Hoewel Afrikaans as taal van onderrig oorwegend op die platteland voorgekom het, het die Britse onderwysbeleid na die Anglo-Boereoorlog toenemend daarop aangedring dat slegs Engels as medium van onderrig ingestel moes word. Met ’n gevoel van bitterheid en miskenning het sommige Afrikaners (veral onderwysers en predikante) dit as ’n blatante belediging vir Afrikaners in Rhodesië beskou. Die eerste botsing tussen ’n Afrikaner-boer, Solomon Jacobus Dreyer, en ’n Engelssprekende onderwyseres, het in die Marandellas-distrik voorgekom. Aangesien ’n plaasskool op Dreyer se plaas gehou is, was hy onder die indruk dat hy onteenseglik beheer oor die

---

⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk (*Rhodesia Herald*, 21 Augustus 1918, ‘A Dutch Protest – Against Defence Ordinance – Warning to The Government – Congress of Political Union’, (A3/9/7), p. 52).

onderwys en medium van onderrig kon uitoefen. Na 'n hewige konfrontasie met die onderwyseres dat die medium van onderrig volgens regeeringsvoorskrifte Engels moes wees, het die plaasskool in die aangesig van groter taalantagonisme in die gebied in onbruik verval.⁷ Op 8 Augustus 1914 het die inspekteur van skole, L.M. Foggin, amptelik aan die Direkteur van Onderwys te Salisbury verslag gedoen oor die voorval by die Parplaasskool. Foggin het beweer dat die humeur van Dreyer slegs weens 'n gebrek aan samewerking en 'n "momentary loss of temper under strong provocation" ontvlam het.⁸ Die inspekteur het die voorstel gemaak dat groter vooruitgang gemaak sou kon word indien daar minder groeperings in die skool was en Engels meer effektief aan die skoliere onderrig kon word. Uit die verslag lyk dit of Dreyer bloot hierdie menings en veroordelings geïgnoreer het.

Sowel Dreyer as ander Afrikaners, het hul kinders uit die plaasskool weggeneem. Die Engelssprekende onderwyseres het as gevolg van onherstelbare verhoudinge met die boer Dreyer en omdat verhoudinge tussen haar en die Afrikaner-boere onomkeerbaar verbrokkel het, 'n betrekking by 'n naburige skool aanvaar. Met die verset teen assimilasie en onderdanigheid aan Engels as voertaal en die Britse onderwyskultuur, het soortgelyke botsings gevolglik sporadies na ander gebiede uitgekring.

Die marginalisering van Afrikaans in Rhodesië het voortgeduur, ongeag die toenemende protes van Afrikaners (ook deur Afrikaners in die Unie van Suid-Afrika), en uiteraard het die Afrikaanse taalkwessie in 'n taalstryd ontaard. In 1913 reeds het eerwaarde C.R. Kotze sonder welslae die ontevredenheid van die Afrikaners verwoord. Op 11 Maart 1913 het Kotze in 'n brief aan sir William Milton, die administrateur van Suid-Rhodesië, die volgende opmerkings gemaak: "It is generally felt that their language is barely tolerated, if not wholly ignored, and, in every possible way, the rights of the parents are being usurped by the Education Department".⁹ Sir Milton het die aantygings ontken en kortliks verklaar: "In schools where the majority of pupils is of Dutch origin,

---

⁷ R Hodder-Williams: "Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait", *African Social Research*, 18 (Desember 1974), p. 619.

⁸ NAZ, E 2/11/36/1: Southern Rhodesia, 08.08.1914.

⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, Rev. C.R. Kotze – His Honour, Sir William Milton etc. 11 Maart 1913. (A3/9/7), p. 3.

endeavours are made to provide a Dutch-speaking teacher".¹⁰ Die tekort aan gekwalifiseerde Afrikaanse onderwysers was veral 'n groot probleem. Sonder 'n sterk onderwysersbasis, en weens 'n onvoldoende teenwoordigheid van Afrikaanse onderwysers, was Afrikaners krities gesproke nie by magte om suksesvol vir Afrikaans in die bresse te tree nie. Vanweë bogenoemde situasie is daar slegs een uur per dag lesings in Afrikaans, en Bybelstudie vir slegs 'n halfuur, deur die Rhodesiese skoolkurrikulum toegelaat.¹¹

In Februarie 1916 het verdere protesaksies teen anti-Afrikaner-diskriminasie en die verwaarloosde stand van Afrikaner-onderwys in sogenaamde Christelik-Nasionale Onderwys- (CNO) skole in Rhodesië voorgekom. Twee NG predikante, F.H. Badenhorst en B.J. Kloppers, het die ontevredenheid van Afrikaners in Rhodesië vertolk en in 'n pleidooi aan Afrikaners in die Unie van Suid-Afrika die ondergeskikte behandeling van Rhodesiese Afrikaners en hul taal verduidelik. Volgens die predikante was dit geen onbekende feit dat die Afrikaners in Rhodesië onder die wette van die land op dieselfde grondslag as ander buitelanders, soos Asiate, Grieke en Jode geplaas is nie, en dat die Afrikaners binne die onderwysraamwerk selfs minder regte as die swart mense van die land geniet het. Die pleidooi is verder versterk deur die standpunt dat daar reeds vir dertien jaar vrugteloos by die Rhodesiese regering vir verbeterde taalregte gepleit is. Met groot ontevredenheid het hulle die volgende verneem: "... the laws of the country make no provision for Dutch teaching, and even recently the Administrator has publicly declared that there is no prospect of change in the said laws".¹²

Met betrekking tot die aanstelling van Afrikaanse onderwysers is hul gevoel van miskennis soos volg getipeer: "In the matter of the appointment of teachers the religious

---

¹⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, Rev. C.R. Kotze – His Honour, Sir William Milton etc. 11 Maart 1913. (A3/9/7), p. 3.

¹¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, Geo. Duthie Dir. Educ., S.D.A. – 26 Maart 1913. (A3/9/7), pp. 3-4.

¹² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk (Rev. F.H. Badenhorst (Chairman) and Rev. B.J. Kloppers (Secr.) Sby. – For the Rhodesia Education Commission. Re: Christian National Education in Rhodesia. Addressed to our people and fellow-believers in the Union of South Africa, pp. 23-24).

aspirations of Dutch parents are not taken into account”.¹³ Hierdie minagting van die Afrikaner se taalregte (en in bogenoemde verband ook godsdienstrege) deur die Britse onderwysbeleid het veroorsaak dat enkele Afrikaners as taal- en kultuurstryders die inisiatief geneem het om deur middel van befondsing en ondersteuning vir die saak van Afrikaans in Rhodesië te stry. So byvoorbeeld het eerwaarde Kotze ’n toer na die Unie van Suid-Afrika onderneem om inligting te versprei en fondse by gemeenskappe en organisasies te verkry.¹⁴

In Maart 1914 is ’n petisie van die Zuid-Afrikaanse Akademie voor Taal, Letteren en Kunst aan die Britse Hoë-Kommissaris, burggraaf Gladstone, gestuur. Die hoofbeswaar van die petisie was om die vernederende behandeling van die taalregte van die Afrikaners in Rhodesië onder Gladstone se aandag te bring en om hulle misnoeë hieroor te kenne te gee. Die Afrikaner-petisionarisse het egter onsuksesvol die volgende eise gestel: “ ... [that] no renewal of the Charter or other arrangements for the future government of Rhodesia be granted unless the rights of the Dutch language as one of the official languages are recognized”.¹⁵ Uit die argivale dokumente blyk dit dat Gladstone nie in enige amptelike verslae op die petisie en eise van die Akademie gereageer het nie.

In die Unie van Suid-Afrika het verskeie Afrikaner-taalstryders, bekend as die Moderamens van die Nederduits Gereformeerde Kerk, in Junie 1917 namens die Rhodesiese Afrikaners ’n amptelike petisie teen die erodering en ondermyning van Afrikaans opgetrek. Die kernboodskap van die petisie het soos volg gelui: “ ... it grieves them (Afrikaners) to learn that under the existing system of Education in Rhodesia the language of the Dutch-speaking Afrikanders is not officially recognized”.¹⁶ Op ’n meer subtile trant het die petisie ook verwys na die Rhodesiese Afrikaners se identifisering en

---

¹³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk (Rev. F.H. Badenhorst (Chairman) and Rev. B.J. Kloppers (Secr.) Sby. – For the Rhodesia Education Commission. Re: Christian National Education in Rhodesia. Addressed to our people and fellow-believers in the Union of South Africa, p. 24).

¹⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk (Rev. F.H. Badenhorst (Chairman) and Rev. B.J. Kloppers (Secr.) Sby. – For the Rhodesia Education Commission. Re: Christian National Education in Rhodesia. Addressed to our people and fellow-believers in the Union of South Africa, p. 24).

¹⁵ NASA, PM 1/1/291, no. 150/12. *Miscellaneous: Dutch language in Rhodesia*. 1914. De Zuid-Afrikaanse Akademie voor Taal, Letteren en Kunst, 31 Maart 1914. (Brief aan Hon. V. Gladstone).

¹⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, To the Honourable, The Admin. of Rhodesia, 21 Junie 1917, (A3/9/7), p. 28.

vereenselwiging met Rhodesië, ten einde as diplomatieke aansporing te dien om meer simpatiek en verdraagsaam teenoor Afrikaans as taalmedium te wees. Aandag is gevestig op die volgende feit: “The Dutch have to all intents and purposes identified themselves with the interests of Rhodesia: they are bearing the burdens of the land in common with the rest of the population, and have done their share in assisting to render the country habitable for the white man, and to open it to the influence of Christian civilization”.¹⁷

Nieteenstaande die subtile pleidooi van die petisie om Afrikaans op gelyke voet met Engels as medium van onderrig te plaas, het dit wat die Britse amptenary betref, klaarblyklik op dowe ore geval. Die Britse regering in Rhodesië het sy taalbeleid onveranderd gelaat. J. Robertson, sekretaris van die Administrateur, het die volgende onwrikbare beleidstandpunt aan die petisionarisse gerig: “I am directed to state that the official language of Southern Rhodesia has ever since the occupation of the country been English and that no provision exists in the legislation of the territory for the recognition of a second language, while as regards the educational system, it is laid down in Ordinance No. 1 of 1903 that instruction during the ordinary school hours shall be given through the medium of the English language”.¹⁸

Die onplooibaarheid van die Rhodesiese taalbeleid kan deels verklaar word aan die hand van ’n artikel wat tien jaar later verskyn het, getiteld: “A campaign against Babel”. Die blote gedagte aan ’n tweetalige staat- en onderwysstelsel soos in die Unie van Suid-Afrika is gewoon deur die Engelssprekende Rhodesiërs as “a costly nuisance” teengestaan.¹⁹ Volgens die artikel was Rhodesië in ’n “curse of Babel” vasgevang. As praktiese oplossing moes daar dus slegs na ’n eentalige dominante taalmedium van kommunikasie en onderrig gestreef word.

Tydens ’n lesing by die NG Kerk te Chipinga in Mei 1918 het ds. Badenhorst ’n deurtastende beskrywing van die taalkwessie en die omstandighede van Afrikaners

---

¹⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, To the Honourable, The Admin. of Rhodesia, 21 Junie 1917, (A3/9/7), p. 28.

¹⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, Admin – The Treasurer, The Attorney General, The Sec. for Mines – 29 Junie 1917, (A3/9/7), p. 33.

¹⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, The Southern Rhodesia Native Affairs Dept. Annual, 1928. ‘A Campaign against Babel’ – Rev. Bertram H. Barnes, C.R., p. 14.

gegee. Gedeeltes van die lesing is in die *Ladybrand-Courant* en die *Ficksburg News* gepubliseer. Die onregmatige ontkenning van Afrikaans was een van dié kernkwessies onder bespreking. Oor Badenhorst se standpunt, wat hy openhartig gestel het, is soos volg in bostaande koerante berig: “The Government of the country did not take the Dutch speaking element into consideration – the Dutch speaking people were not recognized in the legislation of the country and THEIR LANGUAGE WAS IGNORED.”²⁰ Volgens Badenhorst was die effek van die verwerping van Afrikaans as amptelike medium van onderrig in wese afbrekend tot die voortbestaan van die Afrikaners in Rhodesië. Volgens sy oordeel, het die verengelsing van Afrikaner-skoliere reeds in Bulawayo en Salisbury voorgekom. Die gevolg daarvan was dat hierdie skoliere van NG kerkdienste en die Sondagskool weggeby het, omdat hulle nie meer in staat was om Afrikaans ten volle te begryp nie. Enkele Afrikaners het selfs skaam vir hul taal en Afrikaner-voorouers geword. As teenvoeter vir die verengelsing het sommige Afrikaner-predikante gedurende die Sondagskool eerder Afrikaanse taallesse as Bybelstudie onderrig.

In ’n sekere sin het die Afrikaanse taalstryd inderdaad daartoe bygedra om Afrikaners nader aan mekaar te bring en te verenig. In sy lesing het Badenhorst dit soos volg benadruk: “This was the result of the educational system in Rhodesia. The state of affairs was very unpleasant for the Dutch, and had made them more resolute than ever to protect themselves and their children against [a] similar fate, and many of them would rather have their children go without education than to place them in the Government schools of the country”.²¹ Badenhorst het in der waarheid ’n belangrike verenigingsrol gespeel om as Afrikaner-taalstryder in Rhodesië vir Afrikaners in die bres te tree.

’n Maand later is ’n artikel getiteld: “Jan Groentjie South Melsetter”, waarin Badenhorst sy menings ten sterkste uitgespreek het, in die Bloemfonteinse *The Friend of the People* gepubliseer. Hy het op verontwaardigde wyse die Afrikaanse taalkwessie soos volg aangespreek: “It was promised them that equal rights should be given to Dutch and

---

²⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, Extracts from *Ladybrand – Courant and Ficksburg News*, 2 Mei 1918. Re: Dutch-speaking Rhodesians. Rev. Mr. Badenhorst Lecture, p. 40.

²¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, Extracts from *Ladybrand – Courant and Ficksburg News*, 2 Mei 1918. Re: Dutch-speaking Rhodesians. Rev. Mr. Badenhorst Lecture, p. 41.

English speaking people and still today Rhodesia is being considered by the Chartered Company as an English population, as British Reserve where Dutch speaking Afrikaners are considered as foreign interlopers ... The children of Dutch speaking parents must only learn English, or, better expressed, they must be made into Englishmen. The words “Dutch speaking Afrikaner” must not be known in Rhodesia”.²²

In aansluiting by bogenoemde het Badenhorst en Kloppers reeds in 1917 in ’n soortgelyke bespreking veral ’n vriendskaplike versoek aan nasionalistiese Afrikaner-onderwysers in die Unie van Suid-Afrika gerig. Hulle het die hoop uitgespreek dat hierdie Afrikaner-onderwysers as immigrante na Rhodesië later tot voordeel van Afrikaner-nasionalisme en onderwys aldaar kon wees. Hierdie versoek het soos volg gelui: “We know that in the south there are young Afrikaners whose veins swell with a current of nationalism which longs for a way of expression. Our need of proper teachers for our own schools in Rhodesia offers a splendid opportunity for this”.²³ Hierdie aandrang op ‘nasionalisties’-geïnspireerde Afrikaner-onderwysers uit die Unie van Suid-Afrika het heelwaarskynlik die Britse owerhede in Rhodesië op ’n politieke vlak bedreig. Die uitsprake van die Direkteur van Onderwys, L.M. Foggin, het die standpunte van Badenhorst as ’n polities gemotiveerde opsweping van “low class”-Afrikaners in die Melsetter-distrik beskou. Foggin was van oordeel dat die oorsake van die taalkwessie te wyte was aan “... the vigorous personality and fervent propaganda of Mr. Badenhorst, in regard to the language question, aroused in a majority of the Dutch residents of the Melsetter district by the efforts of that gentleman”.²⁴

Ten spyte van die Afrikaanse taalstryd en petisies om die erkenning en goedkeuring van Afrikaans as tweede taal, het die Britse owerhede nie aan hul eise toegegee nie. Dit blyk dat die politieke oorwegings van die Britse owerhede ’n deurslaggewende faktor was in hul uiteindelijke besluit om Afrikaans as volwaardige

---

²² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, Jan Groentje South Melsetter. Extract from “The Friend of the People,” 3 Junie 1918. Re: Boarding School at Chipinga, p. 47.

²³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, Rev. F.H. Badenhorst (Chairman) and Rev. B.J. Kloppers (Secr.) Sby. – For the Rhodesia Education Commission. Re: Christian National Education in Rhodesia. Addressed to our people and fellow-believers in the Union of South Africa, p. 25.

²⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, L.M. Foggin Dir. Educ., - Sec. Dept. of Admin, 25 Junie 1917. (A3/9/7), p. 32.

tweede taal te verwerp. Hierdie oorweging is op grond van onderstaande amptelike verslag soos volg deur Foggin gestel: “I am convinced that if the concession of mother-tongue instruction were allowed in the schools of Rhodesia, it would result at once in Dutch districts in the teaching to the children of characteristic anti-British and anti-Imperial principles of the Nationalist party”.²⁵

Na die skietstilstand van die Eerste Wêreldoorlog op 11 November 1918 het die passiewe vyandigheid tussen Afrikaners en die skeptiese en wantrouige Engelsprekende Rhodesiërs, grootliks vanweë die Afrikaanse taalkwessie, van tyd tot tyd steeds voorgekom.

5.2. ‘UNIE OF SELFREGERING’ – DIE REFERENDUM VAN 1922

In 1922 het daar ’n belangrike gebeurtenis in die politieke geskiedenis van Rhodesië, naamlik ’n referendum, plaasgevind. Polities gesproke, was die Afrikaner-element van kardinale belang in die uiteindelijke besluitneming van die blanke Engelsprekende Rhodesiërs oor aansluiting of nie-aansluiting van Rhodesië as vyfde provinsie van die Unie van Suid-Afrika. Klaarblyklik het die Britse Rhodesiërs en amptenary ná die Eerste Wêreldoorlog nie daarin geslaag om die vermoede van vermeende Afrikaner-politieke onbetroubaarheid en groeiende verwagtinge van Afrikaner-nasionalisme af te skud nie. Volgens L.H. Gann het sowel hierdie skeptiese houding, as ’n “prevailing anti-Dutch feeling” steeds voorgekom.²⁶

Vanuit ’n wêreld-historiese perspektief gesien, het Rhodesië in 1922 by ’n kruispad in sy politieke geskiedenis gekom, wat grotendeels vanweë die oorlogsmoegheid en uitputting van die Britse Ryk na afloop van die Eerste Wêreldoorlog veroorsaak is. In aansluiting hierby het die maatskappybewind van die BSAC in Rhodesië, veral onder die Britse amptenary en setlaars, geleidelik in onguns verval. Die aandrang op uitsluitlike selfbestuur en die verklaring van Rhodesië as ’n selfregerende kolonie van die Britse Ryk, is onder andere deur sir Charles Coghlan gepropageer. Terwyl Coghlan hom kragdadig

---

²⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk, L.M. Foggin Dir. Educ. – The Sec. Dept. of Admin. 11 Mei 1917. (A3/9/7), p. 27.

²⁶ L.H.Gann: *History of Southern Rhodesia*, p. 247.

vir die erkenning van selfbeskikkingsreg aan Suid-Rhodesië beywer het, het generaal Jan Christiaan Smuts in die Unie van Suid-Afrika die langtermynvoordele van Rhodesiese aansluiting by die Unie verkondig. Dit is opmerklik dat die tweetaligheidsklausule 'n bepalende faktor was in die voorwaardes vir unifikasie, soos deur genl. Smuts aan Coghlan en sy afvaardiging te Kaapstad voorgelê. Enkele van hierdie voorwaardes het onder meer bepaal dat die Rhodesiërs tien parlamentslede, 'n provinsiale raad van 20 lede en 'n administrateur, by wie se aanstelling voorkeur aan 'n Rhodesiër gegee sou word, sou kry. Gelyke taalregte sou na unifikasie van krag wees.²⁷

Engelssprekende Rhodesiërs was veral onversetlik oor laasgenoemde voorwaarde, en daarom is die taalkwessie weereens op 11 Mei 1922 in die Uitvoerende Raad van Suid-Rhodesië bespreek. Ene McChlery, 'n woordvoerder in die Uitvoerende Raad, het egter indirek verklaar dat die voorwaarde nie drakrag gehad het nie, weens die minimale aantal Afrikaners in sakebedrywighe. In McChlery se statistiese analise van die gebruik van Engels en Afrikaans op handelsgebied, het hy dit aan die Raad gestel dat 93 persent van die blanke Rhodesiërs, insluitend 28 persent wat tweetalig is, Engels gepraat het. Volgens sy gegewens het slegs 6,46 persent van al die blankes geheel en al Afrikaans in die sakewêreld gepraat.²⁸ Van die voorwaardes rakende die BSAC-maatskappybewind, soos deur Smuts uiteengesit, het verklaar dat: “Staatsamptenare hulle voorregte behou. Die Unie sal die Maatskappy se grondeiendomme opkoop en vir nedersetting oopstel (sic)”. Daarby sou 'n bedrag van ongeveer 'n halfmiljoen pond aan verdere ontwikkelingskemas toegestaan word.²⁹

Die anti-unionistiese groepering het egter sonder aarseling die voorwaardes van die hand gewys, en hierdie besluit is juis vanweë die Afrikaner-element en die tweetaligheidskwessie in Rhodesië geneem. D. Murray en R. Tredgold het as toonaangewende politieke kommentators van die Rhodesiese politiek die volgende motiverings vir die besluitneming teen unifikasie aangevoer. Murray het daarop gewys dat die unionistiese argument “appealed both to the mining companies ... and to the

---

²⁷ G. Van Eeden: *Die Vuur Brand Nader*, p. 23.

²⁸ RGP, Southern Rhodesia Legislative Council, 11 May 1922, p. 207.

²⁹ G. Van Eeden: *Die Vuur Brand Nader*, p. 23.

Afrikaners' own desire to join up with their fellow Afrikaners in the Union".³⁰ 'n Soortgelyke benadering deur Tredgold het die Engelse politieke houding soos volg gestel: " ... there can be no question that the predominant factor in the decision of Rhodesia to reject the generous terms offered for, and the obvious material advantages to be gained by, incorporation in the Union was the fear of Afrikaner domination".³¹ Hieruit is dit duidelik dat die vrees vir latere politieke Afrikaner-oorheersing in Rhodesië met die steun van mede-Afrikaners in die Unie as 't ware in die hande van die anti-unionistiese groepering onder leiding van sir Charles Coghlan gespeel het om die meerderheid blanke Engelssprekendes teen unifikasie op te sweep.

Onder Afrikaner-inwoners van Rhodesië het gemengde gevoelens en meningsverskille oor die referendum voorgekom. Hierdie verskille is verder verdiep deur die propagering van Coghlan se boodskap van selfregering en 'n 'Rhodesië vir die Rhodesiërs' (asook bewerings dat genl. Smuts, Winston Churchill en die BSAC as eenheid saamgesweer het).³² Volgens Guy van Eeden, die skrywer van *Die Vuur Brand Nader*, het Coghlan die hele Rhodesië deurreis om sy referendumboodskap te verkondig. In die Marandellas-distrik was daar 'n Afrikaner-boer en voorsitter van die Marandellas Boerevereniging, Plewman de Kock, wat hom sterk teen die unifikasie uitgespreek en hom aan die kant van Coghlan geskaar het. De Kock het die volgende uitlatings, waarmee sommige Afrikaners hulle vereenselwig het, gemaak: " ... many had come from the Union and were not all keen on returning to the racial discord, dual language and, in many cases, race hatred prevalent there".³³

Die meerderheid Afrikaners was egter ten gunste van die inlywing van Rhodesië as vyfde provinsie van die Unie van Suid-Afrika. Vernaamlik in die suidoostelike gebiede, en in die Marandellas-distrik waar talle Afrikaners as plaasboere die BSAC vir hul goeie landbougrond dank verskuldig was, het die meeste ondersteuning vir unifikasie na vore gekom. Volgens Hodder-Williams kon die kombinasie van anti-Britse solidariteit, asook pro-Britse BSAC-gevoelens (waarby veral spekulerende

---

³⁰ D. Murray: *The Governmental System of Southern Rhodesia*, p. 246.

³¹ R. Tredgold: *The Rhodesia that was my life*, p. 66.

³² G. Van Eeden: *Die Vuur Brand Nader*, p. 24.

³³ E.P. De Kock: *Various Outspans: incidents in the life of early settlers in Southern Rhodesia*, p. 97.

mynmaatskappye kon baat), die Afrikaners ooreed om vir unifikasie te stem. In Oktober 1922 is 'n verslag aan die "Responsible Government Association" te Marandellas gestuur met die volgende verontwaardigde boodskap: "The Dutch Predikant has been and is touring the district for the Unionist Party. I attended his Nachتماال Service yesterday and found he was distributing a scurrilous pamphlet in Dutch ... those who are leaving R.G. (Responsible Government) tell me they are doing so because they believe there is a strong anti-Dutch feeling among the majority of Britishers".³⁴

'n Bydraende rede tot die vereniging van Afrikaners in 'n anti-Britse blok, was die gevolge van Coghlan se skynbare obsessie met sy desperate veldtog om selfregering te propageer. Op 18 Mei 1922 het die Uitvoerende Raad van Suid-Rhodesië byvoorbeeld in sy "Referendum Ordinance" melding gemaak van "... leaders of the Responsible Government movement (who) were charged with 'harassing tactics'".³⁵ Die verwerping en ondermyning van die Afrikaners se referendumveldtogte vir unifikasie word duidelik in twee artikels van *Die Burger* van Oktober 1922 beklemtoon. Op 13 Oktober 1922 is die volgende uit Bulawayo berig: "... praatjies van rassehaat het die Hollandssprekende stem van die selfbestuursparty afgetrek, en die burgemeester van Bulawayo, Mnr. Cowden, het vandag 'n verklaring uitgevaardig wat 'n Hollandse vlugskrif ten gunste van die Unie afkeur".³⁶ Twee weke daarna is daar in 'n artikel in die blad, getiteld "Politieke Weerhane", die standpunt gestel dat selfs in die Unie daarin geslaag is om die Afrikaner in verband met die tweetaligheidskwessie in alle opsigte, selfs in die onderwys, te uitoorlê.³⁷ Hoe dit ook al sy, tydens die referendum van November 1922 het ondermyningspogings deur Coghlan en andere wel daartoe bygedra om Rhodesië uiteindelik as 'n selfregerende kolonie te verklaar.

Die uitslag van die referendum was 8 774 stemme vir selfregering en 5 989 stemme vir unifikasie met Suid-Afrika.³⁸ Laasgenoemde dui daarop dat 40,6 persent van alle blanke Rhodesiërs (waaronder daar 'n beduidende aantal Afrikaners moes wees) ten

---

³⁴ R Hodder-Williams: "Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait", *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 623.

³⁵ RGP, Southern Rhodesia Legislative Council, 18 Mei 1922, p. 519.

³⁶ *Die Burger*, 13.10.1922, p. 5 (Die kansse in Rhodesië).

³⁷ *Die Burger*, 28.10.1922, p. 6 (Politieke weerhane).

³⁸ G. Van Eeden: *Die Vuur Brand Nader*, p. 24.

gunste van unifikasie met die Unie van Suid-Afrika gestem het. Na die referendum het die amptenare van die afbakeningsraad (“Delimitation Board”) bewus geraak van die teenwoordigheid van ’n groot Afrikaanse kieserskorps.³⁹ In die oostelike distrikte is ’n “grotesquely-shaped constituency” onder leiding van Louis Martin, as erkende woordvoerder van die Afrikaner-belange aldaar, gevorm. Onder die politieke leierskap van sir Charles Coghlan is Suid-Rhodesië ’n jaar later, op 1 Oktober 1923, as ’n selfregerende kolonie van die Britse Ryk ingelyf. Nagenoeg 32 jaar van maatskappybewind deur die BSAC het sodoende tot ’n einde gekom.

In sy analise van die referendum het M.A.C. Davies die aanname gemaak dat indien daar ’n groot instroming van veral armblanke-Afrikaners na Rhodesië sou plaasvind, die meerderheid Rhodesiese parlamentslede ten gunste van Smuts se unifikasievoorstelle sou wees.⁴⁰ Ten spyte van die aannames het spekulاسie oor die belangrikheid van die Afrikaner-faktor voor en na die referendum steeds onder akademië en historici voortgeduur. Tog is dit opmerklik dat die Engelse vrees vir Afrikaner-oorheersing op die lange duur ’n besliste invloed op die uitslag van die referendum gehad het. In hierdie opsig het Rawdon Hoare in 1934 in sy boek, *Rhodesian Mosaic*, ’n samevattende standpunt oor die Afrikaner-xenofobie onder Engelssprekende Rhodesiërs gestel: “After the referendum, had Rhodesia gone in with the Union, I have no doubt that under one pretext or another, the country would have been used as a kind of dumping-ground for the South African Dutch. As a matter of fact, I think that was one of the principle reasons why the large majority were in favour of a responsible Government”.⁴¹

---

³⁹ R Hodder-Williams: “Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait”, *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 624.

⁴⁰ MAC Davies: “If Rhodesia had entered the Union in 1922”, *Historia*, 10 (December 1965), p. 292.

⁴¹ R. Hoare: *Rhodesian Mosaic*, pp. 222-223.

5.3. DIE ARMBLANKEVRAAGSTUK EN AFRIKANER-NASIONALISME IN DIE 1930's

Na 1923 het feitlik alle staatsondersteuning aan Afrikaanse CNO-skole in Rhodesië doodgeloop en die algehele onderhoud van die volkswelsyn van Afrikaners het grootliks onbeantwoord gebly.⁴² Armoede het steeds onder Afrikaners geheers, maar het, in vergelyking met die Unie van Suid-Afrika, nie dieselfde afmetings aangeneem nie. Alhoewel die Afrikaners in Rhodesië deur die Britse owerhede en sommige Afrikaners in die Unie van Suid-Afrika steeds oorwegend as agterlik beskou is, het die nuwe geleenthede wat ontwikkeling gebied het, stadig maar seker hulle welvaart bevorder. In 1940 het 'n artikel in die *Zambezi Ringsblad* die armoedige toestande van talle Afrikaners in die Unie van Suid-Afrika en Rhodesië soos volg beskryf: “Die proses van verarming en agteruitgang het in die Suide al 'n VOLKSGEVAAR geword, wat dus die hele volk bedreig. Ook is die jammer en ellende as gevolg van hierdie toestand al baie groter as wat U hier in Rhodesië vir U ooit kan voorstel”.⁴³ Alhoewel amptelike gegewens daarvoor nie bekend is nie, kan die afleiding vanuit die *Zambezi Ringsblad*-artikel tog gemaak word dat armoede onder die Rhodesiese Afrikaners as geheel miskien nie dieselfde afmetings aangeneem het as dié in die Unie van Suid-Afrika in dieselfde tyd nie.

5.3.1. DIE HELPMEKAARBEWEGING EN CHRISTELIKE NASIONALE ONDERWYS IN RHODESIË

Die Helpmekearbeweging, 'n Afrikaner-organisasie wat na die Rebellie van 1914 in die Unie van Suid-Afrika gestig is, het met finansiële hulpverlening as oogmerk oor die lang termyn ook 'n uiters belangrike rol in die opheffing en ondersteuning van die Afrikaner in Rhodesië gespeel. Gedurende die tydperk tussen Mei 1918 en April 1926 het wydlopende besprekings oor befondsing aan Afrikaner-onderwys in Rhodesië tydens jaarlikse

---

⁴² Sedert die einde van die Anglo-Boereoorlog in 1902 is talle sogenaamde Christelike Nasionale Onderwysskole, oorwegend as privaatskole en veral aangemoedig deur Gereformeerde kerklui, in die voormalige Boererepublieke gestig. Sien H.B. Giliomee: *The Afrikaners. Biography of a people*, pp. 269-270.

⁴³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië, *Die Zambezi Ringsblad*. ‘Armsorgwerk in Rhodesië’, (Toespraak gelewer deur Ds. P.L. Pienaar, voor die R.C.V.V. Kongres te Bulawayo in Augustus 1940), November 1940, p. 2.

Helpmeekaarkongresse in die Kaapprovinsie plaasgevind. Die hoofbesprekingspunt het veral oor die posisie en instandhouding van die CNO-skole in Rhodesië gehandel.

Die eerste Helpmeekaarkongres is op 22 en 23 Mei 1918 te Victoria-Wes in die Kaapprovinsie gehou. Tydens die kongres het ds. F.G. Badenhorst, as afgevaardigde van die Christelike Nasionale Opvoedings Kommissie van Rhodesië, dit in 'n toespraak benadruk dat die twintig persent Afrikaners aldaar genoop was om die opvoeding van hul kinders in hul eie hande te neem.⁴⁴ Ten einde die situasie te verlig, is 'n voorstel deur ds. C.R. Kotze ingedien dat 'n boufonds vir die Rhodesiese Opvoedings Kommissie gestig word met 'n bydrae van £4 000 deur die Kaapse, £2 000 deur die Vrystaatse, £1 000 deur die Transvaalse en £500 deur die Natalse Helpmeekaarbewegings.⁴⁵ Teen November 1918 is daar egter slegs £700 aan die penningmeester, ds. B.J. Kloppers, gestuur en onsekerheid het geheers of daar wel aan die voorstel van ds. Kotze gehoor gegee is. Gedurende 1918 en 1919 het die Groot Griep-epidemie tot grootskaalse ellende en lewensverlies gelei, en die finansiële ondersteuning aan Rhodesië is vir 'n kort tydperk aan bande gelê. Tesame daarmee het 'n geweldige droogte in 1919 in die Kaapprovinsie geheers.

Die Helpmeekaar-inisiatief, om hulp aan die CNO. Boufonds in Rhodesië te verleen, het egter onverpoosd voortgeduur. Tydens die kongres van 1919 te Graaff-Reinet is die voorstel gemaak om twee persone, te wete di. C.R. Kotze van Tarkastad en Gert Jordaan van Cradock, as permanente verteenwoordigers van die Helpmeekaarbeweging aan te stel om “in voeling te bly” met die CNO-kommissie in Rhodesië.⁴⁶ Hierdie voorstel is aanvaar.

Voor die kongres van 26 en 27 Mei 1920 het di. C.R. Kotze en G.J. Jordaan, wat as verteenwoordigers oor die stand van die Helpmeekaarbeweging en CNO-skole in Rhodesië verslag moes doen, 'n omvattende dokument opgestel. In die verslag is daar veral klem gelê op die verdeling van Helpmeekaarfondse tussen die onderskeie CNO-

---

⁴⁴ Helpmeekaar Studiefonds Argief (hierna HSA), Notuleboek Helpmeekaarvereniging van die Kaapprovinsie. (Kaapprovinsie Helpmeekaar Kongres, 22-23 Mei 1918, p. 4). Die notules van die kongresse van 1916-1925 is in een bundel ingebind.

⁴⁵ HSA, Kaapprovinsie Helpmeekaar Kongres, 22-23 Mei 1918, p. 4.

⁴⁶ HSA, Kaapprovinsie Helpmeekaar Kongres, 21-22 Mei 1919, p. 7.

gebiede in Rhodesië waar CNO van wesenlike belang was. Volgens die verteenwoordigers is 'n totale bedrag van £7 500 van die Helpmeakaarskoolboufonds soos volg deur die CNO-hoofkommissie verdeel: £2 500 vir Bulawayo, £3 000 vir Salisbury, £1 200 vir Umtali en £800 vir Melsetter.⁴⁷

Die sentrale bestuur van die Helpmeakaarbeweging in die Kaapprovinsie het tydens die kongres belangrike aanbevelings gemaak. Daar is aanbeveel dat alle eiendomme wat deur Helpmeakaar-befondsing aangekoop sou word, nie sonder die goedkeuring van die sentrale bestuur verkoop kon word nie. Indien laasgenoemde bestuur egter nie meer sou bestaan nie, moes die eiendomme aan die Trustees van die Helpmeakaar K.P. oorgedra word. Indien hierdie eiendomme egter verkoop sou word, moes die kerkraad die geld dienooreenkomstig aan die opvoeding van armblanke-Afrikaner-kindere bestee.⁴⁸ Die sentrale bestuur sou dus die administrasie van die befondsing en eiendomme na goeddunke behartig.

Uit die verslag van die CNO-kommissie blyk dit dat die Rhodesiese Afrikaners in die genoemde gebiede verskillend op die befondsing gereageer het. In Bulawayo is byvoorbeeld van geen sodanige fondse gebruik gemaak nie, omdat die fondse oënskynlik eerder aan die Gwelo- en Lusaka-skool bestee moes word. Op Enkeldoorn het die meerderheid Afrikaner-inwoners die behoefte aan 'n CNO-skool en die befondsing daarvan ondersteun. Op onverklaarbare wyse het die predikant te Enkeldoorn hom egter aan die CNO onttrek, sodat Enkeldoorn geen fondse ontvang het nie.

Daarteenoor was daar in die Salisbury-, Umtali- en Melsetter-gebied positiewe reaksies van Afrikaners ten opsigte van die befondsing van CNO-skole. In Salisbury was daar groot geesdrif onder Afrikaners, aangesien 'n befondsingsbedrag van £2 600 beskikbaar gestel is.⁴⁹ Die geld is vir die aankoop van 'n erf en twee geboue vir onderwysdoeleindes beskikbaar gestel. In Umtali is ook twee erwe vir CNO-skole gekoop. Daar is beoog om deur middel van hierdie befondsing ook 'n buiteskool vir Afrikaner-kindere wat in die buitewyke van die dorp gewoon het, op te rig. Volgens di.

---

⁴⁷ HSA, Kaapprovinsie Helpmeakaar Kongres, 26-27 Mei 1920, p. 6.

⁴⁸ HSA, Kaapprovinsie Helpmeakaar Kongres, 26-27 Mei 1920, p. 4.

⁴⁹ HSA, Kaapprovinsie Helpmeakaar Kongres, 26-27 Mei 1920, p. 6.

G.J. Jordaan en C.R. Kotze was die CNO 'n merkwaardige sukses in Melsetter en die Afrikaner-inwoners het met blydskap op die besteding van fondse gereageer. Op die dorp is 'n koshuis gebou op 'n erf wat teen £250 aangekoop is.⁵⁰ Verdere versoeke vir die uitbreiding van 'n groter skoolgebou het egter onbeantwoord gebly.

Alhoewel die befondsing in bogenoemde gebiede as finansiële stimulus vir die uitbreiding van Afrikaner-onderwys kon dien, was dit deels onvoldoende. Moontlik kon daar 'n mate van subtile suinigheid of bevoordeling in sekere gevalle voorgekom het, soos byvoorbeeld die begunstiging van slegs “talentvolle leerlinge van behoeftige ouers”. Volgens di. Jordaan en Kotze sou aanbevelings van minstens twintig toelaes van £10 elk aan die Rhodesiese CNO toegeken word “ter aanvulling van losiesbenodigdhede vir talentvolle leerlinge”.⁵¹

Besprekings rondom die registrasie van CNO-grondeiendomme is voortgesit en daar is aanbeveel dat die Helpmekaar-befondsing amptelik deur die Trustees van die Helpmekaar Vereniging van die Kaapprovinsie ten behoeve van die Christelike Nasionale Onderwys in Rhodesië geadministreer sou word.⁵² Hierdie aanbeveling moes egter eers deur Helpmekaar-verteenwoordigers van die Transvaal en die Vrystaat aanvaar en bekragtig word.

Intussen het die sentrale bestuur, op 'n voorstel van P. Aucamp, 'n bedrag van £2 000 aan CNO-skole in Rhodesië uitbetaal, terwyl daar steeds op die £4 000 van die Kaapse Helpmekaar vir die Rhodesiese boufonds gewag is.⁵³ Dit wil voorkom of die bewilling van Helpmekaarfondse sedert 1922 tot 'n groot mate onbevredigend was. Na aanleiding van ds. W.C. Malan van Umtali se pleidooi vir £300 om te voorkom dat CNO-skole in sy gebied gesluit word, het hy 'n ontoereikende skenking van £290 (waarvan £50 deur die Paarlse tak) van die Kaapse Helpmekaarbeweging ontvang. Gedurende 1922 het

---

⁵⁰ HSA, Kaapprovinsie Helpmekaar Kongres, 26-27 Mei 1920, p. 6.

⁵¹ HSA, Kaapprovinsie Helpmekaar Kongres, 26-27 Mei 1920, p. 6.

⁵² HSA, Kaapprovinsie Helpmekaar Kongres, 26 Mei 1920, p. 8.

⁵³ HSA, Kaapprovinsie Helpmekaar Kongres, 25-26 Mei 1921, p.16 en p. 3.

die sentrale bestuur weens 'n gebrek aan fondse ook nie 'n leningsbedrag van £375 aan Rhodesië toegestaan nie.⁵⁴

Misverstande oor befondsing het toegeneem en daarom is 'n klein CNO-kommissie bestaande uit mev. De Bruyn, eerw. Wiesner en adv. A.P.N. du Toit aangestel om oor (1) die administrasie van finansies, (2) die bestuur van die skole en (3) konsessies van regeringsweë in belang van “Hollandse en Kristelik-onderwys in Goewernmentskole”, in Rhodesië ondersoek in te stel.⁵⁵ In der waarheid was dit 'n kommissie van ondersoek.

Tydens 'n deurslaggewende vergadering in 1923 te Umtali, het die CNO-kommissie die teleurstellende besluit geneem om die CNO-geboue aldaar as gevolg van 'n gebrek aan fondse aan die regering van Suid-Rhodesië te verhuur. Gevolglik is die CNO-skole en -onderwysers deur die regering oorgeneem. Daarmee is die Kaapprovinsie se Helpmekaar-befondsing aan CNO-skole in Rhodesië beëindig.⁵⁶

Nieteenstaande hierdie toedrag van sake het die Kaapprovinsie se Helpmekaarfonds steeds die ideaal van finansiële ondersteuning aan Rhodesiese Afrikaners, en veral die CNO-skole, gekoester. Tydens die Helpmekaar Kongres van 1923 is bekend gemaak dat die totale koste vir die befondsing van CNO-skole in Rhodesië 'n bedrag van ongeveer £12 000, asook £4 000 vir boudoeleindes, beloop het.⁵⁷ Al die skoolgeboue, wonings en losieshuise in Salisbury, Umtali en Melsetter wat aanvanklik deur Helpmekaargeld gekoop is, is verhuur. Op die oog af het dit gelyk of daar 'n ongemaklikheid oor die verhuur of verkoop van die Helpmekaareiendomme was. Ds. W.C. Malan het byvoorbeeld daarop gewys dat, indien die Helpmekaargeboue verkoop sou word, dit 'n verlies vir die Afrikaner in Rhodesië sou wees.⁵⁸ Volgens Malan sou die verdere gevolge daarvan wees dat Afrikaans steeds ‘stiefmoederlik’, sonder enige vergunning of konsessies, behandel sou word.

---

⁵⁴ HSA, Kaapprovinsie Helpmekaar Kongres, 26-27 April 1922, p. 2.

⁵⁵ HSA, Kaapprovinsie Helpmekaar Kongres, 26-27 April 1922, p. 5.

⁵⁶ HSA, Kaapprovinsie Helpmekaar Kongres, 25-26 April 1923, p. 10.

⁵⁷ HSA, Kaapprovinsie Helpmekaar Kongres, 25-26 April 1923, p. 10.

⁵⁸ HSA, Kaapprovinsie Helpmekaar Kongres, 25-26 April 1923, p. 11.

In 1925 het die kerkraad van Melsetter, asook die kerkraad van Umtali, aanbiedinge gemaak om eerder die geboue wat met Helpmekaargeld gekoop is, self aan te koop. Na die Helpmekaarkongres van 1926 is melding gemaak dat die kerkraad van Melsetter 'n bedrag van £30 as skenking na die sentrale bestuur van die Helpmekaarbeweging gestuur het. Die sentrale bestuur het waarskynlik, omdat bogenoemde kerkraad heelwat agterstalige huurgeld gehad het, die bedrag na die kerkraad teruggestuur en hul waardering oor die skenking uitgespreek. Die kongres het met die volgende woorde afgesluit: “Daarmee is die langhangende, en moeilike sake in Rhodesië beëindig, wat 'n verantwoordelikheid van die skouers geneem het”.⁵⁹

In die *Helpmekaar Gedenkboek* van 1918 is onder meer daarvan melding gemaak dat £200 (£100 van die Melsetter-gemeente en £100 van die Enkeldoorn-gemeente) in Rhodesië ten behoeve van die Helpmekaarbeweging ingesamel is.⁶⁰ Twee Helpmekaarwerkers in Rhodesië, ds. J.S. Dreyer en eerw. A.J. Liebenberg, is vir hul diensbaarheid vereer. Vanuit die Vrystaat het die Vrystaatse Helpmekaarbeweging tot 1954 nog befondsing aan Rhodesiese skole en Afrikaans-verwante instansies voorsien.⁶¹ Teen 1954 is 'n ruim bedrag van £1 300 ingesamel en vir armoedeverligting onder Rhodesiese Afrikaners bewillig.

Gedurende die 1920's het die politieke agterdog en waaksaamheid van die Rhodesiese administrasie oor Afrikaner-aktiwiteite voortgeduur. Op sosio-ekonomiese gebied is verarmde Afrikaners grootliks aan hul eie lot oorgelaat, en boonop het die administrateur, sir Chaplin, voortdurend 'n wakende oog oor die werkinge van die Helpmekaarbeweging onder Rhodesiese Afrikaners, gehou.⁶²

---

⁵⁹ HSA, Kaapprovinsie Helpmekaar Kongres, 7-8 April 1926, p. 4.

⁶⁰ J.D. Kestell: *Helpmekaar Gedenkboek. 'n Geskiedenis van die grote reddingsbeweging van die Afrikanervolk met statistieke van die Helpmekaar-beweging*, p. 262.

⁶¹ M.C.E. Van Schoor: *Die Vrystaatse Helpmekaar. Die ontstaan van die Helpmekaar-beweging in Suid-Afrika en sy besondere ontwikkeling in die Oranje-Vrystaat*, p. 58.

⁶² R Hodder-Williams: “Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait”, *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 622.

5.3.2. ONDERTROUERY, VERENGELSING EN NASIONALISME

Gedurende die 1920's en 1930's het daar op sosiale gebied terselfdertyd twee kwessies na vore gekom wat naas die negatiewe uitwerking van armoede, gedreig het om die eenheid van Afrikaners in Rhodesië te verswak. Streng gesproke, sou hierdie verswakking nie bloot aan die Britse owerheidsbeleid toegeskryf kon word nie, maar ook aan die toedoen van sommige Afrikaners self. Volgens nasionalisties-gesinde Afrikaners is ondertrouery en verengelsing as fatale hindernisse beskou, wat op hulle beurt die Afrikaner in Rhodesië kon ondergrawe.

Die ondertrouery van Afrikaners met Engelssprekende Rhodesiërs was nou verweef met die verengelsing van Afrikaner-kindere en huisgesinne. In die dertigerjare het D.M. de Kock die kwessie van ondertrouery onder Afrikaners beskryf as “een groot faktor van verengelsing”. De Kock het die volgende bewering gemaak: “ ... in meeste gevalle is dit die Afrikaner dogter wat met Engelse trou. Die meisies gee al te maklik alle nasionale gevoel kwyt. Was dit nie vir ondertrouery nie sou daar nie 5 % verengelsing gewees het nie”.⁶³ Dit is egter vanselfsprekend dat die Afrikaners wat met Engelse getrou het grootliks verengels het, omrede die oënskynlike oorheersing en meerderwaardigheid van Engels. In sommige gevalle het aangetroude Afrikaners geheel en al van hul Afrikaner-families en -kultuurwaardes vervreemd geraak. Ds. H.C. de Wet het byvoorbeeld vertel van “’n volbloed Afrikaner (Kruger) wat met ’n Engelsman getroud is, nie haar ouers wou ken nie, en voorgegee het asof sy in Engeland gebore is (sic)”. In ’n ander geval het ’n Afrikaner-vrou heeltemal van die Afrikaanse kerk weggebreek. De Wet het vertel: “ ... sy kom eendag na ‘haar ou Kerk’ en kom groet. Daarna besoek ek haar tuis. Sy sê sy is so jammer dat sy my nie kan ontvang nie. Sy het (Engelse) mense”.⁶⁴

In sy geheel beskou, was dit egter nie uitsluitlik by ingetroude families waar verengelsing plaasgevind het nie, maar het dit weliswaar ook willekeurig in sommige Afrikaner-huisgesinne plaasgevind. Dit is opvallend dat vanweë die blootstelling aan meer Engels-georiënteerde stedelike gebiede, die kans op verengelsing hier des te groter

---

⁶³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners na 1930, De Kock, Afrikaners in Suid-Rhodesië, p. 30.

⁶⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners na 1930, Ds. H.C. de Wet, p. 4.

was as op die platteland. Volgens ene ds. Schoeman was die passiwiteit van sommige Afrikaners in stedelike werkplekke en in die onderwys, 'n belangrike oorsaak vir verengelsing. Sowel Afrikaner-ouers as kinders was dikwels om hul eie beswil genoop om Engelsmagtig te wees. Schoeman het die volgende opmerking hieroor gemaak: “Die mense was in hulle harte Afrikaans. Hulle dink nie dis deftiger om Engels te praat nie, maar hulle is bang vir die owerheid. Die taal is meer bewaar op die platteland waar mense selfstandig is. Die Afrikaners in die stad is meer afhanklik. Hy dink altyd aan wat die (Engelse) baas sê”.⁶⁵

Wat die onderwys betref, het talle Afrikaner-huisgesinne dit as voordelig beskou om hul kinders van jongs af in Engels te laat onderrig. Ene ds. Botha, verbonde aan die NG Kerk in Rhodesië, het openhartig verklaar: “Baie van die ouer Rhodesiërs [is] dood te vrede om met hul kinders Engels in die huis te praat, sodat hulle kinders Engels kan ken as hulle in die skool kom. Anders is dit 'n gehuil en gejammer die eerste 14 dae omdat hulle die onderwysers nie kan verstaan nie”.⁶⁶ Hierdie neiging tot kunsmatige verengelsing het selfs na die kerk toe oorgespoel. In kerkverband was daar toenemend versoeke om Afrikaner-kinders in Engels te katkiseer en as lidmate aan te neem. Tog het Botha dit duidelik gestel: “ ... daar [is] nie 'n groot persentasie van Afrikaners wat heeltemal verlore is vir die volk nie”.⁶⁷

In Februarie 1936 is 'n inisiatief vir die bevordering van betrekkinge tussen Afrikaners en Engelse in die Umtali-distrik van stapel gestuur. In wese sou hierdie skema, wat deur die motivering van J.P. de Kock begin is, as langtermynstrategie teen voortdurende verengelsing dien. Hierdie skema sou op grond van 'n taalkompetisie in verskeie skole regoor Rhodesië geskied. Die indirekte doel van die kompetisie was om die bewustheid of taalvaardighede van veral Afrikaans onder beide Afrikaanse en Engelssprekende skoliere te bevorder. Hierdie skema is deur die Rhodesiese onderwysdepartement goedgekeur. Jaarliks sou tien pryse ter waarde van ongeveer twee

---

⁶⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners na 1930, Ds. Schoeman, Afrikaners in Suid-Rhodesië, p. 4.

⁶⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners na 1930, Ds. Botha, Ekonomiese posisie, p. 8.

⁶⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Afrikaners na 1930, Ds Botha, p. 7.

ghienies elk aan die top-Afrikaanse taalpresteerders in sewe skole toegeken word.⁶⁸ In elk van hierdie skole sou 'n kontantprys toegeken word aan 'n Engelssprekende skolier wat die meeste vordering in Afrikaans gemaak het, asook aan 'n Afrikaanse skolier wat die beste in Engels presteer het. Twee pryse sou aan elk van die volgende skole, naamlik die Umtali Hoërskool (Junior-afdeling), die Umtali Openbare Skool, die Chipinga-skool, die Melsetter-skool, die Johannesburg-skool, die Rusape-skool en die Makoni-Noord-skool bewillig word.⁶⁹ Die sogenaamde “J.P. de Kock Trust Fund” het na 1936 met groot sukses prystoekennings aan talle Rhodesiese skoliere in die bogenoemde skole gemaak, en tot in 1942 ook boekpryse beskikbaar gestel.

Met die opkoms van Afrikaner-nasionalisme in Suid-Afrika in die laat 1930's het die kwessie van ondertrouery en verengelsing veral in kerkgeledere en Afrikaner-organisasies in Rhodesië tot groot ontevredenheid gelei. In die Unie van Suid-Afrika het die simboliese Ossewatrekherdenking van 1938 daartoe bygedra om 'n nasionalistiese bewussyn onder Afrikaners aan te wakker. Ook in Rhodesië is verskeie prominente Afrikaner-kultuurorganisasies, asook -kerk- en -jeugverenigings gestig. Hierdie organisatoriese liggame sou langsamerhand as bolwerk teen die verengelsing van Afrikaners aldaar dien.⁷⁰

Die Eeufeesherdenking het 'n inspirerende uitwerking op Afrikaners in Rhodesië gehad. Tydens die 1938-eeufeesjaar het talle kultuurverwante kompetisies en byeenkomste plaasgevind. Die herdenking van die Voortrekkers is in 'n gees van groot opgewondenheid verkondig. Die nasionalistiese gevoelens wat daaroor in Rhodesië geheers het, word weerspieël in die Notuleboeke van die Afrikaanse Kultuurunie van Rhodesië (AKUR). In 'n notule van die algemene vergadering van 4 Maart 1938 word melding gemaak van die belangrikheid van die Eeufees: “Daar is nuwe lewe gebore uit

---

⁶⁸ NAZ, S 824/266: Competition to promote understanding between British and Afrikaans speaking children. Feb 1936 – Nov 1942, F.C. 2203/29/-, 05.11.1936.

⁶⁹ NAZ, S 824/266: Competition to promote understanding between British and Afrikaans speaking children. Feb 1936 – Nov 1942, ISU /517/36, 04.08.1936.

⁷⁰ In hoofstuk agt word die vernaamste Afrikaner-kultuurorganisasies en hul onderskeie bydraes tot die versterking van die Afrikaner-minderheidsgroep onder die loep geneem.

die Voortrekker Eeufeesjaar. Ons volk is nog bereid om hul tradisies na te lewe en [te] strewe”.⁷¹

In ’n debatsbespreking tydens die vergadering het enkele Afrikaners hul menings op inspirerende wyse gelug. Ene Vermaak het byvoorbeeld metafories verklaar: “... die Afrikaners is soos ’n karoobossie stompie. Die lewe bly altyd daar. Ons moet net aanhou volhard en stry”. Ene Groenewald het bygevoeg dat “ons hier [vergelyk kan word] as tak van die Afrikaner boom in die Suide wat nou bloei en groei”. Die voorsitter, ds. A. Botha, het ook bemoedigend verklaar dat die “Afrikanernasie ontwaak”.⁷²

Daar is ook vir ’n verenigde front teen die administratiewe onderdrukking van Afrikaans, en die introuery en verengelsing van Afrikaners gepleit. Tydens ’n algemene vergadering van 29 Junie 1938 het Botha ’n beroep op die herlewing van die Afrikaners in Rhodesië gedoen: “Ons kan nie vandag meer wegtrek nie, maar ons kan wegwerp alles wat vreemd is en voortplant wat ons volkseie is. Mag die Heer ons help om daardie taal, godsdiens en tradisie wat vir ons oorgelewer (is) deur die Voortrekkers voort te plant”.⁷³

5.4. POLITIEKE ONDERWERPING EN VERSET GEDURENDE DIE TWEEDE WÊRELDOORLOG (1939 – 1945)

Na Groot-Brittanje en Frankryk se oorlogsverklaring op 3 September 1939 is Rhodesië as kolonie van die Britse Ryk in ’n volskaalse wêreldoorlog teen die sogenaamde Spilmoondhede (Nazi-Duitsland, Fascistiese Italië en Japan) betrek. Gaandeweg sou die Rhodesiese militêre magte as hulptroepe veral aan die Westelike woestynfront, die Midde-Ooste, asook teen die imperialistiese Japannese bedreiging vanuit die Ooste, tot die stryd toetree. Onder hierdie hulptroepe was enkele Afrikaners teenwoordig. Koos de Wet, ’n Afrikaner-inwoner van Salisbury, het byvoorbeeld in 1942 by die Rhodesiese leër aangesluit. In 1943 is hy na die bekende Rhodesiese Eskadrielje 237 van die Lugmag oorgeplaas. De Wet het vertel dat hy as vlug-luitenant dikwels saam met Ian Smith, die

---

⁷¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, *Notule van Die Afrikaanse Taal en Kultuur Vereniging van Daisyfield*, Notule van Algemene Vergadering, 4 Maart 1938.

⁷² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, *Notule van Die Afrikaanse Taal en Kultuur Vereniging van Daisyfield*, Notule van Algemene Vergadering, 4 Maart 1938, p. 20.

⁷³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, *Notule van Die Afrikaanse Taal en Kultuur Vereniging van Daisyfield*, Notule van Algemene Vergadering, 29 Junie 1938.

latere Rhodesiese Eerste Minister, oor vyandelike gebiede in die Midde-Ooste gevlieg het.⁷⁴

Die historikus J.F. MacDonald, 'n kenner van die Rhodesiese oorlogsgeskiedenis, het die bydrae van Afrikaner-troepe en -dienspligtiges as prysenswaardig geag. In militêre kringe het die heldhaftigheid van Afrikaner-soldate sigbaar geword, soos later deur MacDonald beskryf is: "The Afrikaner serving with the Forces was building up a magnificent reputation for himself. Anyone who had seen him in the field could have no hesitation in avouching that a tougher fighter, a bolder leader, a more loyal and gallant comrade existed nowhere in the fighting forces of the British Commonwealth".⁷⁵

Op landbou- en boerderygebied het Rhodesië ook as 'n belangrike bron van voedselvoorsiening aan die Britse Ryk gedien. Plewman de Kock het vertel dat hy en ouer Afrikaner-jagters deur die Rhodesiese regering aangestel is om in Sebungwe te gaan jag. Vanweë die lang raklewe van voedselprodukte soos onder meer biltong, het Afrikaners 'n verneme rol in die verwerking en voorsiening daarvan gespeel. Die biltong was veral bestem vir die Britse Koninklike Lugmag (Royal Air Force) as bruikbare "emergency rations", veral tydens die donker dae van die Slag van Brittanje in Mei 1940.⁷⁶ Desnieteenstaande die feit dat Afrikaanssprekende Rhodesiërs 'n rol in die voorsiening van voedselprodukte gespeel het, het hulle wel gedurende die eerste helfte van die oorlog onder allerlei beperkings, verhoogde belasting en petrolrantsoenering gebuk gegaan.

Namate die Tweede Wêreldoorlog na die Japannese verrassingsaanval op 7 Desember 1941 te Pearl Harbour (die Amerikaanse vlootbasis in die Stille Oseaan) na die Ooste geëskaleer het, is die Britse koloniale belange in die Verre-Ooste onmiddellik in gevaar gestel. Veral na die verpletterende Britse nederlaag in Maleisië en die oorgawe van die Britse militêre basis te Singapoer in 1942, is Rhodesië op 'n gereedheidsgrondslag geplaas. Die seevaartbedreiging deur Duitse en Japannese duikbote in die Indiese Oseaan het ook in 1942 'n werklikheid geword. Die naderende bedreiging van die Spilmoondhede

---

⁷⁴ *Die Rhodesiër*, 12.1.1968, p. 6 (Koos de Wet: Met bande van bloed aan Rhodesië verbind).

⁷⁵ J.G. MacDonald: *The War History of Southern Rhodesia 1939-1945*, p. 325.

⁷⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.118: Jag en jagbedrywighede van die Afrikaners, Biltongjagters, Sebungwe (1939-1945), E. Plewman de Kock.

het algaande tot strenger oorlogsmaatreëls en wetstoepassing in Rhodesië aanleiding gegee.

Teen hierdie agtergrond, en die toenemende Afrikaner-nasionalisme na 1938, was daar 'n segment onder die Rhodesiese Afrikaners wat van meet af verseg het om die Britse oorlogspoging buite die grense van Rhodesië te ondersteun. Soortgelyk aan die huiwering om diensplig tydens die Eerste Wêreldoorlog te verrig, sou die implementering van strenger burokratiese wetgewing 'n veel groter impak op hierdie segment van die Afrikaners hê. Te midde van 'n beperkte mannekragssituasie in Rhodesië is 'n konstante pleidooi gelewer dat alle beskikbare mans, insluitend Afrikaners, vir diensplig opgeroep moes word. Enige poging om hierdie eise teen te staan, is as weerstand teen en ondermyning van die Britse Ryk en Rhodesië beskou.

R.C. Tredgold, die Minister van Verdediging, het in 1942 standpunt ingeneem teen die “ ... considerable resistance, active, passive, political and religious, to conscription in the Colony”.⁷⁷ Tredgold was verder onder die volgende algemene indruk: “ ... politically, the majority of the resistance comes from the Afrikaner section, but it is not representative of that section seeing that many Afrikaners are loyally fulfilling their duties to the State”.⁷⁸ Laasgenoemde beskouing oor die regstelling dat die meerderheid van Afrikaners wel lojaal was, was egter van korte duur.

Die stelselmatige politieke onderwerping van Afrikaners was grotendeels te wyte aan die ondersteuning of simpatiekgesindheid aan Nazi-Duitsland deur slegs enkele Rhodesiese Afrikaners. Polities gesproke, het baie Engelssprekende Rhodesiërs die Afrikaners se ingesteldheid grootliks ongegrond en eensydig as anti-Brits benader. Hierdie vermoede is versterk deurdat Nazi-verwante simbole (waaronder die hakekruis) en grafika op openbare mure en skoolswartborde in sommige skole verskyn het.⁷⁹ Geen klinkende bewyse vir die aanmoediging of buitelandse ondersteuning van pro-Duitsgesinde Rhodesiese Afrikaners deur organisasies soos die Ossewabrandwag of die Afrikaner Broederbond kon egter gevind word nie. Maar ten spyte daarvan het

---

⁷⁷ J.G. MacDonald: *The War History of Southern Rhodesia, 1939-1945*, p. 325.

⁷⁸ J.G. MacDonald: *The War History of Southern Rhodesia, 1939-1945*, p. 325.

⁷⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (*The Bulawayo Chronicle*, 23 Maart 1945, 'Former Principle of Enkeldoorn Gives Evidence').

ongegronde bewerings oor sameswerings in die geheim met bogenoemde organisasies dikwels aanleiding gegee tot die veralgemening van alle Rhodesiese Afrikaners as synde pro-Duitsgesind.

Die owerhede het twee wette uitgevaardig teen individue wat weerstand teen deelname aan die oorlog gebied het. Dit was die Wet op Verpligte Militêre Diens ("*National Services (Armed Forces) Act*") van 1940 en die Wet op die Ontneming van Burgerregte ("*Civil Disabilities Act*") van 1942. In regsterme kon enige persoon wat hierdie wette oortree het, swaar gestraf word. Tesame met die instelling van verpligte militêre diens deur die Wet op Verpligte Militêre Diens, moes elke voornemende soldaat die Eed van Getrouheid aan die Britse Ryk aflê. Dit blyk dat Afrikaner-burgers, veral jong mans, gewillig was om Rhodesië binnelands te verdedig, maar nie bereid was om buitelands (en dus op bovermelde oorlogsfronte) te veg nie. Hierdie aandrang, tesame met die weiering van talle Afrikaners om die Eed van Getrouheid af te lê, het duidelik geblyk by die Koning George VI militêre barakke in Salisbury toe die meerderheid Afrikaners diensplig geweier het.⁸⁰ Die militêre owerhede het onmiddellik opgetree en die Afrikaners na die Park River Training Camp te Umtali gestuur. Die regsadviseur van die Verdedigingsmagte het die volgende boodskap aan die "Acting Commandant" geskryf: "... the refusal to obey orders by Coetzee, Bester, Cronje and others... can (be) employed in fatigue work, scuffling grass and cleaning toilets" en dat hulle tot hul barakke beperk sou wees.⁸¹ Hoewel bogenoemde persone swaar gestraf is, het hierdie Afrikaners egter alle moontlike beskuldigings van dienspligminagting en 'n radikale omverwerping van die owerhede ontken.

Die ongenaakbare implementering van die Wet op die Ontneming van Burgerregte van April 1942 was 'n verdere poging van die Britse owerhede om potensiële Afrikaner-onversetlikes te onderwerp. Grondwetlik kon alle Rhodesiërs daardeur van verraderlike praktyke en oneer in die militêre magte beskuldig word. Die gevolge vir 'n

---

⁸⁰ M.R. Rupiya: "The fate of '41 OB's', Afrikaner conscientious objectors in Southern Rhodesia during and after the Second World War", Conference on the Historical Dimensions of Democracy and Human Rights in Zimbabwe, (1996), p. 13.

⁸¹ M.R. Rupiya: "The fate of '41 OB's', Afrikaner conscientious objectors in Southern Rhodesia during and after the Second World War", Conference on the Historical Dimensions of Democracy and Human Rights in Zimbabwe, (1996), p. 14.

beskuldigde het beteken dat hy in die reël van sy staatkundige voorregte (veral stemreg) ontnem kon word. Daardeur kon die betrokke persoon se werksmoontlikhede en gesinswelsyn erg belemmer word. Die wet het bepaalings neergelê dat die onmiddellike effek van die bevel (“order”) op die beskuldigde die volgende sou wees, naamlik om (a) as geregistreerde kieser gediskwalifiseer te word om aan enige verkiesing onder die Verkiesingswet deel te neem, (b) gediskwalifiseer te word om enige amp of betrekking onder die regering van die kolonie te bekom, (c) nie daarop geregtig te wees om regeeringsondersteuning deur middel van ’n lening of die verkryging van grond op spesifieke voorwaardes te ontvang nie, en (d) mans wat ten tyde van hul oproep om militêre diensplig sou weier om die eed van getrouheid af te lê, of sou weier om buite die grense van die kolonie diens te doen, moontlik te verplig om op konstruksieterreine van die “Labour Corps” te werk.⁸² Die onredelike behandeling en streng bepaalings van die “Labour Corps” sou getuig van die hardvotige optrede teen oorlogwetsoortreders. Werkers in hierdie eenheid sou onder meer nie toegelaat word om sport teen ander eenhede te beoefen nie, geen oorlogsmedaljes of erkenning ontvang nie, terwyl selfs hul persoonlike briewe gesensor sou word.

In 1943 is dié wet met bykomende bepaalings gewysig. Aangeklaagdes sou vervolgens met verswarende omstandighede te kampe kry. Hulle sou (a) gediskwalifiseer word om enige lisensie onder die Licence and Stamp Act te hou en (b) geen vuurwapens of ammunisie in besit kon hê nie. Daarbenewens het die wet ongenaakbaar bepaal dat die bevel ook dieselfde effek op hul vroue sou hê. Die uiteindelijke straf vir oortreders sou ’n vonnisoplegging van ’n tydperk van twaalf maande tronkstraf, sonder die opsie van ’n boete, behels.⁸³

---

⁸² M.R. Rupiya: “The fate of ‘41 OB’s’, Afrikaner conscientious objectors in Southern Rhodesia during and after the Second World War”, Conference on the Historical Dimensions of Democracy and Human Rights in Zimbabwe, (1996), pp. 18-19.

⁸³ M.R. Rupiya: “The fate of ‘41 OB’s’, Afrikaner conscientious objectors in Southern Rhodesia during and after the Second World War”, Conference on the Historical Dimensions of Democracy and Human Rights in Zimbabwe, (1996), p. 19.

5.4.1. AFRIKANER-GEWETENSBEWARE

Onder sommige Rhodesiese Afrikaners het 'n gewetensbeswaar teen hierdie Britse owerheidsbepalings en wette voorgekom. Die eerste groep Afrikaners wat van oortreding van die Wet op die Ontneming van Burgerregte aangekla is, was 41 persone, oënskynlik lede van die Ossewabrandwag wat alombekend was as die “Suikerbossies”. Teen Maart 1945 het bogenoemde getal tot 87 Afrikaners toegeneem, waarvan slegs aan een persoon, Hendrik Snyder, versagende omstandighede opgelê is.⁸⁴ Die leier van hierdie Afrikaner-gewetensbeswaardes was skutter M. Coetzee, wat op onverskrokke wyse daartoe bygedra het om die pleidooi van die gewetensbeswaardes te konsolideer. In November 1941 het die gewetensbesware van dié Afrikaners ook godsdienstige en kulturele kwessies ingesluit.

Die herdenking van Dingaansdag (later bekend as Gelofte-dag) deur Afrikaners op 16 Desember is as simboliese en kulturele oorwinningsdag gevier. Daarteenoor het die Rhodesiese regering en administrasie deurgaans hierdie dag as 'n “dangerous day (which) now included Nazi and Anti-Semitism” beskou. Coetzee het sterk beswaar by die Umtali-kampkommandant aangeteken: “ ... on behalf of all Afrikaans speaking fellows in this camp to beg and apply for leave on the 16 December 1941. This day being Dingaans' Day which is known and celebrated by the Afrikaner nation as a day of Thanks”.⁸⁵ Na deeglike oorlegpleging deur kolonel K.R. Day, is die voorstel op grond van die politieke regulasie, dat die viering van Dingaansdag nie in die Unie van Suid-Afrika onder troepe toegelaat is nie, afgekeur. Coetzee en sy mede-Afrikaner-ondersteuners is erg daardeur ontstel en het geweier om op die dag aan militêre oefeninge deel te neem. Gevolglik is hierdie groep in hegtenis geneem en in die “Labour Corps” geplaas.

Vernedering en hardearbeid het die straf van hierdie Afrikaners gekenmerk. J.H. Cloete, wat as 'n absolutistiese gewetensbeswaarde gebrandmerk is, is byvoorbeeld op

---

⁸⁴ M.R. Rupiya: “The fate of ‘41 OB’s’, Afrikaner conscientious objectors in Southern Rhodesia during and after the Second World War”, Conference on the Historical Dimensions of Democracy and Human Rights in Zimbabwe, (1996), p. 12.

⁸⁵ M.R. Rupiya: “The fate of ‘41 OB’s’, Afrikaner conscientious objectors in Southern Rhodesia during and after the Second World War”, Conference on the Historical Dimensions of Democracy and Human Rights in Zimbabwe, (1996), p. 16.

skaamtelose wyse verneder. As gevolg van sy verzet teen die dra van die “Labour Corps”-kleredrag, is Cloete beveel om nakend en onder die gespot van laggende teenwoordiges te paradeer.⁸⁶ Benewens hierdie vernedering, het Cloete en ongeveer 50 tot 60 ander Afrikaners na ondervraging deur kol. T.E. Robins “health threatening tasks” op hande gehad, omdat hulle geweier het om die Eed van Getrouheid af te lê. In September 1943 is 40 Afrikaners per trein na Hunters’ Road naby Kwe-Kwe vervoer om swaar konstruksiewerk op ’n 11 myl lange pad (ongeveer 17 kilometer) vir die Rhodesian Air Training Group te doen. Opdragte aangaande padbouwerk, die oprigting van ’n Poolse vlugtelingkamp by Rusape en Marandellas, die uitbreiding van ’n landingstrook naby Salisbury, en teenmalaria-kontrolewerk is aan hierdie Afrikaners toegewys.⁸⁷ Arbeid is in ongunstige gebiede en dikwels onder haglike omstandighede uitgevoer. Lang werksure en hitte-uitputting was hul lot.

Die Afrikaners het hulself in reaksie op hierdie mishandeling verzet. Volgens die *Volksblad* van Augustus 1944 het ’n toesighouer opgemerk dat hulle gedurig bougereedskap gebreek of opsetlik verlore laat raak het. As kampmaatreël is sommige van hierdie groepe opgebreek.⁸⁸ Op 23 Junie 1944 het 43 mans onder aansporing van M. Coetzee geweier om diensplig te aanvaar. Hulle is dadelik gearresteer en op 19 en 20 Julie 1944 deur ’n Krygsraad verhoor. Hoewel die Suid-Afrikaanse regering van genl. Smuts grootliks onsimpatiek teenoor die Rhodesiese Afrikaner-verhoorafwagendes gestaan het, het dr. E. Dönges as parlamentslid van die Herenigde Nasionale Party hulle saak verdedig. Laasgenoemde het die argument aangevoer dat dié aangeklaagdes Suid-Afrikaanse nasionaliste was en daarom spreekwoordelik nie onder die grondwet van Rhodesië gestaan het nie.⁸⁹ Die Rhodesiese staatsaanklaers het hierdie verdedigingsargument summier verwerp en soos volg daarop geantwoord: “... a Union citizen is simply a particular species of British subjects with the same obligations towards

---

⁸⁶ M.R. Rupiya: “The fate of ‘41 OB’s’, Afrikaner conscientious objectors in Southern Rhodesia during and after the Second World War”, Conference on the Historical Dimensions of Democracy and Human Rights in Zimbabwe, (1996), p. 18.

⁸⁷ M.R. Rupiya: “The fate of ‘41 OB’s’, Afrikaner conscientious objectors in Southern Rhodesia during and after the Second World War”, Conference on the Historical Dimensions of Democracy and Human Rights in Zimbabwe, (1996), pp. 22-23.

⁸⁸ *Die Volksblad*, 4.8.1944.

⁸⁹ *The Rhodesia Herald*, 13.8.1944.

England”. Die teenargument van die verdediging, dat Afrikaners slegs gewillig was om binnelands diensplig te doen, het dus gefaal. Uiteindelik is die sogenaamde “41 Ossewabrandwag-lede” skuldig bevind, alhoewel 87 aanvanklik aangekla is.

Die gevolge van die verhoor was dat die wetsbepalings van die Wet op die Ontneming van Burgerregte ook ’n direkte uitwerking op die beskuldigdes se gesinne gehad het. Die beskuldigdes is twaalf maande tronkstraf gevonniss. Enkele Afrikaner-vroue het hul ontevredenheid in briefwisseling met die Britse administrasie verwoord. Mev. S.I. Devine het onder meer by Eerste Minister, Godfrey Huggins, gekla: “ ... our family of eight is experiencing hardship. Two children are at Fort Victoria Hostel under grant. Husband cannot take up any position without Civil Rights. News (of the husband’s Civil Disabilities Order which also affected her), has spread throughout the Police and Magistrates and all employers leading to the refusal to give him employment”.⁹⁰ Partydigheid het egter veroorsaak dat Huggins nie bereid was om tot ’n verandering van die wet in te stem nie, en gevolglik is haar klagte van die hand gewys.⁹¹

Mev. K.D.M. Smith het selfs ’n brief aan die Britse prinses, Margaret Rose, in Buckingham-paleis namens haar broer geskryf wat “in far worse conditions than a convict” geleef het omdat hy sy Rhodesiese burgerregte verloor het.⁹² Die Britse prinses het die brief bloot na die Goewerneur van Rhodesië verwys en geen verdere optrede het gevolg nie. Ene Philip Schupers het aan die Rhodesiese Minister van Binnelandse Sake, T.H.W. Beadle, geskryf oor sy onvermoë om werk te vind “after losing two occupations in a matter of days”. Schupers se klagte is eenvoudig van die hand gewys.⁹³ Hierdie onsimpatieke houding en behandeling van Afrikaner-gewetensbeswaardes was tekenend van die minagting en politieke onderwerping van minderheidsgroepe deur die Britse

---

⁹⁰ M.R. Rupiya: “The fate of ‘41 OB’s’, Afrikaner conscientious objectors in Southern Rhodesia during and after the Second World War”, Conference on the Historical Dimensions of Democracy and Human Rights in Zimbabwe, (1996), p. 29.

⁹¹ M.R. Rupiya: “The fate of ‘41 OB’s’, Afrikaner conscientious objectors in Southern Rhodesia during and after the Second World War”, Conference on the Historical Dimensions of Democracy and Human Rights in Zimbabwe, (1996), p. 29.

⁹² M.R. Rupiya: “The fate of ‘41 OB’s’, Afrikaner conscientious objectors in Southern Rhodesia during and after the Second World War”, Conference on the Historical Dimensions of Democracy and Human Rights in Zimbabwe, (1996), p. 29.

⁹³ M.R. Rupiya: “The fate of ‘41 OB’s’, Afrikaner conscientious objectors in Southern Rhodesia during and after the Second World War”, Conference on the Historical Dimensions of Democracy and Human Rights in Zimbabwe, (1996), p. 29.

owerhede in Rhodesië. Sommige Afrikaner-gewetensbeswaardes sou selfs na die oorlog steeds onder die gevolge van hierdie onderwerping gebuk gaan.

5.4.2. DIE ENKELDOORN-INSIDENT

Die toenemende rassespanning tussen die Afrikaanse en Engelsprekende bevolkingsgroepe sou mettertyd na die openbare sektor oorspoel. Gedurende Desember 1944 het 'n noodlottige voorval by die Enkeldoorn-skool plaasgevind toe 'n Afrikaanse seun 'n Engelse seun vermoor het. Hierdie skokkende insident het vanselfsprekend die aandag van die Rhodesiese burgery en media getrek. Die kwessie van rassehaat is vir 'n geruime tyd na die insident met groot erns benader.

Die oorsake van die Enkeldoorn-insident was diep gewortel. Reeds in 1936 het ongelukkigheid onder Afrikaners oor die instelling van 'n departementele taalbeleid vir skole in die Gwelo-distrik voorgekom.⁹⁴ Op die lange duur, aangevuur deur die onderwerping van sommige Afrikaners tydens die oorlog, het dit gelyk of die kloof tussen die blank-blank-verhoudinge te Enkeldoorn vergroot het. G.H. Hough, die sekretaris-penningmeester van die NG Kerk te Salisbury, het die omstandighede by Enkeldoorn ondersoek en beweer dat die afgesonderdheid van die Afrikaner-gemeenskap daar deels vir die insident verantwoordelik was. In teenstelling met die grootliks harmonieuse naasbestaan van Engelse en Afrikaners in Salisbury en Bulawayo, het Hough die volgende bewering gemaak: "Afrikaners in the Enkeldoorn area had never made enough contact with the British and had always associated and thought together as a community".⁹⁵ Dit is opmerklik dat Afrikaner-kohesie en -isolasië op plattelandse gebiede veel sterker as in die stede was, en dus waarskynlik ook meer vatbaar vir nasionalistiese invloede kon wees.

Die bydraende faktore of oorsake van die 'rasse-probleem' by die Enkeldoorn-skool was baie kompleks en uiteenlopend van aard. In 'n amptelike verklaring wat deur D.K.V. Hall aan die Public Service Board uitgereik is, is die onderliggende probleme van

---

⁹⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels, 'Gwelo D.R. Minister at Enkeldoorn Inquiry', Koerant-en bladsynommer onbekend.

⁹⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels, 'Never made enough contact with British', 23 Maart 1945. (Onbekende koerant).

die skool en die Enkeldoorn-distrik bespreek. Die verklaring het bevestig dat tussen 85 en 90 persent van die skoliere van die Enkeldoorn-skool Afrikaanssprekend was en dat die meeste van hierdie skoliere so selde met die Engelse tradisies en kultuur in aanraking gekom het dat hulle nie daarmee vertrouwd kon raak nie.⁹⁶ Die Afrikaner-inwoners op Enkeldoorn het beperkte kontak met ander landsburgers gehad. Die verdere afleiding moet ook in ag geneem word, naamlik dat die Afrikaner-inwoners in die distrik 'n agterstand gehad het omdat die meeste van hulle arm en minder ontwikkel was. Daarby het sewe families, met inbegrip van hul kinders, noue bande gehad met die 41 mans wat deur die krygshof gevonnissen is.⁹⁷

Hall het 'n analise van die oorsake van die bitterheid onder die Enkeldoorn-Afrikaners gedoen; dit was ook beskrywend van die algemene gevoel van die Afrikaners regoor Rhodesië. Die volgende is enkele van die oorsake:

- (a) Die tradisies en beskouings van die Afrikaners wat spesifiek na die Anglo-Boereoorlog van geslag tot geslag oorgedra is;
- (b) Die gevolglieke verdenking, vrees en haat wat daardeur veroorsaak is;
- (c) Duits-Afrikaanse propaganda en die politieke omstandighede in die Unie van Suid-Afrika gedurende die oorlogsjare;
- (d) Die oorlog oor die algemeen, insluitend die krygsverhoor van die 41 Afrikaners; en
- (e) Die skeiding tussen die Enkeldoorn-dorp en die Enkeldoorn-distrik.

Daar was ook verdere dieperliggende oorsake wat op sosiaal-sielkundige gronde of bewerings aangevoer kon word:

- (a) Die terughoudendheid van Afrikaners teenoor die openheid van Engelse;

---

⁹⁶ NAZ, S 824/538/1: Statement made by D.K.V. Hall to the Public Services Board at their enquiry into alleged lack of supervision in Huggins House, Enkeldoorn, and into racial feeling and its treatment in Enkeldoorn School, p. 1.

⁹⁷ NAZ, S 824/538/1: Statement made by D.K.V. Hall to the Public Services Board at their enquiry into alleged lack of supervision in Huggins House, Enkeldoorn, and into racial feeling and its treatment in Enkeldoorn School, p. 3.

- (b) Die vyandigheid van sommige Engelse jeens Afrikaners;
- (c) Die armoede van die Afrikaners;
- (d) Die Afrikaners se minderwaardigheidsgevoel en, in die oë van die Engelssprekendes, ook die bekrompenheid, kleinburgerlikheid en gebrek aan agtergrond van hierdie groep.⁹⁸

In 'n ondersoek rakende die spesiale probleme van die Afrikaner-skoliere het mev. Hofmeyr en Stander ook op die verreikende gevolge van veral die sielkundige uitwerking van die Rhodesiese taalbeleid op Afrikaanse skoliere gewys. Enersyds was dit opmerklik dat die Afrikaner-kind 'n minderwaardigheidsgevoel teenoor sy eie huistaal en kultuur kon ontwikkel, of andersyds die gevoel van weerstand teen 'n taal, wat deels volksvreemd en kunsmatig op hom of haar afgedwing word, kon versterk.⁹⁹

Hul hoofkritiek oor die Afrikaanse taalprobleem in Rhodesiese skole het soos volg daar uitgesien: (a) die gebruik van Afrikaans as medium is nie toegelaat nie, buiten onder sekere beperkte omstandighede; (b) die kwalifikasies van baie onderwysers wat die vak aanbied was onvoldoende; (c) daar was geen departementele sillabus nie, en (d) die tyd toegestaan vir die onderrig van die vak in die laerskole was onvoldoende.¹⁰⁰ In Oktober 1943 is hierdie griewe in 'n verslag aan die onderwysdepartement te Salisbury gestuur. Die owerhede se reaksie was weereens 'n refleksie van die houding en afkeur van Afrikaner-onderwys. Die hoofonderwysbeampte, A.G. Cowling, het verklaar dat hy die verslag uiters ontstellend gevind het, maar het steeds die daad by die woord gevoeg: "I would simply say that it contains much that is educationally arguable, administratively impracticable and politically quite unacceptable. I shall be strongly opposed to the issue of the general recommendations to schools".¹⁰¹ Die aanbevelings deur Hofmeyr en

---

⁹⁸ NAZ, S 824/538/1: Statement made by D.K.V. Hall to the Public Services Board at their enquiry into alleged lack of supervision in Huggins House, Enkeldoorn, and into racial feeling and its treatment in Enkeldoorn School, p. 3.

⁹⁹ NAZ, S 824/538/2: Subsequent Commission of Enquiry into happenings at Enkeldoorn School, March 1945 – April 1945. (The teaching of Afrikaans in the modern schools and tops of Southern Rhodesia, p. 8).

¹⁰⁰ NAZ, S 824/538/2: Subsequent Commission of Enquiry into happenings at Enkeldoorn School, March 1945 – April 1945. (Education Department, Salisbury, 27.10.1943).

¹⁰¹ NAZ, S 824/538/2: Subsequent Commission of Enquiry into happenings at Enkeldoorn School, March 1945 – April 1945. (Education Department, Salisbury, 27.10.1943).

Stander is dus eenvoudig van die hand gewys en die ontevredenheid oor die stand van Afrikaner-onderwys in Rhodesië het voortgeduur.

Sporadiese voorvalle van afknouery in die Enkeldoorn- en Gwelo-gebied tussen Afrikaner- en Engelse skoliere, asook die uittartende verskyning van swastikas en pro-Nazi-slagspreuke op mure en klaskamerskryfborde, was volgens die Britse owerhede nasionalisties geïnspireerd.¹⁰² Die standpunt is gehuldig dat afknouery op die skoolterreine van Enkeldoorn nie slegs teen Engelssprekende skoliere gemik was nie, maar wel ook teen Afrikaanse skoliere wat bevriend was met of simpatiekgesind was teenoor die Engelse.

Kort na die insident is ’n kommissie van ondersoek aangestel deur Rhodesiese instansies, onder meer die “Sons of England Society”, om die voorkoms van rassspanning te ondersoek. Die oogmerk van die kommissie was om uitsluitel van Afrikaner-leiers oor die ware motiewe agter die insident te kry. Geen Afrikaners het egter in die kommissie gedien nie. Nadat die kommissie in Februarie 1945 aangestel is, is daar soos volg in die *Bulawayo Chronicle* berig: “The Commission presents another opportunity for Afrikaans leaders to come out into the open and help this country overcome danger which all must recognise is a very grave and a very insidious one”.¹⁰³

Die gevolge van die bedreiging was dat enkele Afrikaners as verdagtes deur die kommissie ondervra is – ’n handeling wat opspraakwekkende politieke gevolge gehad het. ’n Pragmatiese predikant van die NG Kerk te Enkeldoorn, ds. Hendrik Botha, is as hoofverdagte vir die aanhitsing van rassspanning en -haat aangekla en moes voor die kommissie getuig. Botha het egter verduidelik dat hy geen opsetlike rassehaat ondersteun het nie, maar slegs vir ’n “greater consideration for the Afrikaans language in Southern Rhodesian schools” gestry het.¹⁰⁴ Teen die einde van 1945 het Botha sy spyt uitgespreek

---

¹⁰² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (*The Bulawayo Chronicle*, 26 Januarie 1945, ‘Swastikas on school walls’).

¹⁰³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (*The Bulawayo Chronicle*, 27 Februarie 1945, ‘A Commission Appointed’).

¹⁰⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (*The Bulawayo Chronicle*, 27 Julie 1945, ‘The Colony’s schools and racialism’, p. 8).

dat die Rhodesiese onderwysbeleid ten doel gehad het om “alles te angliseer – which is unfair on the Afrikaner”.¹⁰⁵

Dit blyk hieruit dat die voortslepende taalkwessie ’n besliste motief vir die Enkeldoorn-insident was. Dit het aan die lig gekom dat Botha vermoedelik sommige Afrikaner-ouers se ondersteuning gevra het om hul kinders aan te moedig om opsetlik Afrikaans op die skoolterrein te praat. Vervolgens het hy aangedui dat die skool die gebruik van Afrikaans op die skoolterrein verbied het, en dat eksamens slegs in Engels afgelê kon word. Volgens die kommissie se bevindinge het nasionalistiese opstoking die rass spanning in die skool verhoog.¹⁰⁶

Die vermeende politieke aktiwiteite van die Broederbond in Enkeldoorn is ook as eksterne motief vir die insident ondersoek. Die *Bulawayo Chronicle* het berig dat daar ten tyde van die insident ’n algemene gespannendheid onder Engelse inwoners voorgekom het: “... some nervousness on the part of the Rhodesian public has been apparent ... since the Broederbond has subscribed £500 to the Daisyfield Orphanage”.¹⁰⁷ Dit is egter hoogs onwaarskynlik dat die Broederbond, ten spyte van bogenoemde skenking, ’n direkte verbintenis met die Enkeldoorn-insident gehad het. Geen konkrete bewyse van ’n moontlike Broederbond-motief agter die insident kon deur die kommissie gevind word nie.

Die kommissie het ’n diepgaande ondersoek na die kwessie van rassehaat in die Enkeldoorn openbare skool gedoen. Die hoofprefek, Casper Hendrik Jordaan, is oor die voorkoms van rassehaat en -konflik tydens die insident ondervra. Jordaan was eerlik: “There was a good deal of racialism in the school – Afrikaners against English. Venter [’n Afrikaanssprekende seun], not Kirston [’n Engelssprekende seun], was the leader, although Kirston was just as racialistic. The two of them beat up the English and loyal

---

¹⁰⁵ R Hodder-Williams: “Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait”, *African Social Research*, 18 (December 1974), p.628; (*Rhodesia Herald*, 9.11.1945).

¹⁰⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels, ‘D.R. Minister blamed for racial ill-will at Gwelo’. (Onbekende koerant en bladsnommer).

¹⁰⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (*The Bulawayo Chronicle*, 27 Julie 1945, ‘The Colony’s schools and racialism’, p. 8).

Afrikaner”.¹⁰⁸ Jordaan het vertel dat sommige kinders as gevolg van swak dissipline na ’n rolprentvertoning geweier het om “God save the King” te sing. Hy het voorgestel dat ’n groter balans in die getalle van Afrikaans- en Engelssprekende skoliere in die skool ’n praktiese oplossing sou wees.

A.J. Hoffman, ’n voormalige skoolhoof van die Enkeldoorn-skool, het ook sy waarnemings oor die insident aan die kommissie meegedeel. ’n Tekort aan personeellede en die indruk wat geskep is dat die meeste kinders vanuit relatief armoedige gebiede kom, het volgens Hoffman as grondliggende oorsake gedien. Op ’n sielkundige vlak het Hoffman beweer dat die sogenaamde “sjambok”-behandeling (wat dui op hardvotige lyfstraf) van kinders indirek verantwoordelik was vir die afknouerige aard of ingesteldheid van sommige Afrikaanse skoliere.¹⁰⁹

J.T. Kritzinger, wat ’n lid van die Afrikaanse vereniging in Rhodesië was, het beweer dat rassehaat beslis voorgekom het, maar dat dit geensins alle Afrikaners ingesluit het nie. Onenigheid het onder die Afrikaners posgevat, soos deur Kritzinger bevestig is: “The Enkeldoorn Incidents were deplored by Afrikaners in the Colony. That racialism existed could not be denied, but whether or not it was allarming was a matter of doubt”.¹¹⁰ Die oorkoepelende bevinding dat rassehaat voorgekom het, was dus ongetwyfeld ’n belangrike motief vir die insident. Kritzinger het voorts ook ’n beroep op Engelssprekendes gedoen om hulself van vyandige optrede teen Afrikaners en die gebruik van Afrikaans in die openbaar te weerhou. ’n Ander getuie, P.J. Cilliers, het hom sterk uitgespreek teen die Rhodesiese media, wat volgens hom onwaarhede oor die insident versprei en ’n “regrettable anti-Afrikaner campaign” gevoer het.¹¹¹

Tydens ’n vergadering van die kerkraad van die NG Kerk in Bulawayo te Enkeldoorn op 5 April 1945, is ’n resoluë uitvaardig wat die gebeure by die

---

¹⁰⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels, ‘Never made enough contact with British’, 23 Maart 1945. (Onbekende koerant).

¹⁰⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (*The Bulawayo Chronicle*, 23 Maart 1945. ‘Former Principle of Enkeldoorn gives evidence’).

¹¹⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (*The Bulawayo Chronicle*, 23 Maart 1945. ‘Former Principle of Enkeldoorn gives evidence’).

¹¹¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (*Gwelo Times*, 30 Maart 1945, ‘Enkeldoorn Commission. Sitting in the Midlands’).

Enkeldoorn-skool betreur het. Die doelwit van hierdie vergadering was om die rasseverhoudinge tussen die Afrikaners en Engelse te herstel (omrede sommige Engelssprekende-lede by die vergadering teenwoordig was). As voorsitter van die kerkraad het Botha in 'n Engelse toespraak gepleit om groter samewerking en die volgende houding geopenbaar: “let us go forth from here and work together heartily and in such a manner that we can look forward to peace and goodwill”.¹¹²

Op 29 Junie 1945 is die finale bevindings van die kommissie in die parlement aan die publiek bekendgemaak. Die verslag het verklaar dat rassehaat wel voorgekom het, maar dit het onder geen omstandighede onder die meeste lojale Rhodesiese Afrikaners gedy nie. Engels sou die amptelike landstaal van die kolonie bly. Volgens die kommissie was daar bloot 'n tekort aan voldoende toesighouding oor skoliere in 'n skool met 'n geskiedenis van “intermitted friction, tinged at all times with racialism in varying degrees”.¹¹³

Na die onvoorwaardelike oorgawe van Nazi-Duisland in Mei 1945 en Japan in Augustus 1945 het 'n groter mate van normaliteit in Afrikaner-Brit-verhoudinge in Rhodesië ingetree. Agterdog van Engelssprekende Rhodesiërs teen (nasionalistiese) Afrikaners het in die praktyk egter nie onmiddellik plek gemaak vir bedagsaamheid nie. Alhoewel die meerderheid Rhodesiese Afrikaners, ten spyte van die Enkeldoorn-insident, lojiaal teenoor die Rhodesiese regering gestaan het, is daar na die oorlog geen noemenswaardige melding gemaak van Afrikaner-gesneuweldes, onder meer by die Salisbury-oorlogsgedenkteken, nie.¹¹⁴

Te midde van die ontoegeeflike en soms onwrikbare houding van die Rhodesiese regering, het Afrikaners nie sonder meer hul onderwerping aan die Engelse taal en kultuur aanvaar nie. Die stryd om gelyke taalregte vir Afrikaans in Rhodesiese skole was 'n langdurige, dog tevergeefse poging. Ten spyte van die toelating van Afrikaans in

---

¹¹² NAZ, S 824/538/2: Subsequent Commission of Enquiry into happenings at Enkeldoorn School, March 1945 – April 1945. (Enkeldoorn and schools commission of Enquiry Report, p.21).

¹¹³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (*Chronicle*, 20 Julie 1945, ‘Racialism in Colony’, p. 1).

¹¹⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (*The Bulawayo Chronicle*, 23 Maart 1945. ‘Former Principle of Enkeldoorn gives evidence’).

enkele oorwegend Afrikaanssprekende skole, is 'n onplooibare taalbeleid van Engels as enigste amptelike landstaal gehandhaaf. Die armblankevraagstuk, en kwessies soos ondertrouery en die verengelsing van Afrikaners, het algaande sosiale probleme van groter erns geword. Op politieke gebied het Afrikaners nie passief teenoor die instelling van verpligte militêre diens en wetgewing ter implementering daarvan gestaan nie. Desondanks hul lojaliteit aan Rhodesië, het enkele Afrikaners se verzet teen die owerhede tot toenemende rassspanning en onenigheid tussen die twee taalgroepe gelei. As gevolg van die deurslaggewende rol van die Afrikaner-faktor in die referendum van 1922 en die opkoms van Afrikaner-nasionalisme in die 1930's, is die kloof tussen Afrikaners en Engelssprekende Rhodesiërs vergroot. Hierdie sosiale en politieke kwessies het sonder twyfel geleidelik tot 'n sterker Afrikaner-eenheidsgevoel in Rhodesië bygedra.

HOOFSTUK 6

DIE AFRIKANER SE EKONOMIESE BEDRYWIGHEDE EN ONTWIKKELING IN RHODESIË

INLEIDING

’n Besondere kenmerk van die meerderheid Afrikaner-inwoners en -immigrante was hul belangstelling in en deelname aan die ekonomiese ontwikkeling van Rhodesië. Aangesien die Afrikaners hoofsaaklik ’n landelik-georiënteerde bevolkingsgroep was, sou hulle reeds sedert die stigtingsjare van Rhodesië ’n bepaalde rol in die landbou-ekonomie speel. Die Afrikaner sou ook aan ander sekondêre ekonomiese bedrywighede deelneem. In hierdie hoofstuk word die ekonomiese lewe van die Afrikaners aangespreek, terwyl veral die hoofstroomtendense in die verloop van die Afrikaner se landelike geskiedenis in Rhodesië ontleed word.

6.1. ONTWIKKELINGSTYDPERKE IN DIE RHODESIESE LANDBOUBEDRYF EN DIE STREWE NA RYKDOM

Die geskiedenis van die Rhodesiese landboubedryf kan in drie verskillende ontwikkelingstydperke ingedeel word. Voordat daar op hierdie periodisering gekonsentreer word, is dit belangrik om te begryp dat die vroeë Britse heerskappy, vanweë hul sterker voorkeur vir die moontlike ontginning van Rhodesië se klaarblyklik onbeperkte minerale potensiaal, nie soseer aandag aan die ontwikkeling van die landboubedryf geskenk het nie. Hierdie vooropgestelde idee het daartoe gelei dat die British South Africa Company slegs weinige steun en aanmoediging aan die landbou-ontwikkeling verleen het.¹ Om hierdie rede is die eerste ontwikkelingstydperk tussen 1890 en 1923 dus gekenmerk deur groot landbou-ekonomiese onsekerheid onder die maatskappybewind van die BSAC. Namate die belangrikheid van die mynbedryf in verhouding tot die toenemende Rhodesiese landboupotensiaal begin taan het, het die

---

¹ G.H. Tanser: ‘Early years of agriculture in Rhodesia, 1890 - 1923’, in *Rhodesia Agricultural Journal* (Vol.75 (4), July/August 1978), p. 79.

kultivering en ekonomiese waarde van landbouprodukte stelselmatig voorrang begin verkry.

Die tweede ontwikkelingstydperk, wat ongeveer van die periode van selfregering van 1924 tot 1965 voortgeduur het, sou deur merkwaardige vooruitgang, modernisering en insiggewende navorsing in die landbousektor gekenmerk word. Administratief sou daar groter beheer en toesig deur die Departement van Landbou ingestel word om Rhodesiese landbouers hoofsaaklik langs Europese ontwikkelingslyne te organiseer.²

Na die eensydige onafhanklikheidsverklaring in 1965 sou die mate van ontwikkeling deur die wêreldwye toepassing van ekonomiese sanksies op Rhodesië dikwels deur fluktuasies en onbestendighede aan bande gelê word. Desnieteenstaande, sou hierdie derde ontwikkelingstydperk tussen 1965 en 1980 ongetwyfeld talle landbouers noop om op selfstandige wyse en met groter toewyding te produseer. Voortvloeiend daaruit het Rhodesië toenemend klem gelê op die lewering van landbougewasse van hoogstaande internasionale standaard. Rhodesië sou dus, ten spyte van ekonomiese druk, as vername landboustreek bekendheid verwerf.

In die vroeë jare van die Rhodesiese ekonomiese geskiedenis was daar feitlik onbeperkte geleenthede om in die landboubedryf 'n bestaan te voer. Hierdie geleenthede om 'n nuwe lewe in die landboubedryf te begin, het as groot aantrekkingskrag vir talle Afrikaners in die Unie van Suid-Afrika gedien. Punt nommer twee van Robin Cohen se negepunt-klassifikasieraamwerk vir migrasies stipuleer duidelik in dié verband dat dit 'n "uitbreiding vanuit 'n vaderland in die soeke na werksgeleenthede of beter handelsmoontlikhede behels".³ Streng gesproke, het die landboumoontlikhede nie bloot as werksgeleenthede by Afrikaners aanklank gevind nie, maar dit was spesifiek ook 'n geleentheid om op selfstandige wyse na rykdom te streef. By enkele Afrikaner-immigrante het 'n groot mate van impulsiwiteit voorgekom om spoedige welvaart te

---

² H. Weinmann: *Agricultural research and development in Southern Rhodesia 1924 - 1950*, p. 1.

³ R. Cohen: *Global Diasporas: An Introduction*, p. 26.

probeer genereer. C.J. Fourie van die Headlands-distrik in Rhodesië het dit prontuit gestel dat hy in 1908 na Rhodesië geïmmigreer het om “gou ryk te word”.⁴

Bo en behalwe die geldelike trekpleister wat die gunstige landbouvooruitsigte gebied het, het veral jong Afrikaners dikwels hierdie geleentheid in ’n avontuurlustige luim benader. Petrus Jacobus Erasmus, wat in 1934 saam met sy pa na Rhodesië gereis het om ondersoek in te stel na die landboupotensiaal aldaar, het die stelling gemaak dat die land vir ’n jong man bedoel was. Vir Erasmus het die bykomstige gerugte van opwindende avontuuraktiwiteite, soos jagtogte, ook as aansporing gedien om tot die landboubedryf toe te tree.⁵ J.D. Burger, wat in 1928 na Rhodesië verhuis het, was ook onder die indruk dat Afrikaners per slot van rekening ’n inherente aangetrokkenheid tot die verbouing van landbougewasse gehad het en as ’t ware “om die natuur te sien groei”.⁶

Gedurende die tydperk van die maatskappybewind is immigrante aangemoedig om hulle as landbouers op Rhodesiese grondgebied te vestig. In hierdie verband het die BSAC bekend gemaak dat sodanige immigrante, hoewel sonder ondervinding en met ‘moderate capital’, die geleentheid gegun moes word om hulself as boere aan te meld.⁷ Volgens die beskrywing deur die skrywer M.G.B. Rooney oor die vroeë geskiedenis van die Europese landbou in Rhodesië, het hierdie landbouers oor groot vryhede beskik. Daarby kon boere, te midde van die afsondering waarin hulle dikwels verkeer het, deur samewerking en onderlinge hulpverlening mekaar wedersyds ondersteun. Alhoewel die nuwelinge of pioniers in die landboubedryf altyd aan die BSAC-bewind onderworpe was, kon sukkelende boere normaalweg hul toevlug tot die maatskappy neem.⁸ Aangesien die BSAC beide as ’n kommersiële maatskappy en regering gedien het, was dit dus in staat om na willekeur ondersteuning, dienste aan en ontwikkelingsgeleentheid van hierdie

---

⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no. 134: Onderhoude, Landbou: tabak, Rhodesië na 1890, no. 193 C.J. Fourie, p. 15.

⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no. 134: Onderhoude, Landbou: tabak, Rhodesië na 1890, no. 1618 J.J. Erasmus.

⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no. 159: Onderhoude S – U, Rhodesië na 1890, no. 13 J.D. Burger, p. 2.

⁷ Anon: *The British South Africa Company. Proposals for the Encouragement of Land Settlement and Immigration*, p. 1.

⁸ M.G.B. Rooney: *European agriculture in the history of Rhodesia, 1890 – 1907*, p. 177.

boere moontlik te maak.⁹ Weens die toenemend sigbare landbousukses sou immigrante selfs ná die maatskappybewind aangemoedig word om plase op te neem. In 'n regeringskrywe van 1935 aan voornemende setlaars is die voordele van die landboubedryf soos volg gepropageer: "...farming in the Colony offers the right man a comfortable home, with a fair livelihood, and the development over a number of years of a property which will have a steadily appreciating value".¹⁰

Die lewensomstandighede van die vroeë Afrikaner-landbouers was primitief. Die Afrikaner-immigrante wat na 1900 na Rhodesië getrek het, het noodwendig met die eenvoudige leefwyse, wat grootliks deur die vroeë Afrikaner-pioniers nagevolg is, in aanraking gekom. Vanweë die onbewerkte landboustreke in die oostelike en noordoostelike gebiede sou die Afrikaner-boere op die lange duur 'n moeisame taak hê om potensiële landbougrond te bewerk. Ene Cremer het byvoorbeeld in 1919 op die plaas Springvale in Melsetter gaan werk. Cremer het vertel van die groot Afrikaner-teenwoordigheid by Melsetter, asook die eenvoudige bestaan wat hulle aldaar gevoer het. Volgens Cremer het die Afrikaner-boere selfversorgend geleef ondanks die feitlik totale gebrek aan doeltreffende infrastruktuur. Daagliks het boere hul eie voedselgewasse gekweek, self leer gelooi en klere gemaak. Die woonhuis van die tipiese Afrikaner-gesin in die landelike gebiede was primitief, en het dikwels van die armoedige omstandighede getuig. Normaalweg is die kamers van bakstene gebou met 'n grasdak en die kombuis met 'n sinkdak, terwyl die woonkamer met slegs 'n rusbank, stoele en tafels ingerig is. Mis- en later ook sementvloere is as oppervlak gebruik.¹¹ Op die lange duur sou hierdie toestande egter verbeter en sou hul wonings soortgelyk aan dié van Afrikaner-wonings in die Unie daar uitsien.

Rondom die tipiese plaaswoning het die Afrikaner-pioniers gewoonlik 'n watervoor gegrawe, om sodoende hul plantgewasse nat te lei en vee van water te voorsien. Veral in ongesonder klimaatstreke, te wete Melsetter, sou die watervore egter tot die verspreiding van sporadiese siektes en die sterftes van talle boere weens

---

⁹ H. Weinmann: *Agricultural research and development in Southern Rhodesia. Under the rule of the British South Africa Company 1890 - 1923*, p. 1.

¹⁰ Anon: *Southern Rhodesia. Handbook for the use of Prospective Settlers on the Land*, p. xvi.

¹¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no. 158: Onderhoude, Melsetter – O, Rhodesië na 1890, no. 50 Cremer, pp. 7-8.

swartwaterkoors aanleiding gee. Ten spyte daarvan, het die pioniersplase oor voldoende weiveld en plantasiagebiede beskik. Die Afrikaner-boere het egter nie oor gevorderde plaasmasjinerie beskik om die grond te bewerk nie, en moes soms slegs van 'n ploegskaar en trekosse gebruik maak. As gevolg van die ekonomiese stimulus wat weens die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog veroorsaak is, sou die landboubedryf na 1949 toenemend gemeganiseerd word.¹² M. Martin, 'n vooraanstaande inwoner van Melsetter, het daarop gesinspeel dat daar voor 1949 geen enkele trekker in die betrokke distrik beskikbaar was nie.¹³

Die meeste Afrikaner-boerepioniers het as 'n ekonomiese aansporing gebruik gemaak van hul plaaswaens om 'transport' (of goedere) deur hulself of deur hulpwerkers te vervoer. Dit het dan as 'n ekstra bron van inkomste gedien. Soos reeds in hoofstuk twee vermeld, het die transportrybedryf al minder winsgewend geword, aangesien moderne vervoermiddels (veral die vragmotor) plaasvervangers vir die ouderwetse transportry geword het. Volgens Cremer het die beroep toenemend 'n vernederende werk geword wat indirek tot 'n sukkelaarsmentaliteit bygedra het. Die bewering is daarna gestand gedoen toe hierdie mentaliteit van 'n sukkelbestaan vir 'n aansienlike tyd ook in die landbou voorgekom het.¹⁴

Latere Afrikaner-boere soos P.J. Erasmus, het dit beklemtoon dat die vroeë landboupioniers traag of selfs onwillig was om nuwe geleenthede in die landboubedryf aan te gryp. Erasmus het gespekuleer dat nieteenstaande hul baanbrekerswerk, die meeste van die ouer pioniersboere nie veranderinge vir moontlike ekonomiese voorspoed voorgestaan het nie. Erasmus het verklaar dat dit "sy idee was dat die pioniers totaal moed verloor het deur vorige terugslae; en toe die veranderinge en die kanse hulle voordoem om iets te begin, het hulle dit nie meer raakgesien nie of wantrouig daarteenoor gestaan".¹⁵ Dit wil dus voorkom asof die latere Afrikaner-boere in 'n groot mate verskil

---

¹² Anon: *The Tobacco Industry of Rhodesia and Nyasaland*, p. 23.

¹³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 85, M. Martin, pp. 70-71).

¹⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no. 158: Rhodesië na 1890 (Mondelinge onderhoud 50, Cremer, p. 29).

¹⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no. 134: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 1619, Erasmus, pp. 2-3).

het van die pioniersboere wat die toekomsmoontlikhede in Rhodesië betref. Teenoor die relatief stagnerende bestaan van die pioniersboere, het die jonger Afrikaner-landbouers 'n besliste optimisme getoon om hul te beywer vir 'n welvarende toekoms in die Rhodesiese landbou-ekonomie.

6.2. GESKIKTE LANDBOUGEBIEDE

Alvorens daar na die bepaalde boerderybedrywighede van die Afrikaners gekyk word, word die geografiese terreine wat geskik was vir suksesvolle landbou in Rhodesië eers bespreek. Die uitsoek van hierdie landbougebiede sou oor die lang termyn merendeels 'n bepalende effek op die lewensvatbaarheid of sukses van die boerdery uitoefen. Vanweë regeringsregulasies is boere egter dikwels genoop om hulle in sekere minder geskikte landbougebiede te vestig. J.D. Moodie, die kleinseun van Thomas Moodie, het byvoorbeeld vermoed dat Cecil John Rhodes en Jameson hulle doelbewus op betwiste of ongeskikte grondgebied geplaas het. Moodie het die deels ongegronde vermoede gehad dat Afrikaners in swakker dele as die Engelse geplaas is. So het Fritz Bezuidenhout byvoorbeeld aansoek gedoen om kroongrond naby die treinspoor te Inusuru te bekom, maar sy aansoek is geweier en die grond is aan Engelse toegeken.¹⁶ Bezuidenhout het minder geskikte grond in die laeveld naby die Sabie-rivier ontvang.

In Melsetter (met uitsondering van Noord-Melsetter), wat volgens die Afrikaner-trekkers as uitstekende landbougebied voorgehou is, is Afrikaner-boere onteenseglik deur allerlei siektes geteister. Sedert 1919 het daar gevolglik grootskaalse ontvolking van die Melsetter-distrik plaasgevind. Ooskuskoors het veral deur middel van waterbesmetting tot talle veevrektes gelei, sodat aangrensende plase vir bykans drie jaar onder kwarantyn geplaas moes word.¹⁷ As gevolg van 'n kwynende bestaan het die meeste Afrikaners verder weswaarts in die rigting van Umtali en Inyazura getrek.

Die beskrywing van landbougebiede deur J.D. Burger bied 'n noemenswaardige beeld aangaande die geskiktheid van potensiële boerderye in Rhodesië. Die terrein in die

---

¹⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no. 158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 4, J.D. Moodie, p. 26).

¹⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no. 158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 50, Cremer, pp. 2-3).

relatief droë Gwaai-gebied het soortgelyk aan Melsetter, as een van die mees ongeskikte boerderygebiede in Rhodesië bekend geword. Hierdie gebied is beskryf as 'n dorsland met bloedige somertemperature en lae reënval, waar spesifiek die vernietigende tsetsevlieg voorgekom het. Volgens Burger was dit 'n vreeslike karige gebied waar hele gesinne dikwels uitgesterf het of in armoede gedompel is.¹⁸ Te midde van hierdie omstandighede, was daar egter steeds enkele Afrikaners wat 'n bestaan in dié gebied gevoer het deur veral in latere jare aan die Wankie-myng gebied voedsel te voorsien. Hendrik Louis Boshoff, Willie Boshoff en ene Dickert het byvoorbeeld almal op klein skaal geboer. Veral laasgenoemde het benewens beeste wat hy in Wankie verkoop het, ook groente wat hy in moerasagtige vleigrond gekweek het, aan privaatmense langs die spoorlyn tussen Bulawayo en Wankie verkoop.¹⁹

Oorkoepelend beskou, blyk dit dat die sentrale gebiede van Rhodesië die mees geskikte grond vir volhoubare produktiewe landboukundige ontwikkeling gebied het. In die Salisbury-distrik het 'n digbevolkte plaasgebied ontstaan. Volgens Hendrik van Rensburg, wat van 1935 tot 1940 te Darwindale in die Salisbury-gebied geboer het, het talle Afrikaner-boere hulle teen 1930 as voltydse boere in die omgewing van Salisbury gevestig. Enkele Afrikaner-boere, naamlik Michael Botha, Jock Botha, J. Hoffman, Tys Pretorius, Attie Hefer en Danie Bredenkamp, het almal plase van ongeveer 320 tot 640 akker grootte in besit geneem.²⁰ Die voordele daarvan was dat die opkomende markte vir die afset van plaasprodukte vir hierdie boere baie toereikend sou word.

Geografies gesproke, het die vernaamste landbougebiede rondom die stede of dorpe ontwikkel. In Bulawayo en in die Matebeleland-gebied het minder oorvloedige reënval voorgekom, sodat dit bevorderlik vir bees- en mielieboerdery was. F.A. Grobler, 'n landbouer en eienaar van die Gwelo Land and Mineral Company, het vertel van die waterskaarste in die gebied suid van Bulawayo. Vanweë droogtetoestande moes boorgate en windpompe tussen Gwanda en Balla Balla opgerig word, hoewel daar in sekere

---

¹⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 13, J.D. Burger, p. 13).

¹⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.102: Rhodesië na 1890. Gwaai nedersetters. (Mondelinge onderhoud 760, Mev. V.F. Catham, p. 4).

²⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 1283, H. van Rensburg, pp. 2 -3).

gebiede swak ondergrondse waterbronne (byvoorbeeld by Matobo) voorgekom het. Volgens Grobler het ongeveer twintig boere na die droogte van 1947 die boerdery weens die gebrek aan beskikbare watervoorsiening verlaat.²¹ In die middellande van Rhodesië het meer konstante en gereelde reënval voorgekom, wat enersyds vir beesboerdery en andersyds vir gemengde boerdery geskik was. By Enkeldoorn, wat 'n oorwegend beboste grasveld was, het die Afrikaners met Hereford- en Afrikanerbeeste geboer. Ook rondom die dorp Fort Victoria het wisselende patrone van swaar reënval voorgekom, sodat gemengde boerdery met beeste, mielies en later ook tabak, moontlik was. Gwelo, Gatooma (ook bekend as die hart van die Rhodesiese katoenindustrie), Headlands en Rusape het as goeie reënvalstreke daar uitgesien.²²

Afgesien van die noodsaaklikheid van beskikbare waterbronne, was die grondgehalte ook 'n belangrike vereiste of bepalende faktor vir die sukses van boerdery. Die BSAC het in 1907 reeds 'n kundige (vermoedelik sir Earl Grey) aangestel om advies oor die verskillende grondeienskappe en bewerkings aan gewone boere te gee.²³ Landboukundig beskou, was die sogenaamde “rooi grond” meer voordelig vir tabak en die verbouing van plantgewasse as die harder, dikwels brakagtige granietgrond wat tot versuiping of verdroging van plante kon bydra.²⁴ In die noordelike gebiede van Mrewa en Mtoko het droë rooi grond voorgekom; dit is tot kroongrond verklaar. Weens die warm klimaat en waterskaarste was die meeste boere mettertyd gedoem tot 'n sukkelbestaan. Alhoewel daar volop weiveld was en beskikbare swart werkers van die Hoyuyu Block ('n swart reservaat of 'Native Purchase Area') in die nabyheid was, kon Afrikaner-boere as gevolg van die ruwe klimaats- en geografiese toestande nie noemenswaardige vooruitgang maak nie.²⁵

---

²¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 731, F.A. Grobler, pp. 1 -3).

²² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 13, J.D. Burger, pp. 13 - 14). In die volgende hoofstuk sal oorsigtelik na die tabakverbouingsgebiede van die Afrikaner-tabakboere gekyk word.

²³ M.G.B. Rooney: *European agriculture in the history of Rhodesia, 1890 – 1907*, p. 82.

²⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Rhodesië na 1890. Mayo Ranch (Mondelinge onderhoud 1526, M.G. Willemse, p. 23).

²⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 1196, J.R. van der Merwe, pp. 37 – 38).

Die verskillende klimaatstreke, reënval en grondgehalte in Rhodesië, was dus ongetwyfeld belangrike motiverings vir Afrikaner-pioniersboere, asook latere immigrante, om bepaalde landbougebiede te bewerk of dit weens die ongeskiktheid daarvan te vermy.

6.3. BESTAANSBOERDERY

Die meerderheid van die Afrikaner-pioniers wat hulle ná die trekke in die oostelike distrikte van Rhodesië gaan vestig het, het hoofsaaklik 'n lewe deur bestaansboerdery probeer handhaaf. Die agrariese praktyke en werkswyses van hierdie boere is in die meeste gevalle baie onreëlmatig in die nuwe landbougebiede toegepas. J.A.C. Kruger van Eenhoek in Chipinga, wat in die Melsetter-omgewing geleë was, gee 'n weldeurdagte beskrywing van die bestaansboerdery van die Afrikaners aldaar. Kruger het vertel dat hulle kort na hul aankoms op die plaas begin het om die grond met pikke te bewerk en daarna met saadmielies en koringsaad te beplant.²⁶ Aanvanklik was die kleinskaalse oesproduksie slegs vir eie gebruik om hul gesinne te onderhou. Aangesien die naaste markte relatief verafgeleë was en dit vir die meeste boere dikwels nie as 'n winsgewende proposisie gereken is nie, het hulle oorwegend met selfonderhoudende boerdery voortgegaan.

Dit blyk dat die vroeë pogings om 'n bestaans ekonomie aan die gang te sit merendeels onsuksesvol was. Verskeie oorsaaklike redes kon vir die mislukkings gedurende die eerste ontwikkelingstydperk aangevoer word. In die eerste plek was die landbou voor 1897 grootliks in 'n onprogressiewe staat, omdat die regering meer klem op mynbou geplaas en min pogings aangewend het om landbougebiede te bewerk.²⁷ Daarbenewens was daar enkele groot maatskappye wat naderhand die vrugbaarste dele van die Rhodesiese landbougrond sou opeis. Die BSAC het vertroue daarin gehad dat hierdie maatskappye die landbou-hulpbronne meer spoedeisend en effektief as die kleiner individuele boere sou kon ontwikkel. In teenstelling met die dominante maatskappye het laasgenoemde boere dikwels onder die mees stremmende probleme deurgeloop. H.

---

²⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 85, JAC Kruger, pp. 23 – 24).

²⁷ G.H. Tanser: 'Early years of agriculture in Rhodesia, 1890 - 1923', in *Rhodesia Agricultural Journal* (Vol.75 (4), July/August 1978), p. 79.

Weinmann en G.H. Tanser was dit eens dat die uitwerking en verspreiding van veesiektes veral voor 1911 vernietigende gevolge vir gewone boere gehad het. Volgens Weinmann het die BSAC daarin misluk om doeltreffende maatreëls in te stel om die verspreiding van runderpes en ooskuskoors (of ‘African coast fever’) te voorkom.²⁸ Verder het grootvee en trekdiere, wat noodsaaklik vir vervoerdoeleindes was, gedurende die nypende droogte van 1902 en 1903 tot niet gegaan.²⁹ Dit het op die oog af gelyk asof die algemene landbou in Rhodesië gedoem was, maar die implementering van meer gesofistikeerde teenmaatreëls (doeltreffende veeartsenydiens en inentings) sou veesiektes reeds teen 1909 hokslaan.

Die Griekse skrywer, E.A. Mantzaris, verduidelik dat verskeie ander moeilikhede en belemmerings, soortgelyk aan die probleme van die Afrikaner-boere, ook die meeste Europese immigrante te beurt geval het. Mantzaris het aangedui dat “...even the Dutch Boer ‘trekkers’ were to experience new hazards, and many of them were to live a semi-subsistence existence in the first period rather than actually develop their farms”.³⁰ Hoe dit ook al sy, Mantzaris se samevattende beskrywing van die probleme in die landbou, naamlik: (a) ’n tekort aan kapitaal, (b) ’n tekort aan relevante toerusting, (c) ’n tekort aan gereelde arbeidsvoorsiening, (d) ’n gebrek aan binnelandse en internasionale markte, en (e) ’n tekort aan vervoermiddels en fasiliteite, het die mees algemene praktiese probleme geword.³¹

Volgens die beskrywing van Kruger het sy pa se plaas tussen 1897 en 1907 byvoorbeeld ongeveer veertig tot vyftig sakke mielies gelewer op ’n stuk grond wat tussen tien en vyftien akker groot was. Hul oeste is egter soveel keer deur vreeslike sprinkaanswerms, peste en stofwolke geteister dat die gesin die mielieboerdery heeltemal gestaak het. Hul koringboerdery was ewe onsuksesvol. Volgens Kruger het hulle tussen drie- en vierhonderd sakke koring gelewer en tot £3 per sak by die markte te Umtali

---

²⁸ H. Weinmann: *Agricultural research and development in Southern Rhodesia. Under the rule of the British South Africa Company 1890 -1923*, pp. 105-6.

²⁹ G.H. Tanser: ‘Early years of agriculture in Rhodesia, 1890 - 1923’, in *Rhodesia Agricultural Journal* (Vol. 75 (4), July/August 1978), p. 80.

³⁰ E.A. Mantzaris: ‘Greek rural settlement in Southern Rhodesia, 1890 – 1930’, in *Journal of the Hellenic Diaspora* (Vol. VII, No.1, 1980), p. 92.

³¹ E.A. Mantzaris: ‘Greek rural settlement in Southern Rhodesia, 1890 – 1930’, in *Journal of the Hellenic Diaspora* (Vol. VII, No.1, 1980), pp. 92-93.

verdien. Die vervoerkostes deur transportryers het hulle ongeveer £1 per vrag gekos, maar dit was veral ná die BSAC se besluit om goedkoper koring teen slegs 15/- per sak uit Australië na Umtali in te voer dat die Afrikaner-boere, waaronder Kruger-hulle, grootliks daarvan afgesien het om met koringboerdery voort te gaan.³²

Histories gesproke, het die praktyk om bestaansboerdery vir eie gebruik te beoefen tot ongeveer 1935 voortgeduur. J.E. Kotze, wat in 1911 na Rhodesië getrek en feitlik as bywoner te Petrusville geleef het, was 'n ooggetuie van die bestaansboerdery onder Afrikaners. In aansluiting by Kruger se beskrywing het Kotze dit sterk beklemtoon dat daar weinig geleenthede was om geld te maak. Alhoewel hy en sy broer saam geboer het, kon hulle slegs gedeeltelik 'n sukses in die vleismark behaal. Die skrale opbrengs van hul graan- en mielieoeste was net genoeg om te voorsien in die behoeftes van die plaaslike swart bevolking en om te dien as voer vir hul varkboerdery.³³

Dit is opvallend dat die afwesigheid van plaaslike markte en vervoerafstande die bestaansboerderypraktyke grotendeels beperk het. Die funksionele probleem van afstand tussen die plaasopstal en die markte was 'n alledaagse omslagtigheid vir die meeste Afrikaner-boere, omdat feitlik alle goedere per ossewa vervoer moes word. Die vroeë Rhodesiese landbou-ekonomie is binnelands met behulp van transportry gehandhaaf. Die koms van die spoorweë en swaarvragmotorvervoer sou egter beteken dat die landbouprodukte beide goedkoper en vinniger verbou kon word met behulp van ingevoerde implemente en masjinerie.³⁴ P.J.J. du Plessis het byvoorbeeld vertel van sy pa, Ernst du Plessis, se wisselvallige bestaan as Afrikaner-landbouer wat as 't ware eers as transportryer gewerk het. Du Plessis het byvoorbeeld verklaar dat "...in ons tyd hier niemand vir die mark gegaan het nie. Elkeen het vir eie gebruik geproduseer".³⁵ Volgens hom was die realiteit van die vroeë landboubedryf vir Afrikaner-boere geensins rooskleurig nie. Hy het vervolgens vertel dat daar mense was wat baie swaar gekry het,

---

³² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 85, JAC Kruger, pp. 23-24).

³³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 78, JE Kotze, pp. 4-5).

³⁴ M.G.B. Rooney: *European agriculture in the history of Rhodesia, 1890 – 1907*, p. 71.

³⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 79, P.J. Du Plessis, p. 17).

sels honger gely het, en dat hulle dikwels meel by die swart mense geruil het. Alledaagse produkte soos koffie, tee en suiker was skaars artikels. Du Plessis het gereken dat hulle eers vanaf 1915 trapsgewys uit die ellendige bestaansboerdery-omstandighede 'n gedeeltelik lewensvatbare vooruitgang kon maak.

Bees- en skaapboerderye het geleidelik die meeste potensiaal as primêre boerderybedrywighede getoon, hoewel boere ook later deur middel van 'n stelsel van gemengde boerdery 'n meer permanente en volhoubare bestaan begin voer het. Ernst du Plessis het melding gemaak van sy beesboerdery by die plaas Sterkstream en die voordeel van nabygeleë koelkamers waar vleis- en beesprodukte verkoop kon word. Met sy 115 beeste en 35 koeie het Du Plessis egter voorsorgmaatreëls teen die destruktiewe uitwerking van ooskuskoors getref. Elke vyf dae moes die beeste in 'n bouvallige dipbak teen hierdie veesiekte gedip word.³⁶ Toe die beeste uiteindelik verkoop is, het Du Plessis 'n betaling van £2.11 vir sy beeste van die koelkamers ontvang.

Die sporadiese uitbreek van ooskuskoors het toenemend 'n groot doring in die vlees van die Afrikaner-bees- en -veeboer in die oostelike gebiede van Rhodesië geword. Alhoewel daar reeds in 1907 'n gunstige keerpunt in die Rhodesiese landbougeskiedenis plaasgevind het na die direkteursbesoek van die BSAC en hul mededeling van tegniese advies aan boere, kon daar steeds geen klinkklare einde aan die siekte gebring word nie.³⁷ Die veeartsenydepartement sou tot en met 1918 met die Departement van Landbou saamwerk om ondersoek na die bekamping van ooskuskoors in te stel.³⁸ Du Plessis het verklaar dat hulle vanaf 1925 tot ongeveer 1932 gedurig hul stoetbeeste onder kwarantyn moes plaas as beveiligingsmaatreël teen die verspreiding van dié koorssiekte.³⁹ J.A.C. Kruger het verduidelik dat hulle ook genoop was om hul weivelde in kleiner kampe te verdeel en dit met rooi vlae moes omgrens. Daarna moes 'n veearts die beeste en kampgronde kom inspekteer. Kruger het juis swaar veeverliese weens ooskuskoors gely

---

³⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 79, P.J. Du Plessis, pp. 18-21).

³⁷ M.G.B. Rooney: European agriculture in the history of Rhodesia, 1890 – 1907, p.168.

³⁸ G.H. Tanser: 'Early years of agriculture in Rhodesia, 1890 - 1923', in *Rhodesia Agricultural Journal* (Vol.75 (4), July/August 1978), p. 81.

³⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 79, P.J. Du Plessis, p. 20-21).

toe 30 uit 200 beeste en slegs twee uit 50 verse dit oorleef het.⁴⁰ J.E. Kotze, wat ook met beeste geboer het, het ook sý wederverarings van die tragiese gevolge van ooskuskoors beskryf. Hy het vertel dat hulle eenkeer 250 beeste verloor het en kalwers, wat ook die koors opgedoen het, stelselmatig van kant moes maak. Hulle het egter £100 as kompensasiiegeld vir die veeverliese ontvang. Op smartvolle wyse het Kotze verklaar: "...die beeste wat ons met ons hande verdien het, was so dood".⁴¹

In 'n daadwerklike poging om vir die veeverliese te kompenseer, het die maatskappybewind hom ná 1900 op die invoer van lewende hawe toegespits. Die grootskaalse invoer van veekuddes vanuit Suider-Afrika (en soos reeds genoem, ook vanaf Australië) het meegebring dat die getalle van beeste, skape en pluimvee skerp gestyg het.⁴² Weinmann het in die besonder verwys na die aanvanklike voorkeure vir die meer geharde "Afrikaner-beeste" en die "Boere-hoender" wat die Afrikaner-immigrante vanuit die Transvaal en die Oranje Vrystaat na Rhodesië gebring is.⁴³ Die afleiding sou ook gemaak kon word dat baie Afrikaner-boere bewus geword het van die aanvraag na vleis- en melkprodukvoorsiening, en dus hul beeskuddes dienooreenkomstig vergroot het.

Afgesien van hierdie terugslae het Afrikaner-beesboere steeds op 'n selfonderhoudende basis voortgegaan en merendeels vleis, melk en roomprodukte aan hul naaste markte verkoop. In die oostelike distrikte van Chipinga en Melsetter het beesboerdery die vernaamste bron van inkomste geword en 90 persent van hul winste is uit melkproduksie gemaak. Louis Ferreira van Mayfield in Chipinga het byvoorbeeld van sy 2 000 beeste tot meer as honderd gellings melk per dag vir agt maande van die jaar gelewer. Francis Joubert het ongeveer honderd tot 120 gellings melk per dag gelewer.⁴⁴ Afrikaner-boere soos Faan Joubert, wat te vêr van die Umtali-mark gewoon het, het van tyd tot tyd slegs room na die mark gestuur. Deur hierdie produkvoorsiening het die

---

⁴⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 85, JAC Kruger, pp. 32-33).

⁴¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 78, J.E. Kotze, pp. 5-6).

⁴² H. Weinmann: *Agricultural research and development in Southern Rhodesia. Under the rule of the British South Africa Company 1890 - 1923*, p. 108.

⁴³ H. Weinmann: *Agricultural research and development in Southern Rhodesia. Under the rule of the British South Africa Company 1890 - 1923*, pp. 107-108.

⁴⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 85, JAC Kruger, p. 68).

Afrikaner-boere, wat op klein skaal geboer het, geleidelik 'n finansiële inkomste gegeneer en meer vertrouwd met hul bepaalde beesboerderypraktyke geraak.

Talle Afrikaner-boere het skaapboerdery gelyklopend met ander boerderye bedryf, hetsy as bykomstige inkomste, of vir eie gebruik. Hans Steyn van die Melsetter-distrik was een van die eerste skaapboere wat met proefnemings van skaaprasse begin en die kwesbaarheid van hierdie boerdery in Rhodesië beklemtoon het.⁴⁵ Na 1907 het dit duidelik geword dat skaapboerdery slegs gedeeltelike sukses deur doeltreffende bestuur kon behaal. P.J.J. du Plessis het daarop geui dat die algemene skaapboerdery in Rhodesië met groot oordeelkundigheid bedryf moes word, aangesien die meerderheid plase nie daarvoor ingerig was nie. Sonder voldoende bewerking het die skaapboere met allerlei probleme soos die voorkoms van die sogenaamde “bloutong-siekte”, te growwe grasvelde en veral die gevare van roofdiere te kampe gehad.⁴⁶ Du Plessis het egter vermeld dat hulle grootliks suksesvol met merino-skaapboerdery was. Op sy plaas het hy tussen 1 200 en 1 500 slagskape, waarvan hulle ook wol verkry het, aangehou. By die markte is hy £1 vir 'n uitgegroeide skaap en 10/- tot 15/- vir skaapvet betaal.⁴⁷ Slegs enkele Afrikaner-boere, onder andere Ernst Kruger van Morgenzon, het voltyds op skaapboerdery gekonsentreer.⁴⁸

Dit blyk dat die meeste veeboere ook 'n wisselende aantal bokke en sybokke saam met hul skaaptroppe aangehou het uit vrees vir die moontlike verlies van vee deur siektes of natuurlike omstandighede, soos ontoepaslike weiveld. Oor die algemeen sou die skaapboerdery en kleinskaal-boerdery van veral angorabokke, selfs in moderne tye egter nie genoegsaam in die produksiebehoefte van Rhodesië voorsien nie.⁴⁹

---

⁴⁵ M.G.B. Rooney: *European agriculture in the history of Rhodesia, 1890 – 1907*, p. 146.

⁴⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 79, PJ. Du Plessis, p. 22).

⁴⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 79, PJ. Du Plessis, p. 21).

⁴⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 85, JAC Kruger, pp. 30-31).

⁴⁹ M.G.B. Rooney: *European agriculture in the history of Rhodesia, 1890 – 1907*, p. 146.

6.4. 'N MENGELMOES VAN AFRIKANER-BOERDERYE

Hoewel die voorafgaande boerderybedrywighede 'n groot rol in die ekonomiese oorlewing van die vroeë Afrikaner-boere gespeel het, het sommige boere hulle ook op die verbouing van groente, vrugte en verskeie plantaardige produkte toegespits. Veral in die vrugbare suidoostelike en oostelike gebiede aangrensend aan die Chimanimani-gebergtes was die klimaatsomstandighede baie gunstig vir gewasboerdery. W.K. Bezuidenhoudt van die plaas Nyaruwa in die omgewing van Umtali, het byvoorbeeld naas sy boerdery met beeste ook met beduidende hoeveelhede groente, onder andere aartappels, beet, kool en wortels geboer. Hy het veral sy aartappeloes, asook enkele vrugtesoorte (perskes en appelkose) aan die 'Farmers Cooperative'-mark te Umtali verkoop.⁵⁰ Volgens J.C. Kruger, 'n boorling van die Chipinga-distrik, het geleidelik meer Afrikaner-boere groente en vrugte begin verbou omdat "hier nie 'n soort groente is wat nie dwarsdeur die jaar in Chipinga geproduseer kan word nie".⁵¹ Lennert van Tonder, Jacob Coetzee en ene Ferreira was enkeles wat 'n volhoubare bestaan gevoer het deur hul oesproduksie aan hul naaste markte as bron van inkomste te verkoop. Kruger het verder uitgebrei oor die suksesvolle kweek van tropiese vrugte in die Chipinga-gebied, waaronder mango's, avokadopere, papajas, koejawels, pynappels en sagtevrugte, soos pruime, appelkose en perskes, wat 'n hoë prioriteit geword het. Sitrusvrugte het goed geaard in die gebied en is tesame met pynappels verkoop en na die hele Rhodesië versprei.⁵²

Die vooruitsigte om deur middel van vrugteboerdery 'n suksesvolle bestaan te voer, is grootliks deur die inwerkingstelling van 'n inmaakfabriek in 1946 te Umtali moontlik gemaak. Ingelegde vrugte van hoogstaande gehalte is geproduseer en talle Afrikaner-vrugteboere is genader om hul oeste op groot skaal aan die fabriek te lewer. P. Wissing, 'n Afrikaner wat voor 1946 uit die Unie van Suid-Afrika gekom en eers as ontwateringsbeampte en later as tegniese en administratiewe bestuurder van die fabriek gewerk het, het verklaar dat 'n groot aantal Afrikaners deur hul vrugteoeste op die been

---

⁵⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 62, W.K. Bezuidenhoudt, pp. 2-3).

⁵¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 63, JC Kruger, p. 17).

⁵² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 63, JC Kruger, p. 18).

gekom het.⁵³ Saam met Wissing het drie ander Afrikaners, naamlik Paul Kok, Pieter van Vuuren en J.A. Stapelberg, as personeellede van die fabriek gewerk.⁵⁴ Aangesien die kapasiteit van die fabriek met vyftig persent vergroot is, kon groente, insluitend aartappels, uie en kool, ook teen 1948 verwerk word. Afrikaner-groenteboere sou dus by hierdie ekonomiese ontwikkeling baat.

Voor en gedurende die Tweede Wêreldoorlog het die boere hoofsaaklik vir die Britse admiraliteit plaasprodukte en -gewasse geproduseer, maar ná 1945 het die Rhodesiese regering dit goedgevind om 'n binnelandse mark te ontwikkel. Alhoewel daar kort na die einde van die oorlog 'n ekonomiese inkrimping voorgekom het, kon daar onbelemmerd voortgegaan word met die totstandkoming van die inmaakfabriek. Wissing het verduidelik dat daar streng regulasies en 'n kwotastelsel was waartoe boere hulle moes verbind. Afrikaner-boere woonagtig tussen Chipinga en Inyanga het ongeveer 'n kwart van hul totale produksie aan die fabriek gelewer.

Desondanks het die meerderheid Afrikaners nie groente op groot skaal aan die fabriek voorsien nie. Wissing het verklaar dat slegs vier uit die 26 boere uitsluitlik op groenteboerdery gekonsentreer het. Hans Vorster, B.I. Vorster, J.T. Bekker en T.J.L. Steyn van Umtali het kwotas, wat tussen twee en dertig ton per jaar gewissel het, gelewer.⁵⁵ Die grootste konsentrasie Afrikaner-boere wat aan die fabriek gelewer het, was uit die Chipinga-omgewing afkomstig. In ruil vir hul produkte het die boere 'n stabiele prysvergoeding ontvang. Die groente- en vrugteproduksie, waarvoor die Afrikaners direk verantwoordelik was, is mettertyd na Bechuanaland, Mosambiek, Noord-Rhodesië en sover as Njassaland uitgevoer.⁵⁶ Volgens Wissing se oordeel sou die boere egter daartoe in staat kon wees om hul groente- en vrugteproduksie te vertiendubbel as dit nie vir hulle beperkte afset was nie. Dit kon gewyt word aan die feit

---

⁵³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 181, P. Wissing, pp. 1-3).

⁵⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 181, P. Wissing, p. 4).

⁵⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 181, P. Wissing, p. 8).

⁵⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 181, P. Wissing, p. 10).

dat die Afrikaner-boere hulself nie uitsluitlik op een spesifieke soort boerdery toegespits het nie, maar eerder geneig was om 'n vorm van gemengde boerdery voor te staan.

Verskillende ander gewasse is ook in wisselende mate deur sommige Afrikaner-landbouers op hul plase verbou. J.A.C. Kruger het vertel dat hulle vanaf 1902 koffieplantasies aangelê het. Die verbouing van koffie was oor die algemeen 'n bykomstige, dog winsgewende onderneming. Kruger het ongeveer sestig sakke koffiebone teen £5 per sak in Umtali verkoop. Die doeltreffende bewerking van die koffiebossies was egter 'n moeisame taak, omdat daar van masjien-rollers en stampblokke gebruik gemaak moes word vir die verdroging en uitdopping van die koffiebossies.⁵⁷ Afrikaner-boere wat nie oor hierdie masjinerie beskik het nie, het afgesien van hul planne om koffie te verbou. Jan Botha van Goedehoop, wat aanvanklik met koffie geboer het, se koffieplantasies is deur roes en bossiesuierinsekte verrinneweer. As gevolg van gereelde oesmislukkings het enkele boere besluit om hul koffiebone uit te kap en hul aandag eerder op ander boerderye toe te spits.

Afrikaner-boere het ook rubberbone geplant, enersyds as 'n landboueksperiment, en andersyds as 'n bykomende inkomste. Die BSAC het die ekonomiese potensiaal van rubber hoog op prys gestel. Gevolglik is eksperimentering deur private kundiges, soos ene Lichtheim en C.F.M. Swynnerton, ruim ondersteun.⁵⁸ Volgens J.A.C. Kruger het die Rhodesiese regering boere in 1906 aangemoedig om rubberbone te plant deur aan hulle die saad te verskaf. Weens die feit dat oesmislukkings voorgekom het, het die maatskappy na 1907 egter grotendeels van hul steun aan rubberproduksie afgesien. Na 'n groeiperiode van ongeveer vier jaar is die rubberbone getap, maar by die Umtali-mark het die boere, onder andere Kruger, die ontstellende nuus ontvang dat hul rubberproduksie nie meer in aanvraag was nie. Die nie-winsgewendheid van die projek het bykans al die Afrikaner-boere, te wete ene Ockert, Odendaal, Gifford en Kruger, laat besluit om hul rubberbone geheel en al uit te kap.⁵⁹ Pogings om van wattelplantasies 'n

---

⁵⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 85, JAC Kruger, p. 28).

⁵⁸ M.G.B. Rooney: *European agriculture in the history of Rhodesia, 1890 – 1907*, p. 146.

⁵⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 85, JAC Kruger, p. 29).

sukses te maak, het weens die hoë koste daaraan verbonde, geblyk 'n relatief onproduktiewe boerdery te wees.⁶⁰

Mielie- en voerreeste is as voedsel in die vark-en hoenderboerdery aangewend. Oor die algemeen was varkboerdery, wat 'n belangrike gedeelte van gemengde boerderye uitmaak het, 'n stabiele bron van inkomste. Landboukundig gesproke, was Rhodesië geskik vir varkboerdery, omdat die ingevoerde varke relatief goed teen allerlei siektes bestand was. Verder het plaaslike markpryse vir varkprodukte (wat tussen £2.10.0 by die Enkeldoorn-mark tot £6.0.0 by die Salisbury-mark gewissel het), as belangrike trekkrag vir ontwikkelende boere gedien.⁶¹ Volgens Kruger se waarneming het ongeveer sestig persent van alle Afrikaner-boere ook met varke geboer; die gemiddelde boer het tussen 100 en 200 varke in afsonderlike kampe op sy plaas aangehou.⁶² Ten opsigte van hoenderboerdery het boere noodwendig hul eie kuilvoer (bestaande uit boontjiehooi, mielies en mieliestronke) vervaardig en sodoende effektief op voedseluitgawes besnoei.⁶³ Blykbaar het beide die vark- en hoenderboerdery gedurende die grootste tydperk na 1890 'n noodsaaklike aanvullende aspek van die Afrikaner se gemengde boerderypraktyke geword.

6.5. MISLUKKINGS EN VERARMING

Met die tweede ontwikkelings tydperk wat ná die BSAC-bewind in 1924 aangebreek het, het 'n nuwe fase van versnellende ontwikkeling in Rhodesië begin. Alhoewel die maatskappybewind grootliks vir die totstandkoming en organisering van die landboubedryf verantwoordelik was, het verdere ontwikkelings van blywende aard sedertdien plaasgevind. Vanweë die verbetering van die spoorvervoer-infrastruktuur tussen Beira en Salisbury kon moderne boerdery-implemente ingevoer word en gevolglik is die bewerking van plaasgronde vergemaklik. Hierbenewens is die Salisbury-landbou-eksperimenteringstasie en die Gwebi eksperimentele plaas uitgebrei, sodat

---

⁶⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 85, JAC Kruger, p. 21).

⁶¹ M.G.B. Rooney: European agriculture in the history of Rhodesia, 1890 – 1907, p. 146.

⁶² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 85, JAC Kruger, p. 71).

⁶³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Rhodesië na 1890. (Mondelinge onderhoud 85, JAC Kruger, p. 72).

navorsingsondersoeke na verbeterde produksiekapasiteit en oeslewerings moontlik gemaak kon word.⁶⁴ Met betrekking tot die Afrikaner-beesboere, het die vooruitsigte van die beesbedryf ook na 1924 ten goede verbeter. Die sterker klem op veeteelt in Suid-Rhodesië het grotendeels gespruit uit die behoefte aan die skepping van 'n vleisuitvoermark. Veral na die vestiging van 'n tak van die Imperial Cold Storage and Supply Company Ltd. in 1924, is gesofistikeerde fasiliteite vir die verwerking en bevriësing van vleisprodukte daargestel.⁶⁵ Voorts is veeteeltverbeteringskemas en voereksperimente na 1930 van stapel gestuur. Administratief en finansiëel kon Rhodesië, hoewel in 'n staat van selfregering, ook voortdurend op ontwikkelingsteun van die Britse Ryk staatmaak.

Nieteenstaande die oorhoofse strewe van Afrikaners om in die landbousektor van die Rhodesiese ekonomie 'n stabiele en welvarende bestaan te maak, het baie Afrikanerboere vanweë verskeie redes nie daarin geslaag om suksesvol te word nie. Die mislukking van sodanige boere het in vele opsigte met die geleidelike verval en agteruitgang van die gesin gepaard gegaan. So byvoorbeeld het C.A. de Lange, wat in 1950 na die plaas Koedoesland in Rhodesië gekom het, 'n stuk grond in Stella op huurkoop van die Landbank gekoop. Mettertyd het De Lange egter baie onsuksesvol geblyk te wees om sy grond doeltreffend te bewerk. De Lange, wat met sy gesin in 'n karige grasdakhuis gebly het, het hulle vir drie jaar met dit wat geïen kon word met slegs 'n ploeg en 'n paar donkies aan die lewe gehou. Hy, sy vrou en hulle ses kinders het armsorghulp ontvang, maar moes noodgedwonge die plaas verlaat omdat hulle nie meer die huurgeld kon bybring nie. Theo Greyvensteyn van Melsetter het vertel dat die De Langes “met die motor hoog gelaai en aangedryf deur donkies en osse van sy plaas weggetrek het”.⁶⁶ Ben Pretorius van Koodoo Kop was nog 'n voorbeeld van 'n Afrikanerboer wat na 'n sukkelbestaan sy plaas moes verkoop en vir maande daarna op die spoorweë moes gaan werk.⁶⁷ Volgens M.G. Willems het Pretorius vir twee jaar te Selous

---

⁶⁴ H. Weinmann: *Agricultural research and development in Southern Rhodesia 1924 - 1950*, p. 7.

⁶⁵ H. Weinmann: *Agricultural research and development in Southern Rhodesia 1924 - 1950*, pp. 149-150.

⁶⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.1509, Theo Greyvensteyn, p. 15.

⁶⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.1509, Theo Greyvensteyn, p. 22.

Nek gewerk, maar het daar slegs mislukkings en swaarkry ondervind.⁶⁸ Ene Badenhorst van Koedoesvlei het ook fataal misluk. Nadat sy oeste twee jaar na mekaar misluk het, het hy die plaas aan Jan Nel verkoop.⁶⁹ Die patroon van mislukking het hom egter herhaal toe selfs Jan Nel, asook sy opvolger, ene Rossouw, na verloop van tyd die plaas agtereenvolgens verkoop het.

’n Algemene rede wat deurgaans ’n oorsaak vir die mislukkings van sommige Afrikaner-boere geblyk te wees het, was die tekort aan kapitaal. Die Departement van Openbare Dienste in Salisbury het enkele aanduidings of riglyne aan voornemende boere gegee oor die hoeveelheid kapitaal wat benodig sou word om ’n boerdery op voetsoolvlak te begin. Die regeringsdepartement het aangedui dat jong boere oor ’n bedrag van tussen £1 500 en £2 000 moes beskik, terwyl nuwe welvarende boere wat onmiddellik ’n bestaande plaas wou bekom, ’n bedrag van meer as £5 000 tot hul beskikking moes hê.⁷⁰ Talle van die Afrikaner-pioniers se fondse was te beperk om as individuele landbouers ’n plaas standvastig te kon ontwikkel of onderhou. H. de Waal het byvoorbeeld die verhaal van ene Janie Odendaal, wat in 1946 uit Ladybrand na Rhodesië getrek het, beskryf. Daaruit blyk dit dat Odendaal se gedeeltelike mislukking hoofsaaklik gewyt kon word aan ’n gebrek aan kapitaal, en veral die onoordeelkundige aanwending daarvan. Hy het vertel dat Odendaal “...te haastig was, en gekoop het voordat hy die geld gehad het”.⁷¹ Volgens De Waal het Odendaal oor geen voldoende kapitaal beskik voordat hy Rhodesië binnegekom het nie. Selfs met ’n gemengde boerdery van mielies en beeste op ’n groot plaaseiendom van ongeveer 1 500 akker kon Odendaal steeds nie ’n volhoubare bestaan voer nie.⁷²

David Botha van Sterkfontein het ook op soortgelyke wyse met ’n bedrag van £1 700 op die plaas Groenvlei met tien beeste en twintig skape begin boer. Hoewel Botha

---

⁶⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.1526, M.G. Willemse, p. 3.

⁶⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.1526, M.G. Willemse, p. 7.

⁷⁰ Anon: *Farming in Southern Rhodesia. A brochure for benefit of persons desiring to settle on the land*, p. 8.

⁷¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.1337, H. de Waal, p. 3.

⁷² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.1337, H. de Waal, p. 4.

finansiëel byna 'n sukses van sy latere koring- en vleisboerdery gemaak het, het sy gebrek aan kapitaal hom verhoed om sy boerderypotensiaal uit te brei of te verstewig. Twee verdere negatiewe faktore was sowel die vernietigende uitwerking van die ooskuskoors van 1916 en 1928, as die hoë inkomstebelasting van £900 wat Botha moes betaal.⁷³ Die negatiewe uitwerking van hierdie eksterne faktore op reeds wankelrige Afrikanerboerderye met beperkte kapitaalsterkte kon in die lang termyn dus 'n groot risikofaktor vir boere word. Om hierdie rede het Botha waarskynlik besluit om ter wille van koste-effektiwiteit slegs vrugte en groente op klein skaal aan die mark te Chipinga te voorsien en die res vir eie gebruik aan te wend.⁷⁴

In 'n studie oor die menslike geografie van Rhodesië het prof. George Kay onder meer melding gemaak van die belangrikste beperkings wat blankes, en Afrikaner-boere in die besonder, nadelig kon raak. Eerstens het Kay beklemtoon dat die tekort aan groot somme kapitaal die grootste beperking of hindernis vir die individuele boer was.⁷⁵ Sonder hierdie finansiële basis kon die deursnee boer kwalik daarin slaag om 'n lewensvatbare onderneming te begin. Soos geblyk het uit die voorafgaande verduideliking, het Afrikaner-boere, onder meer C.A. de Lange, M.G. Willemse, ene Badenhorst, J. Odendaal en David Botha, asook ander onbekende Afrikaners in Rhodesië, hoegenaamd nie oor genoegsame finansiële middele beskik nie, en as 't ware voortdurend op die rand van mislukking gestaan.

Die tweede beperking waarvan Kay melding gemaak het en wat ook op die Afrikaner-landbouers van toepassing was, was die gebrek aan noodsaaklike vaardighede, kennis en ondervinding van die produksie van landbougewasse.⁷⁶ Aangesien die BSAC weinig landboukundiges in Rhodesië gehad het en dus maar min hulp aan die boere kon verleen, moes die meeste boere noodgedwonge hul eie ondervinding op 'n probeer-en-fouteer-basis opbou. Sonder enige bepaalde steun en onkunde oor die volle

---

⁷³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Onderhoude, Melsetter – O, Rhodesië na 1890, no.107, AS. Joubert, p. 9.

⁷⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Onderhoude, Melsetter – O, Rhodesië na 1890, no.107, AS. Joubert, pp. 9 – 10.

⁷⁵ R. Kay: *Rhodesia: a human geography*, p. 122.

⁷⁶ R. Kay: *Rhodesia: a human geography*, p. 122.

landboupotensiaal, het menige boere dus geneig na mislukking.⁷⁷ Veral in die vroeë boerderyfase van Rhodesië was daar 'n algemene gebrek aan kennis oor verskillende soorte boerderye en geskikte landbougrond vir toekomstige verbouing. Blote onkunde of gebrekkige kennis was streng gesproke en onderliggend aan die kapitaaltkort, die kernoorzaak vir die meeste vroeë mislukkings van Afrikaner-boere.

Die onkundighedsfaktor sou veral later in die opkomende tabakbedryf onder onsuksesvolle Afrikaner-boere waarneembaar word. In uitsonderlike gevalle, soos byvoorbeeld dié van Piet Malan wat in 1950 na Rhodesië getrek het en twee plase, naamlik Grand Chase en Onze Rust teen £18 000 gekoop het, het die boer wel oor die nodige kapitaal beskik, maar kennelik weinige kennis oor die betrokke boerdery gehad.⁷⁸ J.J. Rossouw van Marandellas het vertel dat Piet Malan se eerste oesproduksie uiters swak was, en dat hy met slegs £3 000 wat hy deur verkope geïen het, nie sy belastingonkoste kon dek nie. Volgens Rossouw het die stremmende gevolge van onkunde, en dus onbevoegdheid om 'n plaaseiendom tot sy volle potensiaal te ontwikkel, ook onder Malan se seuns voorgekom. Rossouw het verklaar dat "...Malan baie swaar gekry het. Hy sal teruggaan (na die Unie) as hy kon, maar hy kan nie. Hulle het te min kennis van tabak en wou nie advies aanneem nie. Hulle het sonder kennis van tabak begin".⁷⁹

Buiten die gebrek aan kennis en 'n tekort aan kapitaal was die dikwels onoordeelkundige bestuur van hul inkomste ook in sommige gevalle 'n probleem. Volgens advies van die Departement van Openbare Dienste moes voornemende landbouers te alle tye poog om eerstens hul plase en finansiële posisie te konsolideer alvorens enige 'noodsaaklikhede' (soos motorvoertuie) aangeskaf word.⁸⁰ Ongelukkig het sommige boere hulle nie gesteur aan hierdie waarskuwing teen die aanskaf van onbenullighede of die aangaan van skuld nie. Die onvermoë om skuld te vermy en om

---

⁷⁷ M.G.B. Rooney: *European agriculture in the history of Rhodesia, 1890 – 1907*, p. 74.

⁷⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Onderhoude, S – U, Rhodesië na 1890, no.1211, J.J. Rossouw, p. 6.

⁷⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159, Onderhoude S – U, Rhodesië na 1890, no.1211, J.J. Rossouw, p. 7.

⁸⁰ Anon: *Farming in Southern Rhodesia. A brochure for benefit of persons desiring to settle on the land*, p. 8.

veral teen 'n spandabelrige leefwyse te waak, kon in die lang termyn ook tot die mislukking van Afrikaner-boerderye bydra. M.C. Bosch, van die plaas Doornspruit in Inyazura, het pertinent op die kwessie van skuld en spandabelrigheid onder Afrikaners gewys. Bosch het soos volg sy spyt oor sommige Afrikaner-boere uitgespreek: "...ek verbaas my oor hoeveel mense diep in die skuld is en lenings moet neem om volgende jaar se oeste te lewer. Baie gaan spandabel te werk, koop onnodige goed en hou duur vakansies. Selfs die wat enorme inkomstes het, lewe dit uit. As die Afrikaner nie eens opgevoed is om 'n groter inkomste te hanteer nie, het skielike verryking 'n slegte uitwerking".⁸¹

Volgens Bosch het sommige boere wat spoedig welvarend geword het baie impulsief met hul finansies omgegaan sonder om die nodige spaarsamigheid aan die dag te lê. Die spandabelrigheid onder Afrikaners was dikwels buitensporig. Bosch het verklaar dat daar byvoorbeeld mense in Inyazura was wat £3 000 tot £4 000 aan vakansies na Kaapstad gespandeer het of vir hul vrouens duur kamerjasse gekoop het.⁸² Bosch was dus van mening dat die geldelike verkwisting op merendeels onbenullighede, daartoe bygedra het dat "die groot wins uitgemors word, en dan leen hulle om die volgende jaar se oes te wen. Jy verbaas jou oor die lenings wat boere aangaan wat uiterlik baie ryk is".⁸³

'n Verdere voorbeeld van die oënskynlike impulsiwiteit onder sommige Afrikaners om op spandabelrige wyse goedere te koop, was dié van P. Basson. Hy het in 1951 op die plaas van J.W. Bell te Sinoia gaan werk en ongeveer £15 000 uit die winste van tabakverbouing gemaak. Nieteenstaande die groot kapitaalinkomste, het Basson, nog voordat hy sy geld ontvang het, reeds 'n motorvoertuig op huurkoop aangeskaf. Volgens J.J. Rossouw het Basson en sy kinders die negatiewe gevolge van verarming ervaar, omdat hulle "mos dink die geld reën".⁸⁴ Dit is dus duidelik dat die onvermoë om

---

⁸¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, no.186, M.C. Bosch, pp. 28-29.

⁸² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, no.186, M.C. Bosch, p. 28.

⁸³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, no.186, M.C. Bosch, pp. 28-29.

⁸⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Onderhoude S – U, Rhodesië na 1890, no.1211, J.J. Rossouw, pp. 14-15.

verantwoordelik en oordeelkundig met geld te werk, die gevaar van mislukking onder talle Afrikaner-boere des te meer vergroot het.

6.6. ONRUS IN DIE AFRIKANER-BOEREGEMEENSKAP TE ENKELDOORN

Gedurende 1925 was daar 'n kortstondige onenigheid tussen die Afrikaner-boere in die Enkeldoorn-distrik en die Rhodesiese owerhede rakende landbou-verwante aangeleenthede. Die onenigheid het veral gespruit uit ontevredenheid oor die bestaande grondbeleid, die afdwing van die sogenaamde "Dipping Ordinance", die Departement van Veeartseny en die polisieordonne in die distrik.⁸⁵ Terselfdertyd het daar gedurende dieselfde jaar erge voedseltekorte geheers, en die vooruitsigte vir 'n suksesvolle oes was minder rooskleurig.

Volgens 'n vertroulike verslag aan die Minister van Lande in Salisbury het gerugte die rondte gedoen dat ongeveer 30 tot 40 Afrikaners beoog het om die Enkeldoorn-distrik te verlaat en na die Unie van Suid-Afrika terug te keer. Enkele Afrikaners, onder wie ene Van Helsdinger van Landskroon, ene Kirstein van Inhoek en ene Kruger van Hugosfontein, het beplan om te trek.⁸⁶ Die assistent-magistraat, C.L.G. Wright, het ook gerapporteer dat soortgelyke trekbewegings uit Selukwe, Que Que, Marandellas en Melsetter in die vooruitsig gestel is.⁸⁷

Oor die algemeen het dié Afrikaner-boere gekla oor die hoë pryse van grond en die tekort aan vervoermiddele. 'n Vername rede vir die opwelling van onrus onder sommige Afrikaners was egter die grootskaalse verlies van hul stoetbeeste. Hierdie diere, wat 'n lewensbelangrike bron van inkomste en finansiële sekuriteit was, is na die uitbreek van ooskuskoors vernietig. Dié verlies het tot algehele moedeloosheid onder Afrikaner-boere gelei. Die Afrikaners het die standpunt gehuldig dat die owerhede ook geen ondersteuning wou verleen aan diegene wat in nood verkeer het nie. Desnieteenstaande

---

⁸⁵ NAZ, S 480 117: Dissatisfaction among the Dutch farmers, Charter, Enkeldoorn Districts, 1925. (Vetexinary Department, 26.02.1925).

⁸⁶ NAZ, S 480 117: Dissatisfaction among the Dutch farmers, Charter, Enkeldoorn Districts, 1925. (Vetexinary Department, 26.02.1925).

⁸⁷ NAZ, S 480 117: Dissatisfaction among the Dutch farmers, Charter, Enkeldoorn Districts, 1925. (Office of the Magistrate, Enkeldoorn, 07.03.1925).

hierdie probleem, het die owerhede met die hulp van J. Martin as lid van die Rhodesiese Wetgewende Raad, en in oorleg met die Enkeldoorn-boerevereniging, wel hulpverlening aan hierdie Afrikaner-boere toegestaan en hulle aangeraai om hul trek na die Unie van Suid-Afrika te heroorweeg.

6.7. DIE REDDINGSDAADBOND EN DIE EKONOMIESE POSISIE VAN DIE AFRIKANER IN RHODESIË

Kort na die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog het J.J. Driescher in 'n artikel oor die ekonomiese opbou van die Afrikaner in Rhodesië 'n breedvoerige bespreking oor die prestasies en tekortkominge van die Afrikaner-boere in die besonder gegee. Na die Groot Depressie van 1929 tot 1933 het armoede en ellende steeds onder Afrikaners in Rhodesië voorgekom en daarom is daadwerklike pogings as teenvoeter aangewend om Afrikaner-boerderye en -besighede van verdere ekonomiese verval te red. Volgens Driescher was die Afrikaner se ekonomiese vooruitgang oorwegend stadig, maar in die konteks van die ekonomiese geskiedenis van Rhodesië geensins onbenydenswaardig nie. Daaroor het Driescher die volgende standpunt ingeneem: "Dit moet in ag geneem word dat ons hier in 'n jong land woon, en die kanse is hier nog groter en die kompetisie kleiner as in ouer lande. Billikheidshalwe moet egter aan die anderkant daarop gewys word dat die meeste Afrikaners wat na Rhodesië getrek het, dit feitlik sonder kapitaal en met weinige skoolopvoeding gedoen het, en dat die vooruitgang wat daar wel was as 'n besliste prestasie onderstreep moet word. Ook moet daarop gelet word dat die Afrikaner-boer in baie gevalle vinniger vooruitgaan as die Engelse boer en dikwels later sy plaas koop".⁸⁸

Alhoewel die deursnee Afrikaner-boere dikwels vir hul landbouprestasies geloof is, het J.J. Driescher en bestaande Afrikaner-instellings, soos die kerk en die Reddingsdaadbond, herhaaldelik versoek dat die boere aan sekere gevare aandag moes gee. In Driescher se bespreking word spesifiek melding gemaak van die gevaar en die aankweek van 'n te hoë lewenstandaard. Daar is veral beswaar gemaak teen vreemde sedes en die aanskaf van geriewe en goedere wat nie bekostigbaar was nie, en dat Afrikaners hulle by tradisionele boere-eenvoud moes bepaal. Vervolgens is daar ook na

---

⁸⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië, *Die Zambesi Ringsblad*, Februarie 1940, 'Die ekonomiese opbou van die Afrikaner in Rhodesië', p. 4.

een van die allerbelangrikste faktore in die ekonomiese opbou van die Afrikaner, naamlik spaarsamigheid, verwys en is gewaarsku dat 'n verontagsaming van 'n spaarsin enige merkbare ekonomiese vooruitgang kon verhinder. Driescher het die vooruitskatting gedoen dat indien die inkomste van die Afrikaners in Rhodesië ongeveer £2 ½ miljoen per jaar bedra het en elke Afrikaner tien persent sou spaar, hulle jaarliks 'n bedrag van £250 000 as Afrikaner-kapitaal aan die opbou en ondersteuning van Afrikaner-besighede kon bestee.⁸⁹

In 'n ooreenstemmende bespreking aangaande armsorgwerk in Rhodesië het ds. P.J. Pienaar in 'n toespraak voor die Rhodesiese Christelike Vrouevereniging (RCVV) se kongres wat in Augustus 1940 in Bulawayo gehou is, sy sienings oor die noodsaaklikheid van 'n spaarsin gegee. In figuurlike taal het hy die kwessie soos volg beklemtoon: “Hy wat spaarsaam wil wees sal sy aangesig soos 'n vuurklip moet sit teen alle spandabelrigheid”. In sy toespraak het Pienaar gepleit dat die Afrikaner moes waak teen die versugting na allerlei luukshede en het hom soos volg hieroor uitgespreek: “...die gees van spandabelheid het ons hele volk al beetgepak, en veral in Rhodesië is dit vir my baie opvallend. Mense vind nie dat hulle ‘elke splinter vergader vir die vuur in die winter nie’”.⁹⁰ Volgens Pienaar was die oplossing daarvoor dat die Afrikaner geleer moes word om selfstandig te spaar, hoewel hy in besit moes wees van drie dinge, te wete 'n Bybel, 'n sitplek in die Kerk en 'n stukkie grond op sy naam. Volgens Pienaar kon hierdie spaarsaamheid voorkom dat “hulle nie 'n las maar 'n bate vir die samelewing [word]; en ... nie 'n prooi gaan word van bolsjewisme en allerlei geriewe nie’”.⁹¹

Dit was veral in hierdie tydperk van ekonomiese verarming en onsekerheid dat die sogenaamde Reddingsdaadbond (RDB) 'n verneme rol in die opheffing en versterking van die Afrikaners in Rhodesië gespeel het. Tydens 'n algemene vergadering op 15 Oktober 1943 te Daisyfield het ene Du Buisson in 'n toespraak die RDB as 'n “trek” vergelyk. Sy kernstandpunt was dat die Afrikaners moet “trek om ons ekonomies vry te

---

⁸⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië, *Die Zambesi Ringsblad*, Februarie 1940, ‘Die ekonomiese opbou van die Afrikaner in Rhodesië’, p. 5.

⁹⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië, *Die Zambesi Ringsblad*, November 1940, ‘Armsorgwerk in Rhodesië’, p. 4.

⁹¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië, *Die Zambesi Ringsblad*, November 1940, ‘Armsorgwerk in Rhodesië’, p. 3.

maak” en “om ons uit die ellende te red”.⁹² Om hierdie doel te kon verwesenlik, het die Reddingsdaadbond, soortgelyk aan die Helpmekaarbeweging van die twintigerjare, as ’t ware ’n fondsinsamelingsinstrument van die Afrikaner geword. Du Buisson het die Afrikaners aangemoedig om dankoffers, of soos hy dit gestel het “offers wat meer is as ’n kollekte”, te gee.⁹³ Teen 1943 is bevind dat daar reeds £100 000 ingesamel is. In sy toespraak het Du Buisson daarop gesinspeel dat hoewel daar nog miljoene benodig is, die fondse aanleiding gegee het tot ’n merkbare vordering in Afrikaner-geledere. In sy verduideliking het Du Buisson onder meer verwys na die nuutgestigte handelsbanke waar Afrikaner-seuns en -dogters gaan werk en belangstelling getoon het in ko-operatiewe verenigings, groot tabakfabrieke, staalfabrieke en fabrieke wat klerasie maak.⁹⁴ Du Buisson het voortgegaan deur bekend te maak dat 76 Afrikaanse ondernemings (hoofsaaklik in die Unie, maar waarskynlik ook in Rhodesië) geldelike hulp ontvang het. Opleiding is ook aan Afrikaner-jeugdiges gegee om in besighede te werk en om hulle vir ’n plek in die handel en nywerheid voor te berei.

Ten spyte van hierdie vordering het die geleidelike ekonomiese verlamming van die Afrikaners in Rhodesië gedurende en kort na die Tweede Wêreldoorlog steeds gedreig om hierdie groep te ruïneer. Ds. Kotze van die Uitvoerende Raad van die RDB het in 1946 ’n sterk vermoede uitgespreek dat die kapitaal van die Afrikaners in “vreemde koffers” beland, sodat ander daardeur verryk word en die Afrikaners ekonomies verlam kon bly.⁹⁵ Tydens sy besoek aan Daisyfield het Kotze die belangrikste doelstellings van die RDB aan die Rhodesiese Afrikaners bekendgestel. In die reël moes dit as teenvoeter

---

⁹² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, Afrikaanse Taal- en Kultuurvereniging Daisyfield, Algemene Vergadering 15 Oktober 1943, Toespraak deur mnr. Du Buisson, n.p. Die Reddingsdaadbond het na ’n ekonomiese volkskongres in 1939 in die Unie van Suid-Afrika tot stand gekom. Die doel van die RDB was hoofsaaklik om Afrikaners aan te moedig om Afrikaner-ondernemings finansiëel te ondersteun, maar was ook daarop gemik om Afrikaner-kultuur, -ekonomie, -boere, ensovoorts te bevorder. Sien H.B. Giliomee: *The Afrikaners. Biography of a people*, pp. 438-439.

⁹³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, Afrikaanse Taal- en Kultuurvereniging Daisyfield, Algemene Vergadering 15 Oktober 1943, Toespraak deur mnr. Du Buisson, n.p.

⁹⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, Afrikaanse Taal- en Kultuurvereniging Daisyfield, Algemene Vergadering 15 Oktober 1943, Toespraak deur mnr. Du Buisson, n.p.

⁹⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, Afrikaanse Taal- en Kultuurvereniging Daisyfield, Algemene Vergadering 20 Julie 1946, n.p.

vir die skynbaar korrupte hantering van Afrikaner-kapitaal en ekonomiese verval van die Afrikaner dien. Die Reddingsdaadbond het hom dus by die volgende doelstellings bepaal:

- (a) Om Afrikaanse kapitaal te mobiliseer vir die Afrikaner;
- (b) Om 'n spaarsin by die volk aan te moedig;
- (c) Om die Afrikaner in die ekonomiese lewe 'n eie plek te laat inneem;
- (d) Om die Afrikaner te lei om posisie in te neem teen kommunisme.⁹⁶

Die Rhodesiese Afrikaners het geleidelik aan bogenoemde doelstellings gehoor gegee, en daardeur stadig maar seker die doelwit van ekonomiese selfstandigheid begin bewerkstellig. In Rhodesië het tien (uit 'n totaal van 367) takke van die RDB met 'n aansienlike ledetal ontstaan.⁹⁷ Bo en behalwe die ekonomiese ondersteuning sou die RDB ook van kardinale belang vir die morele en sosiale opheffing van die Afrikaner wees.

In Daisyfield se plaaslike tak van die RDB is daar byvoorbeeld 'n Reddingsdaaddag vir sowel die insameling van fondse as die aanspreek van ekonomiese sake georganiseer. Afrikaners van regoor Rhodesië het na Daisyfield gegaan om die feesvieringe en belangrike verrigtinge by te woon. In die Beitsaal op Daisyfield het D.M. de Kock van Inyazura die vergadering oor die ekonomiese opheffing van die Afrikaner toegesprek. De Kock het verduidelik dat die Afrikaners in Rhodesië nog hoofsaaklik in die eerste stadium van ontwikkeling, dit wil sê in die landbou, bedrywig was. Hy het spesifiek die Afrikaner-jeug aangemoedig om deur middel van opleiding hul weg in die Rhodesiese vervaardigings- en sakesektor te vind. Vir hierdie opleidingsdoeleindes was genoegsame befondsing egter noodsaaklik en die vergadering is aangespoor om geldelike skenkings aan die RDB te maak. Na afloop van die vergadering is daar met groot geesdrif 'n bedrag van £50 ingesamel en 'n ruim bedrag van £400 deur verskeie Afrikaner-boere

---

⁹⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, Afrikaanse Taal- en Kultuurvereniging Daisyfield, Algemene Vergadering 20 Julie 1946, n.p.

⁹⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, Afrikaanse Taal- en Kultuurvereniging Daisyfield, Algemene Vergadering 25 Junie 1943, n.p.

beloof.⁹⁸ Op hierdie wyse kon die Afrikaners se kapitaalbasis versterk en vir die gebruik van opvoedings- en ontwikkelingsdoelwitte aangewend word.

6.8. DIE ONTWIKKELING EN UITBOUING VAN AFRIKANER-ONDERNEMINGS

Met die goeie vooruitskouing van toenemende Afrikaner-kapitaal het daar ná 1945 enkele Afrikaner-ondernemings, of Afrikaner-ondersteunde ondernemings in Rhodesië tot stand gekom. Dit was vernameelik in die landbou- en vervaardingsbedryf waar die nuutgestigte Afrikaner-ondernemings 'n bepaalde ontwikkelingsfunksie sou lewer. Op landbougebied is die eerste suksesvolle Afrikaner-geïnspireerde bedryf, wat later as die Gazaland Koöperatiewe Kaasfabriek bekend sou staan, in die Chipinga-distrik gevorm. Dit is opmerklik dat die stigterslede van die kaasfabriek uit Afrikaner-geledere van die betrokke distrik afkomstig was. Hans Kruger (van Enhoek), G.W. Verran en D.J.P. Odendaal het vanaf 1934 stelselmatig 'n private kaasfabriek in Chipinga opgebou, maar in 1935 is twee afsonderlike kaasfabrieke, te wete die Eastern Border Koöperatiewe Kaasfabriek en Excelsior Koöperatiewe Kaasfabriek, geopen.⁹⁹ C.W. Readings, die sekretaresse van laasgenoemde kaasfabriek, het verklaar dat ander Afrikaners, naamlik P.C. Odendaal, A.H. Joubert en P.J. Joubert, gehelp het om die Excelsior-fabriek tot stand te bring.¹⁰⁰ Sedertdien het ongeveer 51 boere, waaronder Afrikaners, groot hoeveelhede melk (tussen vyf en 120 gellings per dag) aan die fabriek gelewer. Vanweë ekonomiese probleme en likwidasië gedurende die Tweede Wêreldoorlog was die fabriek egter genoodsaak om te amalgameer. As gevolg van 'n tekort aan boumateriaal kon die Gazalandse Kaasfabriek eers in 1949 amptelik open. By die opening van die fabriek het Readings die onthulling van 'n gedenkplaat ter ere aan Dawid Odendaal waargeneem.

Die Rhodesiese regering het die uitbreiding van die suiwelindustrie voorgestaan. Deur middel van 'n Dairy Industry Control Board is meer kontrole oor die prysvasstelling

---

⁹⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels, *Die Volksblad*, 'Die ekonomiese stryd van die Afrikaner in Rhodesië', n.d.

⁹⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: Die Volksgenoot (*Die Volksgenoot*, 23 Augustus 1951, 'Fabriek wat baie vir boeregemeenskap beteken', p. 15).

¹⁰⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Onderhoude, Melsetter – O, Rhodesië na 1890, no.71, C.W. Readings, p. 2.

en betalings deur die room- en kaasfabrieke aan boere uitgeoefen.¹⁰¹ Om in die groter vraag na melkprodukte te kon voorsien, moes die Afrikaner-boere gevolglik hul beesboerderye uitbrei. Op kwantitatiewe vlak moes geselekteerde kruisings van melkbeeste toegepas word, om sodoende melk van hoë gehalte te verseker. Readings het egter verduidelik dat veesiektes soos bek-en-klouseer en droogtes tot 'n afname in die melkproduksie en dus die vervaardiging van kaas gelei het. Desnieteenstaande, het die Gazaland Koöperatiewe Kaasfabriek veral ná 1950 steeds suksesvol gefunksioneer. Vir die Afrikaner-boerderygemeenskap was die teenwoordigheid van die fabriek 'n belangrike ekonomiese stimulus, maar sonder die medewerking van hierdie boere sou die fabriek beswaarlik kon vooruitgaan. In *Die Volksgenoot* van Augustus 1951 is die Afrikaner-boere soos volg geprys: “Die Gazaland Koöperatiewe Kaasfabriek is die prysenswaardige resultaat van die pogings wat die boere van Chipinga aangewend het om hulself te help”.¹⁰²

'n Ander onderneming wat alleenlik deur Afrikaner-kapitaal tot stand gebring is, het as Transvalia Meubels bekend gestaan. Hierdie onderneming, wat hom op die vervaardiging van meubels toegespits het, is deur verskeie prominente Afrikaners, waaronder D.M. de Kock, A. Kok, M. Martin, Jan van Zyl en andere, aangemoedig om 'n tak van die Suid-Afrikaanse Transvalia Meubels in Rhodesië te open. Ondanks die feit dat die onderneming in die Unie van Suid-Afrika bedryf is, het die Rhodesiese Afrikaners 'n vriendelike versoek gerig dat die meubelwinkel deur middel van Afrikaner-kapitaal uit Rhodesië onderhou en ontwikkel sou word. Tydens 'n vergadering te Inyazura is 'n kapitaalbedrag van £30 000, waarvan D.M. de Kock £10 000 bewillig het, vir die onderneming ingesamel.¹⁰³ Na die aankoop van die meubelwinkel is ook aandele in Zambesia Furniture te Umtali gekoop. Verder is 'n meubelwinkeltak in Salisbury gestig.

Die onderliggende doel van die onderneming was om werk vir jong Afrikaners in Rhodesië te skep. D.M. de Kock het verklaar dat hierdie doelstellings dit binne die eerste

---

¹⁰¹ Anon: *Farming in Southern Rhodesia. A brochure for benefit of persons desiring to settle on the land*, p. 11.

¹⁰² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: *Die Volksgenoot* (*Die Volksgenoot*, 23 Augustus 1951, 'Fabriek wat baie vir boeregemeenskap beteken', p. 15).

¹⁰³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, D.M. de Kock, Transvalia Meubels, pp. 45-46.

drie jaar van die onderneming direk moontlik gemaak het dat honderde Afrikaners in diens geneem is.¹⁰⁴ Die gedagte was dan ook dat hierdie Afrikaners hul inkomste as spaargeld sou hanteer. Deur middel van hierdie spaargeld kon Afrikaners dus finansiëel onafhanklik word. Gevolglik sou hulle dan selfs later op voordelige wyse in Afrikanerverwante beleggings of versekeringsmaatskappye kon belê en sodoende hul geld in die groter Afrikaner-kapitaalpoel kon terugploeg.

Twee van die indrukwekkendste Afrikaner-ondernemings wat ook aan Afrikaners in Rhodesië 'n uitsonderlike finansiële en ekonomiese diens gelever het, was die Suid-Afrikaanse Nasionale Trust- en Assuransimaatskappy (Santam) en die Suid-Afrikaanse Lewensassuransimaatskappy (Sanlam). Danksy die breë idealisering van dr. M.S. Louw en A.D. Wassenaar, wat leiersrolle in die groei van Sanlam gespeel het, is daar ook vir die uitbreiding van nuwe beleggingsvelde elders in Afrika voorbrand gemaak. Alhoewel die Central African Trust voor 1950 die Afrikaner se finansieringsmaatskappy in Rhodesië was tot en met die opening van die eerste Santam-tak, het laasgenoemde geleidelik sy bande na Rhodesië uitgebrei. Op 1 April 1959 is die eerste Santam-tak in Salisbury gestig.¹⁰⁵ Jack de Wet het as takbestuurder gedien. Kort na die stigting is 'n subtakantoor ook in Gwelo geopen en deur ene De Wit bestuur. Die doel van die maatskappy was nie slegs daarop gemik om die voordele van korttermynversekering en aandele onder Afrikaners bekend te stel nie, maar ook om die Afrikaner in die nywerheidseconomie te bevorder.

In Rhodesië, met sy dominante Britse koloniale ekonomiese bestel, het Santam se belange onvermydelik ook na die morele en kulturele ondersteuning van die Afrikaners aldaar uitgekring. Volgens 'n koerantartikel in *Die Rhodesiër* het Santam se missie soos volg daar uitgesien: “Santam glo dat dit die handel en nywerheid se taak is om onselfsugtig en positief by te dra tot die kulturele, opvoedkundige en morele welsyn van die gemeenskap waaruit hy sy bestaan put”.¹⁰⁶ Veral na die aanstelling van S.J. Kruger as plaaslike hoof van Santam op 1 Januarie 1962, het aansienlike ondernemingsuitbreiding

---

¹⁰⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, D.M. de Kock, Transvalia Meubels, pp. 45-46.

¹⁰⁵ *Die Rhodesiër*, 15.3.1968, p. 4 (Die Groei van Afrikaner-ondernemings in die Republiek).

¹⁰⁶ *Die Rhodesiër*, 15.3.1968, p. 4 (Die Groei van Afrikaner-ondernemings in die Republiek).

in Rhodesië plaasgevind. Vanaf 1964 het subkantore in Bulawayo, Gwelo en Umtali tot stand gekom. Dit was tekenend van die groot behoefte onder Afrikaners om hulle lewenstandaard te verhoog. Kruger, wat ook 'n ouderling in die NG Kerk te Salisbury en in sosiale kringe bekend was, het byvoorbeeld in 1968 verklaar dat die maatskappy sedert sy vestiging in Rhodesië konstante en bevredigende groei getoon het.¹⁰⁷

Vanuit 'n finansiële oogpunt beskou, kan die groei en ontwikkeling van die grootste Afrikaner-onderneming, naamlik Sanlam, in Rhodesië as buitengewoon merkwaardig bestempel word. Hierdie onderneming, wat as 't ware uit Santam voortgevloei het, is deur dieselfde stigterslede tot stand gebring. Die koms en stigting van die Sanlam-takke in Rhodesië was grootliks te danke aan E.G. Klipert wat as hoofbestuurder van Kaapstad af gestuur is. In 1938 is die eerste Sanlam-tak in Salisbury geopen en sedertdien deur Afrikaanssprekende Rhodesiërs behartig. Na 1938 is Herbie Immelman as inspekteur en Johannes Erasmus as Sanlam-verteenwoordiger aangestel.¹⁰⁸

Die Tweede Wêreldoorlog het egter 'n kortstondige demper op die ekonomiese vooruitgang van Sanlam geplaas, maar in die daaropvolgende dekade sou die maatskappy se aansien en groeitempo die hoogte inskiet. Dirk J. Oosthuizen, 'n werknemer verbonde aan Sanlam, het 'n baanbrekersrol in die vestiging van die maatskappy in Rhodesië vervul. Namate Sanlam finansiël in Rhodesië gegroei het, kon 'n statige Sanlam-gebou teen ongeveer £200 000 in Salisbury gebou word.¹⁰⁹

In 1969 is die Rhodesiese tak van Sanlam inderdaad as die "Tak van die Jaar" aangewys. In 1971 is berig dat Sanlam in Rhodesië fenomenale groei van ongeveer 350 persent beleef het. Aan die begin van 1971 was daar slegs 19 verteenwoordigers en drie takke, maar teen Augustus 1971 het die getal tot 69 verteenwoordigers en ses takke vermeerder. In die interstreek-kompetisie het Sanlam hul mededingers met 45 persent oortref.¹¹⁰ Met hierdie vooruitgang, veral in die jare ná 1971, het Oosthuizen, wat teen 1970 as hoofbestuurder gedien het, die volgende toekomsboodskap aan Rhodesiese

---

¹⁰⁷ *Die Rhodesiër*, 15.3.1968, p. 4 (Die Groei van Afrikaner-ondernemings in die Republiek).

¹⁰⁸ *Die Rhodesiër*, 15 Maart 1968, p. 5 (Die Groei van Afrikaner-ondernemings in die Republiek).

¹⁰⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (*Die Rhodesiër*, Desember 1969, 'Sanlam presteer').

¹¹⁰ *Die Rhodesiër*, September 1971, p. 4 (Fenomenale groei van Sanlam).

Afrikaners gerig: “Ons kan natuurlik ook ons beleggings in Rhodesië op verskillende terreine uitbrei en is steeds besig om dit te doen. Sanlam het vertroue in die toekoms en sien ’n groot potensiaal vir verdere uitbreiding en groei in Rhodesië”.¹¹¹

Verskeie verteenwoordigers van Sanlam in Rhodesië het uitmuntende diens aan die Afrikaner-gemeenskap gelewer. Hulle is nie slegs as finansiële raadgewers en versekeringsmakelaars vereer nie, maar is ook internasionaal erken. Koos Joubert, Kokkie Rademeyer, Carl Herbst en Martin Louw het byvoorbeeld in 1975 die International Quality Award (IQA) ontvang. Rademeyer en Louw het ook in 1972 die Ysterorde van die Sanlam-arendtoekenning vir hul hoogstaande prestasies ontvang.¹¹² Op die lange duur sou hierdie werknemers ’n weldeurdagte rol in die ekonomiese en finansiële ondernemings van gewone Afrikaners in Rhodesië speel.

6.9. VERBETERINGS EN PRESTASIES IN DIE LANDBOU- EN VEEBOERDERY

Geleidelike vooruitgang het sedert die vyftigerjare op landbougebied, veral in die algemene veeboerdery, plaasgevind. Na die verklaring van die U.D.I in 1965 het die derde tydperk van ekonomiese ontwikkeling aangebreek, een waarin Rhodesië steeds ’n uitvoerder van primêre kommoditeite sou bly.¹¹³ Die onmiddellike instelling van sanksies en embargo’s het egter veelvuldige negatiewe, asook positiewe uitwerkinge op die landbou-ekonomie gehad. Na die verlies van die Smithfield-mark wat vir die hantering en uitvoer van beesprodukte verantwoordelik was, moes boere uit noodsaak veranderinge aanbring deur na ’n nuwe patroon van produksie te beweeg.¹¹⁴ Die blanke landboubedryf, waarvan die Afrikaner-boere ’n belangrike segment gevorm het, het toenemend gemeganiseerd en kommersieel-georiënteerd geword.¹¹⁵ Ook onder Afrikaner-boere in die Chipinga-gebied het daar volgens J.A.C. Kruger heelwat landboukundige

---

¹¹¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (*Die Rhodesiër*, Desember 1969, ‘Sanlam presteer’).

¹¹² *Die Rhodesiër*, Maart 1976, p. 1 (Gesogte Toekennings).

¹¹³ *Economic Survey of Rhodesia for 1965*. Presented to Parliament by the Minister of Finance, The Hon. J.J. Wrathall, M.P. July 1966, p.2. (In hoofstuk nege word die U.D.I.-tydperk in groter detail bespreek.)

¹¹⁴ RGP, Rhodesia. Report of the Secretary for Agriculture for the period 1st October, 1965 to 30th September, 1966, p. 2.

¹¹⁵ G.H.E. Leistner (ed.): *Rhodesia. Economic structure and change*, p. 79.

verbeterings voorgekom en daar was 'n besliste neiging tot kommersiële boerdery. Volgens Kruger was die vernaamste boerdery-aktiwiteite in hierdie gebied steeds oorwegend bees- en skaapboerdery, en tot 'n mindere mate mielieboerdery, wat as gevolg van verbeterde boerderymetodes en meganisasie 'n konstante vorm van inkomste gegenerer het.

Waarskynlik die belangrikste toevoeging van die Afrikaner-boere tot die Rhodesiese beesboerdery was die invoer van die Afrikaner-stoetbees. Die veeteeltbeleid het mettertyd die gewildheid en belangrikheid van hierdie beesras aangemoedig. Tesame met die Livestock Improvement Scheme (wat die vergunning aan boere verleen het om beter beesrasse te lewer), het die senior veeteeltbeampte, dr. A.E. Romyn, in 1933 voorgestel dat Afrikaner-beeste ook vir teeldoeleindes gebruik moes word.¹¹⁶ Volgens statistiek het die Afrikaner-beesras teen 1950 die grootste hoeveelheid van alle beesrasse in Rhodesië uitgemaak.¹¹⁷ G.S. Willemse, wat in 1950 met Afrikaner-beeste na Rhodesië gekom en verskeie boerderymetodes beoefen het, het aangevoer dat die Afrikaner-bees die geskikste beesras vir die Suider-Afrikaanse en Rhodesiese omstandighede was.¹¹⁸

Die gemiddelde kuddegetalle van die grootste Afrikaner-boere het gewissel van ongeveer 500 tot 2 000 beeste. Uit die aard van die saak kon sodanige boere 'n veel groter produksie-inkomste verseker as wat die geval was met boere wat steeds volgens 'n stelsel van gemengde boerdery 'n kleiner aantal beeste aangehou en slegs van tyd tot tyd aan die mark voorsien het. Louis Ferreira, 'n beesboer van Mayfield, het byvoorbeeld met sy 2 000 beeste ongeveer honderd gelling melk per dag gelewer. Ander Afrikaners wat weliswaar 'n suksesvolle inkomste met beesprodukte (insluitend melk, roomprodukte en vleis) verkry het, was onder meer Francois Joubert van Kenilworth wat bekend was vir sy Friesbeeste, Jan Willemse ('n vleisbeesboer), Faan Joubert van Groenvlei en ene Human wat room na Umtali gestuur het. Volgens J.A.C. Kruger se bevindinge was Faan Joubert naas die Engelse beesboer, Cecil Gifford, die grootste Afrikaner-beesboer in die

---

¹¹⁶ H. Weinmann: *Agricultural research and development in Southern Rhodesia 1924 - 1950*, p. 153.

¹¹⁷ H. Weinmann: *Agricultural research and development in Southern Rhodesia 1924 - 1950*, p. 154.

¹¹⁸ *The Rhodesian Farmer*, 19 July 1950, p. 20 ('Africander the best beef breed for Southern Africa').

Chipinga-distrik.¹¹⁹ Enkele bepalende kenmerke wat tekenend van hierdie boere se sukses was, was hul selfstandigheid en veral hul afkeur aan enige onnodige vorm van skuld.

’n Afrikaner-beesboer wat in die besonder groot hoogtes in die Rhodesiese beesboerbedryf bereik het, was Barend Liebenberg. As gebore Rhodesiër het Liebenberg na sy studies aan die Potchefstroomse Landboukollege in 1946 sy vader se plaas in Gatooma oorgeneem. Sedertdien het Liebenberg in toonaangewende landbougenootskappe gedien. Hy was onder meer voorsitter van die Afrikaner-beestelersklub in Rhodesië wat by die Afrikaner-beestelersgenootskap van Suid-Afrika geaffilieer was. Daarbenewens was hy ook ’n leidende figuur in die Rhodesia Registered Cattle Breeders Council en die Livestock Improvement Committee, asook beoordelaar en ere-inspekteur van sowel hierdie genootskap, as van alle Afrikaner-stoetbeeste in Rhodesië.¹²⁰ Liebenberg en bogenoemde Afrikaners het as voorbeeld van die Afrikaner se prestasies en verbeterings in die Rhodesiese beesboerderybedryf gedien.

In teenstelling met die suksesvoller boere het die minder goeie Afrikaner-boere kleiner kuddes van ongeveer 250 tot 300 beeste op hul plase gehad. Die vernaamste redes vir hierdie toedrag van sake was die volgende: Eerstens, het hulle vanweë hul klein kuddes te min melk- of vleisprodukte aan die mark gelewer. Tweedens, was hulle afstandsgewys dikwels te verafgeleë van die naaste padvervoerroetes. Derdens, kon hulle nie altyd die gebruik van vragmotors vir die vervoer van hul produkte bekostig nie.¹²¹ Buiten hierdie praktiese hindernisse het die boere dikwels ook ’n gebrek aan sowel kennis as die nodige landboukundige vaardighede gehad – aspekte wat inderwaarheid hul kans op vooruitgang aan bande gelê het.

In ’n poging om die algehele vlak van kundigheid van Afrikaner-boere te verhoog, het boereverenigings, plaaslike landboutoonstellings en enkele Afrikaner-individue in Rhodesië ’n onmiskenbare rol gespeel. Die Melsetter Boerevereniging het byvoorbeeld

---

¹¹⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Onderhoude, Melsetter – O, Rhodesië na 1890, no.85, JAC Kruger, pp. 68 – 69.

¹²⁰ *Die Rhodesiër*, Maart 1975, p. 8 (Bekende beeskenner).

¹²¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Onderhoude, Melsetter – O, Rhodesië na 1890, no.85, JAC Kruger, pp. 69 – 70.

reeds sedert 1904 as belangrike forum vir die bespreking van landboukwessies, die wetgewing en administrasie daarvan, en allerlei boerdery-onderwerpe van die dag gedien.¹²² Dié vereniging was hoofsaaklik tweetalig van aard, aangesien sowel Afrikaners as Engelssprekende boere daaraan behoort het. 'n Belangrike reëling van die vereniging (in Engels bekend as die Melsetter Farmers Association) was dat nasionale verskille op 'n skynbaar subtiele politieke vlak besleg moes word om sodoende die algemene boerderybelange te bevorder. Die boerevereniging het aanvanklik onder die presidentskap van J. Martin gestaan, en kwartaallikse vergaderings het in die Melsetter-hofgebou plaasgevind.¹²³ Vanuit die staanspoor was die doelwit van die vereniging om tentoonstellings vir Afrikaner-boere en belangstellendes in die gebied te reël. Dit blyk dat die belangstelling in tentoonstellings in Rhodesië spoedig na die meeste landbougebiede en sentra, veral Umtali en Salisbury, uitgekring het.

In Augustus 1921 is daar vir die eerste keer 'n landboutentoonstelling in die Afrikaner-gemeenskap te Enkeldoorn aangebied en bykans die hele distrik was daarby betrokke. Die tentoonstelling het veral oor beesboerdery, produksie en plaaslike industrieë handel, maar dit was ook daarop gemik om die moontlikhede van landbou in die distrik te demonstreer. Ene Homman het met sy uitstalling van Afrikaner-beeste die hoogste eerbewys (die 'Premier Honours') ontvang.¹²⁴ Die bywoning van skoue en tentoonstellings deur Afrikaners het klaarblyklik algaande in gewildheid toegeneem. *Die Rhodesiër* het byvoorbeeld in 1970 aangaande die jaarlikse Salisbury-skou die volgende berig: "...soos al gebruiklik, het heelwat Afrikaanssprekende beesboere weer vanjaar groot sukses met hul skouevee behaal".¹²⁵ D.J. Smit van Makwiro, M. Ferreira van Enkeldoorn en B.H. Liebenberg het die meeste pryse tydens die skou ingepalm, terwyl mev. H.J. van Biljon van Darwindale die Goewerneurstrofee verower het.

---

¹²² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.100: Melsetter, (Notuleboek, Melsetter Farmers Association, Copy of Rules revised 1904).

¹²³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.100: Melsetter (Notuleboek, Kwartaalse Vergadering van die Melsetter Boerevereniging in hofzaal, Melsetter, 2 Julie 1909).

¹²⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.136: *The Rhodesian Agricultural Journal (The Rhodesia Agricultural Journal)*, Vol. XVIII. – no.4, Augustus 1921, 'The Show', pp. 355 – 356).

¹²⁵ *Die Rhodesiër*, September 1970, p. 6 (Ons mense presteer op Sby. – Skou).

Die behoefte aan verbeterde en moderne landbou-implemente het landswyd na vore gekom en is deels ook op die landbouskoue gedemonstreer en aangemoedig. Demonstrasies van plaaswerktuie op 'n Mashonalandse plaas in 1970, asook die instelling van ploegkompetisies, het inherent groter meganisasie in die hand gewerk. Nadat 'n ploegvereniging in 1962 gestig is, het dit merkwaardige prestasies in grondbewerkingstegnieke behaal.

Op landbou-wetenskaplike gebied het enkele Afrikaner-individue noemenswaardige bydraes tot die algehele kennistoevoeging en verbeterings in landboubedrywe in Rhodesië gelewer. W.G. Hamman van Umvuma se gebruik van groen-bemesting ('Green Manuring') op koringlande is reeds in 1930 met groot sukses toegepas.¹²⁶ In die praktyk het dié metode van bemesting tot groter opbrengste gelei.¹²⁷ Op die gebied van landboutegnologie was dit vir die ander Afrikaner-boere gewis 'n rede tot aanmoediging om met nuwe landboutendense en -tegnieke vertrouwd te raak of daarmee tred te hou. Grootliks vanweë die verhoging van die grondvrugbaarheid deur middel van kunsmis en groenbemesting, het talle Afrikaner-koringboere luidens 'n verslag van die Suid-Rhodesiese koringoes van 1946 'n produksie van meer as 300 sakke koring per plaas in hul onderskeie distrikte gelewer. L.J. Hoffmann van Beatrice het 'n rekordoes van 533 sakke koring gelewer, gevolg deur H.G. Kok, R.P. Bronkhorst en C.P. Boonzaaier.¹²⁸

'n Afrikaner groente- en blommekweker, F.C. du Plessis, het in die omgewing van Salisbury deur middel van intensiewe boerdery merkwaardige vooruitgang getoon. Die buitengewone sukses wat Du Plessis behaal het, was grootliks aan die bewerking en voldoende toediening van kompos toe te skryf. Du Plessis was as gevolg daarvan onder Afrikaners alombekend as die "apostel van kompos". *Die Volksgenoot* van Augustus

---

¹²⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.136: *The Rhodesian Agricultural Journal (The Rhodesia Agricultural Journal)*, vol. XXVII. – no.11, November 1930, 'W.G. Hamman, Umvuma', p. 1152).

¹²⁷ H. Weinmann: *Agricultural research and development in Southern Rhodesia 1924 - 1950*, p. 1.

¹²⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.136: *The Rhodesian Agricultural Journal (Report on the Southern Rhodesia Wheat Crop for the 1946 season as received at Salisbury)*, p. 4).

1951 het Du Plessis as 'n baanbreker beskryf, aangesien hy in die vorige jaar 'n rekordbedrag van £3 700 uit slegs twee akkers grond gewen het.¹²⁹

In 'n mondelinge onderhoud met Schalk Viljoen, voorsitter van die Boerevereniging te Enkeldoorn en wat ook by verskeie geleenthede as voorsitter van verskeie boerdery- en regeringsorganisasies, soos die International Conservation Area en die Natural Resources Board gedien het, het hy van die veronderstelling uitgegaan dat die hele Rhodesiese landboubedryf deur net drie Afrikaners georganiseer is.¹³⁰ Jan Raath, Charles Murray en J.J. Duvenhage was volgens Viljoen vir die ontwikkeling van bykans al die oorkoepelende organisasies, die bemarkingstelsel en boerdery-infrastruktuur van Rhodesië verantwoordelik. As hoogs bekwame landboukundiges het hulle 'n geweldige invloed gehad. Viljoen was van mening dat die “hele wêreld vir hulle beny het vir die manier waarop hulle die boerdery georganiseer, en amper tot perfeksie geneem het”.¹³¹

As voormalige sekretaris van die Rhodesiese en Federale Departement van Landbou het Charles Murray ook as vernaamste landbouwetenskaplike bekend geword. Vanuit amptelike verslae van die sekretaris van landbou blyk dit of Viljoen se beweringe wel gegrond was. Ten tyde van C.A. Murray se aftrede het die daaropvolgende sekretaris, R.A. Griffith, bevestig dat Murray nie slegs vir die stigting van die Extension Services verantwoordelik was nie, maar ook 'n groot rol gespeel het om bestaansboerdery aan die geldeconomie van Rhodesië bekend te stel.¹³² Murray het verskeie artikels aangaande aspekte van die Rhodesiese veebedryf die lig laat sien. Hy was ook sedert 1954 'n aktiewe lid van die Sabierivier-ontwikkelings- en koördineringskommissie wat hoofsaaklik gemoeid was met die bestuur en navorsing van die Sabievallei-ontwikkelingsgebied in Rhodesië.¹³³

In die Enkeldoorn-distrik het Schalk Viljoen egter self ook grondige ontwikkelingswerk in die beesboerderybedryf gedoen. Tussen 1956 en 1965 het hy die

---

¹²⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: Die Volksgenoot (*Die Volksgenoot*, 29 Augustus 1951, ‘Byna £4000 uit twee akker grond’).

¹³⁰ Privaatonderhoud met mnr S Viljoen, 8.5.2009.

¹³¹ Privaatonderhoud met mnr S Viljoen, 8.5.2009.

¹³² RGP, Rhodesia. Report of the Secretary for Agriculture for the period 1st October, 1964 to 30th September, 1971, p. 10.

¹³³ NAZ, S 160 DMN 2/9/51 – 2/83/53: Sabi River Development Co-ordination Commission, 14.09.1954.

voorreg gehad om 'n beesplaas met ongeveer 25 000 beeste te bestuur. As Afrikaner-beesboer het hy ook verskeie boeke, waaronder *Beef Cattle in Rhodesia*, die lig laat sien.¹³⁴ Hy het as deskundige van kunsmatige inseminasie van die Sussex-beesras bekend geword, en 'n blywende invloed op die latere Rhodesiese en Zimbabwiese landbou gehad.

Volgens Viljoen en die direkteur van die Federal Department of Conservation and Extension, J.H.H. Louwrens, het Afrikaners ook betrokke geraak by die sogenaamde 'Master Farmer Scheme'. In 'n inligtingstuk deur Louwrens aan die Rhodesian National Farmers Union in 1978 is verklaar dat hierdie skema suksesvol daarin geslaag het om swart landbouers op te lei.¹³⁵ Die skema was daarop gemik om selfonderhoudende swart boere in die Tribal Trust Lands (TTL), wat inderwaarheid swart ontwikkelingsgebiede was, met moderne landbouvaardighede en tegnieke toe te rus.¹³⁶

In 1953 het J.J. Duvenhage, wat later die direkteur van bogenoemde staatsdepartement geword het, 'n indrukwekkende impak op die algehele landboubedryf van Rhodesië gemaak. Na sy navorsingsbesoeke aan die Verenigde State van Amerika het Duvenhage onder meer die noodsaaklikheid van groter modernisering, boerderybeplanning met die ondersteuning van grondkundiges, asook boerderybestuurspecialiste ter bevordering van boerderye, aanbeveel. Die *Rhodesian Agricultural Journal* van 1962 het sterk waardering uitgespreek jeens Duvenhage se aanbevelings en kennis, omdat dit "...greatly contributed to the more efficient production of the crop".¹³⁷ 'n Verdere oogmerk was ook om boere en hul assistente in nuwe landbouontwikkelings en veral die langtermyngebruik van natuurlike hulpbronne te onderrig. Duvenhage is in 1962 met groot dankbaarheid deur die staatsdepartement vir sy landboukundige bydraes geloof. Een van Duvenhage se belangrikste bydraes tot die algemene kennistoevoeging in die Rhodesiese landboubedryf was sy manuskrip

---

¹³⁴ *Die Oosterlig*, 3.6.1983, (Hy bly in Zimbabwe vir die Afrikaner).

¹³⁵ NAZ, GEN-D. RHO: Rhodesia National Farmers Union. Information. R.N.F.U. Information Folders no.11 (RNFU and agriculture in the future. J.H.H. Louwrens: 'Agricultural extension and related essential services and land settlement', n.p.).

¹³⁶ NAZ, GEN-D. RHO: Rhodesia National Farmers Union. Information. R.N.F.U. Information Folders no.11 (RNFU and agriculture in the future. J.H.H. Louwrens: 'Agricultural extension and related essential services and land settlement', n.p.).

¹³⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.136: *The Rhodesian Agricultural Journal* (*The Rhodesia Agricultural Journal*, Vol. 59, no.5, September – October 1962, 'They went to study... Impact of Duvenhage's 1953 United States trip on Rhodesian agriculture', p. 302).

aangaande die ‘*Relationship of human and natural resources*’.¹³⁸ Daarin het hy ’n pleidooi gelewer dat alle burgers van Rhodesië, en veral die jeug, van die noodsaaklikheid van grondbewaring bewus gemaak moet word.

Proefnemings en ontwikkeling het ook plaasgevind in die skaapboerdery waar ’n Afrikaner, Louis du Preez van die Trelawney-omgewing, die voortou geneem het. Du Preez, wat ’n lid van die Rhodesiese Wolkwekersvereniging was en sy wolproduksie daardeur bemark het, het uit eie inisiatief met die kruisteling van skape begin eksperimenteer. Volgens *Die Rhodesiër* van 1968 was Du Preez vermoedelik die enigste en eerste Afrikaner-boer in Rhodesië wat met ’n stoetery van die Merino-landskaap begin het.¹³⁹ Du Preez was baie suksesvol met sy kruisteelmetodes en het aan boere gedemonstreer dat die Merino-landraskruising bevredigend by Rhodesiese omstandighede kon aanpas.

Gedurende die sestigerjare het B. Visser, met ondervinding wat hy in die verbouing van tee in die Katiyo-streek oos van Inyanga opgedoen het, baanbrekerswerk met die ontwikkeling van die Katiyo-teekwekery gedoen. Streng gesproke, was die ontwikkeling daarop gemik om die subtropiese oostelike gebiede van Rhodesië in ’n kommersiële teelandgoed te omskep. Ongeveer 160 swart arbeiders het sodoende werkseleenthede verkry.¹⁴⁰ Die teekwekery het nie slegs vooruitstrewend geword nie, maar daar is ook na die welsyn en oprigting van permanente woonkwartiere en geriewe, soos ’n gemeenskaplike eetkamer, vir swart arbeiders omgesien.

Ten spyte van die verlamende effek wat sankies gedurende die sewentigerjare meegebring het, het boerdery grotendeels ongestoord voortgegaan. Algaande moes Rhodesiese Afrikaner-boere selfstandig optree deur die beginsel van “make do and mend” in die praktyk toe te pas. Regeringsondersteuning aan blanke boere het merkbaar geword. Heeltydse klem op landbou-diversifisering het veral voorgekom en verskeie maatreëls, onder andere die *Input Subsidies* (om landbouers oor die algemeen finansiële te ondersteun), die *Farm Irrigation Fund* en die belangrike *Agricultural Diversification*

---

¹³⁸ NAZ, Manuskrip. J.J. Duvenhage: *Relationship of human and natural resources*, Assistant Director of Conservation and Extension).

¹³⁹ *Die Rhodesiër*, 23.2.1968, p. 5 (Nuwe skaapas vir Rhodesië).

¹⁴⁰ *Die Rhodesiese Kommentaar*, Augustus 1969, pp. 4-5 (Baanbrekers van die sestigerjare).

Scheme, is in werking gestel.¹⁴¹ Ten spyte van die stabilisering in die ekonomie en die landboukundige prestasies, het P.G.D. Chard in 'n skrywe verklaar dat Rhodesië in daardie stadium nog nie 'n landbou-rewolusie beleef het nie.¹⁴² Binnelands het die oogmerke om deur middel van die Tribal Trust Lands swart arbeiders selfproduserend te maak deels gefaal, en daar is dus strukturele veranderinge (wat eers na 1980 tot uitvoering sou kom) in die vooruitsig gestel.¹⁴³

6.10. AFRIKANERS IN DIE RHODESIESE MYNBEDRYF

Afrikaners het ook toenemend 'n bepaalde rol in die opbou van die Rhodesiese mynbedryf gespeel. Soos reeds in hoofstuk twee genoem, het enkele Afrikaners sedert die vroeë jare van Rhodesië as prospekteerders gewerk en gevolglik die weg gebaan vir verdere ontwikkeling. Geologiese bevindings het daarop gedui dat Rhodesië relatief goed met goud, steenkool, asbes, nikkel en ander minerale neerslae bedeel was. Om hierdie rede het talle Afrikaners hul noodwendig tot 'n loopbaan in die ontginning van hierdie ertse gewend. In die aanvangsjare van die mynbedryf het Afrikaners hoofsaaklik as kleimwerkers arbeid verrig, maar het later ook as mynbestuurders, operateurs en in ander meer gesofistikeerde mynboueroepe vooruitgang maak. Volgens K.A. van der Plank, die algemene bestuurder van die Rhodesiese Kamer van Mynwese, het die kleimwerkers 'n ondersteunende bydrae tot mynbouontwikkeling gelewer. Veral ten opsigte van goudontginning het die BSAC in beginsel toegelaat dat individuele kleimwerkers vryelik en sonder enige beperkings kon voortgaan om op klein skaal te delf.¹⁴⁴ Danksy hierdie toegewings het 'n beduidende aantal Afrikaners hulself as kleimwerkers beskou en toegetree tot 'n tydperk (tussen ongeveer 1891 en 1923) wat deur Van der Plank as die "era van die kleimwerkers" bestempel is.

P.J. van der Merwe het die afleiding gemaak dat die instroming van beide prospekteerders en kleimwerkers tussen 1906 en 1914 'n grootskaalse opbloeï en

---

¹⁴¹ RGP, Rhodesia. Report of the Secretary for Agriculture for the period 1st October, 1966 to 30th September, 1967, pp. 2-4.

¹⁴² P.G.D. Chard: 'An agricultural revolution in Rhodesia?', in *Rhodesia Agricultural Journal* (Vol. 75 (4), July/August 1978), pp. 89-90.

¹⁴³ P.G.D. Chard: 'An agricultural revolution in Rhodesia?', in *Rhodesia Agricultural Journal* (Vol. 75 (4), July/August 1978), pp. 89-90.

¹⁴⁴ G.H.E. Leistner (ed.): *Rhodesia. Economic structure and change*, p. 111.

verhoogde produksie-uitset in die mynbedryf veroorsaak het. 'n Analise van Van der Merwe se bevindinge toon dat enkele Afrikaner-kleimwerkers volgens die *Claims Register* van die Hartley-mynkommissaris, J.J. Minnaar (wat aanvanklik as kleimwerker op sy plaas De Hoop gewerk het), algaande opgang gemaak het deur aandele te koop of vennootskappe met Engelse kleimwerkers aan te gaan. Op hierdie wyse het Minnaar met groot sukses aandele in die Trafalgar- en Invincible-myn verkry.¹⁴⁵ Ander Afrikaners wat opgang gemaak het, was Stefanus Johannes Hartmann, A.J. Rautenbach, P.J. Winter en O.T. de Villiers. Sedert 1895 is 'n lys van Afrikaner-mynwerkers, waarvan heelparty waarskynlik ook as kleimwerkers beskou kan word, bekend gestel. Daarvolgens het 26 Afrikaners byvoorbeeld op die Hartley-myn arbeid verrig, waaronder Thomas Johannes Botha, G. Botes, Hermanus van Staden, N.C. van Rooyen, J.H. Cloete, H. Bredenkamp, H.W. Jooste, J.J. de Beer en Nicholas Rensburg.¹⁴⁶

Hierdie kleimwerkers is oorwegend met die ontwikkeling van die goudmynbedryf geassosieer, maar met verloop van tyd sou hulle ook 'n besliste belangstelling in die ontginning van edelgesteentes en ander minerale toon.¹⁴⁷ Gegewens van 'n artikel in die *Rhodesian Mining Review* het daarop gedui dat die hoeveelheid blanke werknemers op myne (en veral minerale myne) tussen 1942 en 1951 met 81 persent gestyg het.¹⁴⁸ In 'n ongedateerde verslag van die kleimwerkers te Gwelo is hulle hulpverlening aan die ontwikkeling van gedeeltelik ontginde goudmyne as veelbelowend beskryf. In een jaar het hulle byvoorbeeld 33 persent van die totale gouduitsette bygedra.¹⁴⁹

Die uiteenlopende beskrywing van die werkerslewe van onder andere Afrikaner-myners deur F.J. Engelbrecht van Antelope, werp lig op sowel die probleme as die winsgewendheid wat Afrikaners in die mynboubedryf beleef het. Volgens Engelbrecht se verduideliking moes Afrikaners onder meer in die konstruksie van byvoorbeeld die Goldfields-myn belangrike ondersteuning vir die sink van mynskagte, die bewerking van

---

¹⁴⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.149: Rhodesië na 1980, Mynbou, Claims Register, Mining Commissioner Hartley, pp. 2-3.

¹⁴⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.149: Rhodesië na 1980, Mynbou, Claims Register, Mining Commissioner Hartley, p. 3.

¹⁴⁷ R. Kay: *Rhodesia, a human geography*, p. 132.

¹⁴⁸ *Rhodesian Mining Review*, August 1952, p. 23 (Labour in the mining industry 1942 – 1951).

¹⁴⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.149: Rhodesië na 1980, Mynbou, Gwelo Smallworkers Lo 4/2/24 Annual report cc for 31/3/1907, p. 1.

gouderts deur middel van sogenaamde ‘roasting plants’ en in die hantering van die meule verleen. By die Antelope-myn is goud en asbes gelyklopend ontgin, hoewel die ertsverwerkingsmetodes primitief was en dikwels probleme veroorsaak het. Normaalweg is daar van eenvoudige stampers en komberse gebruik gemaak om die goud van die asbeserts te skei. In ’n poging om die funksionele probleme te bowe te kom, het H.D. Taute, wat as Afrikaner-reduksiewerker op die Goldfields-myn gewerk het, ’n meule ontwerp wat met groot sukses gebruik is.¹⁵⁰

Namate mynbou-ontwikkeling met rasse skrede vooruit gegaan het, is die bedryf geleidelik gemonopoliseer. Groter maatskappye of ondernemings met kapitaal hulpbronne het stelselmatig die kleiner kleimwerkers (wat as eenmansake geprospekter het) oorgeneem. Sedert 1938 het die belangrikheid van die kleimwerkers, ten spyte van regeringsondersteuning, merkwaardig afgeneem.¹⁵¹ Enersyds was daar die groter mynmaatskappye met hul dominante kapitaalsterkte, en andersyds het hierdie myne finansiëel vooruitgegaan weens hul groter vermoë tot kundigheid en professionalisme. Volgens Engelbrecht het die Goldfields-myn vir nege opeenvolgende jare ’n konstante produksie ter waarde van £2 000 per maand behaal.¹⁵² Vanselfsprekend kon die kleiner myne nie teen die mynmaatskappye, soos byvoorbeeld die myne van die Legion Mine Gold Belt in die Antelope-omgewing, kompeteer nie. In een geval is Hansie van der Heever, die eienaar van die All Side-myn, gedeeltelik vanweë mislukte mynproduksielewering, asook vanweë die monopolistiese uitwerking van die nabygeleë Legion-myn, genoop om sy myn teen £2 500 te verkoop. Na Engelbrecht se oordeel het Van der Heever oënskynlik selfmoord gepleeg as selfvergelding om sy “krediteure tevrede te stel dat hy nie kan betaal nie”.¹⁵³

Afgesien van die monopolisering van die Rhodesiese mynbou is die bedryf toenemend gemoderniseer. Engelbrecht het vertel dat hy en enkele Afrikaners aangestel

---

¹⁵⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.752, F.J. Engelbrecht, p. 5.

¹⁵¹ R. Kay: *Rhodesia, a human geography*, p. 132.

¹⁵² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.752, F.J. Engelbrecht, p. 7.

¹⁵³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.752, F.J. Engelbrecht, p. 10-11.

is om gespesialiseerde dienste in die Goldfields-myn te verrig. F.J. Engelbrecht was die meganiese ingenieur, H.D. Taute die reduksiebestuurder, P. Taute 'n monteurdraaier, Piet du Toit 'n meulmaker, ene Hundermark 'n skagtimmerman en E. Smidt 'n myner by bogenoemde myn.¹⁵⁴ Met die weldeurdagte inisiatief van twee Afrikaners, te wete R.S. van der Spuy en J.M.B. Kok, het hulle gedurende die sanksies van die sewentigerjare met groot sukses mynlokomotiewe gebou.¹⁵⁵ Hierdie mynlokomotiewe is plaaslik ontwerp en doeltreffend in die mynbedryf in werking gestel.

Afrikaners het ook as mynbestuurders en in ander topbestuursposte in diens getree. In die 1920's is Jan van Vuuren as bestuurder van die Legion-myn aangestel. In die *Rhodesian Mining Review* van 1952 is C.L. de Beer, wat onder andere die voorsitter van die Rhodesiese mynboufederasie was, met groot lof vereer nadat hy vir 'n tweede opeenvolgende termyn as president van die mynboufederasie aangewys is.¹⁵⁶ Afrikaners het dus geleidelik in feitlik alle fasette van die Rhodesiese mynbedryf diens gedoen.

Nieteenstaande die snelle ekonomiese vooruitgang van Rhodesië het 'n geweldige terugslag op mynbougebied die kwesbaarheid van die bedryf beklemtoon. Op 6 Junie 1972 het daar 'n ontploffing in die no.2-skag van die Wankie-steenkoolmyn plaasgevind en tot die tragiese dood van 427 mynwerkers gelei. In die ramp het 391 swart en 36 blanke mynwerkers omgekom. Onder die blanke slagoffers was twaalf Suid-Afrikaanse en Rhodesiese Afrikaners. *Die Rhodesiese Kommentaar* het aangaande die Wankie-steenkoolmynramp verklaar dat “die groot ramp nie net Wankie geraak het nie, maar oor die hele Rhodesië 'n donker wolk gebring het en dwarsdeur die wêreld reperkussies gehad het”.¹⁵⁷ Na die ramp is 'n gedenkteken in die Wankie-begraafplaas opgerig en 'n lys van die slagoffers bekend gestel. Die name van die Afrikaner-slagoffers lui soos volg: G.J. Barnard, A.P. Thomas, Jacobus Frederick de Klerk, Willem Barend Izak Minnie, A.D. Moldenhauer, Karel Noppe, Frederick Basil Papenfus, T.F.H. Pieterse, A.B. Prinsloo en

---

¹⁵⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.752, F.J. Engelbrecht, p. 12.

¹⁵⁵ *Die Rhodesiese Kommentaar*, September 1971, p. 3 (Mynlokomotiewe).

¹⁵⁶ *Rhodesian Mining Review*, Special Congress Issue, 1952, p. 25 (C.L. de Beer re-elected Federation President).

¹⁵⁷ *Die Rhodesiese Kommentaar*, Julie 1972, p. 1 (Wankieramp het reaksie dwarsdeur die wêreld ontlok).

Jacobus Frederick Schoonraad.¹⁵⁸ Hierdie ramp was tekenend van die feit dat Afrikaners ook saam met hul swart medewerkers dikwels hul lewens in gevaarlike mynomstandighede ter wille van die opbou van die Rhodesiese mynbedryf moes opoffer.

In die geheel beskou, het die Afrikaner veral op landbou-ekonomiese gebied, en tot 'n mindere mate in die mynbedryf, 'n definitiewe bydrae en ondersteunende rol in die ontwikkeling van die Rhodesiese ekonomie gespeel. Krities beskou, het die deelname van Afrikaner-landbouers nie sonder moeilikhede of mislukking gepaard gegaan nie. Grootliks vanweë die hulpverlening van die Reddingsdaadbond, die opkoms van Afrikaner-ondernemings en die modernisering van landboumetodes en –praktyke, het die Afrikaners egter geleidelik van vlakke van bestaansboere tot kommersieel-winsgewende boere gevorder. Afrikaners het terselfdertyd in die mynbedryf opgang gemaak en 'n aktiewe rol in die ontginning van Rhodesië se minerale hulpbronne, asook in ander sektore van die ekonomie gespeel. Desnieteenstaande, sou talle Afrikaner-boere hulle egter wend tot die verbouing van slegs een landboukommoditeit, naamlik tabak.

---

¹⁵⁸ List of Casualties, Wankie Mine Disaster pdf. (www.rhodesiana.com/archives/wankie_mine, 21 Mei 2009).

HOOFSTUK 7

DIE GLORIE VAN TABAK

INLEIDING

In die ekonomiese geskiedenis van Rhodesië het die verbouing van tabak deurgaans as vername landbou-kommoditeit en uitsonderlike bron van ontwikkeling vir die land as geheel gedien. Internasionaal het Rhodesië toenemend vir sy lewering van hoogstaande tabakkwaliteit bekend geword. Binne die raamwerk van die Rhodesiese landbou-ekonomie het talle Afrikaner-boere insgelyks tot die ontwikkeling van die tabakbedryf bygedra. In hierdie hoofstuk sal daar spesifiek op sowel die aanvanklike probleme wat in die bedryf voorgekom het, as op die welslae en prestasies van Afrikaner-tabakboere, gefokus word.

7.1. 'N HISTORIESE AGTERGROND VAN DIE RHODESIESE TABAKBEDRYF

Alvorens daar in die besonder na die werksaamhede van Afrikaners in die tabakbedryf gekyk kan word, is dit belangrik om die tiperende gebeure en tendense in die ontwikkeling van die bedryf in ag te neem. Soos reeds bespreek, het die Afrikaner-boere hulle in die aanvangsjare van Rhodesië hoofsaaklik op bestaansboerdery en veral die soek na weiveld vir hul vee toegespits. Hulle was waarskynlik onbewus van die potensiaal wat die land vir die verbouing van tabak en tabakplantasies ingehou het, omdat dit Engelssprekendes was wat kort na die koms van die Pionierskolonne die inisiatief geneem het om met tabak te eksperimenteer.

Daar bestaan weinig historiese bronne oor die vroeë tabakbedryf in Rhodesië, maar dit is wel bekend dat die Engelse pionier, Lionel Cripps, in 1895 naby Umtali met die eerste kommersiële tabakbedryf begin het.¹ Alhoewel die eerste tabakoeste op rudimentêre wyse verbou is, het D.D. Brown, wat die hooftabakbeampte was, met vertroue dié tabak as “promising and, when manufactured, of an agreeable quality”

---

¹ F. Clements and E. Harben: *Leaf of Gold. The Story of Rhodesian Tobacco*, p. 48.

beoordeel.² Sedertdien het veral Britse instansies en verenigings met wisselende sukses stadig maar seker die Rhodesiese tabakbedryf, veral deur die implementering van verbeterde produksiemetodes, moontlik gemaak. In 'n artikel, 'The development of the Southern Rhodesian Tobacco Industry', argumenteer H.W. Roberts dat die tabakbedryf vanweë isolasie en onervare individuele landbouers veel stadiger sou ontwikkel het as dit nie was vir die medewerking van die British South African Company nie.³ Edward Harben, 'n tabakboer en latere lid van die Raad van die Rhodesiese Tabakvereniging, het bogenoemde standpunt van Roberts ondersteun deur te verklaar dat die BSAC positiewe stappe geneem het om tabakkwekers by te staan. Teen 1900 is sowel 'n Departement van Landbou, as die sogenaamde 'Rhodesian Scientific Association' gestig en met die hulp van Amerikaanse tabakkundiges is die ekstensiewe verbouing van spesifiek Virginiese tabak aangemoedig.⁴ Dié tabaksoort sou veral onder latere Afrikaner-tabakboere as die prominentste tabaksoort beskou word vanweë sy bestandheid teen pessiëktes, relatiewe maklike hanteerbaarheid en instandhouding.

Die grondslagontwikkeling van die tabakbedryf het in die eerste dekade van die twintigste eeu plaasgevind. In 1903 reeds het die 'Rhodesia Cigar and Tobacco Syndicate' op aandrang van Lachie Black in vennootskap met E.W. Graham en ene dr. Sketchley tot stand gekom. Onder die maatskappybewind van die BSAC het die tabakmaatskappy in 1904 besluit om die 'Rhodesian Tobacco Warehouse' (R.T.W.) in Salisbury te open.⁵ In hierdie pakhuis kon die tabakoes oordeelkundig gegradeer en verpak word, maar dit is veral ook as kommersiële platform, waar kopers en verkopers kon handel dryf, in gebruik geneem. As gevolg van groter ontwikkelings deur die Russies-gebore sakeman, Michael Pevsner wat na die Anglo-Boereoorlog na Rhodesië geïmmigreer het, is die Rhodesian Tobacco Company spoedig op die been gebring en die belangstelling van ander maatskappye aangewakker.⁶

---

² F. Clements and E. Harben: *Leaf of Gold. The Story of Rhodesian Tobacco*, p. 49.

³ H.W. Roberts: "The Development of the Southern Rhodesian Tobacco Industry", *The South African Journal of Economics*, 19, 1 (March 1951), p. 178.

⁴ F. Clements and E. Harben: *Leaf of Gold. The Story of Rhodesian Tobacco*, p. 50.

⁵ H.W. Roberts: "The Development of the Southern Rhodesian Tobacco Industry", *The South African Journal of Economics*, 19, 1 (March 1951), p. 178.

⁶ F. Clements and E. Harben: *Leaf of Gold. The Story of Rhodesian Tobacco*, p. 62.

Aanvanklik het die verkope van tabak deur middel van kontrakte of privaatooreenkomste met handelaars geskied, maar ná 1910 sou dit deur middel van veilings plaasvind. Daarby is die R.T.W. deur die Tobacco Company of Rhodesia and South Africa gesubsidieer. Hierdie skuif het landbouers indirek aangemoedig om groter tabakplantasies aan te lê om sodoende die prysdalings wat soms by veilings voorgekom het, te bowe te kom. Om hierdie rede is die ‘Rhodesian Tobacco Planter’s Association’ en die ‘Rhodesian Tobacco Growers Co-Operative Society’ gevorm, waardeur daar na die algemene belange, organisering en bemarking van gewone tabakboere se oesproduksie omgesien kon word.⁷ Oor die algemeen was die tabakbedryf voor die ekonomiese insinking van 1914 hoogs ongeorganiseerd en wankelig. Die groter vraag na verhoogde produksie, die kommersiële banke (insluitend die Landbank) se onoordeelkundige lenings aan boere en veral die groot aantal boere sonder versekering het uiteindelik tot ’n surplus gelei. Vanweë verhoogde invoerbelasting kon die BSAC egter nie die produksie verkoop kry nie, omdat daar inderwaarheid geen veilings plaasgevind het nie.⁸ Gevolglik is die meeste tabakboere geruïneer. In 1913 sou daar van veilings afgesien word weens die krimpende aantal afslaaers en dit is eers weer teen 1935 heringestel. Volgens Harben en Clements het hierdie fatale mislukking van die sogenaamde “gambler’s throw” van die ‘kansvatter-tabakboere’ ’n groot les vir toekomstige tabakboere ingehou, hoewel dit hulle nie afgeskrik het nie.⁹

Intussen het die Unie van Suid-Afrika, vanweë sy nabygeleë ligging, die vernaamste uitvoermark vir Rhodesiese tabak geword. Gevolglik het die United Tobacco Company Ltd. tot stand gekom om tabakin- en -uitvoere te reguleer en te beheer. Verskerpte mededinging het algaande tussen die onderlinge maatskappye ontstaan. As gevolg van die deurslaggewende uitwerking van die referendum van 1922 het daar ook op ekonomiese gebied ná 1923 ’n verskuiwing in die uitvoermark plaasgevind vanaf hoofsaaklik afhanklikheid van die Suid-Afrikaanse markte na oorsese markte, veral die Verenigde Koninkryk en die Statebondslande. Ten spyte van die stigting van die

---

⁷ H.W. Roberts: “The Development of the Southern Rhodesian Tobacco Industry”, *The South African Journal of Economics*, 19, 1 (March 1951), pp. 178-180.

⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, Bemarking voor slump, Various Outspans, pp. 2-3.

⁹ F. Clements and E. Harben: *Leaf of Gold. The Story of Rhodesian Tobacco*, pp. 66-77.

Rhodesian Tobacco Warehouse and Export Co. Ltd. in Salisbury in 1923, het die United Tobacco Companies Ltd. steeds 'n dominante rol in die algehele tabakbedryf-ooreenkomste en -uitvoere gespeel.¹⁰

Ten spyte van die tweede groot ekonomiese insinking vanweë die uitwerking van die Groot Depressie van 1929, was die meerderheid tabakboere gedurende die 1920's en 1930's hoopvol en optimisties oor 'n volhoubare bestaan in die Rhodesiese tabakbedryf. Aangesien nie al die tabakboere aan verenigings soos die Rhodesian Tobacco Growers Co-operative Society behoort het nie, het daar ongerymdhede soos smousery aan kopers plaasgevind. Volgens J.R. van der Merwe van Salisbury, het sy pa ook by die Rhodesian Tobacco Warehouse and Export. Co. Ltd. sy gereelde tabakoeste laat gradeer en klassifiseer.¹¹ Nadat die totale hoeveelheid tabak egter “gepoel” is, is die wins op die oorskot bereken en die agterskot aan hom uitbetaal. Van der Merwe het vermeld dat sommige van die maatskappye die tabak by die boere gekoop het – moontlik op onwettige wyse ten koste van die maatskappy.

Na 1930 het die bemarking van tabak op 'n meer georganiseerde grondslag geskied deur die totstandkoming van die Tobacco Marketing Board. In 1935 is twee gelisensieerde veilingsvloere in Salisbury, naamlik die ‘Tobacco Producers’ Floor Ltd. en die ‘Tobacco Auctions Ltd.’ gestig.¹² Danksy die nie-inmenging van die regering in die direkte verkoping en prysvasstellings tydens die veilings, kon die pryse baie willekeurig deur bieërs van Britse, Suid-Afrikaanse of Rhodesiese handelaars bepaal word. Tydens die veilingseisoen wat tussen Maart en September plaasgevind het, het 'n groot mate van spekulاسie onder die bieërs voorgekom. Van der Merwe het as ooggetuie van die veilings vertel dat baie tabakboere veral aandele van die Tobacco Producers’ Floor Ltd. gekoop het.¹³ Op hul beurt het dié kommersiële veilingsvloere stelselmatig 'n monopolie oor die

---

¹⁰ H.W. Roberts: “The Development of the Southern Rhodesian Tobacco Industry”, *The South African Journal of Economics*, 19, 1 (March 1951), p. 180.

¹¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.1196, J.R. van der Merwe, pp. 49-50.

¹² F. Clements and E. Harben: *Leaf of Gold. The Story of Rhodesian Tobacco*, p. 123.

¹³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.1196, J.R. van der Merwe, pp. 50-51.

algehele tabakbedryf in Rhodesië verkry. Tabakboere is spoedig verplig om hul oeste slegs op hierdie vloere te verkoop en privaatverkope is verbied.

Ongeag die monopolisering het die belangrikheid van Rhodesiese tabak, wat gedurende die Tweede Wêreldoorlog toegeneem het, die bedryf op 'n kommersiële basis gestimuleer. Nieteenstaande die Verenigde Koninkryk se aanvanklike huiwering om 'n laer-gehalte Rhodesiese tabakbesending in te voer, het die invoere na die V.K. teen 1943 ten spyte daarvan 'n rekordhoogtepunt van 30 miljoen pond bereik. In 1944 het die Unie van Suid-Afrika se tabakoeste as gevolg van vloedskade 'n rampjaar beleef, sodat Rhodesiese tabak ter waarde van 11 miljoen pond benodig is om vir die verliese te vergoed.¹⁴ Volgens Van der Merwe het die tabakpryse na 1939 sodanig toegeneem dat sy pa groot tabakuitbreidings, te wete agt tabakskure en twee tabakstasies van ongeveer 120 akker, kon doen.¹⁵

Na die oorlog het die wêreldaanvraag na Rhodesiese tabak gestyg. Waar die V.K. aanvanklik as gevolg van sy sogenaamde "Imperial Preference" in wese voorkeur aan Amerikaanse tabak gegee het, het die land se houding, ook vanweë sy afstap van die goudstandaard in 1931, meer gunstig en toegeeflik teenoor Rhodesiese tabak geraak. In 1948 het verteenwoordigers van die 'Rhodesian Tobacco Association' en 'Marketing Board' in die V.K. die sogenaamde Londen-ooreenkoms, waarvolgens Brittanje tweederdes van die Rhodesiese tabakoes sou koop, aangegaan.¹⁶ Gedurende die na-oorlogse jare sou markuitbreidings na vele ander Europese lande plaasvind en selfs Australië, Kanada en die Verre Ooste het potensiële markte geword.

Gedurende die vyftigerjare was daar ongekende vooruitgang in die Rhodesiese tabakbedryf as gevolg van die groot verbruik en uitvoere na die V.K., asook die gebruik van meer doeltreffende verwerkingsmetodes en navorsing. Johan Adendorff, 'n oud-Rhodesiër wat op sy pa se Zeru-tabakplaas naby Gutu grootgeword het, het verklaar dat

---

¹⁴ H.W. Roberts: "The Development of the Southern Rhodesian Tobacco Industry", *The South African Journal of Economics*, 19, 1 (March 1951), p. 188.

¹⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.1196, J.R. van der Merwe, p. 51.

¹⁶ F. Clements and E. Harben: *Leaf of Gold. The Story of Rhodesian Tobacco*, p.123 en HW Roberts, "The Development of the Southern Rhodesian Tobacco Industry", *The South African Journal of Economics*, 19, 1 (March 1951), p. 187.

die Landbank en ander kommersiële banke en instansies tabakboere finansiëel ondersteun het. Volgens Adendorff was die sogenaamde “tobacco boom” grotendeels verantwoordelik vir die snelle vooruitgang en finansiële verryking van talle Engelse en Afrikaner-tabakboere.¹⁷ Gedurende die tydperk van die Federasie van Rhodesië en Njassaland, tussen 1953 en 1963, het die tabakbedryf verdere fenomenale ontwikkeling beleef.¹⁸ Ná 1958 het verbeterde tabakoestegnieke grotendeels daartoe bygedra dat Rhodesië naas die Verenigde State van Amerika die tweede grootste uitvoerder van beroekte tabak ter wêreld geword het.¹⁹

Die direkte gevolg van hierdie vooruitgang en aantreklikheid van die tabakbedryf was ’n merkbare bevolkingstoename van blankes, insluitend ’n beduidende aantal Afrikaners wat as immigrante na Rhodesië getrek het. Volgens C.H. Thompson en H.W. Woodruff se studie, *Economic Development in Rhodesia and Nyasaland*, was die uitbreiding van die tabakbedryf die primêre oorsaak vir die immigrasietoename.²⁰ Adendorff het hierdie standpunt ondersteun deur aan te voer dat ouers en hul kinders die land binnegekom en as ’t ware tot ’n “skielike blanke-bevolkingsontploffing” aanleiding gegee het.²¹

Gedurende die tydperk na die Rhodesiese onafhanklikheidsverklaring in 1965 wat amptelik as die Unilateral Declaration of Independence (UDI) bekendgestaan het, het politieke en ekonomiese druk op die tabakbedryf egter toegeneem. Weens sanksies wat die V.K na 1965 ingestel het en die gevolglike verlies van die V.K as Rhodesië se vernaamste uitvoermark, moes die Rhodesiese tabakboere noodgedwonge voortgaan om vir ander buitelandse markte te produseer. Ten spyte van die aanvanklike intense verknorsing van die tabakbedryf en die ekonomiese oorlogvoering van die V.K teen Rhodesië, het die Rhodesiese tabakbedryf en -uitvoere steeds relatief ongeskonde daar uitgesien.²² David Rowe, ’n politieke wetenskaplike van die Ohio State University, het die

---

¹⁷ J. Adendorff: *The Lost Link*, p. 42.

¹⁸ Anon: *The Tobacco Industry of Rhodesia and Nyasaland*, p. 26.

¹⁹ Anon: *Rhodesia's Golden Harvest. A special review of the tobacco industry of Rhodesia and Nyasaland*, p. 75.

²⁰ C.H. Thompson and H.W. Woodruff: *Economic development in Rhodesia and Nyasaland*, p. 145.

²¹ J. Adendorff: *The Lost Link*, p. 53.

²² J. Handford: *A portrait of an economy under sanctions 1965 – 1975*, p. 21.

bewering gemaak dat die markte deur die skepping van die Tobacco Corporation gemanipuleer is om sodoende 'n bestendige kapitaalinvloei te verseker.²³ Schalk Viljoen, die voorsitter van die Enkeldoorn Boerevereniging, het ook beweer dat velerlei Rhodesiese produkte, insluitend tabak, dikwels sonder etikettering en dus ongedeerd, wêreldwyd uitgevoer is.²⁴ Daardeur is die tabakbedryf in stand gehou en het tot 1980 'n relatiewe standvastigheid getoon.

7.2. DIE PROBLEME VAN DIE AFRIKANER-TABAKBOER

Tydens die ontwikkeling van die Rhodesiese tabakbedryf het die Afrikaner-tabakboere nie sonder probleme of terugslae 'n bestaan in dié bedryf probeer maak nie. Die eerste verneme fout wat talle Afrikaner-boere begaan het, was om nie hul boerderye behoorlik te diversifiseer nie. Dit was veral die tendens onder Afrikaner-boere om al hul kapitaal uitsluitlik in die verbouing van slegs een gewas, soos tabak, te plaas eerder as om dit oor 'n wyer verskeidenheid gewasse of beesboerdery te versprei. Volgens Roberts het hierdie neiging tot disproporsionele kontantgewasboerderye 'n risiko vir die stabiliteit van die bedryf geword.²⁵ Reeds in 1928 het die *Rhodesian Agricultural Journal* die waarskuwing aan tabakboere gerig om teen “excessive enthusiasm and optimism over one crop” te waak, en dat 'n gemengde vorm van boerdery die enigste veilige weg tot vooruitgang was.²⁶ Die meeste boere het hulle klaarblyklik nie aan hierdie uitlatings gesteur nie, wat hulle gevolglik later duur te staan sou kom. Adendorff het in hierdie verband vertel dat as gevolg van die skielike ekonomiese insinking wat na die ‘boom’-jare gevolg het, die “meerderheid van ons eventueel alles verloor het”.²⁷ Dit het gebeur omdat hulle nie daarvoor voorsiening gemaak het om hul boerderye te diversifiseer nie.

'n Tweede faktor wat 'n intrinsieke effek op die sukses van die tabakboerderye gehad het, was die tekort aan kennis of blote onkunde ten opsigte van tabakverbouing wat

---

²³ D.M. Rowe: *Manipulating the market. Understanding economic sanctions, institutional change, and the political unity of white Rhodesia*, p. 94.

²⁴ Privaatonderhoud met mnr S. Viljoen, 8.5.2009.

²⁵ H.W. Roberts: “The Development of the Southern Rhodesian Tobacco Industry”, *The South African Journal of Economics*, 19, 1 (March 1951), p. 179.

²⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, *Rhodesian Agricultural Journal*, June 1928, p. 4.

²⁷ J. Adendorff: *The Lost Link*, pp. 42-44.

by baie Afrikaners voorgekom het. Volgens M.I. Martin was die grootste probleem die praktiese onkunde wat vernaamlik onder die jonger Afrikaner-immigrante voorgekom het. D.M. de Kock, 'n Afrikaner-tabakboer, was van oordeel dat die verkeerde opleiding en onkunde die meeste mislukkings tot gevolg gehad het. De Kock het te kenne gegee dat sy eie seun, wat as jong tabakboer gewerk het, na vier jaar steeds geen doeltreffende plan teen oesmislukkings gehad het nie.²⁸ Sonder 'n hoë mate van praktiese opleiding en kennis van die tabakbedryf het hierdie boere onder moeilike omstandighede probeer boer. Dit is moontlik dat verskeie jonger boere juis vanweë hierdie onkunde van te veel masjinerie en implemente gebruik gemaak het omrede hulle nie hul arbeid sorgvuldig en effektief kon organiseer nie. In sekere gevalle is te veel tabak gekweek of verkeerd bewerk, omdat daar te min arbeiders beskikbaar was. Volgens De Kock het die praktyk van stukwerk, wat deur tabak-assistente en hul werkgewers begin is, een van die grootste uitvloeisels van onkunde en onoordeelkundigheid geword.²⁹ In bogenoemde verband is daar ooreengekom dat hierdie werkers betaal moes word vir die hoeveelheid arbeid of produksie wat gelewer is, en nie vir die arbeidsure nie. Omrede daar dikwels nie voldoende toesighouding oor die werkers was nie, het die probleem van oorbewerking of die misbruik van grond onder bewerking dikwels voorgekom.³⁰

K. van Rensburg, 'n Afrikaner-tabakboer wat met Turkse tabak by sy plaas Lenteflos naby Mayo Ranch geboer het, het vertel dat veral die immigrante uit die Unie van Suid-Afrika geen kennis of ondervinding van tabak gehad het nie. So byvoorbeeld het twee Afrikaners, H.J. Smuts en P.N. Genis, na 1948 uit die Unie gekom en feitlik sonder ondervinding op sy plaas gaan werk.³¹ D.M. de Kock het dit beklemtoon dat enige persoon op sigself tabak kon kweek, maar dat slegs een uit elke honderd tabakboere 'n sukses daarvan gemaak het en dat dit vir een uit tien boere 'n goed-betalende bedryf sou wees.³² Roberts het egter verduidelik dat daar deur regeringsinisiatiewe, soos die

---

²⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, onderhoud no. 53. A, D.M. de Kock, pp. 57-58.

²⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, onderhoud no. 53. A, D.M. de Kock, pp. 57-58.

³⁰ L.T. Tracey: *Approach to farming in Southern Rhodesia*, p. 353.

³¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.152a, K. van Rensburg, pp. 3-4.

³² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, onderhoud no. 53. A, D.M. de Kock, p. 58.

daarstelling van navorsingstasies, probeer is om 'n groter kundigheid onder tabakboere oor tabaksiektes, oesrotasies en grondgehalte in te skerp.³³ In die konteks van die Rhodesiese tabakbedryf het dit egter beteken dat die Afrikaner-tabakboer nie bloot as onkundige boere getipeer kon word nie.

Die mislukking van Afrikaner-tabakboere weens 'n gebrek aan basiese kennisvaardighede van die tabakbedryf was nie 'n ongewone verskynsel nie. Piet Malan, seun van senator F.S. Malan, het in 1950 na Rhodesië verhuis en twee plase, Grand Chase en Onse Rust, teen £18 000 gekoop. Nadat Malan egter grootskaalse oesmislukkings ervaar het, moes hy sy plase naderhand teen 'n skamele £3000 verkoop.³⁴ Malan is daarna terug na Suid-Afrika. Volgens J.J. Rossouw van Marandellas was die direkte oorsaak van Malan se probleme sy weiering om kennis en advies aangaande tabakverbouing in te win. Jean Potgieter, Willie de Jager, S. van der Merwe, P.J. Nel en andere het almal binne twee jaar as gevolg van mislukkings deur onkunde die tabakbedryf verlaat.³⁵ Nel het selfs nadat hy vier tabakskure vir Virginiese tabak opgerig het steeds teen 'n verlies geboer, sodat hy uiteindelik na melk- en groenteboerdery moes oorslaan.³⁶

Vanuit 'n landboukundige oogpunt beskou, is dit belangrik om die kompleksiteit van die verbouing van tabak in ag te neem, aangesien uiteindelijke sukses of mislukking van die vaardighede en wetenskaplike bedryfskennis van die tabakboer afgehang het. Ten eerste moes die tabaklande vanaf September-maand deeglik bewerk en in saadbeddings omskep word. Tussen die middel van Oktober en November moes die saailinge op die beddinglande uitgeplant word. S.W. van der Merwe van die Fortuna-tabakplaas te Chipinga, het vertel dat boere veral in hierdie grondslagfase voorsorg teen pessiektes,

---

³³ H.W. Roberts: "The Development of the Southern Rhodesian Tobacco Industry", *The South African Journal of Economics*, 19, 1 (March 1951), p. 183.

³⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Onderhoude, S – U, Rhodesië na 1890, no.1211, J.J. Rossouw, pp. 6-7.

³⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Onderhoude, S – U, Rhodesië na 1890, no.1211, J.J. Rossouw, pp. 2-3.

³⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.159: Onderhoude, S – U, Rhodesië na 1890, no.1211, J.J. Rossouw, pp. 2-3.

swamagtige skimmelprobleme en veral plantsuiers moes tref.³⁷ In die vroeë stadium van die bedryf het geen gifstowwe teen plantsiektes in Rhodesië bestaan nie, en boere moes van arbeiders gebruik maak om die plantsuiers fisies te verwyder.

Tweedens, moes die tabakblare teen Januarie-maand geoes en in spesiale baksteenskure geberg word. Tydens hierdie bergingsperiode moes die skure deur middel van verwarmers of buiteoonde kunsmatig verhit word, sodat die tabakblare gedroog kon word. Volgens Adendorff, wie se pa die Zeru Tobacco Barns bedryf het, was hierdie proses van die spannendste en ingewikkeldste uitdagings vir die tabakboer.³⁸ Die ryp tabakblare moes dan sorgvuldig vasgemaak en in die skure opgehang word, waarna die verhittingsproses sou voortgaan. Gedurende hierdie stadium was die temperatuurkontrole van die skuur van die uiterste belang, omdat die geringste fout katastrofiese gevolge kon hê. Clements en Harden het beskryf dat die korrekte regulering van die voggehalte en hitte die geheim tot die sukses van die tabakboer was.³⁹

Wanneer die tabak gedroog is, moes die tabakskure geleidelik afgekoel word om verkrummeling van die blare te verhoed. Om die hantering en bewerkbaarheid daarvan te vergemaklik, moes koel stoom in hierdie skure gepomp word. Die tabakblare is aangeklam en in sogenaamde “sweetskure” gelaat om te sweet. Daarna is die tabak in kartondose verpak en na die markte, dit wil sê die twee tabakveilingsvloere in Salisbury, geneem waar dit gegradeer en verhandel is. Vir die meerderheid Afrikaner-tabakboere was die komplekse aard van die bedryf dus ’n moeisame proses om jaarliks ’n geslaagde tabakoes aan die mark te lewer.

’n Verdere probleem wat voorgekom het, was die pleeg van roofbou.⁴⁰ Vanweë eie toedoen het boere dikwels onbeplande rotering van hul oesgewasplante gedoen, wat die landbougrond uitgeput het. Hierdie probleem het nie net in die tabakbedryf voorgekom nie, maar ook in die ander boerderybedrywighede van Rhodesië. Ander probleme, soos ’n

---

³⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.158: Onderhoude, Melsetter – O, Rhodesië na 1890, no.67, S.W. van der Merwe, p. 8.

³⁸ J. Adendorff: *The Lost Link*, p. 35.

³⁹ F. Clements and E. Harben: *Leaf of Gold. The Story of Rhodesian Tobacco*, p. 200.

⁴⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.1384, M. Martin, p. 68.

tekort aan kapitaal en algemene probleme, soos slordigheid en spandabelrigheid op landbougebied, het ook deurentyd onder sommige Afrikaner-tabakboere kop uitgesteek.

7.3. TABAK-ASSISTENTE

Na die Tweede Wêreldoorlog het talle Afrikaners van jeugdige ouderdom na Rhodesië geïmmigreer en hulle in die snelgroeïende tabakbedryf begewe. Oor die algemeen het hierdie grootliks onkundige Afrikaners spoedig besef dat hulle nie sonder die nodige leiding en veral wetenskaplike landbou-opleiding van reeds gevestigde tabakboere 'n volhoubare boerdery kon begin nie. Sowel die Departement van Lande as die Land Settlement Board het voornemende immigrante en tabak-assistente aangeraai om hulself op eerbare wyse by gevestigde boere diensbaar te stel. Die verblyfkoste van hierdie assistente moes egter nie meer as £5 of £6 per maand oorskry nie.⁴¹ Hulle sou wettiglik 'n blok aan die been van die boer bly tot tyd en wyl die assistent sy plaas verlaat. Om hierdie rede het die meerderheid van alle Afrikaner-immigrante wat op werksgeleenthede in die tabakbedryf op soek was, as sogenaamde tabak-assistente begin werk. 'n Informele geskrewe of mondelingse werkskontrak is gewoonlik tussen die tabak-assistent en sy werkgever aangegaan, waarvolgens die assistent 'n wisselende persentasie van ongeveer 20 persent van die winste uit tabak ontvang het. Na gelang van die aantal diensjare kon dit tot bykans 35 persent verhoog word.

L.J. Botha, wat as tabak-assistent in die Inyasura-tabakdistrik begin het, het vertel dat hy eers 25 persent van die wins ontvang het en stelselmatig sy eie klein tabakstasie opgebou het. Buitensporige arbeidspligte, soos sogenaamde “stomp-werk” wat met die verwydering van boomstompe, die skoonmaak van landbougronde en die verrigting van swaararbeid gepaard gegaan het, asook die bewerking van die gronde, het 'n algemene verskynsel op die plase geword. Botha het bevestig dat hy en ander assistente in die proses noodsaaklike ondervinding en kennis opgedoen het. Volgens Botha is die

---

⁴¹ Anon: *Farming in Southern Rhodesia. A brochure for benefit of persons desiring to settle on the land*, p. 22.

assistente relatief goed betaal en kon hyself byvoorbeeld na ongeveer drie jaar finansiëel onafhanklik word en gevolglik met sy spaargeld sy eie plaas bekom.⁴²

In die tabakkultiveringsdistrik van Inyazura was daar veral na 1946 'n groot instroming van tabak-assistente. 'n Gedetailleerde uiteensetting van die Afrikaners as inkomelinge is deur J.H. Kok van De Rust verstrekk. Die Afrikaner-tabakassistentente was persone soos Piet Martin, Hennie Albert, Mike Bosch, Frik Muller, Chris du Plessis, Piet Wiese, Willie Smit, John Ferreira, Derrick Hoffman, Tys Hoffman, Alfred en Thom Holloway, Lewis Botha, Japie Sadie, Daan Robberts, Frik Marsh, Frans Sadie, Fanie Olivier, Petrus Pretorius, J.C.D. Serfontein, Sarel du Plessis, Johan Voigt, D. Meiring, Danie Steel, John Morkel, Leo Schoeman, Barry Mynhardt, W. Joubert en H. du Toit. Hulle het egter slegs in die hoedanigheid van assistente in die bedryf voortgegaan of later ander beroepe beoefen. Enkele assistente het wel vasbeslote gepoog om onafhanklike grondeienaars van tabakplase te word. In die Inyazura-distrik was hierdie Afrikaners mense soos Chris du Plessis, Frik Muller, Piet Martin, Nicholaas du Plessis, Wille Smit, ene Roux, Piet Wiese, Joop Steyn, Jan Celliers, Hennie Theron en J. Ferreira.⁴³

Namate die tabak-assistente geleidelik hul finansiële posisies verstewig en selfstandig geword het, het die algehele aantal assistente na die vyftigerjare afgeneem. Hierdie afname kon heel waarskynlik aan die groter kompetisie om werksgeleenthede met inheemse swart werkers toegeskryf word. Ander redes was waarskynlik die beskikbaarheid van swart landelike arbeiders vanuit Njassaland en Mosambiek, asook die skaarste aan blanke werknemers veral ná 1965 in Rhodesië.⁴⁴

---

⁴² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, onderhoud no. 910, L.J. Botha, p. 7; L.T. Tracey: *Approach to farming in Southern Rhodesia*, p. 353.

⁴³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, onderhoud no. 28, J.H. Kok, L – M.

⁴⁴ F. Clements and E. Harben: *Leaf of Gold. The Story of Rhodesian Tobacco*, pp. 190-191.

7.4. WELGESTELDE AFRIKANER-TABAKBOERE EN HUL PRESTASIES

’n Analise van die opkoms van suksesvolle en welvarende Afrikaner-tabakboere toon ook die merkbare vooruitgang van enkele tabak-assistente. ’n Belangrike bepalende faktor tot hierdie aanvanklike sukses was die feit dat die meeste van dié Afrikaner-immigranttabakboere oor voldoende kapitaal beskik het om spoedig plase na willekeur te bekom. Hierdie Afrikaners het finansieel ’n definitiewe voorsprong in die tabakbedryf geniet. Met ’n groot mate van onkunde ten opsigte van tabakverbouing het hierdie skynbare kapitaalkragtigheid van die boere egter nie soseer beteken dat hulle onmiddellik welvarend of ryk sou word nie. Intendeel, sommige boere het dikwels reeds tabakplase wat reeds deels uitgewerk was en waarop plantsiektes soos vrotpootjie voorgekom het, gekoop. Ten spyte van die oorhaastige aankoop van plaaseiendomme kon hierdie boere dus in die kort termyn die gevolge van hul onoordeelkundige handelwyses dra.

Ná 1947 het die verskynsel van Afrikaners met beduidende kapitaal in Rhodesië toenemend voorgekom en insgelyks het hulle groot beleggers in tabakplase begin word. Die meeste van hierdie Afrikaners het op die potensieel ryk tabakgebiede tussen Salisbury en Umtali in die noorde en noordoostelike distrikte van Rhodesië gekonsentreer. M.C. Bosch van die plaas Doornspruit in Inyazura, het na enkele voorbeelde van hierdie sogenaamde “tjekboek-boere” vanuit die Unie van Suid-Afrika verwys. Ene Le Roux van die Oranje-Vrystaat het byvoorbeeld in 1947 en 1948 met £30 000 ’n plaas gekoop, waarna dit ’n suksesvolle boerdery, gerig op verhoogde tabakproduksie, geword het.⁴⁵ Nadat Frits Bredenkamp ’n plaas vir £28 000 aangekoop het, het hy ’n verdere bedrag van £40 000 vir uitbreidings gedeponeer. Tielman Neethling van Stellenbosch het ’n plaas met toerusting vir ongeveer £60 000 gekoop en ’n verdere £120 000 daarin belê.⁴⁶ Senator Daantjie Viljoen het in 1948 die plaas Sysalvale vir ongeveer £48 000 gekoop en ’n merkwaardige eerste-oessukses van £27 000 behaal. Ene prof. De Villiers, ene dr. Ben, A.G. du Toit, ene dr. Walters, ene Van Niekerk en enkele ander onbekende Afrikaners, was verdere voorbeelde van hierdie suksesvolle “tjekboek-

---

⁴⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, onderhoud no. 186, M.C. Bosch, pp. 3-6.

⁴⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, onderhoud no. 186, M.C. Bosch, pp. 3-6.

boere”. Hierdie boere het kennelik ’n voorsprong gehad vanweë hul kapitaalbronne en konstante generering van inkomste, asook hul beduidende kennis van die landboubedryf.

Dit wil voorkom asof die welvarende tabakboere grootliks vanweë kapitaaluitbreidings hul stempel geleidelik op die algehele ontwikkeling van die Rhodesiese tabakbedryf afgedruk het. P.J. Erasmus van Salisbury het verklaar dat hy en ander boere ’n vennootskap gestig en daarna nog twee plaasuitbreidings aangekoop het. Bo en behalwe die geleidelike toevoeging van skure en implemente, kon die houtvoorraad op dié plase baie kostedoeltreffend as brandhout vir die tabaksweetskure gebruik word. Erasmus het verder vermeld dat hy geen misoes gehad het nie en ná 1948 ’n stabiele kapitaalbasis van £140 000 gegeneer het.⁴⁷ Tesame met die volgehoue vooruitgang in die bedryf, het die latere beskikbaarheid van landbou-implemente, soos ysterwiel-trekkers, spuitstowwe en algehele meganisasie ná die 1950’s ook tot Afrikaner-tabakboere se vooruitgang bygedra. D.M. de Kock het daarop gewys dat boere weens die aanvanklike skaarsheid aan arbeidsbronne sedert die “vroegste dae na arbeidsparende meganismes” gesoek het.⁴⁸ Daar het groot landboukundige verbeteringe ten opsigte van die saadbeddings en skure plaasgevind. De Kock het verduidelik dat die gebruik van onder meer Amerikaans-ingevoerde trekkers in die besonder beteken het dat “...trekkers kon ploeg wanneer dit die geskikste is, en nie slegs wanneer die boer op die land kan kom nie”.⁴⁹ Die direkte uitwerking van meganisasie was dat die reeds gevestigde, welvarende tabakboere daardeur nog effektiewer kon vooruitboer.

In vergelyking met Engelssprekende tabakboere, onder wie E.R. Campbell en die boere van Harland Bros welbekend was, het die Afrikaner-tabakboere hulle mettertyd oortref sowel in getal as wat die kwaliteitsmeting van tabak betref. M.I. Martin was van mening dat die Engelssprekende tabakboere die Afrikaner-tabakboere nagevolg het nadat hulle die potensiaal van die tabakbedryf besef het. Martin het verder verklaar dat Afrikaners veral vir hul bekwaamheid en goeie oeste geloof is, en dat hyself, D.M. de

---

⁴⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, onderhoud no. 1619, P.J. Erasmus, pp. 9-12.

⁴⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, onderhoud no.53 A, D.M. de Kock, p. 54.

⁴⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, onderhoud no.53 A, D.M. de Kock, p. 51.

Kock, Tys Hoffman en andere in die Rhodesiese tabakraad gedien en telkens as die beste tabakkwekers van die jaar aangewys is.⁵⁰ Krities gesproke, het die welvaart van dié boere wel substansieel vergroot, maar dit het somtyds met 'n mate van hoogmoed gepaard gegaan. Veral sedert 1960 het die algemene lewenstandaard van die tabakboere algaande verbeter, sodat allerlei materiële luukshede bekom kon word. D.M. de Kock het in sy mededelings oor sy eie aanvanklike hoogmoed berig. Oorkoepelend beskou, het D.M. de Kock, S.A. de Kock en J.P. de Kock inderwaarheid as tabakpioniers die grondslag vir latere opkomende boere in die bedryf gelê. Hulle het ongetwyfeld as inspirasie en aansporing vir ander Afrikaner-tabakboere gedien. D.M. de Kock, wat aanvanklik 'n tabak-assistent was, het uiteindelik 'n indrukwekkende landgoed van tien tabakplase, wat gesamentlik 12 000 morg beslaan het, asook dergelike belange in verskillende maatskappye in Rhodesië, besit.⁵¹ Volgens 'n berig in *Die Burger* van Julie 1949 is die baanbrekersrol van veral D.M. de Kock beklemtoon en die bewering gemaak dat hy as die “onbetwiste tabakkoning” van Rhodesië bekend geword het.⁵²

Ander Afrikaner-tabakboere wat ook befaamd vir hul tabakproduksie en ontwikkelings geword het, was P.W. Coetzer, J.G.A. de Beer, Hans de Beer en C.G. Steyn wat aan die grensgebiede met Mosambiek geboer het.⁵³ In die Middellande het Piet van der Merwe in 1948 as hoogaangeskrewe kenner met tabakveredeling en uitbreiding begin. In die noordelike Doma-distrik het P.A.L. Haarhoff en C.G. Naudé in 1953 as tabakboere uitblink.⁵⁴ Hierdie boere het deurgaans ook met tabakverbouing geëksperimenteer en pogings aangewend om deur middel van gemengde boerdery groter diversifisering te verseker.

Afrikaner-tabakboere is in latere jare met groot respek en eerbetoon deur die Rhodesiese owerhede vir hul deelname aan en prestasies in die bedryf bejeën. Volgens

---

⁵⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.1384, M. Martin, pp. 71-72.

⁵¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.134: Rhodesië na 1890, Landbou: tabak, onderhoud no.53 A, D.M. de Kock, p. 15.

⁵² *Die Burger*, 7 Julie 1949, p. 4 (Afrikaners was die baanbrekers).

⁵³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië (*Rhodesian Tobacco Journal*, August 1952, pp.59-61 en Januarie 1953, p. 75).

⁵⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië (*Rhodesian Tobacco Journal*, Februarie 1953, pp. 62-72).

ds. Sarel Kotzé, 'n oud-Rhodesiër, was Afrikaner-boere baie innoverend ten opsigte van produkontwikkeling, implementontwerp en om veral in die sanksiejare ná 1965 nuwe uitvoermarkte te vind.⁵⁵ Talle Afrikaners het ook in tabakrade en verenigings gedien. Johann Adendorff het met groot trots daarna verwys dat sy pa, R. Adendorff, tydens 'n toekenningsplegtigheid 'The Order of the Legion of Merit'-medale vir voortreflike gemeenskapsdiens van die jaar van die waarnemende President van Rhodesië, mnr. Euwerhardt, ontvang het.⁵⁶ R. Adendorff het ook gedurende 1965 en 1966 saam met ander Afrikaners, soos J.I. de Wet, J. Kirstein, J.P. de Kock, J.H. de Kock, J.J. Buitendag, J.J. van Vuuren en ene Haarhoff in die raad van die Rhodesian Tobacco Association gedien. Daarby het Adendorff ook in die raad van die Rhodesian National Farmers Union gedien. Een jaar het R. Adendorff die trofee en medalje vir die beste tabakkweker van die jaar ontvang.⁵⁷ Laasgenoemde prestasie dien as bevestigende voorbeeld van talle Afrikaners wat op soortgelyke wyse 'n bydrae tot die ontwikkeling van die Rhodesiese tabakbedryf gelewer het.

Dit is te betwyfel of Rhodesië se ekonomiese ontwikkeling sonder die opbloeï van die tabakbedryf merkwaardig sou kon vooruitgaan. Ten spyte van allerlei probleme en ekonomiese insinkings, het die tabakbedryf na 'n aanvanklik stadige begin 'n groot mate van stabiliteit aan die Rhodesiese ekonomie in die breë verleen. Binne die bedryf het baie Afrikaner-tabakboere eers as tabak-assistente begin werk – grootliks met weinig diepgaande kennis daarvan – maar het geleidelik deur ondervinding en onderrig selfstandige boere geword. In latere jare is talle van die Afrikaners vir hul kundigheid en prysenswaardige bydraes tot die tabaknywerheid vereer. Die Afrikaner-tabakboere het dus onteenseglik in die “glorie van tabak” gedeel.

---

⁵⁵ Vraelys aan ds. Sarel Kotzé, 29 Mei 2009, p. 5.

⁵⁶ J. Adendorff: *The Lost Link*, pp. 27-29.

⁵⁷ J. Adendorff: *The Lost Link*, pp. 29-30.

HOOFSTUK 8

DIE GODSDIENS EN KULTUUR VAN DIE AFRIKANERS IN RHODESIË

INLEIDING

In die Rhodesiese samelewing het die instandhouding van die Afrikanerminderheidsgroep se Christelik-Calvinistiese geloofsoortuigings en kultuur, ter wille van oorlewing 'n noodsaaklikheid geword. Uiteraard het die behoefte aan die stigting en uitbreiding van die Afrikaanse kerke 'n duidelike kenmerk van die meerderheid van die Afrikaners se geloofsgebondenheid weerspieël. Die Nederduits Gereformeerde Kerk, die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika en die Gereformeerde (Dopper-) Kerk het in hierdie verband 'n bepaalde rol in die Afrikaner se verhouding tot sowel die Engelse- as die inheemse bevolkingsgroepe gespeel. Dit is die doelwit van hierdie hoofstuk om die historiese agtergrond en uitwaartse rol van hierdie kerke te verduidelik. Dit is ook tersaaklik om die ontstaan en werkinge van die Afrikaner-kultuurorganisasies holisties te bespreek.

8.1. DIE NEDERDUITS GEREFORMEERDE KERK

Sedert die stigtingsjare van Rhodesië het die Nederduits Gereformeerde Kerk (NGK) as gevolg van sy getalsterkte deurgaans en feitlik onbetwisbaar die leiding geneem om 'n kerklike heenkome vir Rhodesiese Afrikaners te bied. Dr. S.P. Olivier, 'n kerkhistorikus oor die geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Rhodesië, het die opmerking gemaak dat die ingebore godsdienssin van die Afrikaners die “waardevolste kultuurbesit en nasionale stimulus van die volk geword het”.¹ Olivier het vervolgens die belangrikste motief vir die instandhouding en vervulling van die geloofsbehoefte deur die NG Kerk soos volg beklemtoon: “die normale medium vir die uiting, voortplanting en bewaring hiervan, naamlik die Nederduitse Gereformeerde Kerk, [het] maar alte gou sy

---

¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië (S.P. Olivier: ‘Die ontstaan en die ontwikkeling van die N.G. Kerk’ in *Die Zambezi Ringsblad*, September 1945, Deel XXI, no.10, p. 8).

verantwoordelikheid en roeping teenoor hierdie lede van sy ‘liggaam’ aangevoel”, en “het dit as ’n organisme al dadelik sy plek in die volkslewe begin inneem”.²

In hoofstuk vier is reeds na die verspreiding van Afrikaners en NG Kerk-lidmate volgens die beskrywing van dr. D.F. Malan verwys, maar in hierdie verband is dit belangrik om daarop te dui dat die leidinggewende inisiatiewe vir die uitbreiding van die NG Kerk in Rhodesië vanuit die Sinode van die NG Kerk in die Kaapkolonie gekom het. Op aandrang van die Kaapse Sinode is ds. A.J. Hofmeyer en G.W. Stegman, vergesel van H.W. Fourie en S. Luttig, as vierman-kommissie na Rhodesië gestuur waar hulle in 1891 deur dr. Jameson in goedertrou kerkeiendom en pastorie-erwe in die grootste dorpe beloof is.³ Nieteenstaande hierdie beloftes, het die predikante die onmiddellike nood van die rondtrekkende Afrikaners raakgesien. Hulle het ook die behoefte aan sendingwerk onder die inheemse swart bevolkings onder die aandag van die Kaapse Sinode gebring. Reeds in 1891, maar veral ná 1895, was enkele NG Kerk-sendelinge na Rhodesië onderweg om in feitlik elke uithoek, veral in die Suid-Mashonaland-gebied, die Christelike geloof deur middel van evangelisasiewerk te verkondig.

Ds. P.A. Strasheim was veral instrumenteel om nie net NG Kerk-sendelinge te motiveer om na Rhodesië te gaan nie, maar ook om die grondlegging van die eerste amptelike NG Kerk te Bulawayo te bewerkstellig. Tydens ’n sinodale vergadering op 6 September 1895 te Kaapstad het ds. Strasheim voorstelle vir die stigting van die eerste Afrikaner-NG Kerk in Rhodesië gemaak.⁴ Nadat die besluit om die kerk te stig goedgekeur is, het ds. Strasheim geleidelik die verkryging van vrywillige sendelinge in die Kaapkolonie begin propageer. Eerwaardes J.S. Groenewald, P.L. le Roux en A.J. Liebenberg is onderskeidelik in die Bulawayo-, Melsetter- en Enkeldoorn-gemeentes aangestel.⁵ Op die Morgenster-sendingstasie, wat op die plat Mugabe-berg geleë was, het

---

² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië (S.P. Olivier: ‘Die ontstaan en die ontwikkeling van die N.G. Kerk’ in *Die Zambezi Ringsblad*, September 1945, Deel XXI, no.10, pp. 8-9).

³ L. Oosthuizen: *Agter die groot dyk. So lyk die Kerk in Rhodesië*, p. 8.

⁴ Nederduitse Gereformeerde Kerkargief, (hierna NGKA), *Ons Kerk Album van Hollandsche Kerken en Leeraren*, p.268.

⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië (S.P. Olivier: ‘Die ontstaan en die ontwikkeling van die N.G. Kerk’ in *Die Zambezi Ringsblad*, September 1945, Deel XXI, no.10, p. 9).

die later-bekroonde ds. A.A. Louw onder moeilike omstandighede die taak van evangelisasie op hom geneem.

As baanbreker-sendeling van die NG Kerk het ds. Louw hom op uitsonderlike wyse veral vir die Christelike bearbeiding onder die swart bevolkingsgroep in sy midde, naamlik die Vakaranga, beywer. Onder sy leiding is die Morgenster-sendingstasie in sentraal-Rhodesië gestig. In ds. Louw se herinneringe, *Môrester in Mashonaland*, is sy begeerte vir die uitbreiding van sendingwerk soos volg beskryf: “[om] die diepste begeerte van my hart uit te druk, dat die eerste sendingstasie hoog op die berg geleë en te midde van die stikdonker heidendom, mag word soos die môrester wat opgaan in die duistere hart om die koms van die son van geregtigheid aan te kondig”.⁶ Ds. Louw se hartstogtelike wens om Christelike geregtigheid was tekenend van die oorhoofse doel van die NG Kerk se sendingmissie om die swart bevolking van Rhodesië te kersten. Ruth Weiss het daarop gewys dat miljoene swart mense na die nederlaag van Mzilikasi teen die Voortrekkers, en later ook Lobengula tydens die Matebele-opstand, hulle tot die Christendom bekeer het, omdat swart mense oënskynlik van mening was dat die voorvaderlike geeste en tradisionele gelowe hulle gefaal het.⁷ Daar kon dus ’n groter mate van toegeneentheid onder swart mense geheers het om die geloofsoortuigings van die NG Kerk-sendelinge te aanvaar.

Histories gesproke, het die Morgenster-sendingstasie as ’t ware ’n modelstasie vir die ontwikkeling van ander NG Kerk-sendings geword. Morgenster het nie bloot as godsdienstige instelling gedien nie, maar het ook onderwysgeleenthede, gesondheidsorg en gemeenskapsontwikkeling aan sowel blankes as swart mense gebied. Dr. John Helm, ’n Afrikaner-sendingdokter, het hom byvoorbeeld 21 jaar lank onvermoeid vir die genesing van siekes beywer. Helm het besonder gewild onder die Vakaranga geword vanweë sy nougesette versorging en onder hulle het hy as die “Muneri Nonga” (of Baas Dokter) bekendheid verwerf.⁸ Die John Helm-gedenkhospitaal te Morgenster is uit blywende herinnering aan sy ywer na hom vernoem. Op Morgenster het ene George

---

⁶ A.A. Louw: *Die Môrester in Mashonaland*, p. 89.

⁷ R. Weiss: *Zimbabwe and the New Elite*, p. 102.

⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.248: Pamflette (W. Retief: *John Helm – Ons eerste mediese sendeling*, p. 13).

Euvrard ook op gemeenskaplike basis by boerdery en gebou-uitbreidings gemoeid geraak.⁹ Volgens ds. Louw was daar 'n gedurige invloed van NG Kerk-sendelinge na die sogenaamde Mashonalandse sending te Morgenster, onder andere eerw. P.H.A. Fouche, L. du Plessis, Hendrik Hoffmeyr, Johannes Malan, H.C. Hugo en G.S. Murry en hul eggenotes.¹⁰

Die hoofrede vir hierdie toenemende invloed van NG Kerk-sendelinge was die gedurige pleidooie, onder andere deur ds. Strasheim, om gemeentelike leraars na Rhodesië te beroep. Dr. S.P. Olivier het beweer dat 'n groot aantal sendelinge nodig was, aangesien hulle die onderwys in hul gebiede moes behartig en daarom nie ook bykomende uitgebreide evangelisasie kon verrig nie. Desnieteenstaande, was hierdie sendelinge egter sekerlik verplig om eweneens allerlei take ten opsigte van gemeenskaplike ontwikkeling uit te voer. Volgens Olivier moes sendelinge onder bitter moeilike omstandighede oor die weg kom en omdat mense verspreid geleef het, moes hulle pogings aanwend om kinders in “koshuise” te konsentreer.¹¹ Dit is moontlik dat die goeie samewerking tussen die reeds geordende predikante, naamlik ds. J.N. Geldenhuys van Bulawayo, ene ds. Kloppers van Melsetter en ds. D. du P. Steyn van Salisbury, na 1904 spoedig daartoe bygedra het om die NG Kerk-lidmate tot 'n groter eenheid in Rhodesië saam te snoer. Ds. Geldenhuys het ook as die “Apostel van Rhodesië” onder NG Kerk-lidmate bekend geword.¹²

Die gelyktydige verspreiding van die sendelinge en konstante pogings tot vereniging in kerkverband het daartoe gelei dat die NG Kerk in Rhodesië na 1900 algaande op vaste voet geplaas is. Volgens Olivier se beskrywing het die sendelinge 'n religieuse platform daargestel, vanwaar verdere evangelisasiewerk verrig kon word. Olivier het ook verklaar “dat dit hierdie manne was wat dikwels onder die ontmoedigendste omstandighede, vasberade gewerk het aan die fundamente van die

---

⁹ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 70.

¹⁰ A.A. Louw: *Die Môrester in Mashonaland*, pp. 154-158.

¹¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië (S.P. Olivier: ‘Die ontstaan en die ontwikkeling van die N.G. Kerk’ in *Die Zambezi Ringsblad*, September 1945, Deel XXI, no.10, p. 9).

¹² NGKA, *Ons Kerk Album van Hollandsche Kerken en Leeraren*, p. 268.

volksmonument”.¹³ Teen 1919 het ds. Geldenhuys die Ring van Bulawayo onder voogdyskap van die Kaapse Sinode gestig.¹⁴

Die NG Kerk het algaande ’n tweeledige rol in die Rhodesiese samelewing begin speel. Ten eerste het die kerk vanselfsprekend die bearbeiding en geloofsbediening van die Afrikaner as sy vernaamste rol beskou. Die feit dat daar ’n groot toename in Afrikanerkinders in Rhodesië voorgekom het, het hoofbrekens vir die NG Kerk besorg om voldoende onderwys aan hulle te verskaf. Vir daardie doel is verskeie CNO-kerkskooltjies, asook ’n weeshuis onder leiding van ds. A.J. Botha te Daisyfield naby Bulawayo tot stand gebring. In die aanvangsjare het hierdie kerkskoolinrigtings onder geweldige finansiële probleme gebuk gegaan. Eerw. A.J. Liebenberg het egter in samewerking met ds. F.H. Badenhorst en ds. C.R. Kotzé onverpoos met beslistheid na die opheffing van die Afrikanerkind gestreef, deur onder meer ondersteuning en kollektetoere te onderneem.¹⁵

8.1.1. DIE DAISYFIELD-INRIGTING, BOTHASHOF EN EXCELSIOR-LAERSKOOL

Die verhaal van die Daisyfield-inrigting vir Afrikaner-weeskinders, wat later ook na minderbevoorregte Afrikaners omgesien het, kan as ’n ligpunt van die NG Kerk in Rhodesië voorgehou word. M.D. Maree het die integrale rol van die weeshuis in haar boek, *Die Daisyfield-inrigting: 1910 – 1948*, bespreek. ’n Direksie bestaande uit ds. J.N. Geldenhuys, ds. A.J. Botha (huisvader), A.C. Burnett, B.J. Bester en I. Terblanche is aangestel om die werksaamhede van die inrigting te koördineer.¹⁶

---

¹³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië (S.P. Olivier: ‘Die ontstaan en die ontwikkeling van die N.G. Kerk’ in *Die Zambezi Ringsblad*, September 1945, Deel XXI, no.10, p. 9).

¹⁴ L. Oosthuizen: *Agter die groot dyk. So lyk die Kerk in Rhodesië*, p. 8.

¹⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië (S.P. Olivier: ‘Die ontstaan en die ontwikkeling van die N.G. Kerk’ in *Die Zambezi Ringsblad*, September 1945, Deel XXI, no.10, p. 9).

¹⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk (M.D. Maree: *Die Daisyfield-inrigting: 1910 – 1948*, p. 7).

'n Afrikaanse weeshuis is reeds op 31 Januarie 1910 te Bulawayo in 'n gebou langs die NG Kerk in gebruik geneem.¹⁷ Afgesien van die mening dat die instandhouding en bestuur van die weeshuis as geloofsake beskou is, het knellende probleme reeds kort na die stigting voorgekom. Beperkte huisvesting, asook geldelike en onderwystekortkominge, het deurgaans gedreig om die organisatoriese bestuur van die weeshuis aan bande te lê. Danksy die suksesvolle kollektetoer van ds. Geldenhuys in die Unie van Suid-Afrika (waartydens £1 400 ontvang is), en vrywillige gemeentelike bydraes, kon die probleem van finansies oorbrug word.¹⁸

As gevolg van finansiële en geografiese oorwegings het die direksie in Desember 1913 besluit om die inrigting na 'n gebied in die omgewing van 'n spoorweghalte te Daisyfield ongeveer 75 myl van Bulawayo (120 kilometer) te verskuif.¹⁹ Die hoeksteenlegging van die nuwe Daisyfield-inrigting het in Augustus 1914 plaasgevind, waarna onmiddellike huishoudelike bepalings neergelê is. Die bepalings het die volgende gestipuleer: (1) wees- en verwaarloosde kinders is gratis en vir 'n onbepaalde tydperk in die inrigting opgeneem, (2) kinders het deelgeneem aan gewone huishoudelike werk, sowel binnens- as buitenshuis, (3) kinders is nie toegelaat om hul familiebetrekkings te besoek gedurende hul verblyf aan die inrigting nie, (4) familiebetrekkings en belangstellendes kon die kinders te eniger tyd in die inrigting besoek, en (5) op Sondag is daar hoegenaamd geen besoekers ontvang nie.²⁰ Volgens die reglement van die inrigting sou die weeshuis amptelik as “Het Bulawayo Kinder Tehuis” bekend staan, en die administrasie en bestuur van alle vaste eiendomme sou deur die Kerkraad van Bulawayo behartig word.²¹

Die doel van hierdie inrigting was om Afrikaner-weeskinders die nodige lewensvaardighede, onder andere boerdery, aan te leer, en om in die geheel as bolwerk

---

¹⁷ NGKA, KS 1707: Kommissie. Sinodale Kommissie vir diens van barmhartigheid. Kinder Tehuise 1914 – 1977 (Daisyfield, 21.03.1918).

¹⁸ NGKA, G 622: *Ons eerste 50 jaar, Bothashof 1911 – 1961*, p. 16.

¹⁹ NGKA, 75 1895 – 1970. *Ned. Geref. Kerk. Midde-Afrika*, p. 62.

²⁰ NGKA, KS 1707: Kommissie. Sinodale Kommissie vir diens van barmhartigheid. Kinder Tehuise 1914 – 1977 (Huishoudelike bepalings voor Kinderen in het Bulawayo Kinder Tehuis der N.G.K Bulawayo te Daisyfield).

²¹ NGKA, KS 1707: Kommissie. Sinodale Kommissie vir diens van barmhartigheid. Kinder Tehuise 1914 – 1977 (Reglement voor het Bulawayo Kinder Tehuis te Daisyfield).

teen verengelsing te dien. In wese sou die Daisyfield-inrigting die middelpunt van Afrikaner-opvoeding en kulturele opheffing word. Vakkundige opleiding was veral gemik op die ontwikkeling van praktiese vaardighede deur die aanbieding van boerdery, houtwerk, stoffeerkuns, skoenmakery en leerwerk aan seuns, en naaldwerk en seepmakery aan dogters.²² Die uitbreiding van boerderykennis sou mettertyd meebring dat daar voldoende in die behoeftes van landbouprodukte voorsien kon word.

Ds. Sarel Kotzé het die standpunt gestel dat die kindershuis 'n groot rol in die versorging, opvoeding en onderwys van wees- en halfweeskinders gespeel het.²³ Volgens Maree het die kindershuis egter nie sonder krisistye, soos die personeeltekort tydens die Groot Griep-epidemie van 1918 en die anti-Afrikaner houding teenoor hierdie 'racial island'-inrigting tydens die Tweede Wêreldoorlog, aan die hawelose Afrikanerkind 'n tuiste voorsien nie. Teen 1939 was daar reeds 105 weeskinders en 175 gewone koshuisgangers in die inrigting, maar dit was veral na 1945 dat die leerlingtal skerp gestyg het.²⁴ Teen die 1940's het Daisyfield die voorkoms van 'n dorpie aangeneem en het bestaan uit twee koshuise met skoolgeboue en sportfasiliteite, 'n hospitaal en 'n sierlike kerk.²⁵

As gevolg van 'n sameloop van faktore en omstandighede het die verskuiwing van die Daisyfield-inrigting noodsaaklik geword. Die eerste tekortkoming van die inrigting was dat die skoolterrein swak water- en elektrisiteitsvoorsiening gehad, en ten opsigte van struktuur baie verouderd en ondoeltreffend geraak het. Daarby was die inrigting te verafgeleë, ongeveer 60 kilometer van die naaste stedelike gebied. Die gesondheidstoestand het gedurig agteruitgegaan. 'n Verdere bepalende faktor vir die verskuiwing volgens Olivier was ook die voortdurende nadelige verwisseling van onderwysers en personeellede, omrede hulle waarskynlik nie die voorregte van dorps- of

---

²² Anon: *Daisyfield Weeshuis Suid-Rhodesië*. Viering van die een-en-twintigste verjaarsdag van die weeshuis 1914 – 1935.

²³ Vraelys aan ds. S Kotzé, 29.5.2009.

²⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: Onderwys en Kerk (M.D. Maree: *Die Daisyfield-inrigting: 1910 – 1948*, p. 30 en 102). In hoofstuk vyf word die kwessie van anti-Afrikaner houdinge gedurende die Tweede Wêreldoorlog op bladsy 134 bespreek.

²⁵ NGKA, 75 1895 – 1970. *Ned. Geref. Kerk. Midde-Afrika*, p. 62.

stedelike skoolpersoneel daar kon kry nie.²⁶ Ten spyte van die sentimentele waarde van die inrigting het die direksie en die Ring van Bulawayo na lang en mistroostige gespreksvoering uiteindelik besluit om die hele inrigting na Salisbury te verskuif. Danksy snelle bouwerkzaamhede is twee drieverdiepingkoshuise met ruim fasiliteite vir ongeveer 400 kinders in Januarie 1946 opgerig. Die nuwe skool, wat tot 'n laer- en hoërskool uitgebrei is, sou amptelik as die Bothashof-skool bekendheid verwerf.²⁷ Tydens die afskeidsplegtigheid en kranslegging op Daisyfield is daar in 'n somber atmosfeer na die grootse opheffingswerk van die inrigting verwys en afskeid geneem. Sedertdien het Daisyfield 'n toneel van verval en verlatenheid geword.

Soortgelyk aan die Daisyfield-inrigting het die Bothashof-skool sedert 1948 die sentrale fokuspunt en bymekaarkomplek van Afrikaners in Rhodesië geword. Verbeterde skoolgeboue en die bou van moderne seuns- en dogterskoshuise, onderskeidelik die Davel-huis en Lategan-huis, het die toonbeeld van Afrikaner-voortgang op onderwys- en godsdienstige gebied geword. Die skoolhoofde, te wete D.H. Davel en C.J.O. Groenewald, asook die direkteur, ds. A.F. Louw, was leidinggewend in die uitbreiding van die skool.²⁸ Administratiewelik het Bothashof as 'n kerkkosskool onder beheer van die Ring van Bulawayo geressorteer, maar die regering sou ook 'n verteenwoordiger op die beheerliggaam van die skool aanstel. Die vergunning is gemaak dat Afrikaans as mede-hooftaal in alle klasse tot standerd tien, dog binne sterk beperkende tydskedules, onderrig kon word. Die bestaan en instandhouding van Bothashof as akademiese instelling waar beide tegniese en handelsvakke aangebied is, is met groot erns bejeën. D.H. Davel het die belangrikheid van Bothashof soos volg beklemtoon: “die skool se verantwoordelikheid is groot, ontsettend groot en wat bedoel is vir Christusdiens, volksdiens en erediens”.²⁹ Die Bothashof-skoolterrein en -fasiliteite is menigmaal vir eksterne Afrikaner-aktiwiteite gebruik, soos die vergaderings van die Afrikaanse Kultuurunie van Rhodesië (AKUR) en Genootskap van Rhodesiese Afrikaners (GRA), geloftefeeste, taalkongresse, jeuglaerfunksies, die Voortrekkers en vakansiekampe, asook

---

²⁶ S.P. Olivier: *Die NG Kerk en die Onderwys in Rhodesië*, p. 391.

²⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.140: *Onderwys en Kerk* (M.D. Maree: *Die Daisyfield-inrigting: 1910 – 1948*, p. 131).

²⁸ NGKA, G 622: *Ons eerste 50 jaar, Bothashof 1911 – 1961*, pp. 40 - 43.

²⁹ NGKA, G 622: *Ons eerste 50 jaar, Bothashof 1911 – 1961*, p. 8.

die Jukskeibond. Die stigting van die NG Kerk se Midde-Afrika Sinode en sy eerste en tweede sittings het by Bothashof plaasgevind.³⁰

Die vernaamste voordeel van die plasing van die Bothashof-skool was dat dit groter stedelike blootstelling van die moderne werksmilieu aan beide kinders en personeelle gebied het. Onder die vaandel van die NG Kerk het die skool merkwaardige opgang gemaak en het teen 1960 sowat 430 dagskoliere gehad. Volgens Schalk Viljoen, 'n verneme Afrikaner-beesboer, was Bothashof 'n “skool vir die Afrikaners deur die Afrikaners”, maar wat na gelang van tyd en in oorleg met die regering van sy Christelike nasionale opvoeding rekenskap moes gee.³¹ Hoewel Engels die medium van onderig in die land was, was die regering tegemoetkomend met die daarstelling van 'n Onderwysverdrag, waarin toestemming aan die skool verleen is om volgens Suid-Afrikaanse leerplanne onderrig te gee. Ds. Sarel Kotzé, Schalk Viljoen en die Rhodesiese oud-Minister van Arbeid en Volkswelsyn, Rowan Cronjé, het later die sukses van dié Afrikaanse skool beklemtoon. Volgens ds. Kotzé het baie van die skool se oud-leerlinge professionele beroepe soos onderwysers, predikante, regsgeleerdes, sakemanne, dokters, aptekers en tandartse in die Rhodesiese samelewing bekleed.³² Ds. A.F. Louw, direkteur van Bothashof-skool, het vir bykans drie dekades vrugbare skakeling met die onderwysdepartement gehad. Rowan Cronjé het verklaar dat sy kinders se voertaal Afrikaans was, maar dat hulle steeds toppunte in hul onderskeie Engelse klasse behaal het.³³

Teen 1970 het Bothashof egter in die weg van snelle woonbuurt- en nywerheidsuitbreiding gestaan, en daar is met leedwese telkens bespiegel en beplan vir 'n moontlike derde verskuiwing. Daar is reeds in die 1951-jaarverslag aan die ondersteuners van Bothashof bekend gemaak dat “ons lewe en werk nog ongestoord is, maar dit is

---

³⁰ NGKA, 75 1895 – 1970. *Ned. Geref. Kerk. Midde-Afrika*, p. 63;G 622: *Ons eerste 50 jaar, Bothashof 1911 – 1961*, p. 43.

³¹ Privaatonderhoud met mnr S Viljoen, 8.5.2009.

³² Vraelys aan ds S Kotzé, 29.5.2009.

³³ Privaatonderhoud met mnr R Cronjé, 6.5.2009.

duidelik dat ons omgewing by die dag ongunstiger word”.³⁴ Die beoogde verskuiwing na ’n terrein in Marandellas het egter weens die latere oorlogtoestande nooit plaasgevind nie. Die Bothashof-skool het tot 1983 as ’n Afrikaans-mediumskool gefunksioneer, waarna dit as gevolg van verminderende Afrikaner-skoliere toenemend verengels en tot die Eaglesvale-skool herdoop is.³⁵

Om voorsiening te maak vir die Afrikaner-kindere in Matebeleland het die NG Kerk in 1957 ook die Excelsior-skool in Bulawayo gestig, wat teen 1980 die enigste oorblywende Afrikaans-mediumskool in Zimbabwe sou word.³⁶ Die onenigheid tussen Afrikaners en die Rhodesiese onderwysdepartement oor moedertaalonderrig in die Excelsior-skool sou ’n weerspieëling van die onderwerping van die taal van ’n minderheidsgroep word. Aanvanklik het die Ring van Bulawayo die finansiële bestuur van die skool behartig, maar sedert Augustus 1957 is dit deur die Beheerraad van die NG Sinode Midde-Afrika geadministreer. As gevolg van geldelike nood het die regering egter ’n subsidiebedrag van £20 per kind per jaar aangebied, maar op voorwaarde dat die voertaal na Engels oorskakel.³⁷

Hoewel die skool die aanbod geweier het, het die regering nogtans die subsidiëringstoegewings gemaak. Die regering het egter gestipuleer dat die skool nie verder as standerd vyf uitbrei nie, en indien dit sou sluit, kon geen verdere Afrikaansmediumskool geopen word nie. Gevolglik het die Excelsior-laerskool steeds met Afrikaner-onderwys volgehou. ’n Tekort aan personeellede en swak fasiliteite op die NG Kerkterrein te Bulawayo het egter deurlopend bygedra tot die relatiewe sukkelbestaan van die Excelsior-laerskool.³⁸

---

³⁴ NGKA, KAS 255: Kommissie. Diens van Barmhartigheid, Kinderhuise, Bothashof, 1960 – 1979 (Bothashof Kosskool en Kinderhuis van die Ned. Geref. Kerk. Jaarverslag aan ons ondersteuners, Desember 1951).

³⁵ Eaglesvale Secondary School, The Great Trek from Daisyfield to Bothashof in 1948. (www.eaglesvale.co.zw/bothashof.html, 27 Julie 2010).

³⁶ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p.79; Vraelys aan ds S Kotzé, 29.5.2009.

³⁷ NGKA, 75 1895 – 1970. *Ned. Geref. Kerk. Midde-Afrika*, p. 64.

³⁸ NGKA, 75 1895 – 1970. *Ned. Geref. Kerk. Midde-Afrika*, pp. 64 – 65.

8.1.2. CHRISTELIKE BEARBEIDING EN NEDERDUIITSE GEREFORMEERDE GEMEENTES IN RHODESIË

Die kerklike bearbeiding en ondersteuning van Afrikaner-vroue en bejaardes is ook nie agterweë gelaat nie. Onder leiding van ds. A.J. Liebenberg en mej. Lettie Stander is die Rhodesiese Christelike Vrouevereniging (RCVV) in 1932 gestig. Met hul leuse van “Waak en bid” het die vereniging as ’t ware die regterhand van die NG Kerk in Rhodesië geword. Dit was grootliks deur die toedoen en steun van die RCVV dat verskeie “monumentale werke”, te wete die Huis Vergesig-ouetehuis te Gwelo en ’n jong dames tehuis in Salisbury, Harmonie, gestig is en dat wye hulpverlening deur middel van die verspreiding van Christelike lektuur en so meer ook aan Daisyfield en Bothashof gebied is.³⁹ In ’n ongeïdentifiseerde koerantartikel van 19 Oktober 1946 is die groot taak van die RCVV en sy twintig takke met ongeveer 400 lede soos volg beklemtoon: “Daar is ook onsigbare bouwerk wat wag op elke RCVV-lid. Daar is bouwerk aan ons vervalde huisgesinne, aan ons verlore volksgenote, verlore vir ons Kerk, volk en taal. Dit is bouwerk aan ons nasie”.⁴⁰ Die RCVV het ook op sosio-politieke gebied die griewe en afkeure van die Afrikaners onder die aandag van die regering gebring. In Oktober 1966 het die voorsittersvrou, M.C. Louw, in ’n brief aan die Eerste Minister, Ian Smith, byvoorbeeld sterk kritiek gelewer oor die minagting van Sondag deur die aanbieding van sportgeleenthede en ander vermaaklikhede.⁴¹

Intussen het die aantal NG Kerk-gemeentes in Rhodesië weens verskeie afstigtings, onder meer Umtali van die Salisbury-gemeente en Gwelo van Bulawayo in 1917, vermeerder. Tesame met die kostes van sendingwerk het die algehele administrasie van dié gemeentes, veral vanweë toenemende finansiële uitgawes, swaar op die Kaapse Kerk om finansiële steun begin druk. Die Kaapse Kerk het noodgedwonge met die Vrystaatse NG Kerk onderhandel om die administrasie van die Rhodesiese NG Kerk-gemeentes oor te neem, hoofsaaklik as gevolg van toenemende druk om armsorg in die

---

³⁹ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, pp. 79-81.

⁴⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (Onbekende koerant, 19 Oktober 1946, ‘Groot taak van R.C.V.V.’).

⁴¹ NAZ, S 3269/65/15: Dutch Reformed Church. (Rhodesiese Christelike Vrouevereniging, 04.10.1966).

Kaapkolonie te lewer.⁴² Alhoewel die ooreenkoms vir die alleenreg van die OVS se bearbeiding in Rhodesië deur die Kaapse Kerk aanvaar is, het daar veral betreffende die sendingaangeleenthede 'n geskil tussen die twee sinodes ontstaan. Aangesien die Vrystaatse kerk geen behoefte daarin gesien het dat die Kaapse Kerk steeds sy sendingwerk moes voortsit nie, is 'n sinodale kommissie aangestel om hierdie kerktwis te besleg.⁴³ Na 'n uitgebreide ondersoek het die kommissie daartoe ingestem om die Ring van Bulawayo in 1928 aan die Vrystaatse Kerk te oorhandig. Daarna sou die kerkregterlike dispuut vervaag.

In 1945 het 'n tweede oordrag van die Rhodesiese NG Kerk van die OVS-sinode na die Transvaalse Kerk plaasgevind. Hierdie oordrag, wat op 16 Augustus 1957 plaasgevind het, was grootliks as gevolg van gemeente-uitbreidings in Rhodesië. Die eerste moderatuur van die NG Kerk van Midde-Afrika het bestaan uit di. T.A. Theron (moderator), A.F. Louw (assessor), C.B. Zietsman (aktuaris) en S. Boshoff (scriba).⁴⁴ Daardeur kon die algemene administratiewe werksaamhede van die NG Kerk in Rhodesië doelgerig georganiseer word.

In die tweede plek was dit die rol van die NG Kerk om swart mense deur middel van aktiewe sendingbediening tot die Christendom te bekeer. Aanvanklik het die sendingwerk vanweë getalleprobleme, te wete die skaarsheid aan voldoende NG Kerk-sendinge en veral die instroming van swart mense uit Njassaland na Rhodesië, sukkelend voortgegaan.⁴⁵ Nadat die Morgenster-sendingstasie gestig en eerw. Vlok gestuur is om swart mense aldaar te bearbei, is meer daadwerklike pogings aangewend om die Evangelie onder hulle te verkondig. Talle sendingbuitestases, waaronder Gutu en Makumbe, is opgerig om sodoende in nouer kontak met plaaslike swart mense te kom. J.F. Roux van Fort Victoria, wat tussen 1912 en 1918 op Morgenster as drukker, boer en sendeling gewerk het, het die NG Kerk se beleid van evangelisasie verduidelik. Volgens

---

⁴² NGKA, Rekord. no. SIN 124, Kluis 2/ SIN 124: J.G. Olivier: *Geskiedenis van geskil tussen NG Kerk Kaapland en OVS se sendingaangeleenthede in Suid-Rhodesië*, p. 27.

⁴³ NGKA, Rekord. no. SIN 124, Kluis 2/ SIN 124: *Geskiedkundige oorsig*, p. 3.

⁴⁴ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 78.

⁴⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië (S.P. Olivier: 'Die ontstaan en die ontwikkeling van die N.G. Kerk' in *Die Zambezi Ringsblad*, September 1945, Deel XXI, no.10, p. 9).

Roux was die “gedagte om die hele volk te ontwikkel dat hy die Bybel kan lees”.⁴⁶ Die beleidsdoelwitte was verder ook om swart leiers in kerkverband te onderrig, tot so ’n mate dat hulle later stelselmatig hul eie gemeentes kon ondersteun. Daardeur kon die swart mense dus later geleidelik vir hul eie predikante of evangeliste betaal.

Ten einde die kommunikasiehindernis te oorkom, moes die NG Kerk hom spoedeisend op Bybelvertaling in inheemse swart tale toespits. Ds. A.A. Louw het vertel dat hy en Fransina Susanna Malan, die suster van dr. D.F. Malan, nie slegs die moeisame taak aangepak het om die Bybel in Chikaranga te vertaal nie, maar dat laasgenoemde ook met die steun van haar broer ’n handleiding vir die Chikaranga-taal en ’n koerantbladje (vertaal as *Die Koningsbode*) geproduseer het. Nadat ds. A.A. Louw se seun, ds. Andre Louw, hul reeds-vertaalde Bybel as basis geneem het, het hy die Bybel in ’n nuwe vertaling in sogenaamde “Union Shona”, ’n gesamentlike dialektiese Bybel bestaande uit Chikaranga, Chimanyika en Chizuzuru, oor ’n tydperk van sewentien jaar suksesvol vertaal.⁴⁷ Eerwaarde Hugo van Fort Victoria het verklaar dat hy die Kinderbybel van Conradie in die Chikaranga-taal vertaal het. Die eerste uitgawe van 3 000 Bybels was van 1919 tot 1949 beskikbaar en teen die tiende uitgawe het dit tot 10 000 gestyg.⁴⁸ Ene mev. Hugo van Copota naby Fort Victoria het die merkwaardige kodifisering van die Chikaranga-taal in Bybelvorm vir Braille vermag.⁴⁹ Deur middel van Bybelvertaling is sendingwerk dan ook aansienlik vergemaklik. Op 9 September 1941 is ’n Bybelvertalingsgedenknaald te Morgenster uit erkenning aan die vertalers onthul. Die inskripsie op die monument, wat ook in Engels en Chikaranga aangebring is, lui: “Ter herinnering aan die vertaling van die Bybel in die volkstaal. ’n Lamp wat in die donker plek skyn totdat die lig aanbreek en die môrester opgaan in julle harte (2 Petrus 1:9)”.⁵⁰

---

⁴⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, Morgenster, no.129, J.F. Roux, pp. 10-11.

⁴⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, Morgenster, no.1, A.A. Louw, pp. 10-11.

⁴⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, Morgenster, no.155, Hugo, p. 13.

⁴⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.157: Onderhoude, M, Rhodesië na 1890, no.159, Mej. Hugo, p. 1. [Die Copota Mission and School for the Blind is vandag in Fort Victoria (Masvingo) geleë en steeds funksioneel.]

⁵⁰ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 71.

Die eerste twee bekeerlinge vir die NG Kerk is deur ds. Andrew Louw en sy vrou Cinie Louw in 1896 te Morgenster gewerf. Sedertdien het die aantal swart mense in sendingbearbeiding vanaf 1950 van 22 evangeliste en sewe leraars tot 'n verbysterende 38 gemeentes, 45 leraars en 'n lidmaattal (van die latere afgestigte 'Shona Reformed Church') van ongeveer 60 000 gestyg.⁵¹ Ten tyde van die vooruitgang in die sendingwerk het die NG Kerk deurlopend die leidinggewende rigting aangedui en geestelike lektuur onder die gewone inheemse swart bevolkingsgroepe versprei. Ds. A.F. Louw was 'n uitsonderlike NG kerk-figuur, wat vir 38 jaar lank as Evangeliedienaar in Rhodesië teenwoordig was. Die Rhodesiese regering het die 'Meritious Award' ter erkenning van sy weldeurdagte sendingwerk en rol in die NG Kerk in Rhodesië aan ds. Louw toegeken.⁵²

Teenoor hierdie positiewe gesindheid van swart mense jeens die Christelike bearbeiding deur die NG Kerk, was daar egter 'n geval waar dit geblyk het dat nóg die Rhodesiese owerhede, nóg sommige swart mense vir die uitbreiding van sendingwerk te vinde was. In 1945 het die NG sendingkerk by die owerhede aansoek gedoen om 'n perseel vir sendingdoeleindes naby die Bganga Kraal by Chibi op te rig.⁵³ Die destydse naturelle-kommissaris het egter die aansoek van die hand gewys. Sy verklaring daarvoor was dat slegs enkele NG Kerk-lidmate daar teenwoordig was, en dat die swart mense in die nabygeleë Lunde-reservaat aan die Wesleyaanse Metodiste-denominasie behoort het. Dit wil voorkom asof die owerhede spoedig ag geslaan het op bogenoemde argument, omdat die toestaan van die perseel afgekeur is. Desnieteenstaande, is daar in 'n latere post-koloniale studie, *Zimbabwe: a country study*, bevind dat talle swart inwoners, ten spyte van die streng Calvinistiese en Afrikaner-agtergrond van hierdie kerk, by die sendingaktiwiteite van die NG Kerk betrokke geraak het.⁵⁴

Die dorp- en stedelike gemeentes van die NG Kerk het geleidelik gevestig geraak. Soos reeds genoem, was die bediening van die Bulawayo-lidmate in die aanvangsjare van Rhodesië weens die uitgestrektheid van die gebied problematies. Die probleem is egter as

---

⁵¹ NGK Kommissie vir Getuienisaksie: *Zimbabwe: Van Sending tot inheemse Kerk, 'Huisse van Klip'*.

⁵² C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 81.

⁵³ NAZ, S 2988/7/1: Dutch Reformed Church. Chibi District (Native Commissioner's Office, Chibi, 17.10.1945).

⁵⁴ H.D. Nelson (ed.): *Zimbabwe: a country study*, p. 116.

gevolg van die afstigting van sustergemeentes binne die Bulawayo-distrik algaande opgelos. Na die gemeentebediening van ds. Geldenhuys het ds. J.A van Aarde Smuts met sy leuse van “Rhodesië vir Christus”, en ds. P. de Waal Eksteen, ds. H.R.C. Barrish, ds. T.C. de Villiers, ds. A.F. Louw, ds. C. Murry, ds. P.D. Lückhoff, prop. G.C. Oosthuizen, ds. P.G. Warnich, ds. C.W. Heunis, ds. W.H. van Niekerk, ds. R.A. Meyer en ds. F.P. du T. Gertenbach tot 1975 gevolg. Ds. C.G. Botha, wat ds. Gertenbach opgevolg het, was tot in 1981 leraar van die gemeente.⁵⁵ In 1928 is die hoeksteenlegging van die nuwe kerkgebou in Bulawayo deur ds. T.C. de Villiers gelê, terwyl ’n preekstoel en orrel mettertyd bygedra is. Prof. C.G. Oosthuizen, NG leraar te Bulawayo in 1950, het in ’n feesbundel van die Bulawayo-gemeente ’n beskrywing van die grootte van die gemeente gegee. Volgens prof. Oosthuizen het die gemeente uit sowat 1 800 lidmate bestaan met 17 preekplekke en 24 Bybelklasse wat by skole gehou moes word.⁵⁶ Tydens basaars en tentoonstellings moes geld ingesamel word ten behoeve van sowel die gemeentekas, as die Excelsior-skool vir Afrikaanse skoliere. Die RCVV en die Vrouediens van die Bulawayo NG Kerk, onder leiding van mevv. G. van Vuuren, H. Lindeque en andere, het ’n onmisbare bydrae tot die reël van gemeentefunksies, barmhartigheidswerk en die algemene moreel van die gemeentelike lewe gelewer.⁵⁷ Die Kerkjeugaksie het hulle met Bybelstudie, Evangelisasiewerk en aktuele besprekings bemoei en jaarlikse jeugkampe in die Bulawayo- en Matopos-gebied gereël.⁵⁸ Teen 1984 was daar egter slegs 274 belydende lidmate in en om Bulawayo oor vanweë politieke veranderinge wat na 1980 ingetree het, en bediening in Engels het algemeen geword.⁵⁹

Op Enkeldoorn en in die oostelike distrikte van Rhodesië het die NG Kerkgemeentes van Melsetter en Umtali verspreid voorgekom. Op Enkeldoorn self het ds. A.J. Liebenberg vroeg in Januarie 1897 die hoeksteen van die kerk gelê. Ds. Liebenberg was van voornemens om sy bearbeiding te vergemaklik deur twee “kerkjies te bouwen in wijk die verafgelegen zijn” omrede daar toe reeds 780 lidmate was.⁶⁰ In Melsetter is ’n

⁵⁵ NGKA, *Ons Kerk Album van Hollandsche Kerken en Leeraren*, p. 270; en *N.G. Gemeente Bulawayo Feesblad 1895 – 1985*, pp. 7-8.

⁵⁶ Anon: *N.G. Gemeente Bulawayo Feesblad 1895 – 1985*, p. 24.

⁵⁷ Anon: *N.G. Gemeente Bulawayo Feesblad 1895 – 1985*, p. 32.

⁵⁸ Anon: *N.G. Gemeente Bulawayo Feesblad 1895 – 1985*, p. 34.

⁵⁹ Anon: *N.G. Gemeente Bulawayo Feesblad 1895 – 1985*, p. 8.

⁶⁰ NGKA, *Ons Kerk Album van Hollandsche Kerken en Leeraren*, p. 270.

“noodkerkje” in 1895 opgerig waarna ds. F.H. Badenhorst tot in 1917 kerkdienste daar behartig het.⁶¹ Na die inwyding van die kerk in April 1917 het skenkings en donasies gekom vanuit die Kaapse gemeentes, naamlik Swellendam en Cradock, sodat die klein gemeente goeie vooruitgang kon maak.

In die noordoostelike distrik het die behoefte aan ’n eie plek van aanbidding vergroot, veral nadat Afrikaner-gesinne hulle as gevolg van werksgeleenthede langs die Beira-spoorlyn en veral in Umtali gevestig het. Ouderling H.A. Louw, wat as die vader van die Umtali-gemeente beskou word, het homself tot 1905 vir godsdienstige bearbeiding beywer. Na ’n sukkelbestaan waarin kerkdienste “heen en weer” onder ’n boom, bokseil of in private huise of ander genootskappe se kerkgeboue gehou is, is die NG Kerk van Umtali amptelik op 15 Desember 1915 ingewy.⁶² Proponent W.C. Malan is as permanente NG leraar in Maart 1916 beroep om in die Umtali-gemeente te arbei. Afgesien van probleme met vervoer en die uitgestrektheid van die gemeente, ’n tekort aan fondse en die gedurige verskuiwing van lidmate uit die Imbeza-vallei het daar volgens gemeentestatistieke ’n geleidelike toename in lidmate voorgekom. In 1918 was daar 266 lidmate, in 1922 286, in 1927 296, in 1932 240, in 1937 387, en in 1941 518 lidmate.⁶³

Voor die afstigting van die NG Kerk Rusape in 1949 het die Umtali-kerkraad uit lede van verskillende wyke, naamlik Headlands, Rusape, Penhalonga, Inyazura, Odzi, Umtali en Villa Pery bestaan. Weens die ekonomiese ontwikkeling van die Umtali-distrik het die desentralisasie van gemeentebediening noodsaaklik geword. In 1952 is daar byvoorbeeld op Odzi ’n kerk- en gemeenskapsaal gebou. Dit moes dien as saamkomplek waar eredienste en basaars vir lidmate van Odzi, Sabie, Pounsley en Tsungwesi gehou kon word.⁶⁴ In Umtali het gemeentelike aktiwiteite en lidmate tot so ’n mate uitgebrei dat ds. J.J. Shaw op 25 Oktober 1958 met groot entoesiasme die hoeksteen van die nuwe

---

⁶¹ NGKA, *Ons Kerk Album van Hollandsche Kerken en Leeraren*, p. 270.

⁶² NGKA, *Ons Kerk Album van Hollandsche Kerken en Leeraren*, p. 271; en J.J. Shaw: *65 Jaar van genade. Die Nederduitse Gereformeerde gemeente in Umtali – die stad onder die kruis*, p. 19.

⁶³ J.J. Shaw: *65 Jaar van genade. Die Nederduitse Gereformeerde gemeente in Umtali – die stad onder die kruis*, p. 20.

⁶⁴ J.J. Shaw: *65 Jaar van genade. Die Nederduitse Gereformeerde gemeente in Umtali – die stad onder die kruis*, p. 25.

kerkgebou (teen meer as £40 000) gelê het.⁶⁵ Op 8 April 1959 is die moderne en statige kerkgebou ingewy en gemeentelike bediening met trots uitgeleef. As gevolg van politieke omstandighede het die lidmaattal teen Junie 1981 egter tot slegs ongeveer eenhonderd meelewende lidmate afgeneem.⁶⁶

In die hoofstad Salisbury het die NG- -gemeente tot 1901 sonder 'n predikant oor die weg gekom, maar veral nadat ds. D. du P. Steyn opgevolg is deur eerw. Geldenhuys, wat eintlik die Salisbury-gemeente gestig het, het die grondslag van 'n veelbewoë NG kerk in die hart van Rhodesië gelê.⁶⁷ Die eerste kerkgebou is in 1909 ingewy. Predikante wat ds. Steyn opgevolg en 'n merkwaardige rol in die uitbouing van die kerk gespeel het, was die volgende: eerwaardes W. Adshade en C.R. Kotzé (wat veral teen Sondagsport geargumenteer en gehelp het om die grondslag van die CNO-skole te lê), di. B.J. Kloppers, A.J. Olivier, P.P. van der Merwe, J.A. Pienaar, H.J.C. Sniijders, dr. H.C. de Wet en eerw. T.C.B. Vlok, wat as pionier-sendeling vir 24 jaar “tot groot en onberekenbare seën” in diens van die NG Kerk Salisbury gestaan het.⁶⁸ In Oktober 1930 is 'n nuwe sierlike kerkgebou, hoofsaaklik onder die leraarskap van ds. J.A. Pienaar, “as monument van sy liefdearbeid en deurstellingsvermoë in Rhodesië”, ingewy.⁶⁹

Gedurende die tydperk van 1944 tot 1976 het die NG Kerk in Salisbury groot vooruitgang beleef. Ses dogtergemeentes, te wete Umtali in 1917, Gatooma in 1943, Sinoia in 1949, Marandellas in 1951, Salisbury-Suid in 1954 en Bindura in 1970, het na gelang van tyd van die moedergemeente afgeskei. In die Sinoia-gemeente het veral die koms van die Buitendag-familie in 1937 'n belangrike rol in die bearbeiding van Afrikaners in die noordelike areas van Doma, Mangula en Karoi gespeel.⁷⁰ Die Marandellas-gemeente het 'n bruidskat van £5 000 van Salisbury ontvang, en het as gevolg van die opkoms van die tabakbedryf sy hoogbloeiare in die 1970's beleef.⁷¹

---

⁶⁵ J.J. Shaw: *65 Jaar van genade. Die Nederduitse Gereformeerde gemeente in Umtali – die stad onder die kruis*, p. 26.

⁶⁶ J.J. Shaw: *65 Jaar van genade. Die Nederduitse Gereformeerde gemeente in Umtali – die stad onder die kruis*, p. 28.

⁶⁷ NGKA, *Ons Kerk Album van Hollandsche Kerken en Leeraren*, p.269.

⁶⁸ Anon: *Salisbury Ned. Geref. Kerk 75 1901 – 1976*, pp. 6-9.

⁶⁹ Anon: *Salisbury Ned. Geref. Kerk 75 1901 – 1976*, p. 8.

⁷⁰ L. Oosthuizen: *Agter die groot dyk. So lyk die Kerk in Rhodesië*, pp. 10-11.

⁷¹ Anon: *Ned.Geref.Kerk Marondera 1951 – 1991 Herdenking*, pp. 9-11.

Eredienste is tot 1973 in die pragtige Van Riebeeck-gedenksaal gehou, waarna 'n meer moderne kerkgebou vir die lidmate gebou is.

Predikante wat in hierdie ontwikkelingsjare in diens van die NG Kerk Salisbury gestaan het, was di. F.J. Minnaar, C.B. Zietsman (wat onder meer die “Gedenksaal” en Kerk-boekhandel begin het), L.F. van Niekerk, A.T. Kemp, F. Swanepoel, D. du Plessis en H.P. Malan.⁷² Gemeentelike bediening het van krag tot krag gegaan. Teen 1975 het die jaarlikse basaars dienooreenkomstig vergroot, sodat die kerkraad besluit het om die basaar op die Salisbury-skougronde te hou. Danksy die veranderende demografiese samestelling van Salisbury en politieke omstandighede na 1970 het die kerkraad in 1971 besluit om ook anderstaliges te bedien. Ds. Danie du Plessis, wat in Salisbury grootgeword het, het hom vir die terugwin van verengelsde NG Kerk-lidmate beywer. Die eerste volwaardige Engelse diens is op 4 Junie 1972 gehou.⁷³ In die stedelike gebiede van Salisbury het die gedurige rondtrekkery van lidmate en die opspoor van nuwe intrekkers egter verneme hindernisse in die pad van Christelike bediening geword.

Oorkoepelend beskou, het die NG Kerk in Rhodesië dus op beide stedelike en landelike gebied 'n onberekenbare groot bydrae gelewer tot die Christelike bediening van die Afrikaner, so ook die kerstening van die inheemse bevolkingsgroepe.

8.2. DIE NEDERDUITSCH HERVORMDE KERK VAN AFRIKA

In teenstelling met die NG Kerk het die Nederduitsch Hervormde Kerk (NH) eers relatief laat met die bearbeiding van Hervormde-lidmate in Rhodesië 'n aanvang geneem. Aangesien Afrikaner-treke grootliks vanuit die Noord-Kaap, Vrystaat en Natal plaasgevind het, was die aanvanklike Hervormde intrekkers na Rhodesië min in getal. As gevolg van swak finansiële omstandighede en 'n tekort aan Hervormde-predikante in die Transvaal was dit gewoon onmoontlik vir die NH om 'n predikant na Rhodesië te beroep. Gevolglik het die Hervormde-lidmate in 'n staat van herderloosheid verkeer, sodat talle hulle by reeds-gestigte NG Kerk-gemeentes moes aansluit of kerkloos moes bly totdat

---

⁷² Anon: *Salisbury Ned. Geref. Kerk 75 1901 – 1976*, pp. 10-16.

⁷³ Anon: *Salisbury Ned. Geref. Kerk 75 1901 – 1976*, p. 15.

hulle volwaardige Hervormde bediening sou ontvang.⁷⁴ Hoewel die NG Kerk ontvanklik vir Hervormde-lidmate was, het die Hervormde-kerkkoerant in September 1959 die bewering gemaak dat die “nie altyd goedgesinde predikante van die NG Kerk... selfs nog in die laat dertigerjare ons kerk as ’n sekte aan hul lidmate voorgehou” het.⁷⁵ Daaruit blyk dit asof daar heelwaarskynlik ’n godsdienstige kloof tussen die dominante NG Kerk en NH Kerk-lidmate voorgekom het, maar wat na die stigting van die eerste NH gemeente op 2 Junie 1923 te Gwelo gaandeweg minder gefigureer het.⁷⁶

In 1915 is twee pleitbriewe deur ene mnr. Furstenburg van Gwelo en N.P.J. Meyer van Rusape aan die Hervormde Kerk in Suid-Afrika gestuur om sodoende die dringende behoefte aan ’n gemeente en bearbeiding onder die kerk se aandag te bring.⁷⁷ Met groot opoffering van ds. P.W. Ennis, en op voorstel van H.J. Oosthuizen, is daar tydens ’n saamtrek op Weltevrede-plaas naby Gwelo, besluit om die eerste gemeente van die Hervormde Kerk in Rhodesië te stig. ’n Kerklike groeifoto van 1923 verwys na die volgende persone as die eerste lidmate en kerkraad van die Hervormde Kerk in Rhodesië: ds. P.W. Ennis, ouderling Hendrik Oosthuizen, diaken Piet van der Merwe, ene Westhuizen, Johannes Snyman, Mettie Snyman, Jacobus Oosthuizen en Sarah Snyman.⁷⁸ Namate die grense van die Gwelo-gemeente na die Enkeldoorn-, Shabani- en Selukwe-distrikte uitgekring het, het die gemeentetal teen 1926 snelgroeiend tot 181 lidmate vermeerder. Ds. J.G.M. Dreyer het op 19 Desember 1926 die hoeksteen van die Gwelo-kerkgebou gelê en die wyke Que Que, Selukwe en Welgetroos in die Gwelo-distrik gestig.⁷⁹ Intussen is ander kerkgemeentes gevorm te Enkeldoorn, Fort Victoria, Salisbury, Bulawayo en Chipinga waar die ouderlinge en diakens die leiding moes neem. ’n Inhiberende faktor in die vestiging van die NH Kerk in Rhodesië was die feit dat bogenoemde predikante, te wete di. Ennis en Dreyer, nie permanente bedieningsposte ontvang het nie.

---

⁷⁴ Anon: *Feesblad van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Harare, 65ste bestaansjaar*, p. 8.

⁷⁵ Nederduitsch Hervormde Kerkargief, (hierna NHKA), R12. Ring van Zimbabwe 7/6/5. Plakboek, *Die Hervormer*, September 1959, ‘Die Kerk in Rhodesië’.

⁷⁶ NHKA, R12. Ring van Zimbabwe 7/6/5. Plakboek, *Die Hervormer*, September 1959, ‘Die Kerk in Rhodesië’.

⁷⁷ Anon: *Feesblad van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Harare, 65ste bestaansjaar*, p. 8.

⁷⁸ NHKA, R12. Ring van Zimbabwe 7/6/4. Geskiedenis van Gemeentes, Gwelo.

⁷⁹ Anon: *Feesblad van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Harare, 65ste bestaansjaar*, p. 9.

Vir 'n kortstondige tydperk gedurende die dertigerjare het dr. G.E. Alers (1930-1932) en ds. P.J.L. Bierman (1937-1939) wel die bediening onder moeilike omstandighede, te wete die geografiese uitgestrektheid van hul gemeentes en vervoerprobleme, aanvaar. Ds. Alers was die eerste voltydse predikant van die NH in Rhodesië en sy bediening het die reuse taak van die bearbeiding van die gemeentes Salisbury, Sinoia, Welgetroos en Gatooma ingesluit. Vanweë die depressiejare het die kerk egter in geldelike nood verkeer. Intern is ds. Alers verdink van 'n verhouding met 'n dame wat by hom en sy vrou ingewoon het; dit het tragies tot sy ontslag gelei en die beeld van die kerk ernstig geskaad.⁸⁰

Die Hervormdes in die NG Kerk Salisbury het na bewering ook in hierdie tyd onder 'n onsimpatieke gesindheid van ene ds. Snyders deurgeloopt oor sy aantygings dat die Hervormde-lidmate “'n klomp afgedwaalde skape is”.⁸¹ Na 'n besoek van ds. P.J.J. Venter is 'n Hervormde-gemeente op 11 Augustus 1935 gestig, hoewel algemeen aanvaar is dat dit reeds op 19 Mei 1931 plaasgevind het.⁸² H. Strydom is tot ouderling en G.L. Oosthuizen tot diaken verkies. Op 3 Januarie 1937 is ds. P.J.L. Bierman as predikant in Rhodesië bevestig. Ds. Bierman was vir die bediening van die hele Suid- en Noord-Rhodesië verantwoordelik en moes oor groot afstande, dikwels in trein- en goederetrokke of per fiets, ry om pastorale werk te gaan verrig. Ds. Bierman het ook die leiding geneem met die stigting van die NH Kerk Chipinga op 10 April 1937.⁸³

Ds. Bierman se opvolger, ds. S.J. Strijdom, het in September 1940 'n leraarspos in Gwelo aanvaar. Ds. Strijdom sou vir 'n tydperk van elf jaar met groot toewyding optree en veral tot die vermeerdering van die lidmaattal vanaf slegs 52 in 1940 tot 157 in 1951 bydra.⁸⁴ Teen die agtergrond van die spoedige staatkundige en ekonomiese vooruitgang van Rhodesië het Strijdom 'n leeu-aandeel in die vorming van kombinasie-gemeentes gehad. In Februarie 1951 het ds. Strijdom die leisels van die bediening oorhandig aan ds.

---

⁸⁰ Anon: *Feesblad van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Harare, 65ste bestaansjaar*, p. 10.

⁸¹ NHKA, R12. Ring van Zimbabwe 7/6/4. Geskiedenis van Gemeentes, Salisbury, p. 1.

⁸² Anon: *Feesblad van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Harare, 65ste bestaansjaar*, p. 11.

⁸³ Anon: *Feesblad van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Harare, 65ste bestaansjaar*, p. 12.

⁸⁴ NHKA, R12. Ring van Zimbabwe 7/6/4. Geskiedenis van Gemeentes, Chipinga, p. 100.

M.M. Grobbelaar met sy standplaas in Bulawayo vir die westelike distrikte en aan ds. J.P. Oberholzer in Salisbury en die oostelike distrikte.⁸⁵

In Bulawayo het die klein Hervormde gemeente in die Presbiteriaanse kerksaal byeengekom. Onder leiding van ds. Grobbelaar was die gemeente ook in kombinasie met die Gwelo- en Fort Victoria-gemeente. Volgens N. Booyse het daar in 'n stadium 'n vernederende misverstand voorgekom toe 'n advertensie, "Bazaar Dutch Reformed Church", in 'n nuusblad verkeerdelik na die Nederduitsch Hervormde Kerk verwys het.⁸⁶ Daarna is aangedring dat 'n eie kerkgebou opgerig word. Veral met die skenking deur ene mnr. en mev. Viljoen se plaas en besittings, het die oprigting van die gebou 'n moontlikheid geword.

Volgens die notule van die gekombineerde kerksaadsvergadering op 24 Februarie 1951 in die kerksaal te Prospect in Salisbury is elke gemeente in die Salisbury-kombinasie versoek om twee kerksaadslede as verteenwoordigers te verkies. Die verteenwoordigers was soos volg: ouderlinge Stroebel, Venter, Hugo, Coetsee en diakonie Van der Westhuizen van Salisbury; ouderling Visser van Macheke, en ouderling Kirsch van Rusape.⁸⁷ Daar was geen verteenwoordigers van Chipinga nie. Ongelukkig was daar geen pastorie of kerkgebou vir ds. Oberholzer beskikbaar nie en daar is gevolglik daarop aangedring om die bou van 'n kerksaal te bewerkstellig. Die lidmaattal van hierdie kombinasie het binne een jaar tot 400 in 1952 met 236 belydende lidmate gestyg.⁸⁸ Tydens sy amp as predikant het ds. Oberholzer in 1951 die hoeksteen van die Salisbury-kerksaal, die Welgetroos-kerkgeboutjie op 12 Oktober 1952 en die Gatooma-kerkgebou in Mei 1953 gelê.⁸⁹ Op kulturele gebied het ds. Oberholzer ook ten nouste saamgewerk in die daarstelling van die Afrikaanse Kultuurunie van Rhodesië (AKUR), die Voortrekker-beweging en volkspele, asook die eerste Afrikaanse nuusblad *Die*

---

⁸⁵ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 86.

⁸⁶ NHKA, G.72. Gemeente Harare (Salisbury). Gemeenteblaai 9/3/1, *Stemme in Rhodesië*, Die Bulawayo Hervormde Gemeente, p. 2.

⁸⁷ NHKA, G.72. Gemeente Harare (Salisbury). 1/2/3. Kombinasie: Salisbury, Gatooma, Rusape, Welgetroost. Notules, 24 Februarie 1951 en 31 Februarie 1951.

⁸⁸ NHKA, G.72. Gemeente Harare (Salisbury). 1/2/3. Kombinasie: Salisbury, Gatooma, Rusape, Welgetroost. Notule, 31 Februarie 1951.

⁸⁹ Anon: *Feesblad van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Harare, 65ste bestaansjaar*, pp. 13-14.

Volksgenoot.⁹⁰ Ds. Oberholzer het dus 'n konstruktiewe leiding in sowel kerklike as kulturele aangeleenthede geneem.

Slegs een jaar nadat ds. J.F. Stutterheim vir ds. Oberholzer opgevolg het, het daar egter interne ongelukkigheid ontstaan. Die oorsaak daarvan was die uitsluiting van gemeentelede uit sekere gemeentes in die kombinasie, sodat die predikantspos van die gemeente Salisbury-Gatooma weereens vakant geword het. Die kombinasie-gemeente was vir drie jaar herderloos en hulppredikante, te wete di. G.J.J. Labuschagne, C.J. van Schalkwyk, J.A. Swanepoel en dr. P.J.T. Koekemoer, moes die gemeente op sporadiese wyse bedien.⁹¹ Uiteindelik is ds. G.J.J. Labuschagne in Februarie 1958 as permanente leraar bevestig. Na vier jaar van pligsgetroue bediening het ds. Rowan Cronjé hom in Februarie 1962 as predikant van die Salisbury-gemeente opgevolg. Ds. Cronjé se dienstydperk is veral gekenmerk deur sy uitstekende prediking en pastorale versorging. Gevolglik het die erediensbywoning gefloreer. Volgens ds. Cronjé het die kerklike bediening in die NH Kerk in Rhodesië gedurende die 1960's en 1970's 'n bloeitydperk ondervind omdat daar die meeste verteenwoordiging van predikante was.⁹² Daarmee saam het die verspreidheid van die lidmate tot gevolg gehad dat pastorale werk meer sinvol gedoen is. Weens vele oornaggeleenthede het die predikante in nouer verbintenis met lidmate gekom. In ringsverband was die kerk ook goed georganiseerd.

Volgens ds. Cronjé se persoonlike ondervinding was sy dienstermyn 'n periode van “groot geestelike verdieping” wat totaal anders as in Suid-Afrika was.⁹³ Op kerklike, kulturele en politieke terrein het Cronjé algaande 'n uitsonderlike rol gespeel. Cronjé was die voorsitter van die hoofbestuur van die Genootskap van Rhodesiese Afrikaners en ook by talle kultuursake betrokke. In 1970 het Cronjé tot die politiek toegetree en sy demissie aanvaar. Tydens sy finale kerksaatsvergadering het Cronjé dit benadruk dat hy daarvan oortuig was dat deur by die politiek betrokke te raak, hy sy kerk en sy mense beter op direkte wyse kon dien.⁹⁴ Jare na sy uittrede het Cronjé steeds as lojale ouderling opgetree. Onder leiding van ds. J.P. Naudé is groter fokus op jeugbearbeiding geplaas, en die

---

⁹⁰ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 87.

⁹¹ Anon: *Feesblad van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Harare, 65ste bestaansjaar*, p. 16.

⁹² Privaatonderhoud met mnr R Cronjé, 6.5.2009.

⁹³ Privaatonderhoud met mnr R Cronjé, 6.5.2009.

⁹⁴ Anon: *Feesblad van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Harare, 65ste bestaansjaar*, p. 19.

gemeente het ten spyte van politieke omstandighede genoegsame fondse vir die oprigting van 'n nuwe kerkgebou ingesamel. Met die ondersteuning van Lil Duvenhage, ds. A.P.J. Beukes en ds. J.J.G. Breedt, is die nuwe moderne NH Kerkgebou op 4 Oktober 1975 feestelik ingewy. Die kerkgebou was “'n sprekende simbool van 'n vertroue in die voortbestaan van kerk en volk”, aldus 'n feesblad van die NH Kerk.⁹⁵ Ds. Beukes en sy opvolger, ds. Breedt, sou veral onder moeilike oorlogsomstandighede met die bearbeiding voortgaan.

Volgens 'n ringsitting te Gwelo het die lidmaattal van die NH Kerk teen 1961 soos volg daar uitgesien: die Gwelo-kombinasie het bestaan uit 40 lidmate in Gwelo, 59 in Gatooma, 28 in Que Que, en 50 in Fort Victoria. In die Welgetroost-kombinasie was daar 42 lidmate in Umtali, 12 in Chipinga, 33 in Welgetroost en 50 in Macheke. In die Bulawayo-kombinasie was daar by Bulawayo 150 lidmate, by Shabani 33, by Wankie 41 en in Salisbury 242 lidmate aanwesig.⁹⁶ Ten spyte van die aanvanklike bloeitydperk het lidmaatgetalle sedert 1965 egter toenemend begin daal en die NH Kerk moes hom tot die vorming van hierdie meer volhoubare kombinasie-gemeentes wend.

In 'n poging om groter beheer oor die gemeentes uit te oefen, het die Algemene Kerkraadsvergadering in 1948 besluit om die Ring van Rhodesië te stig. Tydens die eerste Ringskommissie van 1950 is die volgende ampsbekleërs verkies: ds. S.J. Strydom (voorsitter), oudl. T.E. Serfontein (onder-voorsitter), oudl. R.J. Benade (scriba), asook ouderlinge S.H. Boshoff, F.W.C. Kirsh en H.S. Stroebel.⁹⁷ In die daaropvolgende dekades het die kommissie van die Algemene Kerkvergadering in oorleg met die Ring van Rhodesië gehandel. Tydens 'n ringsvergadering in 1970 is daar ooreengekom dat die kerk voortaan as die Rhodesiese Hervormde Kerk bekend sou staan.⁹⁸

Drie kombinasie-ooreenkomste is landswyd onderteken. Die bepalings van dié ooreenkomste was soortgelyk aan mekaar. In die kombinasie Bulawayo, Gwelo, Que

---

⁹⁵ Anon: *Feesblad van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Harare, 65ste bestaansjaar*, pp. 21-24.

⁹⁶ NHKA, R12. Ring van Zimbabwe. 3/5/6, Verslag: Besoek aan Rhodesië. tydens Ringsitting te Gwelo, pp. 3-4.

⁹⁷ NHKA, G.72. Gemeente Harare (Salisbury) 9/3/1. Gemeenteblaai 1959 Jan. – 1968 Jun. *Nuusblad*, April 1968.

⁹⁸ NHKA, G.72. Gemeente Harare (Salisbury) 9/3/1. Gemeenteblaai 1959 Jan. – 1968 Jun. *Stemme in Rhodesië*, 1970/1971.

Que, Shabani en Wankie is bepaal dat die ampswoning van die predikant in Bulawayo sou wees, dat eredienste op elke tweede en vierde Sondag van elke maand sou plaasvind, dat Gwelo elke eerste Sondag, Shabani elke vyfde Sondag en Wankie elke tweede Sondag wat volg op 'n maand wat vyf Sondae het, eredienste sou hou.⁹⁹ Alle vername feesdae en kerkdienste sou in die Bulawayo-gemeente aangebied word. Volgens die kerkwet sou die ooreenkoms vir drie jaar geldig wees. In die kombinasie Umtali, Macheke, Welgetroos en Chipinga is die predikantstandplaas in Umtali gevestig en daar is besluit om die eredienste pro rata volgens die lidmaattal te verdeel.¹⁰⁰ Reeds sedert 1951 is gekombineerde kerkraadsvergaderings tussen die gemeentes Salisbury, Gatooma en Rusape gehou, sodat die ooreenkoms vir gemeenskaplike samewerking met groot sukses gefunksioneer het. Die Salisbury-gemeente sou streng gesproke die middelpunt van sowel die Rhodesiese Hervormde Kerk, as die kombinasie-gemeentes vorm.¹⁰¹ As regterhand van die NH Kerk sou die Rhodesiese Hervormde Sustersvereniging (RHSV) 'n besondere ondersteunende rol ten opsigte van barmhartigheidswerk en die funksionering van die kerk speel.¹⁰²

Oor die algemeen het die Hervormers sterk in Rhodesië gevestig geraak soos wat duidelik in die volgende aanhaling verwoord word: “Ons het ons eie identiteit in die naam Rhodesiese Hervormde Kerk vasgelê. Ten spyte van die klein begin en die sukkelende verlede het daar 'n trots gestraal uit die grootse gedagte...die Hervormde Kerk in Rhodesië het gekom om te bly en om te groei”.¹⁰³

8.3. DIE GEREFORMEERDE KERK IN RHODESIË

Met die Afrikaner-trekke van die 1890's het min Afrikaners wat behoort het tot die Gereformeerde Kerk (in die volksmond ook as die “Dopper Kerk” bekend), na Rhodesië vertrek. Aanvanklik was hul lidmaattal te klein om 'n predikant te beroep, maar om daarvoor te vergoed, het enkele Gereformeerde ouderlinge en diakens die bedieningstaak

⁹⁹ NHKA, G.48. Gwelo. 7/6/1. Kombinasie-ooreenkomst, Bulawayo, pp. 1-2, en Bylae A.

¹⁰⁰ NHKA, G.170. Macheke. 9/2/1. Kombinasie-ooreenkomst.

¹⁰¹ NHKA, G.72. Gemeente Harare (Salisbury). 1/2/3. Kombinasie: Salisbury, Gatooma, Rusape, Welgetroost.

¹⁰² Anon: *Feesblad van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Harare*, 65ste bestaansjaar, p. 34.

¹⁰³ NHKA, G.72. Gemeente Harare (Salisbury). Gemeenteblaai 9/3/1, *Stemme in Rhodesië*, 1970/1971, pp. 2-3.

op hulself geneem. In die Enkeldoorn-distrik, waar daar reeds Gereformeerde gesinne, te wete Prinsloo, Olivier, De Klerk, De Beer, Kriek, Kruger en Oberholster voorgekom het, is ouderling Z.J.J. Prinsloo en br. T.C. de Klerk as eerste diaken van die Gereformeerde-gemeente van Enkeldoorn bevestig.¹⁰⁴

In vergelyking met die NH Kerk het die Gereformeerde Kerk in 'n groter mate te kampe gehad met soortgelyke probleme, waarvan die voltydse beskikbaarheid van 'n dienende predikant en geldgebrek die vernaamste was. Gedurende die worsteljare tussen 1898 en 1913 het herhaalde predikantsbesoeke vanuit Suid-Afrika deur di. M. Postma (1898), D.P. du Plessis (1911) en L.P. Vorster (1913) na Rhodesië plaasgevind.¹⁰⁵ Hoewel die eerste Gereformeerde-gemeente te Enkeldoorn gestig is, was daar slegs een bediening per jaar deur die besoekende predikante. Daarby het korrespondensieprobleme weens die groot afstande en die armoedige bestaan van Gereformeerde lidmate die bediening bemoeilik. In 1926 is daar besluit om Enkeldoorn te gebruik as 'n sentrale punt vanwaar fondsinsamelings vir 'n kerkgebou en dienste gehou kon word. Alhoewel die Enkeldoorn-gemeente histories die fundamentele grondslag vir verdere gereformeerde uitbreidings gelê het, het sy geografiese ligging en die toename van Afrikaners rondom stedelike gebiede, die waarde van die sentrum geleidelik verminder.

As gevolg van die ontstaan van meer gereformeerde wyke, onder meer Salisbury, Bulawayo-Gwelo en Gatooma, het daar terselfdertyd ook groter interkerklike aktiwiteite met die NG Kerk plaasgevind. Die Gereformeerde Kerk sou op geredelike wyse “broederlike hulp van die Nederduits Gereformeerde Kerk” ontvang.¹⁰⁶ Nieteenstaande die feit dat die NG Kerk dikwels sy kerkgeboue of terreine vir Gereformeerde doeleindes beskikbaar gestel het, het 'n gedurige oorloop van lidmate tussen die kerke ontstaan. As gevolg van die beskikbaarheid van NG Kerkskole en CNO-onderwys het talle Gereformeerdes uit noodsaak by die werksaamhede van die NG Kerk aangesluit. Daarteenoor was daar gevalle, soos dié van ene A.S. Petzer van die NG Kerk Bulawayo,

---

¹⁰⁴ Anon: *Gedenkalbum van die Gereformeerde Kerk in Suid-Rhodesië na vyftig jaar, 1914 – 1964*, p. 27.

¹⁰⁵ Anon: *Gedenkalbum van die Gereformeerde Kerk in Suid-Rhodesië na vyftig jaar, 1914 – 1964*, p. 34.

¹⁰⁶ Gereformeerde Kerkargief, (hierna GKA), Salisbury. 2.3.2. Korrespondensie, Bylaes en Verslae 1951. ‘Enkeldoorn vier fees’.

wat na die Gereformeerde Kerk oorgeloop het “waar Gods Woord en die Sakramente suiwer bedien word”.¹⁰⁷

Die beroep van ’n predikant was ’n konstante besprekingspunt, maar dit was veral in 1929, toe die eerste ampsdraers van die Bulawayo-Gwelo-gemeente, naamlik ouderling J.H. Molen en diaken J.P.A. Small verkies is, dat die gemeente hom vir twee bedienings per jaar beywer het. Op kerklike vlak het belowende uitbreidings weens die stygende lidmaattal plaasgevind. Op 14 November 1943 is ’n deurbraak gemaak nadat ds. P.G.W. Snyman op ’n vergadering tot predikant van die Enkeldoorn-gemeente verkies is. In sy leeftyd sou ds. Snyman se gereformeerde bearbeiding ’n ontsaglike bydrae tot die uitbouing van die kerk lewer. Ds. P.J. Venter het in ’n skrywe oor die werk van wyle ds. P.G.W. Snyman, laasgenoemde se verneme bevestigingsboodskap soos volg aangehaal: “Dit is ’n saak wat my heilig jaloers maak om in Rhodesië ’n lewenskragtige Gereformeerde Kerk te sien groei en bloei, met alles wat daarvoor ’n vereiste is, nl. die goeie bestaan en voortbestaan van ons Afrikaanse volk, taal en kultuur”.¹⁰⁸ Binne vier jaar het ds. Snyman as lid van die Genootskap van Afrikaners, en later as sekretaris van die Unitas Pers Bpk., onvermoeid Christelik-nasionale beginsels bepleit en hom vir die verskyning van *Die Volksgenoot* beywer.¹⁰⁹

Ten tyde van sy ampsbediening het die algemene bediening van die lidmate noemenswaardig verbeter. Eerstens is die gemeente meer doelgerig georganiseer en lidmate opgespoor en besoek. Tweedens het beter gemeentekommunikasie met lidmate van verskillende sentra deur middel van die verspreiding van maandelikse omsendbriewe en gemeentelike nuusbriewe plaasgevind. Nagmaalsbriewe is ook uitgebrei. Volgens ds. P.J. Venter was dit ’n reusagtige korrespondensie wat bygehou is, sodat die lidmaattal byna verdubbel het.¹¹⁰ In die lig van die ekonomiese opbloei van Rhodesië na 1945 het daar klaarblyklik talle Gereformeerde immigrante by die gemeentes aangesluit. Die statistiese gegewens van die Enkeldoorn-gemeente dui daarop dat die lidmaattal van 120

---

¹⁰⁷ Anon: *Gedenkalbum van die Gereformeerde Kerk in Suid-Rhodesië na vyftig jaar, 1914 – 1964*, p. 39.

¹⁰⁸ GKA, Salisbury. 2.3.3. Korrespondensie, Bylaes en Verslae 1952. ‘Die werk van wyle Ds. P.G.W. Snyman in Suid-Rhodesië’, pp. 1-2.

¹⁰⁹ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 83.

¹¹⁰ GKA, Salisbury. 2.3.3. Korrespondensie, Bylaes en Verslae 1952. ‘Die werk van wyle Ds. P.G.W. Snyman in Suid-Rhodesië’, pp. 1-2.

in 1943 tot 245 in 1948 gestyg het. Teen 1953 sou dit 'n hoogtepunt bereik met 497 Gereformeerde-lidmate.¹¹¹ Reeds in 1937 het br. Daan Robbertse, die latere voorsitter van die AKUR-hoofbestuur, beweer dat die aantal Gereformeerdes in die Trelawny-omgewing stadig vermeerder het, sodat “ek ook van plan is om vir my 'n assistent op te kry van die Unie wat natuurlik ook Gereformeerd moet wees”. Die stelling is dus gemaak dat Doppers sodoende as 't ware ingevoer is.¹¹²

Vanuit 'n geografiese en praktiese oogpunt het dit kort voor lank noodsaaklik geword om die Salisbury-gemeente tot die nuwe sentrum van die Gereformeerde Kerk in Rhodesië te ontwikkel. Volgens ds. Snyman moes die “pastorie só sentraal moontlik geleë wees, dat ek vandaar die verskillende sentra vir dienste die maklikste en met die minste koste kan bereik”.¹¹³ Dit het egter spoedig geblyk dat die sentraliseringspogings nie die uitgestrektheid van die lidmate as sodanig kon inperk nie. Desnieteenstaande het ds. Snyman voortgegaan met sy poging om boupermitte vir Gereformeerde kerkgeboue te Salisbury, Enkeldoorn en Bulawayo by die ‘Building Control Board’ in Salisbury te laat goedkeur. In die amptelike permitaansoek van 23 Mei 1947 het ds. Snyman verklaar dat die nood om 'n eie kerkgebou te verkry, vererger het, aangesien “we have no place of worship of our own what so ever”.¹¹⁴ Te midde van ds. Snyman se ywerige aansoek is hy die daaropvolgende jaar op 8 Februarie 1948 oorlede. In sy begrafnispamflet is hy as 'n “groot idealis” beskryf weens sy begeerte om 'n “eie stukkie grond” vir sy kerk in Salisbury te bekom. Ter nagedagtenis is die Ds. Snyman-Gedenkfonds gestig.¹¹⁵ Die inhuldiging van 'n prestige Gereformeerde Kerksaal op die hoek van McChlery- en Nichollslaan te Salisbury sou op 24 Maart 1951 verwesenlik word. Nadat mev. Snyman

---

¹¹¹ Anon: *Gedenkalbum van die Gereformeerde Kerk in Suid-Rhodesië na vyftig jaar, 1914 – 1964*, p. 112.

¹¹² Anon: *Gedenkalbum van die Gereformeerde Kerk in Suid-Rhodesië na vyftig jaar, 1914 – 1964*, p. 39.

¹¹³ Anon: *Gedenkalbum van die Gereformeerde Kerk in Suid-Rhodesië na vyftig jaar, 1914 – 1964*, p. 43.

¹¹⁴ GKA, Salisbury. 2.2.3. Korrespondensie, Bylae en Verslae 1947. ‘Regarding building permits church halls for the Reformed Church (Die Gereformeerde Kerk) at Salisbury, Enkeldoorn and Bulawayo’, Rev. P.G.W. Snyman, p. 1

¹¹⁵ GKA, Salisbury. 2.2.4. Korrespondensie, Bylae en Verslae, 1926 – 1949, ‘Ds. P.G.W. Snyman. ‘n Kort lewensskets’, pp. 4-5.

die hoeksteen onthul het, het gelukwensings namens die ‘Ministers Fraternal’, die NG Kerk en die NH Kerk in gemoedelike stemming plaasgevind.¹¹⁶

Met die heengaan van ds. Snyman het ds. P.J. Venter (1949 – 1952), dr. D. Kempff (1953 – 1957), ds. W.J. Maritz (1958 – 1961), en ds. J.H. van Wyk (1962 – 1964) as leraars gedien.¹¹⁷ Onder ds. Venter is die Bulawayo-Gwelo-gemeente op 29 November 1952 van Salisbury afgestig, maar slegs ’n jaar daarna het die gemeentetal skielik gedaal as gevolg van die totstandkoming van die Federasie van Rhodesië en Njassaland en die gevolglike migrasie van onder meer Gereformeerde lidmate na Noord-Rhodesië en Njassaland. Volgens dr. Kempff het hierdie gebeure verreikende gevolge vir die Gereformeerde Kerk gehad en om daardie rede is die Klassis Translimpopo teen 1957 gestig om groter samewerking tussen die geografiese streke te bewerkstellig.¹¹⁸

Intussen het die Bulawayo- en Gwelo-Gatooma-gemeente selfonderhoudend geword, dog sonder ’n kerksaal sodat NG Kerksale gebruik is. Na herhaalde beroepe en danksy die leiding van ouderlinge soos br. Vermaak en br. P.J. Small, is ds. G.H.J. Kruger in 1954 as predikant van die Bulawayo-gemeente bevestig.¹¹⁹ Vanweë sy onafgebroke diens van tien jaar sou hy die langsdienende Gereformeerde leraar in Rhodesië word. Op die lange duur het die lidmaattal van dié gemeente egter afgeneem. In 1952 was daar 126 belydende lidmate en 81 dooplidmate, maar dit het teen 1979 tot ’n skamele 25 afgeneem.¹²⁰

In Salisbury is di. G.B.C. Bester (1965 – 1968), J.H. Boneschans (1969 – 1971) en M.J. du Plessis (1973) as Gereformeerde predikante bevestig.¹²¹ Ds. Jan Boneschans se bedieningstydperk is veral deur sy diensvaardigheid gekenmerk en hy is dikwels as ds. P.G.W. Snyman se gelyke beskou. In Junie 1971 het ds. Boneschans in ’n artikel in *Die*

---

¹¹⁶ GKA, Salisbury. 2.3.2. Korrespondensie, Bylae en Verslae, *Die Gereformeerde Kerk Salisbury*. Onthulling van hoeksteen en ingebruikneming van kerkgebou. Program.

¹¹⁷ Anon: *Gedenkalbum van die Gereformeerde Kerk in Suid-Rhodesië na vyftig jaar, 1914 – 1964*, pp. 47-55.

¹¹⁸ Anon: *Gedenkalbum van die Gereformeerde Kerk in Suid-Rhodesië na vyftig jaar, 1914 – 1964*, p. 89.

¹¹⁹ Anon: *Gedenkalbum van die Gereformeerde Kerk in Suid-Rhodesië na vyftig jaar, 1914 – 1964*, pp. 64-69.

¹²⁰ GKA, Bulawayo, Bylaes Ongedateerd, 1968 – 1979. 2.1.1. Verlangde besonderhede volgens eise van die eeufesbedieningsfonds en part.sinode kas; Anon: *Gedenkalbum van die Gereformeerde Kerk in Suid-Rhodesië na vyftig jaar, 1914 – 1964*, p. 65.

¹²¹ Anon: “Geref. Kerk Salisbury”, *Die Kerkblad*, (25.9.1974), p. 6.

Kerkblad die bedieningsprobleme beklemtoon en veral weens die finansiële nood van die Salisbury-kerk 'n versoek gerig vir groter geldelike bydraes. Hy was van mening dat twee kerkrade (of selfs vier) wat tussen R70 en R130 per maand kon stuur, hulle in staat sou stel om die sending in Rhodesië aan die gang te hou en “te laat ontplooi tot onberekenbare bloei”.¹²² Desnieteenstaande die optimistiese vooruitsigte en hoop het die gemeente stadigaan in die wurggreep van die verslegtende politieke omstandighede beland.

In sterk teenstelling met die dalende aantal blanke Gereformeerdes het daar 'n verstommende toename in swart Gereformeerdes voorgekom. Prof. Tjaart van der Walt het in 'n berig oor die Gereformeerde Kerk noord van die Limpopo, wat uit 1974 dateer, die afleiding gemaak dat daar in daardie stadium meer swart as wit Doppers in Rhodesië was.¹²³ Die redes daarvoor was dat die Gereformeerde Kerk op soortgelyke wyse as die NG Kerk hom tot sending onder die inheemse bevolkings ten doel gestel het. 'n Sendingaksie deur oudl. Tom du Preez is in medewerking met di. G.B.C. Bester en J.H. Boneschans onderneem.¹²⁴ Die sendingaksie het bepaal dat die Evangelie van Jesus Christus suiwer verkondig moes word en dat daar teen liberalistiese invloede gewaak moes word. Na onderhandelinge met die NG Kerk en die Morgenster-sendingstasie is die eerste Gereformeerde gemeente onder die Mashona op 20 Oktober 1963 te Karoi, noord van Salisbury, gestig. Die lidmaattal te Karoi het snel van 108 tot 287 belydende en 194 dooplidmate teen 1974 toegeneem.¹²⁵ In 'n verslag van 1971 aangaande die sendingwerk te Karoi is vermeld dat die swart lidmate met 70 persent gestyg het.¹²⁶

Ook in die Gokwe-reservaat naby Que Que het Gereformeerde sendingwerk vooruitgang getoon. Die enigste Gereformeerde lektuur in die Shona-taal was 'n boek getiteld ‘Short Sermons in Shona’ wat deur ds. J.H. van Wyk vir gebruik by leesdienste

---

¹²² J.H. Boneschans: “2+2=?”, *Die Kerkblad*, (30.6.1971), p. 11.

¹²³ T van der Walt: “Gereformeerde wees noord van die Limpopo”, *Die Kerkblad*, (25.9.1974), p. 7.

¹²⁴ Anon: *Gedenkalbum van die Gereformeerde Kerk in Suid-Rhodesië na vyftig jaar, 1914 – 1964*, p. 86.

¹²⁵ IJ Bekker: “Gereformeerde Kerk onder die Mashona”, *Die Kerkblad*, (30.1.1974), pp. 10-11.

¹²⁶ GKA, Salisbury 2.6.3. Korrespondensie, Bylaes en Verslae, 1970 - 1971. Bylaag 4/5/71 ‘Verslag van Sendingwerk te Karoi vir die tydperk Januarie 1970 – Februarie 1971’, p. 2.

opgestel is.¹²⁷ Later is die Heidelbergse Kategismus ook deur die Gereformeerde Sendingkommissie in Shona vertaal en beskikbaar gestel.

Swart kerklike bearbeiding het egter terselfdertyd problematies geword weens die uitgestrektheid van die nuutgevormde (Shona) Christian Reformed Church. Ten spyte van 'n tekort aan Gereformeerde predikante het hul samewerking op die lange duur daartoe bygedra om versoening tussen die Afrikaners en die Mashona te bevorder.¹²⁸

8.4. TUSSEN-KERKLIKE VERHOUDINGE

Afgesien van die relatiewe isolasie van die Afrikaner-kerke was daar veral na 1960, as gevolg van staatkundige en politieke veranderinge, 'n groter neiging tot samewerking, alhoewel nie onderlinge samesmelting nie. Aanvanklik het dit gelyk of die drie Afrikaner-kerke weens godsdienstige verskille verdeeld sou bly, maar dit wil voorkom of finansiële ongelykhede moontlik swaarder kon weeg. In 1955 is daar in 'n artikel in die *Hervormer* 'n opmerking gemaak wat beskrywend van die NG Kerk en die NH Kerk se ingesteldhede en verhoudinge was. Die NH Kerk was onder die indruk dat die finansiële kragtigheid en status van die NG Kerk geleidelik talle Hervormers weggerokkel het. Dit is duidelik waarneembaar dat baie Hervormers in Rhodesië 'n gevoel van verkleining, of selfs moontlike jaloesie, ervaar het. In die artikel is die aanname gemaak dat die NG Kerk spreekwoordelik die “ryk”, en die NH Kerk die “arm” kerk was. Vervolgens is daar ook figuurlik aangevoer dat die NG Kerk in Rhodesië al die belangrikste Hervormde lidmate met “'n groot sleepnet weggevang het”, maar dat ook welgestelde tabakboere in die NG Kerk se nette gevang is.¹²⁹ Op soortgelyke wyse het die Gereformeerde Kerk in 'n amptelike verslag van 1974 ook sy ontevredenheid oor die “opslurp van Gereformeerdes” deur die NG Kerk in Rhodesië uitgespreek.¹³⁰

---

¹²⁷ I.J. Bekker: “Gereformeerde Kerk onder die Mashona”, *Die Kerkblad*, (30.1.1974), p. 11.

¹²⁸ R. Weiss: *Zimbabwe and the New Elite*, p. 105.

¹²⁹ NHKA, R12. Ring van Zimbabwe 7/6/5. Plakboek, *Die Hervormer*, Maart 1955, ‘Suid-Rhodesië – Land van belofte?’.

¹³⁰ GKA, Salisbury. 2.6.4. Korrespondensie, Bylaes en Verslae 1972 - 1974. Kantoor van publikasies vir die Gereformeerde Kerk in S.A. 13 Februarie 1974.

Ten spyte van die noodsaak om saam te werk, het dit 'n werklikheid geword dat beide die NH Kerk en Gereformeerde Kerk deurgaans teen potensiële lidmaatverlies aan die NG Kerk wou waak. Sedertdien wil dit voorkom asof die onderlinge naywer oor die status, lidmate en finansiële ongelykhede tussen bogenoemde kerke soms steeds gefigureer het, maar dat dit ter wille van samewerking eerder onder die mat ingevee is.

Teen 1966 is 'n georganiseerde Interkerklike Kommissie van die drie Afrikaanse Susterskerke volgens 'n Gereformeerde Belydenis in Rhodesië te Salisbury benoem. Die vernaamste oogmerke van hierdie kommissie was om gemeentelike belange en probleme te bespreek, en om met 'n verenigde stem ten opsigte van landsomstandighede op te tree. Die kworum van die kommissie sou saamgestel word uit drie afgevaardigdes van elke kerk wat ten minste twee vergaderings per jaar sou bywoon. Die grondwet van die kommissie het bepaal dat die voorsitter op rotasiebasis verkies sou word en wel in die volgende volgorde: NG Kerk, NH Kerk en Gereformeerde Kerk. Op die vergadering van 21 Desember 1966 is ds. J.T.H. de Jager (NG Kerk) as voorsitter en ds. R. Cronjé (NH Kerk) as sekretaris verkies. Ook teenwoordig op die kommissievergadering was di. S. Boshoff en A. Kemp van die NG Kerk, oudl. H. Visser van die NH Kerk en ds. G. Bester van die Gereformeerde Kerk.¹³¹ Tydens 'n vergadering op 14 Maart 1967 te Salisbury het ds. G. Bester van die Gereformeerde Kerk 'n voorstel gemaak dat enige lidmaat vry en onverskrokke by enige van die drie Afrikaanse susterskerke kon aansluit.¹³² Hierdie voorstel is aangeneem, maar daar is voorts gestipuleer dat die erkenning van tug van die drie Afrikaner-kerke eerbiedig sou word. In die praktyk kon hierdie bepaling 'n poging tot verslapping van die dikwels interne rigiditeit of afsonderlikheid tussen die drie Afrikaner-kerke wees.

Ds. Cronjé het later getuig dat daar absolute samehorigheid en samewerking tussen die drie Afrikaner-kerke in Rhodesië geheers het. Wedersydse ondersteuning van kerkbasaars en preke tussen hierdie kerke het 'n alombekende verskynsel geword. Volgens ds. Cronjé se oordeel was die goeie verhoudinge toe te skryf aan die politieke

---

¹³¹ NHKA, R12. Ring van Zimbabwe. 1/6/1. Notules, *Inter-Kerklike Kommissie van die drie Afrikaanse Susterskerke op Gereformeerde belydenis in Rhodesië*, 21 Desember 1966, p. 1.

¹³² NHKA, R12. Ring van Zimbabwe. 1/6/1. Notules, *Inter-Kerklike Kommissie van die drie Afrikaanse Susterskerke op Gereformeerde belydenis in Rhodesië*, 21 Desember 1966, p. 2.

veranderinge na 1965, sodat dit 'n sterker algemene aanvaarding onderling teweeggebring het.¹³³

8.5. DIE AFRIKAANSE KULTUURORGANISASIES IN RHODESIË

In noue verwantskap met die Afrikaner-kerke het enkele prominente kultuurorganisasies en verenigings ter ondersteuning en instandhouding van die Afrikaner-kultuur in Rhodesië tot stand gekom. Die eerste volwaardige kultuurorganisasie is reeds in 1934 na 'n besoek en voorstel deur dr. J. van der Merwe op 'n vergadering te Daisyfield gestig. Hierdie organisasie sou allerweë as die Afrikaanse Kultuurunie van Rhodesië (AKUR) bekend staan. Die onderliggende doelstellings en bestuurswerkzaamhede van die organisasie was soortgelyk aan dié van die Afrikaanse Taal- en Kultuurvereniging in Suid-Afrika. Volgens ds. Sarel Kotzé het die organisasie deurentyd sterk bande met ander Afrikaner-verenigings, waaronder die Broederbond, gehandhaaf.¹³⁴

Op die vergadering van 16 Maart 1934 is die bestuurslede van die AKUR deur 'n stemming verkies. D.H. Davel is as voorsitter, C.E. Vermaak as onder-voorsitter en dr. J. van der Merwe as sekretaris verkies.¹³⁵ Sedert sy stigting het AKUR geleidelik ontwikkel en sy ondersteunersbasis vergroot. Tydens die vyfde AKUR-kongres te Salisbury in Oktober 1946 het die voorsitter, ds. P.J. Cilliers, 'n historiese oorsig oor die stigting en ontwikkeling van die AKUR gegee. Cilliers het veral hulde gebring aan die Federasie van Afrikaanse Kultuurverenigings (FAK) wat in 1929 in die Unie van Suid-Afrika gestig is, en gesê dat dit verhoed het dat “ons volk onwetend gedenasionaliseer, geliberaliseer, of geïmperialiseer word”.¹³⁶ Nadat die eerste kunswedstryd te Umtali gehou is, is die eerste skakelkomitee bestaande uit ds. C.A. Van Schalkwyk en ene mej. Stander en Van Blerk aangestel. Tydens die eerste vergadering van die skakelkomitee te Daisyfield het ds. Van Schalkwyk in sy voorsittersrede die gehoor gemotiveer om hul Afrikanerskap uit te leef

---

¹³³ Privaatonderhoud met mnr R Cronjé, 6.5.2009.

¹³⁴ Vraelys aan ds S Kotzé, 29.5.2009.

¹³⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, Notule van Vergadering gehou op die 16de Maart 1934 met die doel om 'n A.T. en K. Vereniging te stig, n.p.

¹³⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, Notule van die vyfde A.K.U.R. Kongres gehou in die Kerksaal te Salisbury 12. Okt., 1946. Bylaag 1. Historiese oorsig, p. 1.

en veral dr. J. van der Merwe as die draer van die Afrikaner-kultuurlewe na Rhodesië vereer.¹³⁷

Tydens die vergadering het ds. Cilliers die algemene doelstellings van die Afrikaanse Kultuurunie van Rhodesië op eenvoudige wyse uiteengesit. Eerstens moes AKUR bloot dien as skakelkomitee wat alle ander Afrikaner-kultuurorganisasies en liggame sou saamsnoer en affilieer ter bevordering van alle Afrikaner-belange en die algemene geestesgoedere van die Afrikaner in Rhodesië, met die uiteindelijke doel om 'n sterk eenheidsfront te vorm. Tweedens moes daarna gestreef word om die 'hartlike samewerking' van die hele Afrikaner-volk in Rhodesië te verkry. Derdens moes sowel AKUR as ander afsonderlike verenigings en liggame die daadwerklike behartiging van alle Afrikaner-belange (geestelik, sowel as stoflik) op kultuurgebied aanmoedig.¹³⁸ Die laaste vername doelstelling was om die Afrikaner-volk en sy identiteit behoue te laat bly deur in die taal-en onderwysstryd vir hulle in die bresse te tree.¹³⁹

Verdere korttermyn doelwitte, naamlik om 'n Afrikaanse drukpers vir die verspreiding van Afrikaner-lektuur te stig en huisvesting vir werkende Afrikaner-dogters te Salisbury te verkry, is ook ter tafel gelê.¹⁴⁰ Nadat 'n selfgeorganiseerde drukpers in gebruik geneem is, was dit moontlik om Afrikaanse dagblaie en koerante, soos die *Zambesi Ringsblad*, *Kern* en *Die Volksgenoot*, in Rhodesië te publiseer. Tydens die kongres van AKUR op 12 Oktober 1946 is die leuse van AKUR, naamlik "Wees jousef", aangeneem en 'n daadwerklike program van aksie voorgestel. Die vernaamste beskrywingspunte van die program van aksie het die volgende voorstelle aan die hand gedoen wat in der waarheid die totale beleid van AKUR sou behels en rugsteun: (1) geaffilieerde Afrikaner-organisasies moes alle pogings aanwend om nie-geaffilieerde Afrikaner-organisasies te oorreed tot affiliasie met AKUR om sodoende Afrikaner-kragte saam te snoer; (2) Reddingsdaadwerk het 'n baie prominente plek in die programme van

---

¹³⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, Notule van die vyfde A.K.U.R. Kongres gehou in die Kerksaal te Salisbury 12. Okt., 1946. Bylaag 1. Historiese oorsig, p. 1.

¹³⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, Notule van die vyfde A.K.U.R. Kongres gehou in die Kerksaal te Salisbury 12. Okt., 1946. Bylaag 1. Historiese oorsig, pp. 1-2.

¹³⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, Notule van die vyfde A.K.U.R. Kongres gehou in die Kerksaal te Salisbury 12. Okt., 1946. Bylaag 1. Historiese oorsig, pp. 1-2.

¹⁴⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, Notule van die vyfde A.K.U.R. Kongres gehou in die Kerksaal te Salisbury 12. Okt., 1946. Bylaag 1. Historiese oorsig, p. 2.

geaffilieerde liggame ingeneem; (3) die oprigting en ondersteuning van Afrikanerbesighede het nog steeds die beleid van AKUR gebly; (4) alle Afrikaner-organisasies moes hulle beywer om liefde vir die Afrikaanse kerk, taal en geskiedenis by mede-Afrikaners op te wek; (5) alle Afrikaner-organisasies moes saamspan, in veral dorpe, om die Afrikaner-jeug te ondersteun; (6) alle nodige steun moes nog steeds aan die instandhouding en verspreiding van die *Zambesi Ringsblad* verleen word; (7) alles moes binne die vermoë van elke Afrikaner-organisasie gedoen word om spaarsin aan te kweek; (8) Afrikaners moes aangemoedig word om soveel moontlik grondbesitters te word; (9) Afrikaner-volksfeeste en -helde moes voortdurend in ere gehou en gehuldig word (in hierdie opsig was die gebruik van die Voortrekker-drag 'n uiters belangrike vereiste); en (10) volkspele en -liedere moes voortdurend die volk se aandag geniet.¹⁴¹

Vir die effektiewe implementering van bostaande program van aksie is drie sirkelbesture, te wete Noord-Rhodesië, Matebeleland en Mashonaland, geskep. Hierdie besture moes toesien dat praktiese samewerking, kulturele konsolidering en kontak tussen die verenigings voortdurend in stand gehou word. In die *Zambesi Ringsblad* van 9 Maart 1948 is versoek dat AKUR en die Afrikaner-kerke ook nouer moes saamwerk om “een verteenwoordigende liggaam van die Afrikanerdom in Rhodesië te vorm”.¹⁴²

Met AKUR aan die voortou kon Afrikaner-belange meer nougeset beskerm en hul klagtes oor kultuurverdringing teenoor die regering uitgespreek word. Die Rhodesiese regering het byvoorbeeld “Geloftedag” op 16 Desember 1938 vir 'n kort tyd (vanaf 1938 tot 1940) tot openbare vakansiedag geproklameer, wat grootliks aan 'n versoek deur AKUR te danke was. Feesvierings het op georganiseerde grondslag plaasgevind en 'n feeskomitee bestaande uit D.H. Davel (voorsitter), dr. H.C. de Wet (onder-voorsitter), C.J. Kleyn (sekretaris) en andere, is aangestel.¹⁴³ Verskeie Dingaansfeeskommissies is reeds oor 'n lang tydperk dwarsoor Rhodesië gestig, en met hulle toedoen is daar dikwels petisies vir die herdenking van dié vakansiedag opgestel. Tydens 'n

---

¹⁴¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, Notule van die vyfde A.K.U.R. Kongres gehou in die Kerksaal te Salisbury 12. Okt., 1946. Bylaag 11, Voorgestelde Program van Aksie, pp. 9-10.

¹⁴² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië (*Zambesi Ringsblad*, 9 Maart 1948, “A.K.U.R moet erken word”, p. 3).

¹⁴³ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 163.

Dingaansfeeskommissievergadering van 11 November 1936 is byvoorbeeld daarop aangedring dat Afrikaners die petisie moes onderteken, sodat dit aan die volgende parlamentsitting te Salisbury voorgelê kon word.¹⁴⁴ Ten spyte daarvan dat Afrikaner-volksfeeste, en spesifiek Geloftefeeste, gedurende die Tweede Wêreldoorlog as polities nie-korrek beskou is en waarop die Britse owerhede merendeels op neergesien het, het die vieringe onverpoos voortgegaan.

’n Verdere klage wat veral deur AKUR in Rhodesië aanhangig gemaak is, het gehandel oor die ontheiliging van die Sabbatdag. Dr. Deon Kempff van die Gereformeerde Kerk het in Oktober 1954 as AKUR-voorsitter ’n memorandum oor Sabbatsontheiliging opgestel. ’n Ernstige versoek is aan die regering gerig: “Ooreenkomstig die stryd van die Christene deur die eeue heen is dit ons heilige plig om te getuig teen die sedelik-ongeoorloofde en onchristelike praktyke van die landsowerheid van Suid-Rhodesië”. Dr. Kempff het vervolgens skerp kritiek gelewer oor die hou van verpligte militêre parades en oefeninge op Sondae, en dat “die owerhede daarom ontrou is aan God en die burgers indirek gedwing word om hul gewete te verkrag”.¹⁴⁵ Hierdie kritiek van AKUR is egter grootliks deur die Rhodesiese regering en die Engelssprekende bevolking geïgnoreer.

Tydens die Tweede Volkskongres van September 1965 het die NG Kerk se Sinodale Sekretaris, verteenwoordigers van die susterkerke en AKUR eenparig besluit om ’n nuwe organisasie te stig. Hierdie organisasie sou as die Genootskap van Rhodesiese Afrikaners (GRA) bekendheid verwerf. ’n Uitvoerende Raad met ’n voltydse direkteur en sekretaris, Ferdie Boshoff, is op 1 Mei 1966 aangestel om die GRA se doelstellings en aktiwiteite te koördineer. Die eerste raadslede was C.J.O. Groenewald (voorsitter), ds. W.J. Bruwer (ondervoorsitter), J. Welman, M. Kruger, ds. S. Boshoff, M.J. Louw, ds. J. Keaney, A.L. Esterhuyse, ds. J.T.H. de Jager, ds. J. de V. Grobbelaar en C. Roode (tesourier).¹⁴⁶ Hoewel die meerderheid van die raadslede aanvanklik predikante was, het

---

¹⁴⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.166: Notuleboeke, *Notuleboek van die Dingaansfees kommissie*. 1929 Okt – 1947 Febr. Dingaanskommissie vergadering 11 November 1936.

¹⁴⁵ C. Groenewald: *Ons Afrikaners in Rhodesië*, p. 163.

¹⁴⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, *Trekke na Rhodesië, Gesindheid en Beskouing*, (Nuusbrief van die G.R.A. Jaargang 1, no.1), Junie 1966, p. 2.

die meeste van die GRA-lede volgens Schalk Viljoen later vanuit die Afrikaner-boeregemeenskap gekom.¹⁴⁷

Op die GRA-kongres van 10 en 11 September 1965 is die grondwet van die Genootskap van Rhodesiese Afrikaners goedgekeur. Die vernaamste doelstellings van die grondwet was soos volg: (1) om alle beskikbare kragte op kultuurgebied in 'n sentrale Afrikaanse kultuurorganisasie te organiseer; (2) om as mondstuk van die Afrikaner in Rhodesië op te tree; (3) om nouer samewerking te bevorder tussen alle ander afsonderlike Afrikaanse instansies wat hoofsaaklik vir ander doeleindes opgerig word.¹⁴⁸ Ter bevordering van die doelstellings is bepaal dat 'n jaarlikse volkskongres in Septembermaand belê moes word; dat streekskongresse gehou sou word; persone as donateurs van die GRA gewerf sou word; om langs alle moontlike weë nouer samewerking met die FAK in Suid-Afrika te soek; om geld in te samel deur middel van kollektelyste, basaars, openbare oproepe en enige ander soortgelyke wyse; en om met enige owerheid of regering te onderhandel. Grondwetwysigings sou alleenlik op die basis van 'n twee-derde meerderheid deur die GRA geneem word.¹⁴⁹

Die voordele van die GRA het gou belangstelling onder die meerderheid Rhodesiese Afrikaners aangewakker. Volgens R. Cronjé was die GRA verteenwoordig in elke hoekie, dorp en gehuggie en hulle het een keer per jaar na Salisbury gekom.¹⁵⁰ Op die jaarlikse kongres is vermaaklikheidskonserte aangebied, toesprake en referate gelewer en formele besprekings gehou. Schalk Viljoen het die GRA as 'n "baie lewendige organisasie" beskryf.¹⁵¹ Ds. Sarel Kotzé, wat ook by talle geleenthede as vernaam spreker en selfs in toneelopvoerings betrokke was, het verklaar dat "wanneer 'n volksaamtrek, 'n toneelfees of kunstefees deur AKUR of die GRA gehou is, die deelname verstommend was, sowel wat gehalte as deelname van oor die hele land betref".¹⁵² Etlike sprekers en

---

¹⁴⁷ Privaatonderhoud met mnr S Viljoen, 8.5.2009.

¹⁴⁸ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië, Genootskap van Rhodesiese Afrikaners, *Grondwet*.

¹⁴⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890, Trekke na Rhodesië, Genootskap van Rhodesiese Afrikaners, *Grondwet*.

¹⁵⁰ Privaatonderhoud met mnr R Cronjé, 6 Mei 2009.

¹⁵¹ Privaatonderhoud met mnr S Viljoen, 8 Mei 2009.

¹⁵² Vraelys aan ds S Kotzé, 29.5.2009.

sangers vanuit Suid-Afrika, soos Gé Korsten, Mimi Coertse en andere, het gereeld ook aan verskeidenheidsprogramme deelgeneem.

’n Kenmerk van die aktiwiteite van die GRA was die groot geesdrif vir die viering van Afrikaner-volksfeeste en Gelofte dag in die besonder. Feeskomitees is met die ondersteuning van die GRA in twintig sentra in Rhodesië gestig om Gelofte daagsaamtrekke van ongeveer vier dae per geleentheid te organiseer.¹⁵³

In September 1966 het F.P. Boshoff van die GRA ’n beroep op Afrikaners gedoen om ook Helledagvieringe, wat Krugerdag op 10 Oktober herdenk het, met vrymoedigheid by te woon. Boshoff het uitdruklik verklaar dat die doel van Helledag was om “uit ons eie geskiedenis moed en inspirasie vir ons groot taak hier te lande te put”.¹⁵⁴ Ds. Sarel Kotzé het verklaar dat hy tydens die Geloftefeeste daadwerklike pogings aangewend het om die Afrikaners by wyse van toesprake van hul geskiedenis bewus te maak.¹⁵⁵ Daardeur wou instansies soos die GRA dus die historiese bewussyn van die Afrikaner in Rhodesië bevorder. Met die Langenhovenfeeste is daar byvoorbeeld talle dramatiserings en voorlesings uit die digter C.J. Langenhoven se werke regoor Rhodesië aangebied.

Geloftefeeste is met mening dwarsdeur Rhodesië gevier. Op vername Afrikaner-nedersettings soos Hugosfontein naby Enkeldoorn, Centenary in die noorde, Mayo Ranch in die ooste en Theydon naby Marandellas, het feessaamtrekke van ongeveer drie dae per geleentheid plaasgevind.¹⁵⁶ Teen 1976 was daar 21 aktiewe Geloftefeeskomitees oor Rhodesië versprei. Kulturele aktiwiteite soos volkspele, samesang, kranslegging by die Voortrekkermonument te Melsetter, boeresport vir die jeug, vleisbraaiery, jukskei en konserte is gehou.¹⁵⁷ Hierdie Geloftefeeste was onteenseglik belangrike ontmoetingspunte waar kultuurgedagtes tussen Afrikaners uitgeruil kon word.

---

¹⁵³ *Kern*, 18.11.1966, p. 2 (Geesdrif vir Geloftefeeste).

¹⁵⁴ *Kern*, 16.8.1966, p. 4 (Volkskongres en Helledag).

¹⁵⁵ Vraelys aan ds. S Kotzé, 29.5.2009.

¹⁵⁶ Vraelys aan ds. S Kotzé, 29.5.2009.

¹⁵⁷ *Die Rhodesiër*, September – Desember 1976, p. 4 (So word gelofte in Rhodesië gedenk).

In 1975 is daar ook Taalfeeste ter herdenking van die honderdjarige bestaan van die Afrikaanse taal oor die hele Rhodesië gevier. Talle Rhodesiese Afrikaners het as feesgangers aan die vieringe deelgeneem. In Marandellas was daar byvoorbeeld 44 hardlopers met fakkels, en verskeie fakkellope tussen Salisbury en Messina is met groot geesdrif deur J. de Villiers gedoen.¹⁵⁸

Die Voortrekker-beweging van Rhodesië het hom hoofsaaklik daarvoor beywer om die Afrikaner-jeug te betrek en die strewe van Afrikanerskap, Christenskap en broederskap te handhaaf. Tydens die Van Riebeeckfees van 1952 het die Voortrekkers op indrukwekkende wyse aan 'n simboliese Voortrekker-fakkelloop deelgeneem. Onder leiding van provinsiale leiers, soos D.H. Davel, C.J.O. Groenewald, L. Fourie en andere, het die fakkelloop se eerste skof vanuit Salisbury begin. Die seremoniële fakkels is deur middel van aflosse na die verskillende Voortrekker-kommando's, te wete Bothashof, Beatrice, Enkeldoorn, Umvuma en Fort Victoria, aangestuur. Vandaar is die fakkels verder per motor na die Beitbrug-grenspos aan die grens met Suid-Afrika vervoer waar die fakkeloorhandiging tussen Davel en J.H. Greybe, provinsiale leier van Transvaal, plaasgevind het.¹⁵⁹ In kulturele terme was hierdie gebeurtenis 'n hoogtepunt van die Voortrekkerbeweging in Rhodesië en die versterking van patriotisme onder Rhodesiese Afrikaners. In sy boodskap van volharding en patriotisme tydens die oorhandigingseremonie het Davel onder andere gesê “dat die fakkels 'n simbool is van die vlam wat die Rhodesiërs na die beste van hul vermoë in die noorde brandende hou, 'n vlam wat hul sal brandend hou en verder dra”.¹⁶⁰

Ander vername kultuurorganisasies wat opheffingsrolle in die Afrikaner-gemeenskappe vervul het, het egter beperkte bestaanstydperke gehad. Die Hulp- en Vriendskapsbond en die Jongedogtersbond, wat in 1939 gestig is met die doel om Afrikaner-mans en -vroue te verenig en hulle sodoende vir werksverskaffing na die Tweede Wêreldoorlog te beywer, het albei voor 1946 ontbind.¹⁶¹ Kultuurorganisasies met

---

¹⁵⁸ *Die Rhodesiër*, September 1975, p. 3 (So vier ons fees).

¹⁵⁹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: Die Volksgenoot (*Die Volksgenoot*, 6 Maart 1952, ‘Voortrekker-Fakkelloop is met geesdrif begroet op pad in S.R.’, pp. 4-5).

¹⁶⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: Die Volksgenoot (*Die Volksgenoot*, 6 Maart 1952, ‘Kan gemeenskaplike ideale van weerskante verstewig.’, p. 1).

¹⁶¹ S.S. Walters: Die kommunikasiebehoeftes van die Afrikaans-sprekende in Rhodesië, p. 86.

die doelstelling om die skone kunste te bevorder, het ook in Rhodesië ontstaan. In 1965 is die Salisbury Afrikaanse Toneel Organisasie (SATO) op die been gebring om veral Afrikaanse toneelspel en opvoerings te organiseer. Die SATO het tot in 1975 die aanbieding en beoefening van toneelspel moontlik gemaak. Soortgelyk aan SATO het die Afrikaner-jeuglaer vanaf sy ontstaan in 1947 tot en met sy ontbinding tydens die Rhodesiese bosoerlog die bevordering van volksang en volkspele gekoester.¹⁶²

Die Jukskei-organisasie wat in 1938 tot stand gekom het, het tot 12 jukskei-laers uitgebrei en met 'n sentrale jukskeiterrein te Gwelo, bekend as Jukskeipark, gespog. Teen 1980 was hierdie organisasie steeds aktief betrokke by die spel, en verskeie van sy jukskeispelers het Rhodesiese sportkleure ontvang. Vervolgens het die Rapportryersbeweging in 1975 na vore gekom deur korpse te Salisbury, Bulawayo, Hartley, Marandellas en Sinoia te vorm.¹⁶³ 'n Wye verskeidenheid kultuurorganisasies waarin die Afrikaner se kultuur, sport en die beoefening van die skone kunste uitgeleef kon word, het dus in Rhodesië gefunksioneer.

In Salisbury was die Afrikaanse Klub veral gemik op sowel professionele beroepslui as Suid-Afrikaners wat op 'n nie-permanente basis vir maatskappye of in kontrakposte in Rhodesië gaan werk het. Hierdie Afrikaners het een keer per maand tydens 'n klubdinee in die George Hotel in Avondale vergader, en die klub het daarom dikwels ook as die "Noenmaal klub" bekend gestaan.¹⁶⁴ Alhoewel die Afrikaanse Klub nie uitsluitlik 'n kultuurorganisasie in die ware sin van die woord was nie, het dit tog sosiale verkeer tussen Afrikaners bewerkstellig. Aktuele sprekers soos Wickus de Kock, P. Nel en dr. D.C. Krogh, Adjunk-Goewerneur van die Rhodesiese Reserwebank, het dikwels informatiewe toesprake aangaande plaaslike en internasionale kwessies en tendense gelewer. 'n Goed-georganiseerde bestuursliggaam, bestaande uit C.J. Rhooide (voorsitter), C.F. Louw (ondervoorsitter), W.P. Breytenbach (sekretaris), G.J. Joubert

---

¹⁶² S.S. Walters: Die kommunikasiebehoefes van die Afrikaans-sprekende in Rhodesië, pp. 86-87.

¹⁶³ S.S. Walters: Die kommunikasiebehoefes van die Afrikaans-sprekende in Rhodesië, p. 87.

¹⁶⁴ Privaatonderhoud met mnr R Cronjé, 6.5.2009.

(penningmeester) en P.J. Roux is in Julie 1974 aangestel om gereelde byeenkomste te reël.¹⁶⁵

In Bulawayo is 'n Afrikaner-vriendekring in die laat sewentigerjare op die been gebring om die skakeling tussen die Afrikaner-gemeenskap in die stad te versterk. Bertus Scholtz, Rudi Rascher, Frank Herbst en Mart Nel was die leidinggewende lede van die vriendekring. Dr. Johan Steenkamp en die latere voorsitter, ds. Barry van Wyk, het ook as welsprekende lede opgetree. Ander vooraanstaande vriendekring-lede was Piet Fourie, Eddie Rademeyer, Johan Venter en Theo Beukes. In Maart 1977 het 'n berig in *Die Rhodesiër* alle 'stoere boere' en belangstellende Afrikaner-inwoners uitgenooi om by die sosiale byeenkomste van hierdie vriendekring aan te sluit.¹⁶⁶ Dit is duidelik dat ook hierdie organisasie daarop gemik was om die vervreemding of afgesonderdheid van Afrikaners in die Bulawayo-omgewing teen te werk.

Die Rhodesiese Afrikaner-aksiekring (RAAK) was 'n hoogs vertroulike organisasie wat hoofsaaklik ten doel gehad het om vir Afrikaner-minderheidsregte, insluitende taal-, godsdiens-, onderwys- en taalregte, te pleit. Polities het hierdie organisasie geen verbintenisse met konserwatiewe Afrikaner-organisasies in Suid-Afrika, soos byvoorbeeld die Ossewabrandwag of Afrikaner Broederbond, gehad nie.¹⁶⁷ Weinig historiese rekords bestaan oor die RAAK, maar dit is bekend dat lidmaatskap slegs op uitnodiging geskied het. Die werkswyses van die RAAK was op die beginsels van 'n "dinkskrum" geskoei.¹⁶⁸ Volgens ds. Sarel Kotzé, wat die sekretaris en voorsitter van die Salisbury-tak van die RAAK was, het die organisasie die behoeftes van die Afrikaners opgevang en bespreek. Een van die belangrikste behoeftes was om Rhodesiese Afrikaners in kultuurverband te mobiliseer. 'n Vername uitvloeisel van hierdie organisasie was dat die gedagte om 'n Afrikaanse koerant uit te gee onder RAAK-lede posgevat het. Die redaksionele bestuurslede van die twee Afrikaanse koerante, onderskeidelik *Kern* en sy prominente opvolger *Die Rhodesiër*, sou veral uit hierdie organisasie voortspruit.¹⁶⁹ Hulle het die hoop gekoester dat hierdie koerante as mondstuk vir Rhodesiese Afrikaners sou

¹⁶⁵ *Die Rhodesiër*, Oktober 1974, p. 6 (Afrikaanse klub aktief).

¹⁶⁶ *Die Rhodesiër*, Maart 1977, p. 13 (Afrikaner-vriendekring Bulawayo).

¹⁶⁷ E-pos korrespondensie met ds. S. Kotzé, 13.9.2009.

¹⁶⁸ Vraelys aan ds S Kotzé, 29.5.2009.

¹⁶⁹ E-pos korrespondensie met ds S Kotzé, 25.7.2009.

dien. Op sosiale vlak het slegs uitgesoekte RAAK-lede in hul onderskeie gebiede as motivering vir ander Rhodesiese Afrikaners gedien om aan kultuurverwante feeste deel te neem. Dit is duidelik dat hierdie organisasie die mees eksklusiewe organisasie vir Rhodesiese Afrikaners was.¹⁷⁰

Dit blyk dat die bestaan en instandhouding van Afrikaner-belange in Rhodesië nie sonder die stukrag van die Afrikaner-kerke en kultuurorganisasies bewerkstellig kon word nie. In 'n ondersteunende hoedanigheid het die drie Afrikaner-susterkerke, te wete die Nederduits Gereformeerde Kerk, die Nederduitsch Hervormde Kerk en die Gereformeerde Kerk, 'n onberekenbare groot bydrae gelewer. Terselfdertyd is Christelike bearbeiding en sendingwerk ook onder die inheemse swart bevolking verrig. Op kultuurgebied is veral Afrikaner-kultuurorganisasies, soos die Afrikaanse Kultuurunie van Rhodesië en die Genootskap van Rhodesiese Afrikaners gestig. Volks- en Geloftefeeste is gevier, en dit het in nouer samewerking met die Afrikaner-kerke daartoe bygedra om die Afrikaner-kultuur in Rhodesië te handhaaf.

---

¹⁷⁰ Vraelys aan ds S Kotzé, 29.5.2009.

HOOFSTUK 9

SOSIO-POLITIEKE KWESSIES EN VERANDERINGE TOT 1980

INLEIDING

Sedert die einde van die Tweede Wêreldoorlog in 1945 het die Afrikanerminderheidsgroep in Rhodesië dikwels in die gety van politieke verandering en swaarwigtige kwessies beland. Die Afrikaners in Rhodesië sou deurlopend bepaalde standpunte, soms ook vooropgestelde idees en vrese oor sowel plaaslike as buitelandse kwessies en vraagstukke, openbaar. In hierdie hoofstuk word breedvoerig gekyk na veral die uitwerking wat die Britse Premier, Harold MacMillan se “winde van verandering”-toespraak in 1960 op Suidelike Afrika gehad het. Insgelyks sal die staatkundige en politieke uitwerking wat die veranderinge op die Rhodesiese Afrikaners tot die uiteindelijke totstandkoming van Zimbabwe in 1980 gehad het, bepaal word.

9.1. STANDPUNTE OOR DIE APARTHEIDSBELEID VAN SUID-AFRIKA

Die vernaamste politieke kwessie wat Afrikaners in Rhodesië tot ’n mindere of meerdere mate na 1945 beïnvloed het, was die instelling van die apartheidsbeleid wat na die oorwinning van die Nasionale Party in 1948 in Suid-Afrika van krag geword het. Afrikaners in Suid-Afrika het die beleid spoedig as polities noodsaaklik vir die beskerming en behoud van spesifiek die Afrikanerdom aanvaar, en het dit selfs tot ’n sekere mate verheerlik. Oor die lang termyn sou die beleid aanleiding gee tot die opheffing en verryking van die Afrikaner en blanke Suid-Afrikaners, terwyl dit die swart meerderheid tot ’n groot mate agterweë en verontrief sou laat.

Daarteenoor het die politieke bestel ten opsigte van rassevraagstukke en die verdieping van die apartheidstelsel in Suid-Afrika grotendeels van dié van Rhodesië verskil. Om hierdie andersheid te verstaan, is dit nodig om die algemene politieke landskap van Rhodesië te begryp. Na die totstandkoming van Rhodesië het die blanke nedersetters as ’t ware tussen die inheemse bevolkingsgroepe hul plase of mynnedersettings opgerig. Alhoewel die Britse koloniale beskouing van swart mense as

’n afsonderlike groep gestand gedoen is, het geen noemenswaardige en opsigtelike segregasie of rasseseiding in die vroeë jare van Rhodesië voorgekom nie. In landelike gebiede sou onbeplande reservate vir swart mense eers in latere jare geskep word en aan die geografiese landskap ’n lappieskometerspatroon verleen. Dit is belangrik om te beklemtoon dat politieke apartheid geskoei op die Suid-Afrikaanse model nooit daadwerklik in Rhodesië gefigureer het nie. Rhodesiese leiers, soos sir Edgar Whitehead, het oorwegend die rassekwessie tot ’n “minder belangrike aangeleentheid” gereleë.¹ In ekonomiese en staatkundige terme was totale segregasie van die oorwegend blank-beheerde kontant-ekonomie en die noodsaaklike arbeidsmag van swart geskoolde en halfgeskoolde werkers prakties onmoontlik. Streng gesproke, was die verdeling van rasse, en veral die oorweldigende swart meerderheid wat 95 persent van die totale bevolking uitgemaak het, volgens vae afsonderlike ontwikkelingslyne grootliks onuitvoerbaar.² Die algemene vlak van geletterdheid het merkwaardig onder die swart bevolking verbeter met onderwysstandaarde wat van die beste op die Afrika-kontinent was. Ontwikkelingsprogramme wat ingestel is, het teen die laat 1970’s tot ’n swart bevolkingsontploffing aanleiding gegee.³ Dit het dus duidelik geword dat minderheidsregering oor ’n toenemende inheemse meerderheidsbevolking algaande onrealisties en onprakties geword het.

In sterk teenstelling met die streng implementering van apartheidswette in Suid-Afrika was daar ’n mate van integrasie tussen die blanke en swart bevolking in Rhodesië. Apartheidswette het nie in Rhodesië bestaan nie. Buiten enkele plekke, soos privaatskole waar rassevermenging nie toegelaat is nie, het swart mense sonder beperkings eiendom besit en vrylik saam met blankes op straat, in hotelle, restaurante en openbare plekke verkeer. Selfs op sportterrein het die atletiekspan van Rhodesië uit ongeveer twee-derdes swart deelnemers bestaan.⁴ In die burgerlike samelewing van Rhodesië het daar dus ’n groter mate van integrasie plaasgevind, hoewel die blanke minderheidsregering geensins van sy politieke beheer afstand wou doen nie.

---

¹ *Die Rhodesiër*, 15.3.1968, p. 6 (Afsonderlike ontwikkeling. ’n Vroeë Ideaal).

² I. Murphy and A. Wannenburg: *Rhodesian legacy*, p. 25.

³ Vraelys aan ds S Kotzé, 29.5.2009.

⁴ Privaatonderhoud met mnr R Cronjé, 6.5.2009.

Die meerderheid Rhodesiese Afrikaners het egter die apartheidsbeleid as vanselfsprekend vir die behoud van die Afrikaner-magsbasis in Suid-Afrika beskou. Schalk Viljoen het verklaar dat hulle honderd persent ten gunste daarvan was, maar dit nie in wese in Rhodesië ervaar het nie.⁵ Ten spyte van die meerderheidsondersteuning van die apartheidsbeleid was daar 'n verdeling tussen Afrikaners in Rhodesië oor die aanvaarbaarheid en toepassing daarvan. Veral Afrikaner-kultuurorganisasies en die drie Afrikaner-susterkerke het die apartheidsfilosofie in Rhodesië voorgestaan en enige pogings tot integrasie onverbiddelik teengestaan. So byvoorbeeld het die Genootskap van Rhodesiese Afrikaners in 1968 die “Build a nation”- kampanje van sir Edgar Whitehead en die Whaley-verslag, wat groter integrasie bepleit het, verwerp. Volgens die Whaley-verslag het die beoogde proses van integrasie, dit wil sê “kulturele assimilasië gevolg deur ekonomiese assimilasië, daarna sosiale, gevolg deur politieke assimilasië en ten slotte biologiese assimilasië”, lynreg teen die beginsels van die GRA ingedruis.⁶

Rowan Cronjé, 'n bekende GRA-lid, het die standpunt gehuldig dat daar twee beskouings oor apartheid bestaan het. Eerstens het Afrikaners sogenaamde “groot apartheid” aangehang.⁷ Daarvolgens sou elke volksgroep daarop geregtig wees om homself te regeer, en moes hulle ook hul eie grondgebied hê en die nodige begrip vir hul soewereiniteit toon. Die ideale van volksbesit en die volkseie is gekoester en selfs Rhodesiese Afrikaners het hulde gebring aan die stigterslede van apartheid, onder meer dr. Hendrik F. Verwoerd, wat “gedeeltelik in Rhodesië grootgeword het”.⁸ Die tweede beskouing aangaande diskriminerende aspekte en rassisme, wat aan sogenaamde “klein apartheid” gekoppel was, is egter nie deur Afrikaners ondersteun nie. Die feit bly egter staan dat Rhodesiese Afrikaners nogtans die beleid van “groot apartheid” ondersteun het, ten spyte van die immoraliteit daarvan, dat dit dikwels met wapengeweld in Suid-Afrika gehandhaaf moes word, en dat dit veral in die buiteland tot 'n beleid van “apart-hate” verketter is.⁹

---

⁵ Privaatonderhoud met mnr S Viljoen, 8.5.2009.

⁶ *Die Rhodesiër*, 26.4.1968, p.6 (Afsonderlike ontwikkeling. Die vrees vir Afrikanervloed).

⁷ Privaatonderhoud met mnr R Cronjé, 6.5.2009.

⁸ *Kern*, 16.9.1966, p. 1 (Hulde).

⁹ Vraelys aan ds S Kotzé, 29.5.2009.

Enkele Rhodesiese Afrikaners het egter teenoorgestelde standpunte aangaande die apartheidsbeleid in Suid-Afrika gehad. In die *Sunday Times* van 12 Junie 1949 is berig dat 'n leierfiguur van Afrikaner-herkoms, wat alreeds dertig jaar lank in Rhodesië woonagtig was, verklaar het dat hy na Rhodesië gekom het “to get away from all the squabbling between the races in the Union and had no intention of allowing it to begin all over up here again”.¹⁰ Dit is dus duidelik dat etlike Afrikaners Suid-Afrika waarskynlik vanweë hul afkeur of verwyd van die apartheidsbeleid verlaat het. 'n Sogenaamde “Ex-Union Afrikaner” van Shabani het in 1952 sy dankbaarheid uitgespreek dat “we actually fled from the Union to escape the struggle, the queuing for food and Malanism”.¹¹ Vir hierdie Afrikaner-immigrante was dit kennelik 'n bevrydende ondervinding om veral van die negatiewe gevolge van apartheid te ontlug. Dit is egter nie bekend hoeveel soortgelyke standpunte van Afrikaners dieselfde afkeur getoon het nie. Die faktor van moontlike versigtigheid of vrees vir die gevestigde Afrikaner-kerke en organisasies in Rhodesië moet hier in gedagte gehou word. Dit wil egter voorkom asof die voorafgaande standpunte die uitsondering op die reël was, en dat die meeste Rhodesiese Afrikaners van mening was dat die apartheidsbeleid in Suid-Afrika, en moontlik later ook in Rhodesië, dalk sou kon werk, gegewe binnelandse en buitelandse politieke ondersteuning.

9.2. DIE DEMOKRATIESE PARTY VAN SUID-RHODESIË

Op 7 September 1951 is 'n nuwe politieke party, bekend as die Demokratiese Party van Suid-Rhodesië, gestig. In werklikheid het die partybestuur hoofsaaklik bestaan uit nasionalisties-geïnspireerde Afrikaners wat uit 'n klein politieke vereniging, naamlik die Genootskap van Afrikaners, sy ontstaan gehad het. Die hoofbestuur van die Demokratiese Party was soos volg saamgestel: A.B. Mentz (voorsitter), D.M. de Kock (ondervoorsitter), A.B. Cloete (sekretaris), J.K. van der Merwe, H.J. du Toit, J.C.A. Welman, M.J. Bekker Brits en D.H. Davel.¹²

---

¹⁰ GKA, Salisbury. 2.3.4. Korrespondensie, Bylaes en Verslae 1926 - 1949. (*Sunday Times*, 12 June 1949. ‘Drive for Afrikaans “Nationalism” in Rhodesië’).

¹¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.252: Koerantknipsels (Onbekende koerant, ‘Rhodesia – ‘Our beloved land’, n.p.)

¹² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: Die Volksgenoot (*Die Volksgenoot*, 13 September 1951, ‘Demokratiese Party van S. Rhod. Gestig. Oop vir alle Rhodesiërs’, pp. 4-5).

Oor die algemeen het die politieke sieninge van die partylede en die beleid van die party ten nouste met die apartheidsbeleid van Suid-Afrika ooreengestem ten spyte van 'n verklaarde standpunt dat die partydeure “vir alle Rhodesiërs” oop was. Die basiese beginsels van die party het gestipuleer dat: (1) God as die enigste bron van die soewereine gesag erken moes word; (2) die party onomwonde die leierskap van die blanke ras in Suidelike-Afrika erken het en die gemeenskaplike beskawingstaak in Suid-Rhodesië bepleit het, en veral (3) dat onder geen omstandighede swart mense ooit politieke regte saam met blankes oor blankes moes geniet nie.¹³ Weens die houding van liberale politici in Rhodesië en die universele teenkating teen die party, is die Demokratiese Party gou in diskrediet gebring. Selfs J.L. Smit, die enigste liberale Afrikaner-parlementslid in Suid-Rhodesië, het hom sterk teen die party uitgespreek omdat hulle volgens hom 'n “disservice to the Afrikaners in Southern Rhodesia” was. Die party kon dus weinig politieke steun verwerf en het gevolglik teen 1953 met die Konfederale Party saamgesmelt.¹⁴

9.3. VAN FEDERASIE TOT ONAFHANKLIKHEID

Kort voor die totstandkoming van die Federasie van Rhodesië en Njassaland in 1953 het ingewikkelde politieke samesprekings tussen die Rhodesiese regering en die Britse Koloniale Kantoor in Londen plaasgevind. Veral na die besoek van sir Godfrey Huggins, die Eerste Minister van Suid-Rhodesië, en die goewerneurs van Noord-Rhodesië en Njassaland aan Londen, is diplomatieke pleidooie gelewer om hierdie gebiede in Suid-Sentraal-Afrika vir die Britse Ryk te behou.¹⁵ Alhoewel die Britse koloniale regering halfhartig teenoor die skepping van 'n federasie gestaan het, het enkele politieke sentimentaliste in Brittanje onomwonde daarop aangedring dat swart “Afrikane” die oppergesag in die beoogde federale regering moes verkry.¹⁶ Ten einde die guns van die Britse Koloniale Kantoor te wen, het sir Godfrey Huggins en andere groter politieke

---

¹³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: Die Volksgenoot (*Die Volksgenoot*, 13 September 1951, ‘Demokratiese Party van S. Rhod. Gestig. Oop vir alle Rhodesiërs’, pp. 4-5).

¹⁴ C. Leys: *European politics in Southern Rhodesia*, p. 165.

¹⁵ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: Die Volksgenoot (*Die Volksgenoot*, 6 Maart 1952, ‘Sir Godfrey sê Federasie sal Sentraal-Afrika vir Ryk behou’).

¹⁶ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: Die Volksgenoot (*Die Volksgenoot*, 17 Januarie 1952, ‘Samespreking oor Federasie’).

verteenwoordiging aan swart mense in die beoogde federale regering beloof. Nege swart mense en 26 blankes sou in die federale parlement dien.¹⁷ Daarbenewens kon die ekonomiese ontwikkeling van die drie lande tot wedersydse voordeel van almal strek.

Onder Rhodesiese Afrikaners het daar verdeeldheid ten opsigte van die argumente vir of teen federasievorming geheers.¹⁸ Desnieteenstaande die feit dat baie Afrikaner-immigrante en inwoners in Rhodesië nie stemgeregtig was nie, en moontlik nie 'n sterk voor- of afkeur met betrekking tot federasievorming gehad het nie, het Afrikaners wel hul standpunte gestel.¹⁹ Afrikaner-steun ten gunste van federasie was baie skraal. G.F.M. van Eeden, lid van die Noord-Rhodesiese parlement, was een van die min openbare voorstanders van 'n federasie. Van Eeden het beweer dat die federale grondwet in hoofsaak dieselfde bepalings as die grondwet van Suid-Rhodesië sou hê, dat dit die blanke samewerking en eenheid in veral Noord-Rhodesië kon versterk en dat dit groter inkomstevoordele vir die blanke werker kon inhou.²⁰

Die meeste Afrikaners was egter van mening dat die blanke bevolking in 'n federasie noodwendig polities slegter daaraan toe sou wees indien politieke en ekonomiese mededinging met swart mense, veral ten opsigte van toelating tot die parlement, 'n bedreiging vir blanke belange kon inhou. In 'n artikel aangaande die "raaisel van selfverdelging" is menings geopper dat die denkbeeldige pogings van sir Huggins om 'n federasie tot stand te bring die blanke beheer in gevaar gestel het, omrede die federasieplan niks anders as "die voortsettings van die likwidasië van die Britse Ryk en abdikasië is nie".²¹ 'n Brief van ene J.L. Smit van Endama Ranch aan die redakteur van *Die Volksgenoot* in 1952 het byvoorbeeld ook met groot pessimisme na die wesenlike bedreiging van 'n swart meerderheidsverteenwoordiging in die parlement en die gevolge

---

¹⁷ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: *Die Volksgenoot* (*Die Volksgenoot*, 17 Januarie 1952, 'Samespreking oor Federasie').

¹⁸ 'n Federasie kan gedefinieer word as 'n soewereine staat wat deur 'n vereniging van gedeeltelik selfregerende state gekenmerk word. Die regeringsvorm word deur 'n redelik onbuigbare federale grondwet vasgestel wat nie deur die sentrale regering binne die federasie gewysig mag word nie. Voorbeelde van ander federasies is die Verenigde State van Amerika, Switserland, Kanada en die Russiese Federasie. Sien H.J. Kotzé en J.J. van Wyk: *Politieke Konsepte*, p. 45.

¹⁹ Privaatonderhoud met mnr R Cronjé, 6.5. 2009.

²⁰ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: *Die Volksgenoot* (*Die Volksgenoot*, 10 Julie 1952, 'Argumente vir Federasie').

²¹ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: *Die Volksgenoot* (*Die Volksgenoot*, 26 Junie 1952, 'Raaisel van selfverdelging').

daarvan vir blanke beheer verwys.²² Sommige Afrikaners het 'n federasie ook beskou as 'n onpraktiese oplossing van die Engelse “om hulle ou kolonialiseringbenadering van Afrikalande nuwe asem te gee”.²³ Vir sowel blanke minderheidsgroepe as die swart meerderheidsbevolking het dit stellig die dominansie van die Britse koloniale bewind verklaar. Desnieteenstaande is die opmerking gemaak dat “...ons as Afrikaanssprekende Rhodesiërs [wil] liever die Britse bewind in Rhodesië in sy huidige vorm behou met sy eiewaan, diskriminasies en speldeprikke teen ons, as om te sien dat die katastrofe van 'n onrype naturellebewind Rhodesië oorval”.²⁴

Gevolgtrek het daar op die vooraand van die federasiestigting op 1 Augustus 1953 'n groot mate van naïewiteit oor die politieke toekoms van die federasie onder Afrikaners geheers. Maar ten spyte van genoemde bedenkinge is die koms van die federasietydperk tog met optimisme begroet. Johan Adendorff het vertel dat Engelse en Afrikaner-kinders die seremoniële besoek van Koningin Elizabeth II met “Union Jack”-vlaggies verwelkom het, en dat elke kind tydens die plegtigheid 'n “Coronation Medal” ontvang het.²⁵

Ekonomies gesproke, het die federale tydperk inderdaad 'n bloeitydperk vir die drie aaneengeskakelde lande beteken. Handel kon vrylik tussen die lande plaasvind omdat tariefbeperkings opgehef is. 'n Groot algemene mark vir verbruikers, asook nuwe industrieë, is geskep. Buitelandse beleggings het toegeneem en 'n nuwe ondernemingsgees het na vore gekom. Die ekonomiese prestasies van die Federasie van Rhodesië en Njassaland, andersyds bekend as die Sentraal-Afrikaanse Republiek (Central African Republic) moet nie geringgeskat word nie. Buiten die merkwaardige bou van die Kariba-dam en hidroëlektriese kragentrale in 1955, asook die stygende Bruto Binnelandse Produk, het die federasie die sterkste ekonomiese eenheid tussen die Limpoporivier en Egipte op die Afrika-kontinent geword.²⁶

---

²² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: Die Volksgenoot (*Die Volksgenoot*, 26 Junie 1952, ‘Federasieplan is teen S.R. se belang en is Mosie van Wantrou in Blankes’, p. 7).

²³ Vraelys aan ds S Kotzé, 29.5.2009.

²⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.251: Die Volksgenoot (*Die Volksgenoot*, 26 Junie 1952, ‘Raaisel van selfverdelging’).

²⁵ J. Adendorff: *The Lost Link*, p. 51.

²⁶ W.D. Gale: *Rhodesia 1890 – 1970 Eighty years onwards*, p. 37.

Die federasie het bowenal 'n konsoliderende uitwerking op die Rhodesiese ekonomie gehad. Alhoewel Suid-Rhodesië oor die lang termyn egter die meeste voordeel getrek het, was die fundamentele ontwikkeling van Noord-Rhodesië en Njassaland in die proses ook van onskatbare waarde. In die latere jare van die federasie het ongelykhede in die vooruitsigte en ekonomiese welvaart binne dié gebiede egter tot onenigheid aanleiding gegee. Volgens Schalk Viljoen en Johann Adendorff het die Afrikaner-boere van Suid-Rhodesië mettertyd ongelukkig geraak omdat hulle byvoorbeeld nie met die beter kwaliteit van Noord-Rhodesiese tabak kon meeding nie. Weens trekfaktore soos beter reënval en laer temperatuur-fluktuasies het menige Afrikaner-boere gevolglik na Noord-Rhodesië getrek. Adendorff het in dié verband daarop gewys het dat die Gutu-distrik van 1960 tot 1963 feitlik leeggeloop het van Afrikaners.²⁷ Afgesien van die konsolidasie in die ekonomie het die ongebalanseerde ontwikkelings veroorsaak dat Afrikaners, ook weens die gevoel dat landboumaatreëls op hulle afgedwing is, geensins ten gunste van die voortbestaan van die federasie was nie.

'n Verdere motief vir die ontevredenheid onder Afrikaners was die feit dat Engels steeds as enigste amptelike medium van onderrig in skole erken is. Daarby het die Federal Education Bill bepaal dat geen staatsubsidies aan bestaande Afrikaans-medium skole in die federasie toegestaan sou word nie. Klaarblyklik het dié wetgewing sommige radikale Afrikaners in Rhodesië tot so 'n mate verontrief dat hulle in 1956 voorstelle vir die vorming van 'n Afrikaner Bond gemaak het. Die Afrikaner Bond sou hom slegs op die beskerming van Afrikaner-belange toespits. Dit was hoofsaaklik vanweë vrees vir moontlike politieke implikasies vir die Bond dat die voorstelle egter deur sommige Afrikaners laat vaar is.²⁸

Op politieke vlak het dit gelyk asof Afrikaners veral 'n skeptiese houding ingeneem het teenoor die federasie se groot eksperiment in rasseverhoudinge, wat breedweg as 'partnership' gekonseptualiseer is. Selfs die NG Kerk het die rassekwessie as onseker beskou en het veral die "skaamtevolle" beeld wat dié beleid ten opsigte van die "vrye vermenging" van rasse onder mede-Afrikaners in Suid-Afrika kon skep,

---

²⁷ J. Adendorff: *The Lost Link*, p. 50.

²⁸ *Rhodesia and Nyasaland Newsletter*, 7.9.1956, p. 13 (Afrikaner Bond plan dropped).

gekritiseer.²⁹ Volgens die toonaangewende United Federal Party sou die beleid van “partnership” vir die eerste keer die samewerking tussen blank en nie-blank op regeringsvlak probeer bevorder. Laasgenoemde party het voorgelou dat die beleid ’n “spoedige evolusionêre proses” moes wees waar elke blanke minister pedagogies ’n swart minister sou oplei of touwys maak.³⁰

Hoewel gedeeltelike vooruitgang op inter-parlementêre vlak gemaak is, is die konsep verskillend deur blank en nie-blank geïnterpreteer, sodat die beleid inderwaarheid betekenisloos geword het. Veral die swart benadering van die noordelike gebiede, te wete Noord-Rhodesië en Njassaland, het radikaal verskil van dié van Suid-Rhodesië, eerstens omdat die Afrika-nasionaliste steeds gevoel het dat daar teen hulle gediskrimineer word, en tweedens omdat hulle nie regmatige beheer oor hul eie nasionale aangeleenthede kon uitoefen nie.³¹

Met die opkoms van ’n vurige Afrika-nasionalisme en die politieke strewe om “Uhuru” of vryheid vir sowel die onderdrukte swart bevolkings as van morele ongeregtheid te verkry, sou die ontevredenheid binne die federale regering en die politiek verhoog. Die gegriefdheid en begeerte van swart nasionalistiese leiers om deur middel van sesessie vir Noord-Rhodesië en Njassaland onafhanklikheid te verkry, het teen 1963 breekpunt bereik. Gevolglik is daar na ’n konferensie by die Victoria-waterval besluit om die federasie op 31 Desember 1963 te ontbind.³² Die vernaamste sesessiebepalings, soos voorgestaan deur die Britse Koloniale Kantoor, buitelandse organisasies en drukgroepe, was dat die drie lande regmatig deur swart meerderheidsregerings oorgeneem moes word. Die blanke minderheidsregering van Suid-Rhodesië het polities sterk teenstand gebied teen die beoogde veranderinge en die Britse afsydigheid teenoor hulle lot as verraderlik beskou. Om hierdie redes het Suid-Rhodesië op 11 November 1965 eensydige onafhanklikheid van die Britse Ryk deur middel van die “Unilateral Declaration of Independence” (U.D.I) geproklameer.³³

---

²⁹ L. Oosthuizen: *Agter die groot dyk. So lyk die Kerk in Rhodesië*, p. 56.

³⁰ Privaatonderhoud met mnr R Cronjé, 6.5.2009.

³¹ G. Hunter, L. Farren and A. Farren: *Voices of Zimbabwe. The pain. The courage. The hope*, p. 5.

³² H. Franklin: *Unholy Wedlock: Failure of the Central African Federation*, pp. 230-231.

³³ W.D. Gale: *Rhodesia 1890 – 1970 Eighty years onwards*, p. 58.

9.4. AFRIKANERS EN DIE U.D.I.-TYDPERK

Die onmiddellike reaksie van die meerderheid blankes in Rhodesië, en Afrikaners in die besonder, op die onafhanklikheidsverklaring was een van blydskap en deels verligting. Die blanke openbare standpunt was dat indien Rhodesië moontlik na die beëindiging van die federasie in duie sou stort en in die hande van 'n swart meerderheidsregering beland, hulle eerder onafhanklikheid langs eie weë sou verkies. Met hierdie besluit sou blanke dominansie in Rhodesië gehandhaaf word. Desnieteenstaande het blanke sakelui en handelaars in die stedelike gebiede die koms van die U.D.I.-tydperk met vrees en onsekerheid tegemoet gegaan.³⁴

Die buitelandse reaksie was grotendeels onverdraagsaam en daar is vinnig met sterk teenkanting teen die eensydige onafhanklikheidsverklaring van Rhodesië kassie gemaak. Die Verenigde Nasies het oliesanksies ingestel, terwyl Groot-Brittanje 'n algehele handelsverbod op alle invoere van Rhodesiese goedere geplaas het. Brits-beheerde kommersiële banke in Rhodesië het geleidelik hul buitelandse kapitaal onttrek en na Suid-Afrika verskuif.³⁵ Aanvanklik het die vooruitsigte vir effektiewe ekonomiese ontwikkeling kort na 1965 in die aangesig van hierdie ekonomiese oorlogvoering bleek daaruit gesien. Met die streng gesanksioneerde handel van Rhodesië se eens belangrike markte, het die nuutverkose Eerste Minister, Ian Smith, verklaar dat feitlik die hele Rhodesiese ekonomiese stelsel onder beleg verkeer het en uiteindelik tot stilstand kon kom.³⁶

Terselfdertyd het die swart perspektief en reaksie op die onafhanklikheidsverklaring, spesifiek dié van die Afrika-nasionaliste, in die buiteland in felheid teen die blanke minderheidsbewind toegeneem. Alhoewel 'n aanvanklike kalm gees onder plaaslike swart Rhodesiërs geheers het, het veelrassige frustrasies en ontevredenheid wel voorgekom. Veral in die omgewing van Bulawayo is enkele gevalle van opstandigheid, geweldpleging en intimidasie aangemeld.³⁷ 'n Algemene staking was egter onsuksesvol. Die Rhodesiese polisiemag het gedugte voorsorgmaatreëls teen hierdie

³⁴ W.D. Gale: *Rhodesia 1890 – 1970 Eighty years onwards*, p. 54.

³⁵ J. Handford: *A portrait of an economy under sanctions 1965 – 1975*, p. 18.

³⁶ J. Handford: *A portrait of an economy under sanctions 1965 – 1975*, p. 17.

³⁷ W.D. Gale: *Rhodesia 1890 – 1970 Eighty years onwards*, p. 54.

politieke situasie getref. Dit het duidelik geword dat swart Rhodesiërs na dekades van minagting, onderdanigheid en deur 'n siening van “grossly inferior beings” onder die oppervlak steeds as tweedehandse burgers beskou is. Volgens 'n onbekende swart Rhodesiër was dit “...discontent that had smouldered for nearly a century ready to burst into flames”.³⁸

Teen die agtergrond van buitelandse en binnelandse druk het die Rhodesian Front-party (RF) in 1962 in Suid-Rhodesië tot stand gekom om 'n algehele politieke ramp te voorkom. Hoewel die RF 'n veelrassige regering in die vooruitsig gestel het, is dit slegs as 'n kortstondige oorgangstadium aangevoer. Tydens 'n kongres van die party is sentimente geopper dat Rhodesië die geleentheid gegun moes word om “'n nuwe, praktiese en realistiese beleid te formuleer en in werking te stel”, maar ook om die blanke nageslag van Rhodesië te beskerm.³⁹ In Schalk Viljoen se beskrywing van die Rhodesian Front het hy daarop klem gelê dat die Afrikaner-boere veral 'n ondersteunende rol gespeel en hard probeer het om 'n nuwe grondwet vir Rhodesië op te stel.⁴⁰ Met die grondwetlike voorstelle is tevergeefs gepoog om maatreëls deurgevoer te kry wat bepaal het dat slegs swart mense met 'n sekere onderwysvlak hulle tydens eleksies verkiesbaar kon stel. Oor die algemeen het swart mense dié voorstel met afsydigheid bejeën. Die RF-regering het wel sekere politieke toegewings in die Witskrif oor grondwetlike aangeleenthede gemaak dat alle manlike swart mense bo dertig mag stem en het beleid vooropgestel om geen rassediskriminasie op grond van kleur te duld nie.⁴¹ Swart nasionaliste het egter steeds onteenseglik voortgegaan om vir volle swart bemagtiging en bevryding te stry.

Tydens die sanksiejare van 1965 tot 1980 is groot ekonomiese veranderinge in Rhodesië teweeggebring. Aangesien die land na sy opskorting van die Sterlinggebied ekonomies toenemend geïsoleerd geraak het en sy betalingsmeganisme dus geheel en al ontwrig is, moes Rhodesiërs met groot inisiatief selfvoorsienend te werk gaan om die Rhodesiese ekonomie aan die gang te hou. Danksy gunstige politieke betrekkinge met die Republiek van Suid-Afrika kon Rhodesiese boere afsetmarkte vir produkte soos

---

³⁸ G. Hunter, L. Farren and A. Farren: *Voices of Zimbabwe. The pain. The courage. The hope*, p. 6.

³⁹ *Kern*, 16.9.1966, p. 2 (Rhodesia... a Multi-racial Model to the World).

⁴⁰ Privaatonderhoud met mnr S Viljoen, 8.5.2009.

⁴¹ *Kern*, 30.12.1966, p. 2 (Ses Beginsels van Wilson aanvaarbaar).

witmielies en vleis daar vind.⁴² Ten spyte daarvan dat stagnasie weens sanksies tussen 1965 en 1968 voorgekom en die ekonomie met slegs 2,8 persent van die BBP voortgesloer het, het merkwaardige ontwikkeling plaasgevind. Tussen 1968 en 1974 was daar selfs ekonomiese groei van 8,3 tot 9,1 persent.⁴³ Binnelands het die sanksies die uitwerking gehad dat Afrikaner-boere byvoorbeeld grootliks selfstandig geword het. Aangesien bykans geen landbou-implemente en hulpmiddels ingevoer kon word nie, moes metodes vir die herstel daarvan self ontwikkel word. Volgens Viljoen was dit ongelooflik hoe hulle die ekonomie met eie geriewe en vindingrykheid bestuur het.⁴⁴ Indien 'n trekkeronderdeel byvoorbeeld gebreek het, moes dit noodgedwonge herstel word, terwyl produkte wat nie op die winkelrakke was nie, op groot skaal self vervaardig moes word. Aangesien betalingsverpligtinge na die federasie-tydperk ongeldig was, kon die “spaargeld” van Rhodesië dus vir binnelandse ontwikkelingskemas in die landbou-en mynbedryf aangewend word.⁴⁵ Danksy die ekonomiese selfstandigheid is die Rhodesiese ekonomie gestabiliseer, maar vanweë die boikot op petroleum, diesel en chemikalieë-invoere het dit oor die lang termyn 'n demper op die ekonomiese vooruitgang geplaas.

'n Waarneembare verandering wat ná 1965 voorgekom het, was dat die Afrikaner-minderheidsbevolking tot 'n groter mate van medepligtigheid en samewerking met Engelssprekende Rhodesiërs op politieke gebied betrokke geraak het. Op sosiale, staatkundige en politieke terreine het Afrikaners met ywer begin om aan Rhodesiese landsake deel te neem. Afrikaners het meer polities bewus geraak, vir verkiesings geregistreer, gestem en hulself as kandidate verkiesbaar gestel. Hierdie politieke betrokkenheid van Rhodesiese Afrikaners was veral te wyte aan die hernude verdraagsaamheid en goedgesindheid van die hoofsaaklik Engelssprekende regering onder Ian Smith, wat voor 1970 grootliks 'n ongewone verskynsel was. Laasgenoemde regering het byvoorbeeld met toegeneentheid deur 'n regeringsvertegenwoordiger, Minister John Wrathall, tydens 'n NG Kerkbasaar in Marandellas Afrikaners aangemoedig om betrokke te raak en “in ons eie behoeftes te voorsien”.⁴⁶ Aangesien Rhodesië politieke

---

⁴² *Volkshandel*, Desember 1965, p. 47 (Rhodesiese Ekonomiese Posisie en S.A.).

⁴³ G.H.E. Leistner (ed.): *Rhodesia. Economic structure and change*, p. 20.

⁴⁴ Privaatonderhoud met mnr S Viljoen, 8.5.2009.

⁴⁵ W.D. Gale: *Rhodesia 1890 – 1970 Eighty years onwards*, p. 57.

⁴⁶ *Rhodesiese Kommentaar*, 24.7.1967, p. 1 (Nou die geleentheid).

bande met Suid-Afrika tydens sy isolasie behou het, is daar per slot van rekening ook 'n gunstiger verhouding met die Afrikaners in die algemeen ten doel gestel. Ds. Sarel Kotzé het tereg daarop gewys dat die Rhodesiese owerhede selfs moeite begin doen het om verskeie publikasies, soos die *Rhodesian Commentary*, in Afrikaans te vertaal.⁴⁷

Rhodesiese Afrikaners het met groot bereidwilligheid en takt op verskillende vlakke in die politiek en landsake na vore getree. Phil van Heerden is as Minister van Mynbou, Lande en Waterwese aangestel en hy het later ook as Minister sonder Portefeulje gedien. Tydens 'n droogte in 1968 het Van Heerden boere met groot kundigheid bygestaan deur die voorsiening van voldoende waterbronne.⁴⁸ P.K. van der Byl het as Minister van Inligting, Immigrasie en Toerisme baie ondersteuning aan die Afrikaner-kultuur verleen.⁴⁹ In 1974 is Van der Byl onder moeilike politieke omstandighede as Minister van Verdediging aangestel.

In die bankwese en finansiële sektor het enkele Rhodesiese Afrikaners topbestuursposte beklee. Op 23 Oktober 1963 het Noel Hugh Botha Bruce, as Afrikaner en lidmaat van die NG Kerk te Salisbury, die betrekking as Goewerneur van die Reserwebank van Suid-Rhodesië ontvang.⁵⁰ Gedurende sy amp is Bruce met die gesogte 'Grand Commander Legion of Merit'-medalje vir uitnemende diens bekroon. Na sy uittrede in 1976 het dr. D.C. Krogh ook as Rhodesiese Afrikaner vir Bruce as Goewerneur van die Reserwebank opgevolg.⁵¹

Teen April 1970 is vier Rhodesiese Afrikaners tot die Rhodesiese parlement verkies. Wickus de Kock, Rowan Cronjé, Danie Brink en J.J. Burger is bykans tegelykertyd deur hul onderskeie kiesafdelings verkies, waarna hulle die Rhodesian Front-party in die parlement verteenwoordig het.⁵² Die politieke samewerking tussen dié Afrikaners en Engelssprekende parlementariërs was besonder bevredigend. In Oktober

---

⁴⁷ Vraelys aan ds S Kotzé, 29.5.2009.

⁴⁸ *Die Rhodesiër*, 5.4.1968, (Minister oor droogte).

⁴⁹ *Rhodesian Commentary*, 27.1.1969, p. 5 (A symbolic trek brought message of support).

⁵⁰ J.R.T. Wood: *So far and no further! Rhodesia's bid for independence during the retreat from empire, 1959 – 1965*, p. 177.

⁵¹ Telefoniese gesprek, mnr. R. Cronje, 23.01.2010.

⁵² *Die Rhodesiër*, April 1970, p. 1 (Brink en Burger verkies. 4 Afrikaanse Rhodesiërs in die parlement).

1974 is Rowan Cronjé en Wickus de Kock amptelik tot die kabinet verkies.⁵³ De Kock het die amp van Minister van Inligting, Immigrasie en Toerisme aanvaar, terwyl Cronjé as Minister van Arbeid, Gesondheid en Volkswelsyn aangestel is. Laasgenoemde het besonder hoë aansien geniet en is in 1978 aangestel as voorsitter van 'n komitee wat diskriminerende maatreëls in die onderwys, gesondheid en woongebiede moes ondersoek.

Wat rasseverhoudinge in Rhodesië betref, het Minister Cronjé by geleentheid na gewone swart mense en politieke leiers in 'n gees van welwillendheid uitgereik.⁵⁴ Ten opsigte van veelrassige politiek het Cronjé ook na die Lusaka-ooreenkoms deurgaans vriendskaplike standpunte ter bevordering van versoening tussen blanke en swart leiers in Afrika geopper. Volgens Cronjé was die enigste blywende oplossing vir rassewrywing om in vrede rondom 'n tafel gesprek te voer, en het hy voorgestel dat wit en swart “sit down without pre-conditions, without threats, without interference from outside, without emotional action and reaction, but with an earnest determination to find a realistic solution for the benefit of our people, our country and the entire subcontinent”.⁵⁵

As 'n voormalige predikant van die Nederduitsch Hervormde Kerk het Cronjé met vrymoedigheid sy ministerskap uitgedien op grond daarvan dat hy homself bloot as Rhodesiese burger beskou en in die beginsels van die Rhodesian Front as “morally justified according to the Word of God” sy vertroue gestel het.⁵⁶ Afgesien van morele en etiese sake wat in die parlement bespreek is, en die feit dat daar vanuit 'n Afrikaner-oogpunt na verskillende sake rakende beleidsverandering gekyk is, kon daar vanselfsprekend nie uitsluitlik op Afrikaner-belange klem geplaas word nie. Volgens

---

⁵³ *Rhodesiese Kommentaar*, Oktober 1974, p. 3 (Nuwe gesigte in die Kabinet).

⁵⁴ *Rhodesian Commentary*, June 1975, p. 1 (Responsible for saving many lives).

⁵⁵ *Rhodesian Commentary*, June 1975, p. 2 (Dedicated to a man to find a solution).

Die Lusaka-ooreenkoms is op 7 September 1974 tussen die Front for the Liberation of Mozambique (FRELIMO) en die Portugese regering onderteken, waarvolgens Mosambiek onafhanklikheid sou verkry indien die politieke mag tussen die twee partye verdeel word.

⁵⁶ NHKA, G.72. Gemeente Harare (Salisbury). 9/4/1. Ongeïdentifiseerde koerant, 28 Junie 1968. ‘DRC Minister is standing for RF in city poll’.

Cronjé was die kwessie van “Afrikaansheid” in die parlement relatief onbelangrik, maar besprekings en besluitnemings is altyd in belang van Rhodesië as geheel geneem.⁵⁷

Ten spyte van die mans-gedomineerde Rhodesiese politiek het Helena van Biljon van die Darwindale-distrik in Mei 1970 as eerste Afrikaner-vrou ’n Senator geword. Na haar man se weiering om as kandidaat te staan, het sy aktief by politieke aangeleenthede betrokke geraak. As bekende Brahmanstoetteler en Senator is sy as ’n baie prominente en hardwerkende vrou met integriteit in die plaaslike pers getipeer. Van Biljon het byvoorbeeld verklaar “vroue moet aktief deelneem aan die vooruitgang van ’n volk... en vergaderings van alle soorte” bywoon.⁵⁸ Afrikaner-politici in Rhodesië het dus in wedersydse samewerking met hul Engelssprekende landgenote gesamentlik in die politieke bestuur van die land opgetree.

9.5. DIE RHODESIESE BOSORLOG

Die algehele posisie van die blanke bevolking is verder onder druk geplaas deur die uitbreek van die Rhodesiese bosoerlog, ofte wel die sogenaamde “Tweede Chimurenga”, menende ‘bevrydingstryd’. Swart nasionaliste het met die wete dat ’n swart meerderheidsregering nooit deur die hou van ’n verkiesing toegelaat of ’n werklikheid sou word nie, en ook nie deur vreedsame ooreenkomste bewerkstellig sou kon word nie, besluit dat ’n gewapende stryd die enigste uitweg was.⁵⁹ As gevolg van ’n skerp bevolkingstoename van swart mense het die wanbalans tussen die blanke grondeienaars en swart arbeiders aansienlik vergroot. Onder baie swart werkloses het die eis van die swart nasionaliste oor die onteining van blanke grondgebied groot aanklank gevind.⁶⁰ Gevolglik het die grondhonger-toestand onder hierdie swart mense gedy. Op die lange duur het die nasionaliste egter die instelling van ’n apartheidsbewind deur die Rhodesian Front gevrees.⁶¹ Uit die aard van die saak het talle swart Rhodesiërs dus vanuit frontliniestate soos Zambië en later Mosambiek ’n guerrilla- en bevrydingsoerlog in Rhodesië geloods. Swart bevrydingsorganisasies, soos die Zimbabwe African National

---

⁵⁷ Privaatonderhoud met mnr R Cronjé, 6.5.2009.

⁵⁸ *Die Rhodesiër*, Mei 1970, p. 1 (Boervrou na Senaat).

⁵⁹ G. Hunter, L. Farren and A. Farren: *Voices of Zimbabwe. The pain. The courage. The hope*, p. 6.

⁶⁰ B. Raftopoulos and T. Savage: *Zimbabwe. Injustice and Political Reconciliation*, p. 5.

⁶¹ G. Hunter, L. Farren and A. Farren: *Voices of Zimbabwe. The pain. The courage. The hope*, p. 6.

Union (Patriotic Front), kortweg ZANU-PF genoem, die Zimbabwe African National Liberation Army, of ZANLA (die militêre vleuel van ZANU-PF), die Zimbabwe African People's Union (ZAPU) en andere het tot stand gekom, en met 'n wisselende mate van steun deur kommunistiese lande as guerrillamagte begin opereer.⁶²

Vanaf Desember 1972 is die bevrydingsoorlog geïntensifiseer. Die RF en die blanke bevolking het die vlaag van misdaad en geweldpleging deur swart vryheidsvegters as 'n direkte aanval op hul voortbestaan in Rhodesië beskou. Selfs plaaslike swart mense wat van goedgesindheid teenoor blankes verdink is, is genadeloos geïntimideer.⁶³ In die landelike gebiede het brandstigting en veediefstal wat op groot skaal voorgekom het, vir die boerderye van Afrikaners geweldige probleme meegebring.⁶⁴ Aanvalle of insidente weens guerilla-bedrywighede is daaglik gerapporteer. Landmyne is op paaie en openbare plekke geplant en soms deur onskuldige burgerlikes afgetrap, plaaswonings is aangeval en daar is telkens vryelik op motoriste geskiet. Verskeie Afrikaners is byvoorbeeld weens guerilla-aanvalle gedood.⁶⁵ Afrikaners en Engelssprekende Rhodesiërs het dus in 'n staat van konstante bedreiging en onveiligheid verkeer. Gevolglik moes blankes hulle by hierdie geterroriseerde lewensomstandighede aanpas.

'n Uitgestrekte militêre stryd tussen die swart bevrydingsmagte en die Rhodesiese veiligheidsmagte het hoofsaaklik in die bosagtige en onherbergsame plattelandse gebiede van Rhodesië plaasgevind. Omdat die infiltrasie van vryheidsvegters nie doeltreffend gestuit kon word nie, het hierdie vegters hul aanvalle dienooreenkomstig teen vernaamlik "sagte teikens" gerig. Sendingstasies en onbeskermdes plaaswonings het onder die terreuraanvalle deurgeloop. Die bekendste gruweldaad teen sendelinge het in Junie 1978 by 'n gevestigde Rooms-Katolieke sendingstasie te Elim voorgekom en skokgolwe deur die blanke Rhodesiese samelewing veroorsaak.⁶⁶ Blanke Rhodesiërs het hierdie wandade

---

⁶² N. Kriger: *Guerrilla Veterans in Post-War Zimbabwe. Symbolic and violent politics, 1980 – 1987*, p. 25.

⁶³ *Die Rhodesiër*, Desember 1974, p. 6 (Gewone mense se verhale van vrees).

⁶⁴ Privaatonderhoud met mnr S Viljoen, 8.5.2009.

⁶⁵ L. Oosthuizen: *Agter die groot dyk. So lyk die Kerk in Rhodesië*, p. 119. Enkeles was persone soos Hennie Blignaut, Piet Potgieter, Basie Rieckert, Piet van den Berg en ds. André Brand en sy eggenoot.

⁶⁶ RGP, Zimbabwe. Ministry of Information, Immigration and Tourism, July 1978. 'The murder of missionaries in Rhodesia'.

as lafhartige optredes beskou wat daarop gemik was om die blanke bevolking te intimideer.

Volgens die oorleweringe van Afrikaner-kerklui het die Afrikaanse kerke in Rhodesië 'n toenemende krisistyd beleef. Direkte aanvalle teen predikante en sendelinge van die Afrikaanse kerke het voorgekom, sodat kerklike bediening voortdurend bemoeilik is. Ds. Izak Bekker van die Gereformeerde Kerk het byvoorbeeld vertel van die talle guerillalokvalle, landmynontploffings en opofferings van kerkdienaars en lidmate.⁶⁷ In teenstelling met die relatiewe veiligheid in die stedelike gebiede moes predikante en kerklui in landelike gebiede hulself noodgedwonge tydens huisbesoek bewapen. Rowan Cronjé het te kenne gegee dat hy dikwels huisbesoek moes doen by Hervormde-lidmate wat die vorige nag onder kleingeweervuur en mortieraanvalle deurgeloop het. Volgens Cronjé was dit 'n verskriklike realiteit omdat “mens bewus van die gevaar van 'n landmyn of hinderlaag was, en dat as jy die huis bereik, gee die stukkende ruite, mortiergate in die mure en honderde koeëlmerke aan die huis aan jou 'n belemmerende gevoel”.⁶⁸ In latere jare het aandhuisbesoek in die sogenaamde “warm areas” (waar die bevrydingsoorlog in die plattelandse distrikte op sy felste gevoer is) iets van die verlede geword. Vanweë die oorlogsomstandighede het jeugkampe 'n groter risiko geword, en die laaste kamp in 1977 te Kyledam moes onder streng veiligheidsmaatreëls aangebied word.⁶⁹ Afsien van die normale werkinge van die kerk het die gedurige vraag na mannekrag onvermydelik 'n verlammeende effek op die Rhodesiese magte gehad.

Namate die Rhodesiese bosoerlog daaglike geëskaleer het, het die eis om meer langdurige militêre diensplig vir alle blanke mans groter geword. Die Rhodesiese veiligheidsmagte is deurgaans deur kroniese mannekrag-, opleiding- en wapentuigtekorte gekniehalter, maar ten spyte daarvan het hulle vir hul briljantheid in teeninsurgente oorlogvoering en strategie befaamd geword.⁷⁰ Sedert die verklaring van UDI is verskeie

---

⁶⁷ I. Bekker: ‘Die Gereformeerdes in Rhodesië. Hoe gaan dit nou daar?’, *Die Kerkblad* (24.03.1978).

⁶⁸ R. Cronje: ‘Groot stryd, maar die evangelie gaan voort’, *Die Hervormer*, 68, 4 (Julie 1977), p. 1.

⁶⁹ L. Oosthuizen: *Agter die groot dyk. So lyk die Kerk in Rhodesië*, p. 118.

⁷⁰ P.L. Moorcraft and P. McLaughlin: *The Rhodesian War. A military history*, p. 47.

noodtoestande uitgeroep om die wet en orde in Rhodesië te handhaaf.⁷¹ Rhodesië het geleidelik in 'n polisiestaat verander, hoewel die militaristiese aard daarvan hoegenaamd nie onder die algemene bevolking waarneembaar was nie. Die meerderheid blanke soldate het van die veronderstelling uitgegaan dat hulle slegs teen 'n oorweldigende swart kommunistiese mag geveg het om hul bevoorregte en luukse leefstyl te beskerm. Na verloop van tyd sou die veeleisende stryd in die bosoerlog en die nimmereindigende “call ups” of oproepe om diensplig stelselmatig die veggees en moreel van die Rhodesiese magte aan bande lê.⁷² In die jaarverslag van die Rhodesiese verdedigingsmagte van 1971 is byvoorbeeld bekend gemaak dat blanke rekrutering in die voorafgaande twee jaar met 25 persent gedaal het.⁷³ Daarmee saam was daar, waarskynlik weens kwynende moreel en roetineoproepe, 'n merkbare vermindering van weermagoffisiere en soldate. Volgens I. Bekker het die kerkbywoning van lidmate verswak, omrede die meeste manlike lidmate “soms weke lank verstoke moes bly van die voorreg van Woordbediening weens militêre/reservistepligte of bystanddiens oor naweke”.⁷⁴

Histories gesproke, is dit 'n onmiskenbare feit dat Rhodesiese Afrikaners deurgaans ondersteuning aan die Rhodesiese veiligheidsmagte verleen het. Aangesien die deelname van Afrikaners nie as sodanig in destydse militêre rekords opgeteken is nie, is dit nie bekend presies hoeveel Rhodesiese Afrikaners by die militêre magte van Rhodesië betrokke was nie. Desnieteenstaande is dit opmerklik hoeveel Afrikaner-vanne in sekondêre bronne, waaronder die Rhodesiese ererolle, weliswaar van die teenwoordigheid van Afrikaners getuig. In 'n poging om die moreel van die magte te bevorder, is soldate en burgerlikes dikwels op patriotiese wyse seremonieel vereer. Heelparty Rhodesiese Afrikaners het vir hul dapperheid en diensplig erkenning ontvang. Die sestienjarige Derrick Hattingh is byvoorbeeld op 30 April 1978 met die ‘Meritorious Conduct’ medalje vir sy heldhaftigheid in die afweer van 'n terreuraanval op hul plaas te Glendale vereer.⁷⁵ In Desember 1979 het korporaal Johan du Preez van Salisbury die

⁷¹ RGP, Rhodesia. Report of the Secretary for Law and Order for the year ended 31st December, 1971, p. 3.

⁷² P.L. Moorcraft and P. McLaughlin: *The Rhodesian War. A military history*, p. 130.

⁷³ RGP, Rhodesia. Annual Reports of the Secretary for Defence. The Chief of General Staff and the Chief of Air Staff for the year ended 31st December, 1971, p. 3.

⁷⁴ I. Bekker: ‘Die Gereformeerdes in Rhodesië. Hoe gaan dit nou daar?’, *Die Kerkblad* (24.03.1978).

⁷⁵ P.L. Moorcraft: *Contact II: struggle for peace*, p. 188.

Bronskruis van Rhodesië ontvang.⁷⁶ Die bekroonde ‘Grand Officer of the Legion of Merit’ medalje is in 1977 vir uitstaande diens aan Minister P.K. van der Byl toegeken.⁷⁷

In sy ministeriële amp het Van der Byl veral op politieke en militêre terrein bekend geword vir sy bewese uitgesprokenheid en propagering van die stryd vir die behoud van blanke politieke mag in Rhodesië. As Minister van Verdediging en latere Minister van Buitelandse Sake, het Van der Byl telkens retoriese uitsprake gemaak dat dit onder meer “better is to fight to the last man and the last cartridge and anyway die with some honour than die in front of Mugabe’s people’s courts”. Ten spyte van die vasberadenheid van Van der Byl het hy, as verteenwoordiger van die Rhodesiese Afrikaners in die Rhodesian Front party, die reputasie as die mees verbale en aggressiewe politikus gehad.⁷⁸

Die gebruik van Afrikaans gedurende die Rhodesiese bosoerlog was ook bevestigend van die feit dat talle Afrikaners by die Rhodesiese militêre magte betrokke was. Allerlei Afrikaanse “slang” en skeldtaal het onder die geledere van die magte voorgekom. Enkele woorde soos “japie” (verwysende na ’n jong Afrikaner-seun), “breker”, “ou”, en uitdrukkings soos “sat, ek sê!”, was welbekend.⁷⁹ Hierdie omgangstaal sou veral aan die ouer Rhodesiese soldate ’n mate van uniekheid verleen. Die gemengde taalgebruik sou egter teen 1979 gedeeltelik in onbruik verval vanweë die emigrasie van Afrikaner-soldate na Suid-Afrika en die gevolglike afname in Afrikaner-teenwoordigheid in die Rhodesiese magte.

Rhodesiese Afrikaner-mans is ook as kapelane in die Rhodesiese Kapelaanskorps opgeroep. Hierdie kapelane het normaalweg met die rang van kaptein in militêre diens getree om morele en Christelike ondersteuning aan sowel die troepemagte, as die naasbestaendes van gesneuweldes te bied. Ds. L. Oosthuizen van die NG Kerk, het met spyt vermeld dat die kerk verleë gevoel het omdat daar nie ’n voltydse veldprediker

---

⁷⁶ Anon: ‘Hervormde lidmate vereer vir dapperheid in Rhodesië’, *Die Hervormer*, 71, 9 (Desember 1979), p. 1.

⁷⁷ P.L. Moorcraft: *Contact II: struggle for peace*, p. 181.

⁷⁸ P.L. Moorcraft and P. McLaughlin: *The Rhodesian War. A military history*, p. 46.

⁷⁹ P.L. Moorcraft and P. McLaughlin: *The Rhodesian War. A military history*, p. 145; A. Binda: *The Saints. The Rhodesian Light Infantry*, pp. 124-125.

beskikbaar was nie.⁸⁰ Enkele NG Kerk-predikante, onder wie ds. Danie du Plessis van die Salisbury-gemeente, het egter deelydse kapelaanswerk verrig. Die Hervormde Kerk het verklaar dat twee van sy predikante, naamlik ds. F.J. Boshoff van Umtali en ds. J.C. van der Merwe van Bulawayo, as territoriale kapelane in die Rhodesiese weermag gedien het.⁸¹ Rhodesiese Gereformeerdes in die weermag is hoofsaaklik deur beskikbare ouderlinge en diakens bedien.⁸² Deur middel van die intieme betrokkenheid van Afrikaner-kapelane en -veldpredikers kon daar dus na die geestelike vertroosting van Afrikaner-soldate in nood omgesien word.

Rhodesiese Afrikaners is tydens die bosoerlog opgeroep om in alle gevegsafdelings van die Rhodesiese veiligheidsmagte te dien. Volgens die ererolle blyk dit of Afrikaner-vlieëniers, onder wie vlugluitenant G. du Toit en luitenant D. du Plessis, in die lugmag betrokke was.⁸³ Afrikaners het ook in twee van Rhodesië se elite gespesialiseerde magte, te wete die Rhodesian Light Infantry (RLI) en die “Selous Scouts”, gedien. In eersgenoemde mag, wat naderhand as uitmuntende teen-insurgensiemag bekend geword en die konsep van “*Fireforce*” (dit wil sê die totale omsingeling van die vyand deur veral valskermtroepe) ontwikkel het, is ook ’n onbekende aantal Afrikaners opgeneem. Soldate in die RLI is opgelei om militêre operasies van tussen twee en drie valskermsprongaanvalle per dag te onderneem. Die volgende Rhodesiese Afrikaners het volgens die ererol vermoedelik in die RLI gedien: J.J. van Staden, korporaal M.J. de Beer, C. Diedricks en skerpskutters E. Potgieter en D.P. van Wyk.⁸⁴ Daarbenewens is ’n jong Afrikaner-skerpskutter, Dirk Johannes de Beer, vereer vir sy dapperheid om sy korporaal se lewe tydens ’n verrassingsaanval te red en dit het ’n groot inspirasie vir sy medesoldate in die RLI geword.⁸⁵ Korporaal Nicholaas Johannes van Niekerk, luitenant Gideon Coenraad Kriel en onderkorporaal Daniel Johannes van

---

⁸⁰ L. Oosthuizen: *Agter die groot dyk. So lyk die Kerk in Rhodesië*, p. 118.

⁸¹ Anon: ‘Hervormde Kapelane in Rhodesië’, *Die Hervormer*, 70, 4 (Julie 1978), p. 7.

⁸² I. Bekker: ‘Die Gereformeerdes in Rhodesië. Hoe gaan dit nou daar?’, *Die Kerkblad* (24.03.1978).

⁸³ P.L. Moorcraft: *Contact II: struggle for peace*, p. 168.

⁸⁴ A. Binda: *The Saints. The Rhodesian Light Infantry*, pp. 527-528.

⁸⁵ A. Binda: *The Saints. The Rhodesian Light Infantry*, p. 509.

der Zandt is vir hul militêre vernuf en opofferings vereer, terwyl sersant W.R. Ferreira die “President’s Commendation for Brave Conduct” in die bosoerlog ontvang het.⁸⁶

Verskeie Afrikaners het ook in die berugte militêre eenheid, die “Selous Scouts”, diensplig verrig. As geheime spesiale mag is troepe in die uitvoer van onkonvensionele taktiek en strategie opgelei om gevaarlike operasies agter die vyandelike linies te verrig. Hierdie militêre eenheid het in noue samewerking met sowel ander Rhodesiese as Suid-Afrikaanse hulpmagte gefunksioneer. Oppie Oppenheim en Henry Wolhuter van die Kriminele Onderzoek Departement het ’n leeuendeel aan die vorming van die “Selous Scouts” gehad.⁸⁷ André Rabie het onder andere as bevelvoerder van die eerste operasionele eenheid opgetree. In die suksesse wat die “Selous Scouts” behaal het, is melding gemaak van Afrikaner-name, soos dié van majoor Boet Swart, Hennie Steyn, Piet van Riet en andere wat sy aan sy met hul Engelssprekende Rhodesiese landsgenote geveg het.⁸⁸ Volgens ds. Sarel Kotzé het verskeie oud-leerlinge van die Bothashof-skool, onder wie Carl Fouché, Vernon Crockroft, Eben Potgieter en Constant Laubscher, as Rhodesiese Afrikaners gedurende die bosoerlog gesneuwel.⁸⁹

Alhoewel die Rhodesiese magte feitlik al hulle veldslae gewen het, was die stryd teen die einde van 1979 vir die behoud van blanke politieke mag verlore. Nieteenstaande die aandrang van Afrikaners, Grieke en ondersteuners van die Rhodesian Front om voort te gaan met die bestaande politieke orde, het die voortdurende ekonomiese sanksies en sosio-sielkundige impak van die oorlog blanke politici gedruk om te skik vir vrede.⁹⁰ Die blanke Rhodesiërs was eenvoudig uitgeput weens die langdurige oproepe om militêre diensplig te verrig. Drankmisbruik, selfmoord en veral egskeidings het toegeneem onder die blanke Rhodesiese bevolking. Talle Rhodesiese Afrikaners het uit moedeloosheid besluit om die land te verlaat. Volgens bevolkingstatistieke het die aantal Rhodesiese Afrikaners teen 1976 op ongeveer 35 000 te staan gekom, maar teen 1979 sou hierdie

---

⁸⁶ A. Binda: *The Saints. The Rhodesian Light Infantry*, pp. 515, 521, 524 en 525.

⁸⁷ H. Ellert: *The Rhodesian Front War. Counter-insurgency and guerilla war in Rhodesia 1962 – 1980*. p. 95.

⁸⁸ P. Stiff: *Selous Scouts: Rhodesian war: A pictorial account*, p. 105.

⁸⁹ E-pos korrespondensie met ds. S. Kotzé, 13.9.2009.

⁹⁰ P. Godwin and I. Hancock: *‘Rhodesians never die’*. *The impact of war and political change on white Rhodesia, c.1970 – 1980*, p. 301.

syfer aansienlik afneem.⁹¹ Die NG Kerksinode van Midde-Afrika het byvoorbeeld van 30 gemeentes tot slegs 15 gemeentes, met 4 665 lidmate uit 'n oorspronklike getal van ongeveer 12 000 gekrimp.⁹²

Teen die einde van die bosoerlog het die sterftesyfer van die blanke Rhodesiese magte skerp gestyg. Dit is nie bekend hoeveel Afrikaner-dienspligtiges hul lewens verloor het nie, maar volgens statistiek het nagenoeg 2 000 soldate (of volgens die RLI 1 047 lede, waarvan een derde 'Europees' was) tussen 1972 en 1980 omgekom.⁹³ Na raming het die swart vryheidsvegters menseverlies van tussen 12 000 en 15 000 gely, hoewel sterftesyfers van tot 30 000 beweer word. Die volharding van die vryheidsvegters en hul getaloorwig kon nie gestuit word nie, en teen 1980 het Minister P.K. van der Byl se onversetlike pleidooi aan blankes om te veg tot die laaste man onbeantwoord gebly.

Nadat politieke onderhandelinge te Lancaster House in Londen tussen die strydende faksies plaasgevind het, is ooreengekom op 'n algemene verkiesing in Rhodesië.⁹⁴ Op 4 Maart 1980 het ZANU-PF onder leiding van Robert Gabriel Mugabe die verkiesing met 'n volstreekte meerderheid gewen, wat die blanke bevolking verbysterd gelaat het.⁹⁵ Daarmee was die bevrydingstryd van bykans twaalf jaar verby en Britse kolonialisme finaal verpletter. Die Republiek van Zimbabwe is op 18 April 1980 uitgeroep.

Tussen 1945 tot 1980 is die Afrikaner-minderheidsgroep deurgaans aan belangrike en dikwels deurslaggewende nasionale en buitelandse kwessies, soos die apartheidsbeleid van Suid-Afrika, blootgestel. Hoewel die Rhodesiese Afrikaners in hoofsaak nie ten gunste van die federasie was wat tussen 1953 en 1963 bestaan het nie, het hulle ongetwyfeld ook gedeel in die ekonomiese vooruitgang en die verryking van Rhodesië gedurende daardie periode. Met die politieke veranderinge wat ingetree het na die eensydige onafhanklikheidsverklaring in 1965, tesame met die probleme as gevolg

---

⁹¹ *Die Rhodesiër*, September – Desember 1976. (So word gelofte in Rhodesië herdenk).

⁹² L. Oosthuizen: *Agter die groot dyk. So lyk die Kerk in Rhodesië*, p. 141.

⁹³ P.L. Moorcraft and P. McLaughlin: *The Rhodesian War. A military history*, p. 129.

⁹⁴ B. Raftopoulos and T. Savage: *Zimbabwe. Injustice and Political Reconciliation*, p. ix.

⁹⁵ A. Binda: *The Saints. The Rhodesian Light Infantry*, p. 465.

van die voortslepende sanksies wat voorgekom het en geteister deur binnelandse terreur en oorlog, het talle Afrikaners weens vrees besluit om Rhodesië teen 1980 te verlaat.

HOOFSTUK 10

DIE VERVAL EN NALATENSKAP VAN DIE AFRIKANER- MINDERHEIDSGROEP IN ZIMBABWE

Sedert die oorgang na 'n swart meerderheidsbewind in 1980 het die teenwoordigheid, en gevolglik ook die relatiewe belangrikheid van die Afrikaners in Zimbabwe, weens snelle emigrasie geleidelik agteruitgegaan. Verskeie bepalende faktore het tot die daling in Afrikaner-getalle aanleiding gegee. In 'n studie van S.S. Walters aangaande die kommunikasiebehoefte van die Afrikaner in 'n nuwe staatsbestel, is enkele faktore aangevoer wat die onsekerhede en ontevredenheid van Afrikaners aldaar weerspieël het.

Polities gesproke, het die omwenteling na 'n sosialistiese regeringsvorm in die eerste plek beteken dat die Afrikaner allerweë afsydig teenoor hierdie drastiese politieke veranderinge gestaan het. Weens die grootskaalse gebruik van massamedia om die politieke doelwitte van ZANU-PF te bevorder, het Afrikaners feitlik totale weerstand teen die staatsbeheerde koerante, radio- en televisie-uitsendings van die Zimbabwe Broadcasting Corporation (ZBC) getoon.¹ 'n Sterk afkeur aan program- en nuusdekking deur die regerende ZANU-PF, wat dikwels anti-Suid-Afrikaanse of anti-blanke retoriek verkondig het, het voorgekom. Gevolglik het dit standaardpraktyk van Zimbabwiese Afrikaners geword om, waar moontlik, deur middel van kortgolf op Afrikaanse uitsendings van die Suid-Afrikaanse Uitsaaikorporasie (SAUK) in te skakel. Afrikaanse media publikasies, waaronder *S.A. Oorsig*, *Die Burger*, *Panorama* en *Sarie*, is geredelikerwys uit Suid-Afrika bestel.

Tweedens het die interkulturele faktor, volgens Walters, 'n bepaalde uitwerking op die Afrikaners in Zimbabwe gehad. Omrede die Afrikaners as 'n geslote gemeenskap met etnosentriese waardes ontwikkel het, het die groep se kultuurbelange en geloofsoortuigings direk met die nuwe konsepte van die meerderheidsbewind gebots. Konsepte soos 'n Marxistiese kultuurstelsel, diversiteit en akkulturasie is deur Afrikaners

---

¹ S.S. Walters: Die kommunikasiebehoefte van die Afrikaans-sprekende in Rhodesië, pp. 105-107.

as onaanvaarbare bedreigings beskou.² Op interkulturele gebied het skoolintegrasie van blanke en swart skoliere in die praktyk byvoorbeeld besondere probleme veroorsaak. Aangesien Zimbabwiese leerplanne hoofsaaklik in Engels (en op Engelse leerplanne geskoei) is, is onder andere Afrikaanse skole soos Bothashof genoop om ter wille van toenemende swart leerlinggetalle te verengels. Die onderrig van Afrikaanse kultuur, Christenskap en buitemuurse aktiwiteite in staatskole is uit vrees vir moontlike regeringsinmenging bemoeilik. As 'n weerspieëling van die Afrikaner, en ander blanke Zimbabwiërs se oorwoë onwilligheid om te integreer, het ongeveer 52 blanke privaatskole tot stand gekom, maar waarvan slegs enkele tot 2000 in gebruik was.³ Opsigself kon die versugting om op hierdie wyse vreedsaam met swart mense te versoen net verdere sosiale vervreemding in die hand werk.

Derdens kan die finansiële faktor waarskynlik as die grootste stukrag vir die emigrasie van Afrikaners uit Zimbabwe voorgehou word. Die veranderende ekonomiese omstandighede het 'n duidelike vermindering van Afrikaner-besighede en -maatskappye meegebring. Walters het bevind dat drie verdere ekonomiese probleme, naamlik (1) die gebrek aan buitelandse beleggings, (2) die gebrek aan genoegsame kundige mense om die finansiële sake van die land te reël, en (3) wanadministrasie, die vernaamste redes vir die onsekerheid was.⁴ Afrikaners het gevoel dat hulle as 't ware in 'n “finansiële tronk” vasgevang was, omdat hulle moontlik alles kon verloor indien hulle sou emigreer.

In April 1981, slegs 'n jaar na die bewindsoorname, het 'n nuwe Afrikaanse organisasie, bekend as die Afrikaner-gemeenskap van Zimbabwe in Harare (voorheen Salisbury), tot stand gekom. Op die laaste kongres van die Genootskap van Rhodesiese Afrikaners het dr. Konstant Burnette, 'n Afrikaner-sakeman, in 'n toespraak oor die aanpasbaarheid en implikasies van die Afrikaner-minderheidsgroep in 'n sosialistiese staatsbestel uitgebrei. Burnette het verklaar dat die Afrikaner steeds 'n belangrike funksie en “daadwerklike rol” in die bestel mag speel om “...soveel invloed moontlik uit te oefen in die nywerheid, op landboukundige gebied en die politiek, waardeur standvastigheid

---

² S.S. Walters: Die kommunikasiebehoefte van die Afrikaans-sprekende in Rhodesië, p. 144.

³ Privaatonderhoud met mnr S Viljoen, 8.5.2009.

⁴ S.S. Walters: Die kommunikasiebehoefte van die Afrikaans-sprekende in Rhodesië, pp. 147-148.

bevorder sal word”.⁵ Tydens die kongres het onder andere twee Afrikaner-boere, te wete Schalk van der Merwe van Mazoe en Danie Theron van Gutu, egter kritiek gelewer dat Afrikaners moes waak teen negatiwiteit of neutraliteit en ’n “swartgallige benadering” – faktore wat die Afrikaners se teenwoordigheid in Zimbabwe betekenisloos kon maak.⁶

Ten spyte van die negatiwiteit en onsekerhede van sommige Zimbabwiese Afrikaners is dit noemenswaardig dat die Mugabe-regering vir die grootste gedeelte van die sowat twintig jaar na Zimbabwese onafhanklikheid as ’n vreedsame en internasionaal gerespekteerde regering geag is. Die Afrikaner-kerke en -organisasies, wat veral deur ZANU-PF as ondersteunend van kolonialisme beskou is, was vanselfsprekend bekommerd oor hul lot en voortbestaan. Onsekerhede en vrese het reeds tydens die Rhodesiese bosoerlog opgevlam nadat sommige Afrikaner-kerklidmate ’n oënskynlik geheime dokument van ZANLA ontdek het. Hulle het die onderstaande bewerings, soos vervat in dié dokument, veral as kommerwekkend beskou: “(1) Zimbabwe is turning into a socialist state, all commercial businesses shall belong to the Government; (2) everything shall belong to the state; (3) ZANU believes in one party state type of government; (4) all land belongs to the people and the nation; (5) ZANU regards the church as the imperialistic instrument of colonialism and all such churches will be turned into barracks, concentration camps and dancing halls etc. Furthermore, all those associated with the church will be brought before a military tribunal”.⁷ Weens hierdie vrese, wat weliswaar nie op waarheidsgetroue gronde gebaseer was nie, het 40 582 Rhodesiese blankes teen 1980 uit die land geëmigreer.

In ’n onderhoud wat met president R.G. Mugabe gevoer is, het hy verklaar dat opvattinge oor die moontlike aftakeling van kerke ongegrond was. Mugabe het dit benadruk dat die NG Kerk, vanweë sy afkeur aan die meerderheidsbewind, egter nie volkome ondersteunend was nie. Desnieteenstaande het Mugabe ook verwys na die diskrepansie in die NG Kerk in Zimbabwe self wat te midde van die blanke Calvinistiese leerstelling en verheerliking geleidelik verafrikanees het deur die bearbeiding van swart

---

⁵ *Hoofstad*, 2 April 1981, p. 7 (Afrikaner in Zimbabwe het belangrike funksie).

⁶ *Hoofstad*, 2 April 1981, p. 7 (Afrikaner in Zimbabwe het belangrike funksie).

⁷ L. Oosthuizen: *Afger die groot dyk. So lyk die Kerk in Rhodesië*, pp. 140 – 141.

mense.⁸ Vanuit 'n buitestander se oogpunt beskou, wil dit voorkom asof die Afrikanerkerke in die besonder geensins doelbewus deur die Mugabe-regering gedruk is om te verander nie, en die NG Kerk is toegelaat om voort te gaan met Evangelie-verkondiging aan die bevolking.

Die Afrikanerkerke in Zimbabwe het egter groot interne veranderings ondergaan. As gevolg van die toenemende emigrasie van lidmate na die buiteland, moes die kerke noodgedwonge hul bediening by die veranderende landsomstandighede aanpas. Die skerp daling in gemeentelidmate en die vertrek van welgestelde Afrikaners sou naderhand die instandhouding van die kerk nadelig beïnvloed. Volgens die bevolkingsensus van 1961 het die NG Kerk in Rhodesië byvoorbeeld die vierde grootste denominasie met 31 230 lidmate, naas die Anglikaanse, Rooms Katolieke en Presbiteriaanse denominasies, gevorm.⁹ Sedert 1980 sou die afname in kerkbywoning en lidmate egter die bordjies verhang.

Volgens 'n grafiekanalise deur Walters is die vooruitskatting gemaak dat die Afrikanerkerke nog voor 1990 kon ontbind. Die bewering dat die lidmaatgetalle van die Nederduits Gereformeerde Kerk in Rhodesië voortdurend sou daal en totaal sou kwyn, het egter nie as sodanig gerealiseer nie. In die lyngrafiek (sien p. 280) word (volgens die stippelynvoorstelling deur Walters) aangetoon dat daar sedert 1980 'n vermindering in lidmate voorgekom het, maar ná 1990 was daar steeds 'n wisselende getal van ongeveer 1 000 tot 2 000 tot die jaar 2007 in Zimbabwe teenwoordig.¹⁰ Ds. P. van Vuuren het in Junie 2007 egter bekend gemaak dat die lidmaatgetalle van die NG Kerk in Zimbabwe voortdurend afgeneem het. Weens die noodsaaklikheid om hul griewe oor die daling in lidmate, as gevolg van sosiaal-politieke omstandighede, te laat hoor, het die NG Kerk by die Zimbabwe Council of Churches aangesluit.¹¹

---

⁸ R.G. Mugabe: *Our War of Liberation. Speeches, Articles, Interviews 1976 – 1979*, p. 154.

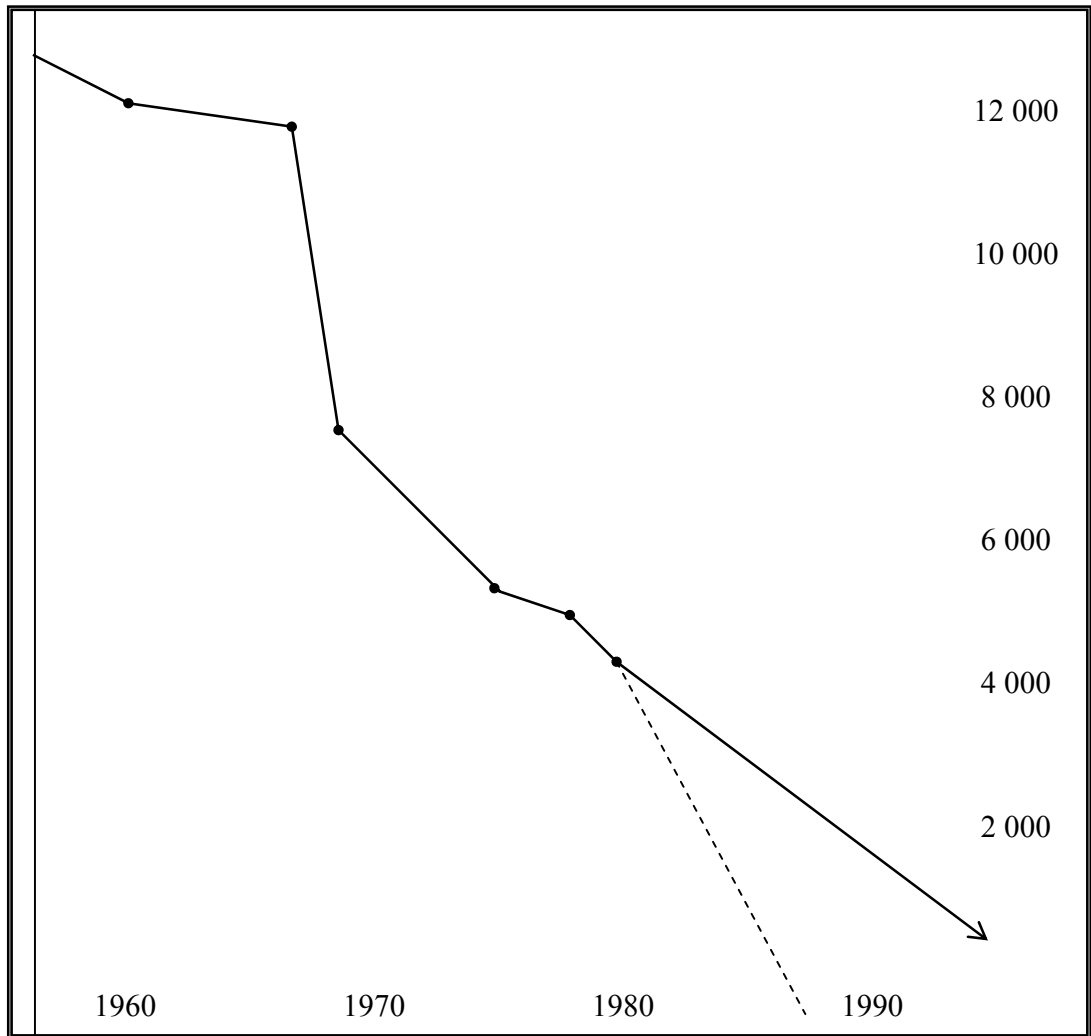
⁹ RGP, Federation of Rhodesia and Nyasaland. Preliminary results of September, 1961 Federal censuses of population and of employees, p. 6.

¹⁰ *Beeld*, 10 Januarie 2008, p. 10 (Opdraande stryd vir kerke in Zimbabwe).

¹¹ *Kerkbode*, 22 Junie 2007, p. 6 (Kerk in Zimbabwe laat hoor sy stem).

Afname in lidmaatgetalle van die Nederduits Gereformeerde Kerk

12

¹² Hierdie grafiek is opgestel en aangepas uit S.S. Walters: Die kommunikasiebehoeftes van die Afrikaanssprekende in Rhodesië, p. 111.

Die onderstaande statistieke van die Sinode van Midde-Afrika het getoon dat lidmate van die drie Afrikaanse susterskerke teen 1980 merkwaardig afgeneem het.¹³

	<u>Nederduits</u> <u>Gereformeerde</u> <u>Kerk</u>	<u>Gereformeerde</u> <u>Kerk</u>	<u>Nederduitse</u> <u>Hervormde Kerk</u>
1978	4 903	267	681
1979	4 665	252	583
1980	4 000	182	365

Dringende alternatiewe moes gevind word om na die belange van die oorblywende Afrikaner-lidmate (en veral die bejaardes) om te sien, maar wat tegelykertyd ook meer aanpasbaar vir maatskaplike ondersteuning aan swart mense sou wees. Klaarblyklik was die onwilligheid om aanpassings te maak, selfs onder predikante, kerkleiers en veral die Geloftefeeskomitee van die kerk (oor hulle standpunt teen Engelse bediening), 'n onmiddellike probleem kort na 1980.¹⁴ Tesame met die probleem van verengelsing het die Afrikaner-kerke, wat streng gesproke die bakermat van Afrikanerskap in Zimbabwe verteenwoordig het, die gevaar geloop om tot niet te gaan. Vanweë die veranderinge en verengelsing het dit volgens Schalk Viljoen geleidelik moeiliker geword om Afrikaanse kultuurwaardes en tradisies in die kategeese en skole aan hul kinders te onderrig.¹⁵ Die krimpende Afrikaner-lidmaatgetalle sou sedert 1997 onrusbarende afmetings aanneem.

Die kultuur-historiese erfenis van die Afrikaner in Zimbabwe het ook in gedrang gekom. Ingevolge die regering se beleid van dekolonialisering het die oorblywende gedenktekens en monumente ter nagedagtenis aan blanke setlaars en hul opofferings in die pad van politieke verandering gestaan. Die Voortrekkermonument te Melsetter, wat die enigste fisiese simbool van Afrikanerskap in Zimbabwe was, is uiteindelik met die

¹³ S.S. Walters: Die kommunikasiebehoefte van die Afrikaans-sprekende in Rhodesië, p. 108.

¹⁴ Vraelys aan ds. J. Haasbroek, 20.05.2009.

¹⁵ Privaatonderhoud met mnr S Viljoen, 8.5.2009.

grond gelyk gemaak.¹⁶ Die vyfjaarlikse herdenking van Geloftedag by die monument is ook weens politieke omstandighede gestaak. Danksy pogings om dit as nasionale gedenkwaardigheid te verklaar, het die nabygeleë Voortrekkerkerkie vir die nageslag behoue gebly.¹⁷ Talle ‘setlaarsmonumente’ is gesloop, en met die verlies van die Voortrekkermonument is die kulturele nalatenskap van die Rhodesiese Afrikaners onherstelbaar geskend.

Die nalatenskap van die Afrikaner-boere in die landboukundige ontwikkeling van Zimbabwe kan geensins geringskat word nie. Alhoewel die radikale grondhervormingsbeleid van grondkonfiskering, die plaasaanvalle en gerugte van intimidasie deur die sogenaamde “oorlogsveterane”, die beslaglegging van plaaseiendomme en ongeregtighede teen blanke boere veral sedert 2000 die meerderheid boere verplig het om te emigreer, het enkele Afrikaner-boere met landbouproduksie voortgegaan. Tog het die werksomgewing vir kommersiële boere allerweë onhoudbaar geword. Schalk Viljoen het ’n kommerwekkende beskrywing van die belemmerings van boerdery gegee. Volgens Viljoen het die “doelbewuste onderbrekings”, weens regeringsamptenare en hul dreigemente om staatswette te gehoorsaam gedurende die planttyd, die landbouproduksie ontwig.¹⁸ Talle Afrikaner-boere het uit moedeloosheid besluit om na aangrensende buurstate en veral na Mosambiek en Suid-Afrika te verhuis.

Teen Mei 2008 is berig dat die Zimbabwiese blanke boerderygemeenskap in ’n staat van haglikheid verkeer en dat slegs 400 van die oorspronklike 4 000 blanke boere oorgebly het.¹⁹ Desnieteenstaande het hierdie klein groepie boere steeds volhard en op merkwaardige wyse ’n beperkte, dog konstante vloeï van landbouprodukte aan die markte in Zimbabwe gelewer. Die uitbreek van hongersnood, voedselskaarste en pessiëktes kon egter nie verhoed word nie en skreiende armoede onder die plaaslike bevolking het gedy. Weens die verlies aan buitelandse beleggings het die inflasiekoers die hoogte in geskiet. Die kommersiële boere-unie van Zimbabwe, of die CFU, het as belangrike instansie gedien om boere teen ongeregtighede en probleme te beskerm. Dit is merkwaardig dat

---

¹⁶ E-pos korrespondensie, ds. M. Beukes, 19.03.2009.

¹⁷ *Die Volksblad*, 20 Desember 1980, p. 4 (Van Tienie Fourie uit Salisbury).

¹⁸ S. Viljoen: ‘Zimbabwe – wat is die plan?’ (Privaat memorandum, g.p. g.d.).

¹⁹ *Die Afrikaner*, 15 Mei 2008, p. 1 (Noodkreet aan Suid-Afrikaners om te help “Afrikaners in Zimbabwe ly...”).

twee vooraanstaande Afrikaner-boere, te wete Deon Theron as voorsitter en Hendrik Olivier as direkteur, tans (2010) die leidinggewende posisies op die CFU beklee.²⁰ As uitstaande leier het Theron hom dit ten doel gestel om die warboel van die hedendaagse Zimbabwiese landbou, te midde van 'n algehele ekonomiese ineenstorting, te probeer stabiliseer.

Uit 'n ontleding van die landbouproduksiestatistiek van die CFU, blyk dit duidelik dat daar tussen 1998 en 2009 'n skerp afname in die lewering van gewasse en vee voorgekom het. Dit is opvallend dat die produksiesektore waarby vernameamlik Afrikaners betrokke was, te wete die bees- en tabakboerdery, uitermate gekwyn het. Volgens die totale landbouproduksiesyfers het die lewering van tabak (deur onder meer die grootskaalse kommersiële sektore) van 209.91 (000 ton) in 1998 gedaal tot slegs 36.20 (000 ton) in 2009, terwyl die verskaffing van beesvleis van 520 (000 ton) in 1998 tot 180 (000 ton) in 2009 gedaal het.²¹ Feitlik alle landbouproduksielewering het 'n onbestendig lae bydrae tot die Bruto Binnelandse Produk van Zimbabwe getoon.²²

'n Studie oor grondhervorming en die posisie van die grootskaalse kommersiële boerderye toon duidelik aan dat die aantal plase in blanke besit sporadies van ongeveer 6 000 in 1979 tot 4 500 in 1992 gedaal het.²³ Wanneer die afname in die vlakke van produksie dus met die afname in die aantal grootskaalse plase van blanke boere vergelyk word, kan afgelei word dat die vertrek van boere, insluitend Afrikaners, as 'n grondliggende oorsaak vir die snelle agteruitgang van die Zimbabwiese landbou voorgehou kan word.

In die hedendaagse Zimbabwe is die kerklike bediening en sendingwerk deur predikante en lidmate van die Afrikaner-kerke steeds benydenswaardig. Dit is belangrik om te beklemtoon dat kerklike ondersteuning deur veral die NG Kerk, en hulpverlening aan swart mense nie na 1980 sonder meer tot 'n algehele einde gekom het nie. Intendeel, dit het die NG Kerk in Zimbabwe se toekomsvisie geword om selfstandige inheemse

---

²⁰ *Landbouweekblad*, 21 Augustus 2009, p. 71 (Zimbabwiërs moet vorentoe kyk – Grobler).

²¹ Commercial Farmers' Union: Prodctn, Total Production of Agricultural Products (Preliminary for 2009).

²² Commercial Farmers' Union: Prodctn, Estimated Total Production. Large Scale Commercial Sector (1992 – 2009).

²³ P. Von Blanckenberg: *Large Commercial Farmers and Land Reform in Zimbabwe*, p. 19.

kerke, soos die 'Shona Reformed Church', en 'n organisasie bekend as die Christelike Oudiovisuele Aksie (CAVA), wat Christelike lektuur publiseer, te bevorder.²⁴ By die NG Kerk-sendingstasie te Morgenster het professor Philip McDonald en andere met onderrig in die Evangelie by die teologiese skool voortgegaan. Landwyd het die NG gemeentes as die Reformed Church of Zimbabwe (RCZ) bekend geword. As gevolg van die vermindering in lidmate het slegs vier van die nege NG gemeentes teen 2007 voltydse predikante in diens gehad. Insgelyks het die RCZ deel van die Ring van Midde-Afrika se Noordelike Sinode gevorm.²⁵

Die invloed van die Afrikaner-kerke gedurende die noodsituasies en erge voedselkrisisse in Zimbabwe het 'n toonbeeld van die betekenisvolheid van die Afrikaner se maatskaplike hulpverlening geword. Gemeentelede het op eie inisiatief fondsinsamelings onderneem en by wyse van basaars voedselprodukte onder mekaar verdeel. Die kerke se aansien het buite verhouding met die lidmaatgetalle toegeneem namate daar na die behoeftes van die breër Zimbabwiese gemeenskap omgesien is. Verskeie praktiese inisiatiewe het tot die verhoogde aansien bygedra, waaronder die verspreiding van kos en medisyne, hulp aan kinderhuise, ouetehuse en individuele bejaardes, asook die sink van boorgate ten behoewe van die RCZ.²⁶

Die herstrukturering van die Afrikaner-kerke om byvoorbeeld meer doeltreffend te funksioneer en vernaamlik om groter erkenning deur swart mense te verkry, was onvermydelik. Aangesien kerkbediening aan toenemende swart lidmaatgetalle in Engels, en later ook in Shona aangebied moes word, het die gebruik van Afrikaans afgeneem.²⁷ Volgens ds. Pieter van Vuuren van die NG gemeente Harare, geskied huweliksbevestigings en begrafnisse tans (2010) oorwegend in Engels.²⁸ Afrikanerlidmaatgetalle van die NG Kerk in Harare het van 180 in 2007 en tot 'n skamele 70 in 2009 gedaal, terwyl daar na raming toe slegs 'n duisend lidmate in Zimbabwe oor was.²⁹

---

²⁴ NGK Kommissie vir Getuienisaksie: *Zimbabwe: Van Sending tot inheemse Kerk, 'Huise van Klip'*.

²⁵ *Kerkbode*, 22 Junie 2007, p. 6 (Kerk in Zimbabwe laat hoor sy stem).

²⁶ Epos-korrespondensie, ds. P. van Vuuren, 4 November 2009.

²⁷ *Beeld*, 31 Mei 2000, p. 9 (Kleiner NG gemeentes, minder Afrikaans in kerke in Zim).

²⁸ Epos-korrespondensie, ds. P. van Vuuren, 4 November 2009.

²⁹ *Kerkbode*, 22 Junie 2007, p. 6 (Kerk in Zimbabwe laat hoor sy stem); *Beeld*, 10 Januarie 2008, p. 10 (Opdraande stryd vir kerke in Zimbabwe).

Die werklikheid bestaan dus dat die Afrikaner-kerke, vanweë die geleidelike verdwyning van Afrikaans as kerktaal, moontlik geheel en al in 'n verengelse samelewing geassimileer kan word. Die voortbestaan van die Afrikaners is daarom, ten spyte van hul geloofwaardige nalatenskap op veral die landboukundige, kulturele en godsdienslike terrein, hoogs onseker in 'n moderne Zimbabwiese samelewing.

SLOT

In retrospeksie kan die geskiedenis van die Afrikaners in Rhodesië, veral in sosiaal-wetenskaplike terme, as 'n voorbeeld van volksverskuiwing getipeer word. Vernaamlik sedert die Afrikaner-pionierstrekke en verkenning van die gebied benoerde die Limpoporivier het 'n geleidelike toestroming van Afrikaners daarheen plaasgevind. Oor die lang termyn sou hierdie Afrikaner-immigrasie inderwaarheid die fondament van die Afrikaner-minderheidsgroep verstewig en konstitueer. Met die oopstelling van Rhodesië vir blanke immigrasie, het Afrikaners vanweë oorsaaklike redes soos die vurige 'trekgees', die aantreklikheid van nuwe werksgeleenthede en persoonlike welvaart tussen 1891 en 1965, terselfdertyd in wisselende getalle na Rhodesië geïmmigreer. Uiteraard was georganiseerde Afrikaner-trekke en individuele trekke na Gazaland 'n doelbewuste poging om na gunstiger lewensvooruitsigte buite Suid-Afrika te soek. Hierdie Afrikaner-pionierstrekke het sonder twyfel die wortels van 'n Afrikaner-minderheidsgemeenskap gelê. Hulle sou die weg baan vir latere Afrikaner-immigrante na Rhodesië.

Aangesien die meerderheid van die Afrikaner-trekke vanuit die Oranje-Vrystaat plaasgevind het, is dit belangrik om die lewensbeskouings en kulturele agtergrond van hierdie Afrikaners in ag te neem. Bekende Afrikaner-trekke soos die Moodie-trek, die Martin-trek, die Henry Steyn-trek en die Edenburg-trek, het hul oorsprong in die Oranje-Vrystaat gehad. As landelike bevolkingsgroep het hierdie Afrikaner-trekke vanweë hul Christelik-Calvinistiese geloofsoortuigings en as voorstanders van 'n republikeinse ideaal 'n konserwatiewe leefstyl geopenbaar. Gevolglik het hierdie Afrikaners hul konserwatiewe "mentaliteitsbagasie" na 'n pro-liberalistiese Engelsprekende kolonie gebring. Mettertyd sou die geloofs- en ideologiese verskille tussen Afrikaners en Engelsprekende Rhodesiërs uitloop op wedywering en botsings, soos byvoorbeeld die kwessie van die erkenning van onderrig in Afrikaans op skool. Die instelling van 'n streng immigrasiebeleid deur die Britse owerhede in Rhodesië was duidelike bewys van die pogings om Afrikaner-immigrante te beperk. 'n Beleid van passiewe ontmoediging is ingestel, maar desondanks het Afrikaners steeds onverpoosd Rhodesië binnegekom en hulself daar gevestig. Weens die toenemende Afrikaner-immigrasie, hulle konserwatiewe leefstyl en die Britse koloniale owerhede se vrees vir die moontlike opkoms van

Afrikaner-nasionalisme in Rhodesië, is die Afrikaners polities deurentyd gemarginaliseer. Rhodesiese Afrikaners sou byvoorbeeld eers na die verklaring van U.D.I. in 1965, vanweë die groter aanvaarding van Afrikaners, daadwerklik toegelaat word om tot die politiek toe te tree. Die standpunt kan dus gestel word dat Afrikaners in Rhodesië vir die grootste tydperk van hul bestaan as 'n polities geïsoleerde, en dikwels onderworpe, minderheidsgroep beskou kon word.

Volgens Robin Cohen se negepunt-klassifikasieraamwerk ten opsigte van diasporastudies is dit duidelik dat Afrikaner-immigrasie na Rhodesië nie uit dwang of trauma plaasgevind het nie. Volgens Cohen se raamwerk het Afrikaners inderdaad weens die soeke na werk-en handelsmoontlikhede, maar ook om 'n "eiesoortige verrykende lewe in die gasheerstaat" te bewerkstellig, na Rhodesië verhuis.¹ In die gasheersamelewing waarin die Engelssprekende blanke bevolking dominant was, moes sowel die Afrikaner as ander minderheidsgroepe onteenseglik aan die regering en Britse owerhede in Rhodesië gehoorsaam wees. Alhoewel Rhodesië by uitstek 'n Engelssprekende koloniale samelewing geword het en Engels as enigste amptelike taal erken is, het Afrikaners aldaar nie soseer van hul Afrikanerskap en die handhawing van Afrikaner-belange afstand gedoen nie. Ongeag uitsonderings soos ondertrouery en verengelsing, het die meerderheid Rhodesiese Afrikaners in die behoud van hul volkseie volhard.

Deur middel van die stigting van Afrikaner-kerke, te wete die Nederduits Gereformeerde Kerk, die Nederduitsch Hervormde Kerk en die Gereformeerde Kerk, is voorsiening gemaak vir die Christelike bearbeiding van gewone Rhodesiese Afrikaners. In wese was die kerk as 't ware die enigste openbare instelling waar Afrikaans deurentyd gebesig is. As vername spilpunt waarom die Afrikaner se lewens- en wêreldbeskouing gewentel het, het die kerk 'n ongeëwenaarde bydrae tot die saambinding van die Afrikaners in Rhodesië gelewer. In 'n sekere sin het die grondlegging van hierdie kerke 'n mate van permanensie aan die Afrikaner se teenwoordigheid in Rhodesië verleen. Daarby saam het die ontstaan van enkele Afrikaner-skole en Afrikaner-kultuurorganisasies, soos die Afrikaner Kultuurunie van Rhodesië en die Genootskap van Rhodesiese Afrikaners, ook daartoe bygedra om Afrikaner-belange en -kultuur te handhaaf. Die werksaamhede

---

¹ R. Cohen: *Global Diasporas: An Introduction*, p. 26.

van die kerke en organisasies om groter Afrikaner-kohesie te skep inaggenome, het Afrikaners ten spyte van die gebrek aan die simpatie van Engelssprekendes, wat hulle dikwels moes ontbeer, nogtans op vriendskaplike voet met hulle mede-Rhodesiese burgers verkeer. Ten opsigte van tussenkerklike samewerking en kultuurbetrekkinge met Afrikaner-kultuurorganisasies in Suid-Afrika, is daar deurentyd na Afrikaner-eenheidsgesindheid in Rhodesië gestreef. Om hierdie redes was daar dus geen begeerte onder Rhodesiese Afrikaners om 'n terugkeerbeweging na Suid-Afrika van stapel te stuur nie, soos wat byvoorbeeld die geval in Argentinië en Angola was nie.²

Die Afrikaner se bestaan in Rhodesië het na gelang van tyd grotendeels op emosionele wyse by die Rhodesiese landsomstandighede ingebed geraak. Volgens Koos de Wet was Afrikaners met “bande van bloed aan Rhodesië verbind”.³ Dr. W.J.B. Pienaar het ook in hierdie verband die volgende roerende opmerking oor die lief en leed wat Afrikaners in Rhodesië ervaar het, gemaak: “Die lewendige herinneringe van menigeeen van die ouer garde [is gekenmerk deur] avonture, humor en vermaak, siekte en ontbering. Sommige families is uitgewis; elkeen is uitgedun; toestande was soms jammerlik en ellendig”. Soos wat duidelik uit Pienaar se opmerking blyk, het talle Afrikaners emosioneel-belaaide herinneringe van Rhodesië gehad. Pienaar het ook die volgende stelling gemaak: “'n Ruwe land laat hom nie so maklik ontgin nie, hy eis sy offers, en voorwaar die Afrikaner het sy offer op die Rhodesiese altaar gelê en sy Rhodesiese brood in die sweet en bloed van sy aanskyn verdien”.⁴

Tydens binnelandse en buitelandse oorloë het Afrikaners by hul Engelssprekende Rhodesiese landgenote aangesluit. Tydens die Matebele-opstand van 1896 het die Afrikaner Korps in die besonder met groot onderskeiding geveg. Ongeag die wantrouige, soms afsydige houding van die Britse owerhede en politieke onderwerping van Afrikaners, het laasgenoemde groep hulle noodgedwonge tydens die twee wêreldoorloë aan die kant van die Britse Ryk geskaar. Gevalle van gewetensbesware deur Afrikaners wat hulself ten sterkste aan militêre diensplig wou onttrek of daarteen wou verset, het wel

---

² Sien bv. C.J. Scheepers Strydom (et al.): *Afrikaners in die Vreemde*, pp. 233-237; N. Stassen: *Afrikaners in Angola 1928 – 1975*, pp. 331-333.

³ *Die Rhodesiër*, 12.1.1968, p. 6 (Koos de Wet: Met bande van bloed aan Rhodesië verbind).

⁴ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.98: Rhodesië na 1890. Trekke na Rhodesië, *Suid-Afrika*, April 1951, p. 5 (W.J.B. Pienaar: ‘Die Eerste Afrikaners in Rhodesië’).

voorgekom. 'n Subtiele vorm van wantroue jeens Afrikaners het gevolglik gedy. Nieteenstaande die feit dat vrede en medemenslikheid ten opsigte van menseverhoudinge gehandhaaf is, het die kloof tussen Afrikaner-en Engelssprekende Rhodesiërs veral voor 1965 relatief onveranderd gebly. Daarmee saam het die miskenning van die onderrig van Afrikaans in Rhodesiese skole en die gedurige taalstryd Afrikaners stelselmatig as 'n afsonderlike bevolkingsgroep verenig. Ds. Johan Haasbroek, 'n hedendaagse Zimbabwiese inwoner, het die bewering gemaak dat binne hierdie toenemende afgesonderdheid die Afrikaner se inwaartse kering 'n kwelpunt geword het.⁵ In reaksie op hierdie stelling het Rowan Cronjé die standpunt gestel dat daar voor 1960 wél 'n ingekeerdheid onder enkele Afrikaners voorgekom het, maar dat dit eerder as 'n gevoel van minderwaardigheid, moontlik weens die feit dat Afrikaners hulle byvoorbeeld nie ten volle tydens vergaderings met Engelssprekendes kon uitdruk nie, of as 'n teruggetrokkenheid, beskryf kon word.⁶

'n Verdere afleiding kan gemaak word dat die eksklusiewe Britse koloniale bestuur en oorskaduwende effek van Britse dominansie gedurende die grootste gedeelte van die Afrikaner se geskiedenis in Rhodesië, hierdie groep polities verhinder het om in regeringstrukture opgang te maak. Richard Hodder-Williams het vanuit 'n Engelssprekende Rhodesiese perspektief die argument aangevoer dat Afrikaners voor 1967 veral polities en gemeenskaplik onbetrokke was, en dat hulle vlak van deelname selfs daarna oppervlakkig was.⁷ In teenstelling met hierdie veronderstelling van Hodder-Williams, dui historiese bronne egter daarop dat Afrikaners nie soseer apaties of apolities gestaan het nie. Die stigting van 'n hoofsaaklik Afrikaner-geïnspireerde Demokratiese Party, die aansluiting van talle Afrikaners by die Rhodesian Front, asook die opname van enkele prominente Afrikaner-politici in die Rhodesiese regering en kabinet, is 'n bewys daarvan dat Afrikaners nie 'n onbelangrike rol in die politieke bestuur van Rhodesië gespeel het nie. Krities gesproke, was Hodder-Williams se stelling oor die politieke onbetrokkenheid van Afrikaners dus grootliks onwaar.

---

⁵ Vraelys aan ds J Haasbroek, 20.4.2009.

⁶ Privaatonderhoud met mnr R Cronjé, 6.5.2009.

⁷ R Hodder-Williams: 'Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait', *African Social Research*, 18 (December 1974), p. 633.

Die Afrikaners in Rhodesië het vir die grootste tydperk van hulle geskiedenis 'n veelbelowende rasseverhouding en harmonieuse naasbestaan met die inheemse swart bevolkingsgroepe gehandhaaf. Behalwe vir die kortstondige vyandigheid tydens die Anglo-Matebele oorlog en tydens die Matebele- en Mashona-opstande, asook die swart bevrydingstryd gedurende die 1970's, het Afrikaners in die breë vreedsaam met swart mense oor die weg gekom. Selfs tydens die langdurige bevrydingsoorlog tussen 1965 en 1980 het Afrikaners saam met Engelssprekende blankes en lojale plaaslike swart mense in 'n tevergeefse stryd teen die vryheidsvegters geveg.

Sekerlik die grootste invloed wat die Afrikaners, en spesifiek die Afrikaner-kerke, op swart mense uitgeoefen het, was hulle strewe om die swart bevolking tot die Christelik-Calvinistiese geloof te bekeer. Tesame met die Evangelie-verkondiging het die Afrikaner-sendingkerke en hul teenwoordigheid in die reël ook daartoe bygedra om die stempel van die Westerse beskawing op swart mense af te druk. In 'n studie deur M.O. West oor die opkoms van die swart middelklas in Rhodesië word die bewering gemaak dat veral die NG Kerk slegs voldoende opvoeding verskaf het sodat swart mense “langs eie weë”, maar nie as potensiële mededingers in die arbeidsmag nie, kon ontwikkel.⁸ Volgens Schalk Viljoen was die Afrikaners se medewerking met, of ondersteuning aan latere swart gemeenskapsontwikkeling ten tyde van die Rhodesian Front-regering egter onsuksesvol. Hy was van oordeel dat die gebrek aan sosiale ondersteuning 'n mislukking aan die kant van die Afrikaner was in die poging om 'n sterker swart middelklas in Rhodesië teweeg te bring. Alhoewel gesofistikeerde opleiding- en werksprogramme tot die verbeterde lewenstandaard van talle swart mense gelei het, het Viljoen die standpunt gehuldig dat daar, met inbegrip van Afrikaners, in die praktyk gefaal is om swart mense daadwerklik te ondersteun. Hy het sy spyt hieroor soos volg uitgespreek: “...as ons net minder vir onself wou sorg en meer wou omsien vir die mense wat ons bondgenote kon wees en sou gewees het, kon die geskiedenis van Rhodesië baie anders gewees het”.⁹

---

⁸ M.O. West: *The rise of an African middle class: colonial Zimbabwe, 1898 – 1965*, p. 40.

⁹ Privaatonderhoud met mnr S Viljoen, 8.5.2009.

Prof. A.S. Mlambo van die Universiteit van Pretoria het die standpunt gehuldig dat Afrikaners veral in die vroeë tydperk van Rhodesië weinige geleenthede gehad het “... of fostering a Black middle class.” Volgens Mlambo kon die gebrek aan ondersteuning deur Afrikaners grotendeels daaraan toegeskryf word dat Rhodesiese Afrikaners nooit werklik in politieke beheer van die land was nie, en gevolglik nie deur middel van beleidmaking enige wesenlike impak op die swart middelklas kon maak nie.¹⁰

Nieteenstaande die Engelssprekendes se aanvaarding van Afrikaner-politici sedert 1965 in die U.D.I.-tydperk, het ’n sterk Afrikaner-leierskap in Rhodesië ontbreek. As oplossing daarvoor het die Genootskap van Rhodesiese Afrikaners, die Afrikaner-kerke en ander Afrikaans-verwante organisasies deurlopend as spreekbuis vir die griewe en pleidooie van Afrikaners by die regering gedien. Teen 1975 het daar “kulturele begraaftplase” in Rhodesië ontstaan weens die demografiese afname van Afrikaners en ook omdat daar nie Afrikaner-leiers was nie, aldus ’n lid van die Genootskap van Rhodesiese Afrikaners.¹¹ Daar is jaarliks op genotvolle wyse kultuur- en volksfeeste dwarsoor Rhodesië aangebied in ’n poging om gereelde bymekaarkomgeleenthede te skep waartydens die Afrikaner-kultuur lewend gehou kon word.

Vanuit ’n sosiologiese oogpunt beskou, het daar ’n geleidelike omwenteling in die algemene sosiale welvaart van Rhodesiese Afrikaners plaasgevind. Dit is opvallend dat die meeste Afrikaner-trekkers en immigrante van 1891 tot ongeveer 1945 in ’n staat van relatiewe armoede of agterlikheid verkeer het. Mettertyd het die “armblanke”- of die “bywoner-klas” Afrikaners egter vanweë gunstige ekonomiese ontwikkelinge in Rhodesië vooruitgang begin maak. Op feitlik alle belangrike terreine van die Rhodesiese ekonomie het Afrikaners hulself laat geld.

Die argument kan aangevoer word dat die Afrikaner-boere in Rhodesië ’n wesenlike landboukundige bydrae gelewer het tot die algehele ekonomiese ontwikkeling van die land, aangesien baie van hulle van meet af aan oor ervaring of grondige kennis van boerdery beskik het. Die ekonomiese ineenstorting en stagnasie van die

---

¹⁰ Epos-korrespondensie, Prof. A.S. Mlambo, 7 Junie 2010.

¹¹ *Die Rhodesiër*, Februarie 1975, p. 1 (Afrikaner se bydrae is nodig).

landboubedryf sedert die laat 1990's sou derhalwe dus ook aan die afname in Zimbabwiese Afrikaner-boere toegeskryf kon word. Alhoewel daar 'n merkbare afplating in die landbou-ekonomie sedert die laat sewentigerjare voorgekom het, het politieke en sosio-ekonomiese transformasie ná 1980 en veral ná 2000 hierdie landbou-ekonomie in 'n staat van verval gedompel. Die regeringsvooruitsigte om deur middel van die konfiskering en herverdeling van grond die hervestiging van werk- en hawelose swart mense te bewerkstellig, was problematies. Die transformasie van die landboubedryf om sodoende die 'ongelykhede' van die verlede te herstel, kon egter nie sonder 'n kardinale verandering in die landbousektor geskied nie. Alhoewel blanke boere teen 1985 aangemoedig is om met landbouproduksie voort te gaan, is hulle deurgaans versoek om onderontwikkelde grond, wat dikwels deel van hul plaaseiendomme uitgemaak het, vir hervestiging aan die regering beskikbaar te stel.¹² Ten spyte daarvan dat Afrikaner-boere die propagering van 'n eenpartystaat en 'n Marxistiese bestel grotendeels aanvaar het, sou hulle tesame met ander blanke boere onder politieke kritiek van regeringsweë deurloop. Die linkse sosialistiese opvatting dat die uitsprake van blanke boere, insluitend die Afrikaners, altyd rassistiese ondertone gehad het, was merendeels vals. In Julie 1988 het die *Nederlands Dagblad* berig dat Schalk Viljoen byvoorbeeld verklaar het dat die blanke boere die eenpartystaat aanvaar het, omdat hulle gevoel het "Mugabe is oprecht in zijn verzoeningsbeleid".¹³

Namate radikale transformasiebeleid ten opsigte van die landbou en grondhervorming ingevoer is, is die blanke Zimbabwiese boere egter toenemend deur politieke en finansiële probleme lamgelê. Die latere onteiening of besetting van plaasgrond, het op sý beurt tot 'n negatiewe kringloop van grootskaalse werkloosheid, verarming en die uiteindelijke emigrasie van blanke boere aanleiding gegee. Die gevolglike verlies van die landbou- en wetenskaplike kennis van Afrikaner-boere, om moontlike oplossings vir landbou-herstel te vind, het tot vandag toe 'n uiters nadelige uitwerking op die doeltreffendheid en funksionering van die Zimbabwiese landbou-ekonomie. Daar kan dus beweer word dat ongekende agteruitgang en verwaarlosing na die vertrek van die meerderheid Afrikaner-boere, in die landbou ingetree het.

---

¹² C. Stoneman: *Zimbabwe's prospects. Issues of race, class, state, and capital in Southern Africa*, p. 79.

¹³ *Nederlands Dagblad*, 09.07.1988 (Schalk Viljoen behield in marxisties Zimbabwe al zijn 1700 hectare).

Histories gesproke, was die Afrikaners se bydrae tot die landbou-ekonomiese ontwikkeling van Rhodesië dus prysenswaardig. Die Afrikaners, wat inderwaarheid voor ongeveer 1945 steeds 'n oorwegend landelike bevolking was, het vernaamlik in die bees- en tabakboerdery prominensie verwerf. Verskeie probleme en talle terugslae wat aanvanklik deur voornemende Afrikaner-landbouers ervaar is, is langamerhand deur moderne landboumetodes en die opdoen van genoegsame kennis oorkom. Veral na die vyftigerjare het Afrikaners soos Jan Raath, J.J. Duvenhage en Charles Murry, as grondleggers van die Rhodesiese landboubedryf die toon aangegee vir opkomende Afrikaner-boere. In die besonder sou die Afrikaner-boere met groot sukses bydra tot die florerende tabakbedryf wat wêreldaansien geniet het, deur 'n aktiewe landboukundige rol in die verbouing daarvan te speel. Afrikaner-boere het ongetwyfeld 'n bydrae van kardinale belang gelewer in die verskaffing van velerlei landbouprodukte aan Rhodesië se binnelandse en uitvoermarkte.

Die gevolgtrekking kan dus gemaak word dat die Afrikaners se bydrae tot die Rhodesiese samelewing en ekonomiese vooruitgang merkwaardig was, ten spyte van die feit dat die demografiese sterkte van die Afrikaner-minderheidsgroep slegs tussen vyftien en twintig persent van die blanke bevolking uitgemaak het, terwyl die blankes as geheel 'n skamele vyf persent van die totale Rhodesiese bevolking gevorm het. As gevolg van bepaalde eksterne faktore, soos die bevrydingsoorlog en 'n vrees vir swart meerderheidsregering, het die meerderheid Rhodesiese Afrikaners verkieslik besluit om hul land te verlaat. Ten spyte van drogredenاسies dat swart-aggressie teen die blanke minderheid voorgekom het, het normaliteit en versoening byna onmiddellik na die Zimbabwiese onafhanklikheid in 1980 ingetree. Nóg tans het slegs 'n klein Afrikaner-gemeenskap in Zimbabwe agtergebly. Spekulatief gesproke, is dit onseker wat die toekoms, vooruitsigte en uitdagings van hierdie klein minderheidsgroep in Zimbabwe sal wees.

ADDENDUM

Lys van vroeë Afrikaner-pioniers¹

De Villiers	Mynwerker, prospekteerder
Du Plessis	Jagter
Duvenhage, Hendrik	Jagter
Engelbrecht, Cornelius	Jagter
Engelbrecht, Jan	Jagter
Engelbrecht, Michiel	Jagter
Eastman, Antonie	Jagter
Fourie	Grofsmid
Greef, Frederick	Jagter, handelaar, boer
Herbst, Christiaan	Jagter
Jacobs, David Johannes	Jagter
Jacobs, Pieter	Jagter
Jacobs, Piet	Jagter
Lee, Hans	Jagter, setlaar
Oosthuizen	Jagters
Potgieter	Jagter
Potgieter, Andries Hendrik	Kommandant leier, ontdekker
Pretorius	Jagter
Swartz, Niklaas	Jagter
Tromp	Handelaar
Van der Berg, Piet	Jagter, handelaar
Van Rooyen, Johannes Cornelis	Jagter, handelaar, gids, setlaar
Vermaak, Solomon	Jagter
Viljoen, Jan Willem	Jagter, handelaar, Transvaal agent
Vorster, Barend	Jagter
Weyers, Jan	jagter

¹ E.C. Tabler: *Pioneers of Rhodesia*, pp. 40, 42, 46, 54, 57, 62, 73, 77 – 79, 93, 124, 133, 135, 154, 162 – 164, 170.

Lys van Afrikaners in die Pionierskolonne²

Nommer	Naam	Indienstreding	Onthef
5	R.A. Morkel	10/11/1889	– 31/7/1891
14	G. Bremer	10/12/1889	– 26/4/1890
23	D.P. du Preez	11/11/1889	– 24/11/1891
29	J. Flanagan	24/1/1889	– 15/4/1891
40	F. Kannemeyer	2/12/1889	– 9/11/1891
45	H. Krieser	24/1/1889	– 15/4/1891
47	J.D. Krige	4/12/1889	– 30/6/1890
74	G.V. van der Byl	10/12/1889	– 30/12/1891
101	C.F. Morkel	3/1/1890	– 31/9/1891
110	A. Abrams	11/2/1890	– 7/7/1890
117	P. Coetzee	4/2/1890	– 19/1/1890
120	C.J. van der Byl	4/1/1890	– 31/3/1892
123	H. Venter	4/1/1890	– 17/3/1890
128	G. Wolhuter	22/1/1890	– 11/12/1891
136	E. Fichardt	13/1/1890	– 8/10/1891
145	J.W. de Wet	23/1/1890	– 6/3/1890
159	H.R. Venneel	19/8/1890	– 6/12/1891
188	N. van Wyk	28/1/1890	– 9/2/1891
192	C. Smallberger	28/1/1890	– 31/12/1891
195	G. Berg	28/1/1890	
214	H. Hallberg	15/2/1890	– 4/11/1891
217	J. Brand	17/2/1890	– 27/4/1890
218	C. Brand	17/2/1890	– (Sterf 23/4/1891)
236	H. Koester	20/2/1890	– 18/9/1891
238	J.A. Heineman	7/2/1890	– 15/10/1891
311	Malherbe	22/2/1890	– 25/11/1891
318	J.W. Ecksteen	13/2/1890	– 12/2/1892
353	W. de Smidt	27/2/1890	– 5/10/1891
355	Lottery	27/2/1890	– 24/3/1890
361	Bredenkamp	27/2/1890	– 10/11/1891
377	S. Rautenbach	27/2/1890	– 10/10/1891
381	Van Heerden	27/2/1890	– 14/3/1892
420	Swemmer	24/2/1890	– Feb 1892
445	J. de Villiers	22/5/90	– 30/9/1891
447	C. Krause	22/5/1890	– 18/8/1890
458	S. Kemp	10/4/1890	– 3/9/1891
462	G.H. Wolhuter	6/4/1890	– 11/12/1891
480	E.J. Hendricks	22/4/1890	– 7/7/1890
489	F. Ehlert	1/4/1890	– 13/7/1890

² KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne. (Polisie 1890, L7/10/1, pp.1-2).

505	J.G. Louw	30/4/1890 – 14/1/1891
574	J. Ehlert	9/9/1890 – 30/9/1891
578	N.C. Fleck	9/9/1890 – 26/9/1891
645	J.A. van Reenen	2/12/1890 – 21/1/1892
650	S.A. Naude	5/12/1890 – 29/11/1891
702	M.M. Smidt	27/1/1891 – 19/9/1891
712	H.A. Louw	27/1/1891 – 16/11/1891
735	L.B. Olivier	15/2/1891 – 16/11/1891
740	P.W. de Villiers	15/2/1891 – 7/12/1891
775	F.N. Knapman	31/8/1890 – 18/1/1892
777	M. Waldegrave	27/4/1891 – 9/10/1891
792	P.J. Malherbe	7/5/1891 – 22/10/1891
793	P. de Villiers Moll	7/5/1891 – 31/12/1891
795	J.F. Joubert	7/5/1891
798	N.P. Beyers	23/5/1891 – 29/11/1891
800	J. le Roux	23/5/1891 – 18/11/1891
802	J.F. le Roux	23/5/1891 – 18/11/1891
806	J.D. van Blerk	23/5/1891 – 12/12/1891
815	S. Driesbach	12/5/1891 – 22/9/1891
818	S. Heemtys	13/5/1891
832	J. D. Kruger	9/7/1891
833	A. Roux	21/6/1891 – 5/10/1891

**Medaljes toegeken aan Afrikaners in die Pionierskolonne en die British South
Africa Police (BSAP)³**

W. Auret	BSAP
C. Brand	BSAP
T.F. Brand	Pioniers Korps
H. Bredenkamp	BSAP
G.O. Casper	Pioniers Korps
L. Cripps	BSAP
W. de Smidt	BSAP
J.J. de Villiers	BSAP
D.P. du Preez	BSAP
J.W. Eksteen	BSAP
A. Erasmus	Pioniers Korps
M.C. Gie	Pioniers Korps
H. Mallberg	BSAP
J. Hendrick	BSAP
N. Heyman	BSAP
F. Kannemeyer	BSAP
S. Kemp	BSAP
H. Koester	BSAP
F.W. Konig	BSAP
A. Kopping	BSAP
C. Krause	BSAP
J. Krige	BSAP
A.F. Krohm	BSAP
C. Lange	Pioniers Korps
J. Louw	BSAP
W. Malherbe	BSAP
L. Nennmeyer	Pioniers Korps
S. Rautenbach	BSAP
C. Smalberger	BSAP
J. Smee	BSAP
J. Snyman	BSAP
A.L. Swemmer	BSAP
C.L. van der Byl	BSAP
G. van der Byl	BSAP
C.J. van Ek	Pioniers Korps
H. van Heerden	BSAP
N.L. van Wyk	BSAP

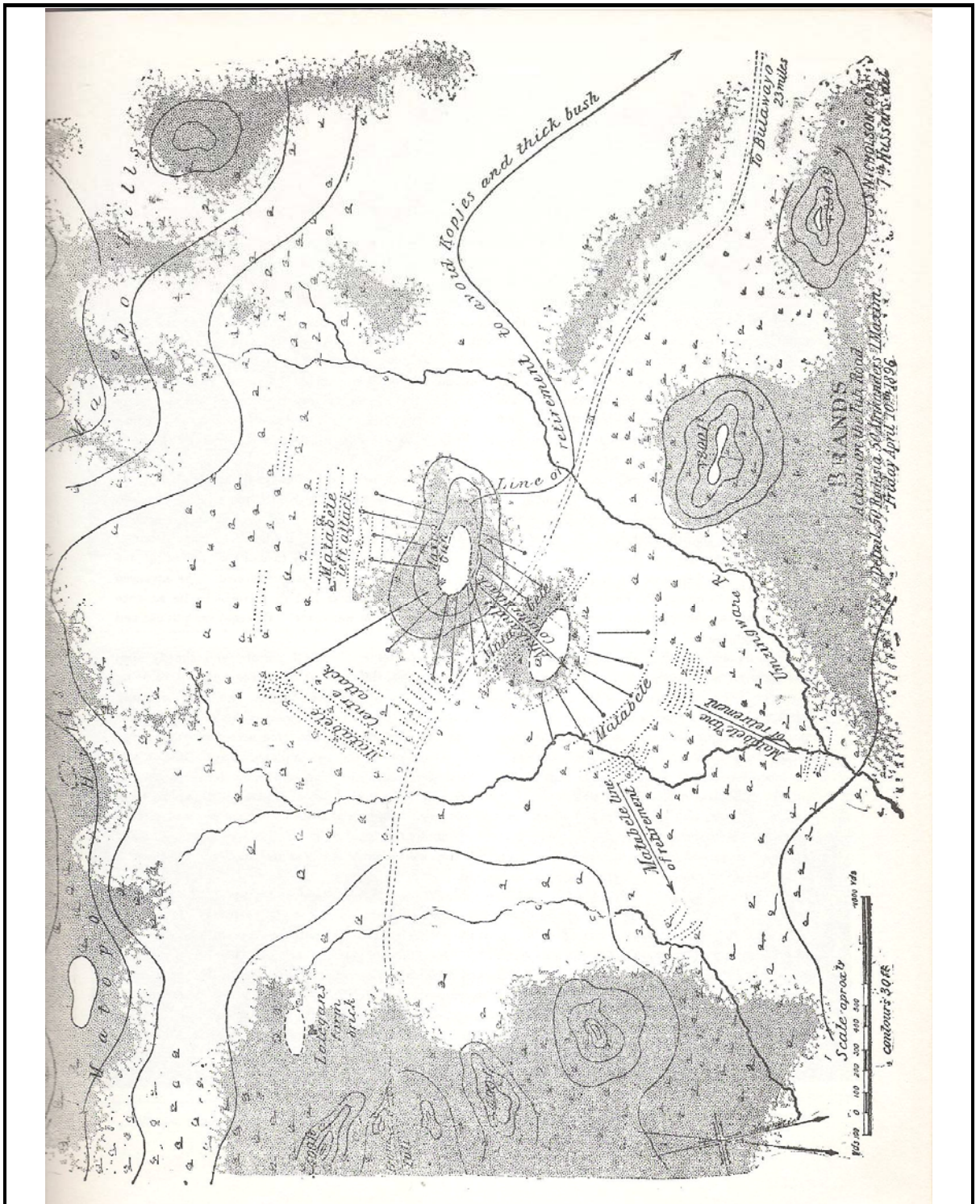
³ KAB, P.J. van der Merwe-versameling A2599, no.147: Afrikaners in Rhodesië, Pionierskolonne, (*Medal Roll: Pioneer Column and Police who occupied Mashonaland in 1890*, pp.1-2).

Immigrasie-statistiek van immigrante in Rhodesië (1915 – 1939)⁴

Jaar	<u>Britse Nationaliteit gebore in</u>				
	<u>Verenigde Koninkryk</u>	<u>Britte</u>	<u>Afrikaners</u>	<u>Ander lande</u>	<u>Ander nasionaliteite</u>
1890 – 1914	n.b	n.b	n.b	n.b	n.b
1915	821	332	141	42	111
1916	722	405	232	42	101
1917	609	370	322	20	133
1918	670	498	344	25	122
1919	1210	525	428	21	111
1920	2181	625	557	52	227
1921	1543	689	485	70	288
1922	1014	398	227	39	153
1923	677	312	168	36	125
1924	724	462	166	26	177
1925	905	677	218	52	224
1926	1338	949	263	71	214
1927	2143	1746	645	124	326
1928	1618	1994	597	166	398
1929	1309	1523	437	170	301
1930	1090	1383	491	119	191
1931	631	732	232	78	135
1932	528	513	84	79	91
1933	532	627	212	126	124
1934	621	816	200	144	121
1935	731	906	195	166	168
1936	880	970	210	213	237
1937	1078	1103	279	248	300
1938	1237	1213	321	250	488
1939	1254	1079	250	247	451

⁴ D Lowry, “South Africa without the Afrikaners: The creation of a settler identity in Southern Rhodesia”, Biennial South African Historical Association Conference, (July 1995), p. 40.

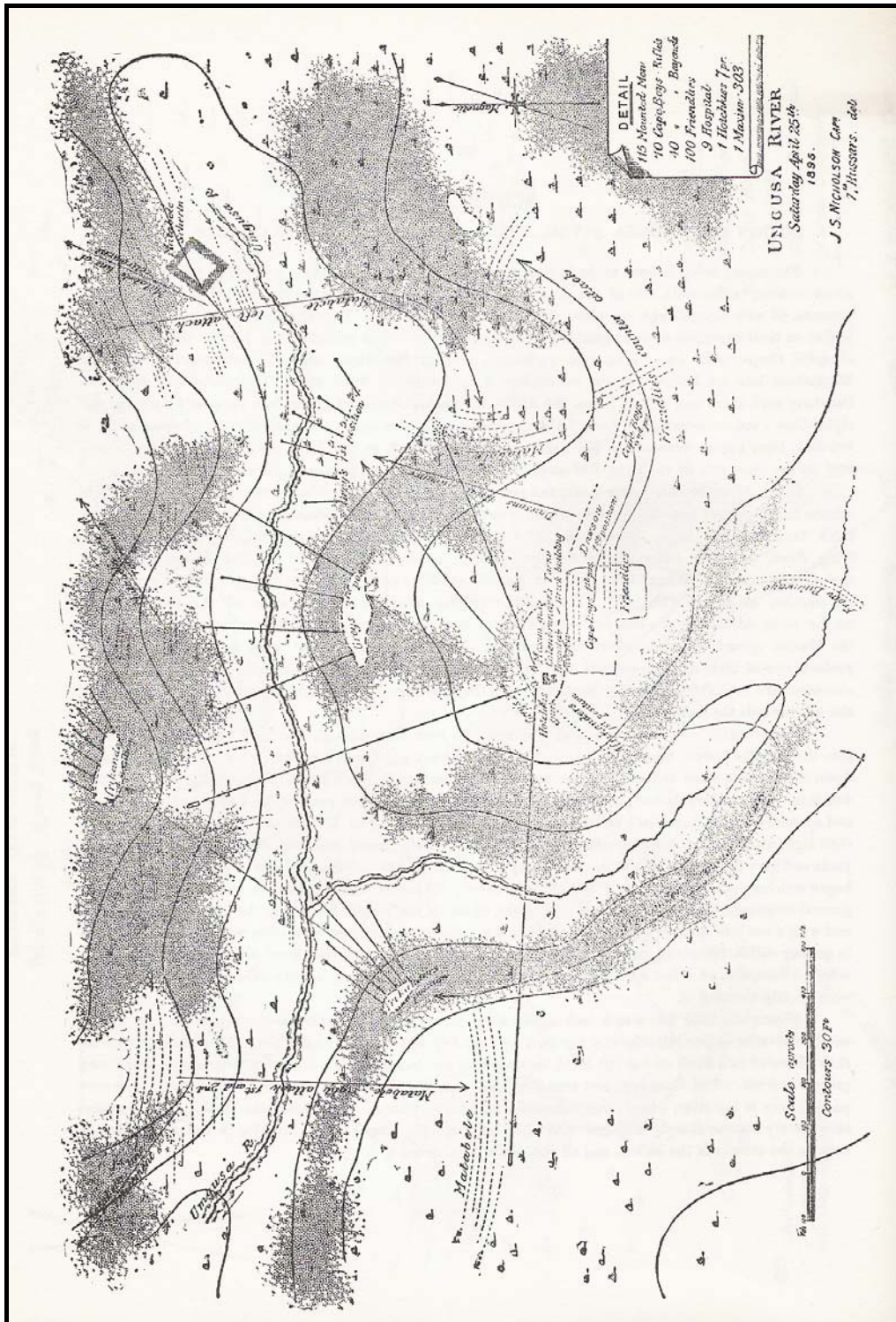
Die slag by Tuli Road (10 April 1896)

(Bron: Anon: *The '96 Rebellions*. The British South Africa Company Reports on Native Disturbances in Rhodesia, 1896-7, p.29).

Die slag by Colenbrander se plaas (25 April 1896)

(Bron: Anon: *The '96 Rebellions*. The British South Africa Company Reports on Native Disturbances in Rhodesia, 1896-7, p.36).

BRONNELYS

I. LITERATUUR

Adendorff, J.: *The Lost Link*. (Unpublished biography, n.p, n.d)

Anon.: *Farming in Southern Rhodesia. A brochure for benefit of persons desiring to settle on the land*. Public Relations Department, Salisbury, 1945.

Anon.: *Feesblad van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Harare, 65ste bestaansjaar*. 1996.

Anon.: *Gedenkalbum van die Gereformeerde Kerk in Suid-Rhodesië na vyftig jaar, 1914 – 1964*.

Anon.: *N.G. Gemeente Bulawayo Feesblad 1895 – 1985*.

Anon.: *Ned. Geref. Kerk Marondera 1951 – 1991 Herdenking*.

Anon.: *Rhodesia's Golden Harvest. A special review of the tobacco industry of Rhodesia and Nyasaland*. International Tobacco Trade Congress (1st: 1963: Salisbury, Rhodesia). Ramsay, Parker Publications, Salisbury, 1963.

Anon.: *Salisbury Ned. Geref. Kerk 75 1901 – 1976*.

Anon.: *Southern Rhodesia. Handbook for the use of Prospective Settlers on the Land*. Department of Agriculture and Lands, Salisbury, 1935.

Anon.: *The '96 Rebellions: the British South Africa Company reports on native disturbances in Rhodesia, 1896-97*. Books of Rhodesia, Bulawayo, 1975.

Anon.: *The Tobacco Industry of Rhodesia and Nyasaland*. Tobacco Export Promotion Council of Rhodesia and Nyasaland, Salisbury, 1963.

Appleyard, R. (ed.): *Emigration Dynamics in Developing Countries. Volume 1: Sub-Saharan Africa*. Aldershot, Ashgate, 1999.

Baxter, T.W. and Turner, R.W.S.: *Rhodesian Epic*. Timmins, Cape Town, 1966.

Beach, D.N.: *War and Politics in Zimbabwe, 1840 – 1900*. Mambo Press, Gwero, 1986.

Binda, A.: *The Saints. The Rhodesian Light Infantry*. 30° South, Johannesburg, 2007.

Blok, T.: *Die Adendorff Trek*. Nasionale Pers, Bloemfontein, 1927.

- Brazier, J.E. and Mannur, A.: *Theorizing Diaspora: A Reader*. Blackwell, Malden, 2003.
- Burrows, E.H.: *The Moodies of Melsetter*. Balkema, Cape Town, 1954.
- Cary, R.: *The Pioneer Corps*. Galaxie, Salisbury, 1975.
- Cohen, R.: *Global Diasporas: An Introduction*. Routledge, London, 1997.
- Clements, F. and Harben, E.: *Leaf of Gold. The Story of Rhodesian Tobacco*. Methuen, London, 1962.
- Colquhoun, A.R.: *Matabeleland: The War, and our position in South Africa*. Leadenhall, London, 1893.
- De Bruijn, M, Van Dijk, R and Foeken, D.: *Mobile Africa. Changing patterns of movement in Africa and beyond*. Brill, Leiden, 2001.
- De Kock, E.P.: *Various Outspans: incidents in the life of early settlers in Southern Rhodesia*. White, Bloemfontein, 1949.
- De Swardt, A.H.: Rhodes en die Afrikaner Bond. (Ongepubliseerde MA-verhandeling, Universiteit van Stellenbosch, 1941).
- Du Toit, B.M.: *Colonia Boer, An Afrikaner Settlement in Chubut, Argentina*. Edwin Mellen, Lewiston, 1995.
- Desai, D.M.: *The Indian community in Southern Rhodesia*. Herald, Salisbury, 1948.
- Ellert, H.: *The Rhodesian Front War. Counter-insurgency and guerilla war in Rhodesia 1962 – 1980*. Mambo Press, Gweru, 1989.
- Franklin, H.: *Unholy Wedlock: Failure of the Central African Federation*. George Allan and Unwin, London, 1963.
- Gann, L.H.: *The history of Southern Rhodesia: early days to 1937*. Chatto and Windus, London, 1965.
- Gale, W.D.: *Rhodesia 1890 – 1970 Eighty years onwards*. H.C.P. Andersen, Salisbury, 1970.
- Giliomee, H.B.: *The Afrikaners. Biography of a people*. Tafelberg, Cape Town, 2004.
- Groenewald, C.: *Ons Afrikaners in Rhodesië*. C.J.O. Groenewald, Bloemfontein, 1978.
- Godwin, P and Hancock, I.: *'Rhodesians never die'. The impact of war and political change on white Rhodesia, c.1970 – 1980*. Oxford University Press, London, 1993.

- Handford, J.: *Portrait of an economy: Rhodesia under sanctions 1965 – 1975*. Mercury Press, Salisbury, 1976.
- Hattingh, J.L.: Die trekke uit die Suid-Afrikaanse Republiek en die Oranje-Vrystaat 1875 – 1895. (Ongepubliseerde D. Phil-tesis, Universiteit van Pretoria, 1975).
- Hickman, A.S.: *Rhodesia Served the Queen. Rhodesian Forces in the Boer War*. Government Printer, Salisbury, 1970.
- Hole, H.M.: *The Jameson Raid*. Allan, London, 1930.
- Hunter, G; Farren, L and Farren, A.: *Voices of Zimbabwe. The Pain. The Courage. The Hope*. Covos, Johannesburg, 2001.
- Jordanova, L.J.: *History in practice*. Arnold, London, 2000.
- Kay, R.: *Rhodesia, a human geography*. University of London Press, London, 1970.
- Kestell, J.D.: *Helpmekaar Gedenkboek. 'n Geskiedenis van die grote reddingsbeweging van die Afrikanervolk met statistieke van die Helpmekaar-beweging: met name en portrette van Helpmekaarwerkers*. Nasionale Pers, Kaapstad, 1918.
- Kotzé, H.J. en Van Wyk J.J.: *Politieke Konsepte*. Lex Patria, Johannesburg, 1986.
- Kosmin, B.A.: Ethnic and commercial relations in Southern Rhodesia: a socio-historical study of the Asian, Hellenic and Jewish populations, 1898 – 1943. (Unpublished PhD thesis, University of Rhodesia, 1974).
- Kosmin, B.A.: *'Majuta'. A history of the Jewish community in Zimbabwe*. Mambo Press, Salisbury, 1980.
- Kruger, N.: *Guerrilla Veterans in Post-War Zimbabwe. Symbolic and violent politics, 1980 – 1987*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Leistner, G.H.E. (ed.): *Rhodesia. Economic structure and change*. Africa Institute of South Africa, Pretoria, 1976.
- Ley, C.: *European Politics in Southern Rhodesia*. Clarendon, Oxford, 1959.
- Louw, A.A.: *Die Morestêr in Mashonaland*. Christen Studente-Vereniging, Stellenbosch, 1954.
- MacDonald, J.G.: *Rhodes: a life*. Books of Rhodesia, Bulawayo, 1971.

- MacDonald, J.G.: *The War History of Southern Rhodesia 1939-1945*. Books of Rhodesia, Bulawayo, 1976.
- Malan, D.F.: *Naar Congoland. Een Reisbeschrijving*. Christen Studente-Vereniging, Stellenbosch, 1914.
- Maquire, J.R.: *Cecil Rhodes. A Biography and Appreciation*. Macmillan, London, 1897.
- Mlambo, A.S.: *White immigration into Rhodesia. From occupation to Federation*. University of Zimbabwe Publications, Harare, 2002.
- Moorcraft, P.L.: *Contact II: struggle for peace*. Sygma/Collins, Johannesburg, 1981.
- Moorcraft, P.L. and McLaughlin P.: *The Rhodesian War. A military history*. Jonathan Ball, Johannesburg, 2008.
- Mugabe R.G.: *Our War of Liberation. Speeches, Articles, Interviews 1976 – 1979*. Mambo Press, Gweru, 1983.
- Murray, D.: *The Governmental System of Southern Rhodesia*. Clarendon Press, Oxford, 1970.
- Murphy, I and Wannenburg, A.: *Rhodesian legacy*. C Struik Publishers, Cape Town, 1978.
- Nelson, H.D. (ed.): *Zimbabwe: a country study*. Scandinavian Institute of African Studies, Uppsala, 1979.
- Olivier, S.P.: *Die ponierstrekke na Gazaland*. Unie-Volkspers Beperk, Kaapstad, 1943.
- Olivier, S.P.: *Many treks made Rhodesia*. Books of Rhodesia, Bulawayo, 1975.
- Olivier, S.P.: *Die NG Kerk en die Onderwys in Rhodesië: 'n histories-kritiese studie*. P.U. vir CHO-Publikasies, Potchefstroom, 1949.
- Pienaar, U. de V. (red.): *Neem uit die verlede. Die geskiedenis van die Laeveld en ontstaan van die Krugerwildtuin*. Pretoria Boekhuis, Pretoria, 2007.
- Raftopoulos, B and Savage, T.: *Zimbabwe. Injustice and Political Reconciliation*. Weaver Press, Harare, 2005.
- Ransford, O.: *Bulawayo: Historical Battleground of Rhodesia*. AA. Balkema, Cape Town, 1968.
- Rooney, M.G.B.: *European agriculture in the history of Rhodesia, 1890 – 1907*. (Unpublished MA-thesis, University of South Africa, 1968).

- Rowe, D.M.: *Manipulating the market. Understanding economic sanctions, institutional change, and the political unity of white Rhodesia*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 2001.
- Scheepers Strydom, C.J., (et.al): *Afrikaners in die Vreemde*. Tafelberg, Kaapstad, 1976.
- Schmidt, E.: *Peasants, Traders and Wives: Shona women in the history of Zimbabwe, 1870 – 1939*. James Curry, London, 1992.
- Shaw, J.J.: *65 Jaar van genade. Die Nederduitse Gereformeerde gemeente in Umtali – die stad onder die kruis*. g.p., g.d.
- Stassen, N.: *Afrikaners in Angola 1928 – 1975*. Protea Boekhuis, Pretoria, 2009.
- Stiff, P.: *Selous Scouts: Rhodesian war: A pictorial account*. Galago Publishers, Alberton, 1984.
- Stoneman, C.: *Zimbabwe's prospects. Issues of race, class, state, and capital in Southern Africa*. Macmillan, Basingstoke, 1988.
- Tabler, E.C.: *Pioneers of Rhodesia*. Struik, Cape Town, 1966.
- Tanser, G.H.: *A scantling of time. The story of Salisbury, Rhodesia (1890 – 1900)*. Pioneer Head, Salisbury, 1974.
- Thompson, C.H. and Woodruff, H.W.: *Economic development in Rhodesia and Nyasaland*. Dobson, London, 1954.
- Tracey, L.T.: *Approach to farming in Southern Rhodesia*. University of London Press, London, 1953.
- Tredgold, R.: *The Rhodesia that was my life*. Allen and Umwin, London, 1968.
- Van der Merwe, P.: *Nog verder noord: die Potgieter-kommissie se besoek aan die gebied van die teenswoordige Suid-Rhodesië, 1836*. Nasionale Boekhandel, Kaapstad, 1962.
- Van Schoor, M.C.E.: *Die Vrystaatse Helpmekeer. Die ontstaan van die Helpmekeerbeweging in Suid-Afrika en sy besondere ontwikkeling in die Oranje-Vrystaat*. Sentrale Pers, Bloemfontein, 1960.
- Von Blanckenberg, P.: *Large Commercial Farmers and Land Reform in Zimbabwe*. Aldershot, Avebury, 1994.
- Wagley, C and M. Harris: *Minorities in the New World: six case studies*. Columbia University Press, New York, 1958.

Walters, S.S.: Die kommunikasiebehoeftes van die Afrikaans-sprekende in Rhodesië. (Ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Suid-Afrika, 1980).

Weinmann H.: *Agricultural research and development in Southern Rhodesia. Under the rule of the British South Africa Company 1890 – 1923* . University of Rhodesia, Department of Agriculture, Occasional Paper No. 4, Salisbury, 1972.

Weinmann, H.: *Agricultural research and development in Southern Rhodesia 1924 – 1950*. University of Rhodesia, Series in Science 2, Salisbury, 1975.

Weiss, R.: *Zimbabwe and the New Elite*. British Academic Press, London, 1994.

West, M.O.: *The rise of an African middle class: colonial Zimbabwe, 1898 – 1965*. Indiana University Press, Bloomington, 2002.

Whyte, B.: *Yesterday, Today and Tomorrow. A 100 year history of Zimbabwe*. David Burke Promotions, Harare, 1990.

Wood, J.R.T.: *So far and no further! Rhodesia's bid for independence during the retreat from empire, 1959 – 1965*. Trafford Publishing, Victoria, 2004.

II. PERIODIEKE PUBLIKASIES

Beeld, 31.03.2000, 10.01.2008

De Afrikaanse Patriot, 15.03.1894, 29.03.1894, 03.05.1894, 13.08.1894

De Express, 30.03.1894

De Graaff Reinetter, 13.08.1891

Di Afrikaanse Patriot: 15.03.1894, 29.03.1894, 3.05.1894

Die Afrikaner, 15.03.2008

Die Burger, 10.03.1922, 13.10.1922, 28.10.1922, 07.07.1949

Die Hervormer, Julie 1977, Julie 1978, Desember 1979

Die Kerkblad, 24.03.1978

Die Oosterlig, 3.6.1983

Die Rhodesiër, 12.01.1968, 15.03.1968, 12.1.1968, 23.02.1968, 05.04.1968, 26.04.1968, September 1970, September 1971, Desember 1974, Maart 1975, Maart 1976, September – Desember 1976

Die Volksblad, 04.08.1894, 4.8.1944, 20.12.1980
Hoofstad, 02.04.1981
Kerkbode, 22.05.2007
Kern, 30.12.1966, 16.9.1966, 16.8.1966, 18.11.1966
Landbouweekblad, 21.09.2009
Land en Volk, 26.01.1892
Nederlands Dagblad, 09.07.1988
Rhodesia and Nyasaland Newsletter, 7.9.1956
Rhodesian Commentary, 27.01.1969
Rhodesian Mining Review, Special Congress Issue, Augustus 1952
Rhodesiese Kommentaar, 24.07.1967, September 1971, Julie 1972, Oktober 1974
The Rhodesia Herald, 13.8.1944, 18.08.1944
The Rhodesian Farmer, 19.06.1950
Volkshandel, Desember 1965

III. TYDSKRIF- EN KOERANTARTIKELS

- Anon.: ‘Gereformeerde Kerk Salisbury’, in *Die Kerkblad* (25 September 1974).
- Anon.: ‘Hervormde Kapelane in Rhodesië’, *Die Hervormer* (Vol. 70, No. 4, Julie 1978).
- Anon.: ‘Hervormde lidmate vereer vir dapperheid in Rhodesië’, in *Die Hervormer* (Vol.71, No. 9, Desember 1979).
- Beach, D.N.: ‘Afrikaner and Shona settlement in the Enkeldoorn area, 1890 – 1900’, in *Zambesia* (Vol. II, no.2, 1970).
- Bekker, I.J.: “Gereformeerde Kerk onder die Mashona”, in *Die Kerkblad* (30 Januarie 1974).
- Bekker, I.J.: ‘Die Gereformeerdes in Rhodesië. Hoe gaan dit nou daar?’, in *Die Kerkblad* (24 Maart 1978).
- Boneschans, J.H.: “2+2=?”, in *Die Kerkblad* (30 Junie 1971).
- Chard, P.G.D.: ‘An agricultural revolution in Rhodesia?’, in *Rhodesia Agricultural Journal* (Vol. 75 (4), July/August 1978).

Cronje, R.: 'Groot stryd, maar die evangelie gaan voort', in *Die Hervormer* (Vol. 68, No. 4, Julie 1977).

Hodder-Williams, R.: 'Afrikaners in Rhodesia: A partial portrait', in *African Social Research* (Vol. 18, December 1974).

Lowry, D.: 'South Africa without the Afrikaners': The creation of a settler identity in Southern Rhodesia (Biennial South African Historical Association Conference, South African Historical Society, 2-5 July 1995).

Mantzaris, E.A.: 'Greek rural settlement in Southern Rhodesia, 1890 – 1930', in *Journal of the Hellenic Diaspora* (Vol. VII, No.1, 1980).

Roberts, H.W.: "The Development of the Southern Rhodesian Tobacco Industry", in *The South African Journal of Economics* (Vol.19, No.1, March 1951).

Russell, M.: 'Slaves or Workers? Relations between Bushmen, Tswana, and Boers in the Kalahari', in *Journal of Southern African Studies* (Vol. 2, No. 2, April 1976).

Tanser, G.H.: 'Early years of agriculture in Rhodesia, 1890 - 1923', in *Rhodesia Agricultural Journal* (Vol.75 (4), July/August 1978).

Van der Walt, T.: "Gereformeerde wees noord van die Limpopo", in *Die Kerkblad* (25 September 1974).

IV. HISTORIESE MANUSKRIPTE

1. University of Cape Town (UCT)

Rupiya, MR.: The fate of '41 OB's', Afrikaner conscientious objectors in Southern Rhodesia during and after the Second World War (Conference on the Historical Dimensions of Democracy and Human Rights in Zimbabwe, Department of History, University of Zimbabwe, 9-14 September 1996).

V. REGERINGSPUBLIKASIES

Gepubliseerd

Rhodesia Government Publications (RGP)

Southern Rhodesia: Legislative Council, Salisbury, May 1914.

Southern Rhodesia: Legislative Council, Salisbury, May 1922.

Federation of Rhodesia and Nyasaland. Preliminary results of September, 1961 Federal censuses of population and of employees. Central Statistical Office, Salisbury.

Economic Survey of Rhodesia for 1965. Presented to Parliament by the Minister of Finance, The Hon. J.J. Wrathall, July 1966.

Rhodesia. Report of the Secretary for Agriculture for the period 1st October, 1965 to 30th September, 1966.

Rhodesia. Report of the Secretary for Agriculture for the period 1st October, 1966 to 30th September, 1967.

Rhodesia. Report of the Secretary for Agriculture for the period 1st October, 1964 to 30th September, 1971.

Rhodesia. Annual Reports of the Secretary for Defence. The Chief of General Staff and the Chief of Air Staff for the year ended 31st December, 1971.

Rhodesia. Report of the Secretary for Law and Order for the year ended 31st December, 1971.

Zimbabwe. Ministry of Information, Immigration and Tourism, July 1978.

VI. ARGIVALE BRONNE

ONGEPUBLISEERD

1. Argief- en Rekorddiens van die Wes-Kaap, Kaapstad (KAB)

A2599: Prof. PJ van der Merwe-Versameling, 1827 – 1986

Ongepubliseerde Stukke:

Band no.	Beskrywing	Tydperk
98	<u>Trekke na Rhodesië</u> Gegewens versamel deur mnr. SP Olivier wat onder andere insluit die name van die mense wat met die verskillende trekke gegaan het, sowel as koerant- en tydskrifartikels oor die trekke en persone	Ongedateer
100	<u>Melsetter</u> Korrespondensie: Siviele Kommissaris Jaarverslae vir Melsetter Distrik Notule van die 'Melsetter Farmers Association'	1895 – 1898 1898 – 1923 1904 – 1909
102	Gwaai nedersetters: John Catham	Ongedateer
105	Boerdery: Aartappels, beeste, donkies, groente, hoenders en eiers, kleinvee, koring, mielies, room, tabak, varke, vrugte	Ongedateer
110	Rebellie van 1896: o.a. Afrikaner Corps	1896
118	Biltongjagters Olifantjag Bulawayo Joof Joubert, jagter	Ongedateer
134	Tabak: diverse inligting verkry uit die <u>Rhodesian Agricultural Journal</u> , 1903 – 1952, en die <u>Rhodesian Tobacco Journal</u> , 1950 – 1954	1903 – 1954
136	Beeste, skape, graan en koffie	Ongedateer
140	<u>Onderwys en Kerk</u> Onderwys in Rhodesië: Uittreksels uit verslae en amptelike dokumente	1913 – 1923
	Korrespondensie uit amptelike dokumente onder andere	1914 – 1923

	Daisyfield, die NG Kerk KInderhuis	
	Kopie van MD Maree se M.Ed-verhandeling getitel <u>Die Daisyfield-inrigting, 1910 – 1948</u>	Ongedateer
	Uittreksels uit publikasies en amptelike dokumente oor die Morgenster Sendingstasie, Mashonaland	
147	<u>Afrikaners in Rhodesië</u> Boeredeputasies	1891
	Pionierskolonne	Ongedateer
	Rhodes en die Afrikaners	
	Afrikaner-boere: verspreiding	1911 – 1913
	Houding teen Afrikaners en hul posisie Afrikaners	Ongedateer
	- Beroepe	
	- Polisie	
	- In die handel	
	- Staatsdiens	
149	<u>Mynbou</u> Goud:	Ongedateer
	- Ontdekking	
	- Ontginning	
	- Ou myne	
	- Konsessies	
	- BSAC-verslae (Uittreksels)	1889 - 1902
157	<u>Onderhoude</u> Makoni Mapani, Anlelope, en Gwanda Mayo Ranche Mrewa, Mtoko en Morgenster	Ongedateer
158	Melsetter: sluit in 'n lys van Melsetter-onderhoude	Ongedateer
159	Salisbury Salisbury-Suid en Beatrice Salisbury Laer Umtali Goud en ander mynbedrywe Transportryers	Ongedateer
160	Getikte uittreksels uit onderhoude oor bg. Onderwerpe	Ongedateer

161	<u>Verklarings en Herinneringe</u> TC de Klerk, Donald Quertin Campbell, Johan George Carinus, Gert Stefanus Kok, Petrus Gerhardus Ferreira	Ongedateer
	JP Hoffman: Geskiedenis van Rhodesië	
166	<u>Notuleboeke</u> Notuleboek van die Afrikaanse Taal-en Kultuurvereniging van Daisyfield	1934 Mrt – 1938 Okt
	Notuleboek van die Afrikaanse Taal-en Kultuurvereniging, Daisyfield	1939 Mrt – 1947 Feb
	Notuleboek van die Dingaansfees-Kommissie	1929 Okt – 1947 Aug

Gepubliseerde Stukke:

Band no.	Beskrywing
248	<u>Pamflette</u> Dr MW Retief: John Helm; Ons eerste mediese sendeling (1951) Trekke Gids, 1894 Anne Dorey: The Victoria incident and the Anglo-Matabele War of 1893; a study of early colonization in Central Africa, and the African response
250	Occupation of Matabeleland: a souvenir, 1893 – 1933 The Rhodesia Herald: Special Pioneer Number, 1930
251	<u>Koerante en koerantknipsels</u> Die Volksgenoot (Deel 3 No. 24, 1 Feb 1951 – Deel 4 No. 49, 10 Julie 1952)
252	The Rhodesian Herald, Special Jubilee Supplement (6 Sept 1940) The Umtali Post, Diamond Jubilee Supplement (15 Aug 1950) Die Rhodesiër (Sept – Des 1969) Diverse los koerantknipsels oor Rhodesië, ongedateer

2. Nasionale Argief van Suid-Afrika, Pretoria (NASA)

Argief van die Koloniale Sekretaris (CS)

Vol.	Dok no.	Beskrywing	Tydperk
805	1/12962	Warning against emigration to Southern Rhodesia	1907

Government (GOV)

Vol.	Dok no.	Beskrywing	Tydperk
1039	PS 6/1/07	Miscellaneous entry of pauper immigrants from Transvaal into Southern Rhodesia	1907

Argief van die Eerste Minister (PM)

Vol.	Dok no.	Beskrywing	Tydperk
1/2/92	32/9 (25/5/1927)	Rhodesia. A. Hattingh. Question with the Rhodesian Immigration Department	1927
1/1/291	150/12/1914	Miscellaneous: Dutch language in Rhodesia	1914

Argief van Binnelandse Sake (BNS)

Vol.	Dok no.	Beskrywing	Tydperk
1/2/77	A2954	T.J.P. Botha. Complaint re immigration authority in Rhodesia	1922
1/1/355 (1)	117/74	Rhodesia. Immigration Law and admission	1914 – 1927
1/1/355 (2)	117/74	Rhodesia. Immigration Law and admission	1925 – 1935

Argief van die Goewerneur-generaal (GG)

Vol.	Dok no.	Beskrywing	Tydperk
574	9/40/6	War 1914: Rhodesia	1914

3. Kerkargief van die Nederduits Gereformeerde Kerk, Stellenbosch (NGKA)

Rek. no	Beskrywing	Tydperk
KS 1707	Kommissie. Sinodale Kommissie vir diens van barmhartigheid. Kinder Tehuise	1914 – 1977
G 622	<i>Ons eerste 50 jaar, Bothashof 1911 – 1961</i>	1961
	<i>75 1895 – 1970. Ned. Geref. Kerk. Midde-Afrika</i>	1970
KAS 255	Kommissie. Diens van Barmhartigheid, Kinderhuise, Bothashof, 1960 – 1979 (Bothashof Kosskool en Kinderhuis van die Ned.Geref. Kerk. Jaarverslag aan ons ondersteuners)	1951
Kluis 2/ SIN 124	J.G. Olivier: <i>Geskiedenis van geskil tussen NG Kerk Kaapland en OVS se sendingaangeleenthede in Suid-Rhodesië</i>	
Kluis 2/ SIN 124	J.G. Olivier: <i>Geskiedkundige oorsig</i>	
	<i>Ons Kerk Album van Hollandsche Kerken en Leeraren, opdragen aan de moderaturen van de verscheidene synoden, de kerkeraden, en gemeenten in Zuid Afrika</i>	1917

Teologiese Kweekskool:

Daisyfield Weeshuis Suid-Rhodesië. Viering van die een-en-twintigste verjaarsdag van die weeshuis 1914 – 1935.

4. Kerkargief van die Nederduitsch Hervormde Kerk, Pretoria (NHKA)

R12: Ring van Zimbabwe

Lêerverwysing	Beskrywing	Tydperk
1/6/1	Notules, Inter-Kerklike Kommissie van die drie Afrikaanse Susterskerke op Gereformeerde belydenis in Rhodesië	1966
3/5/6	Diverse verslae: Besoek aan Rhodesië	1961
7/6/5	Plakboek: Ned. Herv. Kerk Rhodesië	September 1959

G. 72: Gemeente Harare (Salisbury)

Notules: Verrigtinge van Gemeentevergaderings

Lêerverwysing	Beskrywing	Tydperk
1/2/3	Kombinasie: Salisbury, Gatooma, Rusape, Welgetroost.	1951
9/3/1	Gemeenteblaaie	1959 - 1968
9/4/1	Diverse	1955 - 1967

G. 48: Gemeente Gwelo

Lêerverwysing	Beskrywing	Tydperk
7/6/1	Kombinasie-ooreenkomste	

G. 170: Gemeente Macheke

Lêerverwysing	Beskrywing	Tydperk
9/2/1	Kombinasie-ooreenkomste	

5. Kerkargief van die Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika, Potchefstroom (GKA)

Bulawayo:

Lêerverwysing	Beskrywing	Tydperk
2.1.1	Bylaes Ongedateerd	1968 – 1979

Salisbury:

Lêerverwysing	Beskrywing	Tydperk
2.2.3	Korrespondensie, Bylae en Verslae	1947
2.2.4	Korrespondensie, Bylae en Verslae. Ongedateerd	1926 – 1949
2.3.2	Korrespondensie, Bylaes en Verslae	1951
2.3.3	Korrespondensie, Bylaes en Verslae	1952
2.3.4	Korrespondensie, Bylaes en Verslae	1926 - 1949
2.6.3	Korrespondensie, Bylaes en Verslae	1970 - 1971
2.6.4	Korrespondensie, Bylaes en Verslae. Kantoor van publikasies vir die Gereformeerde Kerk in S.A	1972 - 1974

6. National Archives of Zimbabwe, Harare (NAZ)

Vol.	Dok no.	Beskrywing	Tydperk
S 160	DMN 2/9/51 – 2/83/53	Sabi River Development Co-ordination Commission	1954
S 480	117	Dissatisfaction among the Dutch farmers,	1925

		Charter, Enkeldoorn Districts, Vetexinary Department	
S 480	117	Dissatisfaction among the Dutch farmers, Charter, Enkeldoorn Districts, Office of the Magistrate	1925
S 824	266	Competition to promote understanding between British and Afrikaans speaking children	1936 – 1942
S 824	538/1	Statement made by D.K.V. Hall to the Public Services Board at their enquiry into alleged lack of supervision in Huggins House, Enkeldoorn, and into racial feeling and its treatment in Enkeldoorn School.	1944
S 824	538/2	Subsequent Commission of Enquiry into happenings at Enkeldoorn School	1945
S 2136	S58687 (c)	Immigration. South African Dutch (from Union)	1935
S 2988	7/1	Dutch Reformed Church. Chibi District	1945
S 3269	65/15	Dutch Reformed Church. (Rhodesiese Christelike Vrouevereniging)	1966
Vol. E 2	Dok no. 11/36/1	Beskrywing Southern Rhodesia (Handel oor mnr. Dreyer/ Afrikaanse onderwys)	Tydperk 1914

Rhodesia National Farmers Union

Vol. GEN- D. RHO	Dok no. 11	Beskrywing Information. R.N.F.U. Information Folders	Tydperk 1978
------------------	------------	--	--------------

Manuskrip:

J.J. Duvenhage: *Relationship of human and natural resources*. (Assistant Director of Conservation and Extension), g.d. [Sien kaartkatalogus]

7. Helpmekaar Studiefonds Argief, Parow (HSA)

Notuleboek. Helpmekaarvereniging van die Kaapprovinsie, 1916 – 1925.

8. Diverse Stukke

8.1. Data-statistieke van die Commercial Farmers' Union, Zimbabwe:

Prodcn, Total Production of Agricultural Products (Preliminary for 2009).

Prodcn, Estimated Total Production. Large Scale Commercial Sector (1992 – 2009).

8.2. Pamflette

Anon.: *Zimbabwe: Van Sending tot inheemse Kerk, 'Huisse van Klip'*. (Die Kommissie vir Getuienisaksie, Kaapstad).

Viljoen, S.: *'Zimbabwe – Wat is die plan?'* (Privaat memorandum, g.p., g.d.).

8.3. Privaatonderhoude

Mnr. R Cronjé, 06.05.2009.

Mnr. S Viljoen, 08.05.2009.

8.4. Telefoniese gesprek

Mnr. R. Cronjé, 23.01.2010.

8.5. E-pos korrespondensie

Ds. P van Vuuren, 04.11.2009.

Ds. S Kotzé, 25.7.2009; 13.09.2009; 29.05.2009.

Ds. M Beukes, 19.03.2009.

Prof. A.S. Mlambo, 07.06.2010.

8.6. Vraelys

Ds. J Haasbroek, 20.05.2009.

Ds. S Kotzé, 29.05.2009.

8.7. Internetbronne

List of Casualties, Wankie Mine Disaster. (www.rhodesiana.com/archives/wankie_mine, 21 Mei 2009).

Eaglesvale Secondary School, The Great Trek from Daisyfield to Bothashof in 1948. (www.eaglesvale.co.zw/bothashof.html, 27 Julie 2010).